

*TANULMÁNYOK
BUDAPEST
MÚLTJÁBÓL
XXVI.*

BUDAPEST, 1997

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

BUDAPEST VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI
XXXV.

TANULMÁNYOK BUDAPEST
MÚLTJÁBÓL

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
ÉS BUDAPEST FŐVÁROS LEVÉLTÁRA KIADVÁNYA

*TANULMÁNYOK
BUDAPEST
MÚLTJÁBÓL
XXVI.*

BUDAPEST, 1997

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI

BÁCSKAI VERA
BODÓ SÁNDOR
F. DÓZSA KATALIN
GYÁNI GÁBOR
KISS JENŐ
VARGA LÁSZLÓ

SZERKESZTŐ
SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

ISSN 0238-55-97

FELELŐS KIADÓ
BODÓ SÁNDOR FŐIGAZGATÓ
© BTM, BFL

KIVITELEZŐ
BEYER KREATÍV

NYOMDAI MUNKÁLATOK
HTSART

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- ZEIDLER MIKLÓS: A NEMZETI STADIONTÓL A NÉPSTADIONIG
VOM NATIONALSTADION ZUM VOLKSSTADION 9
- F. DÓZSA KATALIN: BUDAPEST – DIVATVÁROS 89
A MAGYAR DIVATTERVEZÉS RÖVID TÖRTÉNETE
BUDAPEST – MODESTADT. KURZE GESCHICHTE DER UNGARISCHEN MODESCHÖPFUNG
- BAKÓ ZSUZSANNA: PEST-BUDAI ÜNNEPSÉGEK 1865–1870 KÖZÖTT SZÉKELY BERTALAN
RAJZAINAK TÜKRÉBEN 111
FESTE IN PEST-BUDA VON 1865 BIS 1870 IM SPIEGEL DER WERKE VON BERTALAN SZÉKELY
- BASICS BEATRIX: PEST-BUDA- ÉS BUDAPEST-LÁTKÉPEK ÉS -ÚTIKÖNYVEK 127
PEST-BUDA UND BUDAPEST – ANSICHTSKARTEN UND REISEBÜCHER
- SIMONOVICS ILDIKÓ: LESZNAI ANNA MESEVILÁGA 137
ANNA LESZNAI, DIE MÄRCHENERZÄHLERIN DER VASÁRNAPOSOK (SONNTAGER)
- KOVÁTS LAJOS: A MAGYAR REPÜLŐGÉPSZERELVÉNYGYÁR RT. TÖRTÉNETE 1941–1950 153
DIE GESCHICHTE DER UNGARISCHEN FLUGZEUGAUSRÜSTUNGSFABRIK AKTIENGESELLSCHAFT, 1941–1950

KÖZLEMÉNY

- LÉTAY MIKLÓS: AZ ÓBUDAI SZENTHÁROMSÁG SZOBORCSOPORT 187
DIE HEILIGE DREIFALTIGKEITSSTATUE IN ÓBUDA-BUDAPEST
- PETŐ MÁRIA: DOMENICO SESTINI MÁSODIK MAGYARORSZÁGI UTAZÁSA 203
SECONDO VIAGGIO DI DOMENICO SESTINI IN UNGHERIA. DIE ZWEITE UNGARNREISE DES DOMENICO SESTINI

FORRÁS

- FÖLDES EMÍLIA: A FŐVÁROSI MECENATÚRA EGY FEJEZETE 211
EIN KAPITEL DER HAUPTSTÄDTISCHEN MEZENATUR
- KÓKAY GYÖRGY: DOKUMENTUMOK A BUDAI VÁR 1945. ÉVI OSTROMÁRÓL 221
DOKUMENTE ÜBER DIE BELAGERUNG DER BURG VON BUDA IM JAHRE 1945

CS. LENGYEL BEATRIX: BUDAPEST OSTROMA – SZÉCHÉNYI VIKTOR GRÓF FELJEGYZÉSEI
II. RÉSZ. (1945. FEBRUÁR 13.–FEBRUÁR 26.)
DIE BELAGERUNG VON BUDAPEST – AUFZEICHNUNGEN DES GRAFEN VIKTOR SZÉCHÉNYI

251

KRÓNKA

K. VÉGH KATALIN: A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM MŰKÖDÉSE 1935–1946-IG
DIE FUNKTION DES HISTORISCHEN MUSEUMS DER STADT BUDAPEST ZWISCHEN 1935–1946

273

TANULMÁNYOK

A NEMZETI STADIONTÓL A NÉPSTADIONIG

Bő negyven esztendő telt el a Nemzeti Stadion első vázlatterveinek megszületése és a Népstadion felépülése között. Az összetett városrendezési és épülettervezési feladat több építészgenerációnak mozgatta meg a fantáziáját. Négy évtized legismertebb (sport)építészei és városrendezési szakemberei tették meg javaslataikat a stadion elhelyezésére és fölépítésére, a pénzhiány, a kerületek vetélkedése és a vezető szervek véleménykülönbsége azonban mindvégig ott állt a megvalósítás útjában – így ez sokáig csupán az egymást váltó kormányok ígérete maradt. A második világháborút követő újjáépítési mozgalom, majd a politikai fordulat azután kedvező alkalmat teremtett a stadion felépítésére.

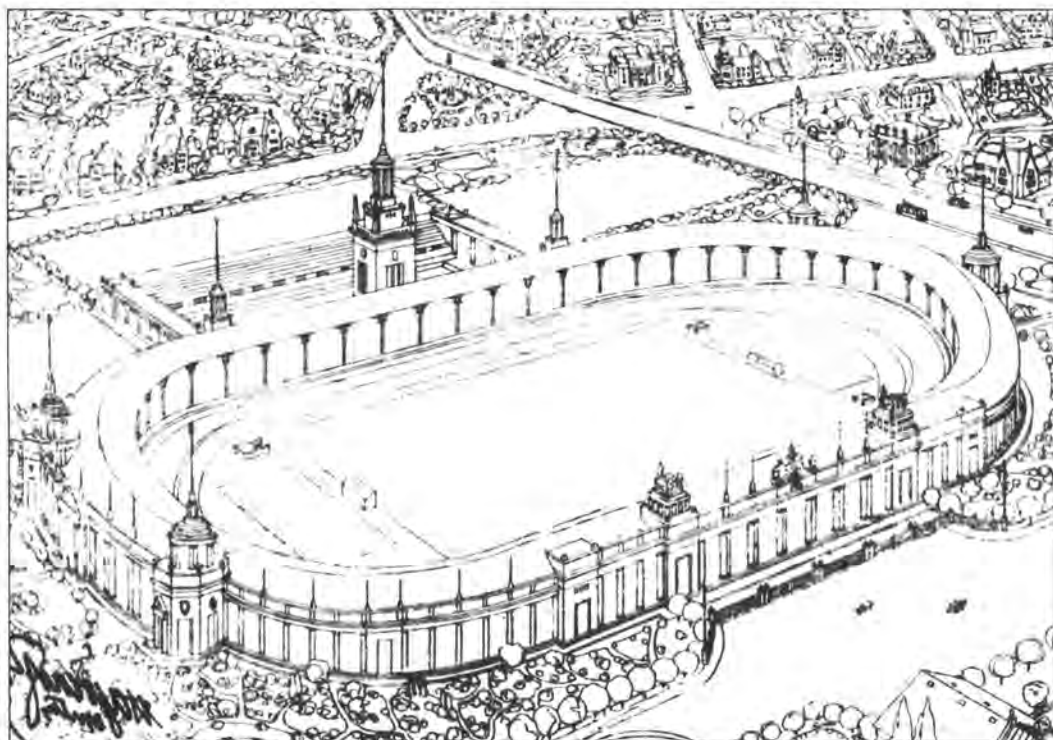
Sem a Népstadionról, sem a megelőző tervekről nem született szakirodalmi összegzés, a korabeli sajtó és az építészeti irodalom azonban sűrűn foglalkozott a stadion kérdésével. Az építészeti tervanyag – rajzok és leírások – részben hagyatékokkal került a Magyar Építészeti Múzeum, a Testnevelési és Sportmúzeum, a Kiscelli Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményébe, részben a hivatalos intézmények iratanyagával együtt az Országos Levéltárba és Budapest Főváros Levéltárába. Jelen tanulmány e forrásokra, a korabeli sajtóközleményekre és szakcikkekre, továbbá a Népstadion építésében közreműködő vagy akkoriban fontos tisztséget viselő építészek közléseire támaszkodik.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani Szabó Lajosnak (Testnevelési és Sportmúzeum), Bodnár Ilnának (Magyar Testnevelési Egyetem Könyvtára), Bánóci Zsuzsának és Beke Zsófiának (MTA Művészettörténeti Kutatóintézet), Hadik Andrásnak, Kaiser Annának és Prakfalvi Endrének (Magyar Építészeti Múzeum), Sarkady Jánosnak (Kiscelli Múzeum), Orbán Líviának (Magyar Nemzeti Galéria), Fehérvári Zoltán és Vadas Ferenc művészettörténésznek, Ferkai András, Polónyi Károly és Preisich Gábor építésznek, legkivált pedig Borosnyay Pálnak, Gilyén Jenőnek és Harmos Zoltánnak, a Népstadion tervezőinek szíves segítségükért. Köszönettel tartozom továbbá a RSYLFF-MTA Alapítvány kutatási ösztöndíjáért.

A KEZDETEK

1913. június 25-én, szerdán a lapok napi hírei között szűkszavú közlemény tudatta, hogy „Andrássy Géza gróf és Muzsa Gyula országgyűlési képviselőket, a magyar olimpiai bizottság elnökeit a király vasárnap Schönbrunnban, a Budapesten létesítendő Stadion ügyében, kihallgatáson fogadta.”¹ A sportügyekben járatos olvasó számára e hír azt jelentette, hogy a magyar főváros megkezdte a felkészülést az 1920. évi olimpiai játékok rendezésére.

A magyar sport kezdettől fogva szerepelt az újkori játékokon, Kemény Ferenc személyében pedig az olimpiai mozgalomnak egyik alapító atyját és – Pierre de Coubertin báró után – talán leglelkesebb munkását adta. Éppen Kemény volt az, aki 1895-ben, a görög kormányának az athéni játékok megrendezésével kapcsolatos kétségei láttán, Budapestet ajánlotta az első újkori olimpia színhelyéül. A magyar kormányhoz intézett előterjesztésére azonban csak fél év múlva kapott – elutasító² – választ, addigra pedig Jeórjiosz Avérof görög kereskedő saját vagyonából előteremtette a játékok költségeit. A dinamikus fejlődő, büszke Budapest és a hazai sportbarátok azonban nem tettek le arról, hogy egyszer otthont adjanak

I. kép. Hajós Alfréd és Villányi János terve a régi lóversenytérre (1913)
Sportképek, 1919. május 4. 147.

a mind nagyobb tömegeket vonzó eseménynek. A Nemzetközi Olimpiai Bizottság (NOB) 1907-es hágai kongresszusán Muzsa ismét felvetette e gondolatot, Coubertin azonban, miközben rokonszenvesen nyilatkozott Budapestről, emlékeztette őt arra, hogy a játékok megrendezésének első feltétele a sportversenyek lebonyolítására alkalmas stadion létesítése. Muzsa itthoni beszámolójában e tárgyalásra hivatkozva a Vérmezőt ajánlotta a megépítendő Nemzeti Stadion helyszínéül.³

A NOB 1911 májusában Budapesten tartotta ülését, amit a honi sportvezetők igyekeztek arra is felhasználni, hogy reklámot csináljanak a magyar fővárosnak. Coubertin és Muzsa megbeszélésein elő is került az 1916. évi budapesti rendezés ügye, de már ekkor látszott, hogy ez az időpont túl korai. És valóban: a szokásnak megfelelően a következő olimpián meghozott kongresszusi döntés Berlint jelölte ki házigazdának – Budapest jelöltségét a következő olimpiára tolták ki.⁴ E gesztust a magyarországi sportkörök úgy tekintették, hogy a főváros mintegy ígéretet nyert a rendezésre: „Budapest székesfővárosnak már régebbi időkből datálódó és ez évben megújított meghívása folytán Budapest székesfővárost illeti meg az elsőégi jog a még jelentkezett más világvárosokkal szemben arra nézve, hogy az 1920-ban rendezendő 7-ik Olimpiász színhelye legyen” – szölt a hivatalos magyar értelmezés, és hozzáláttak az előkészítő munkálatokhoz.⁵

Olimpiai játékok rendezéséhez tehát mindenekelőtt számos sportág versenyeinek lebonyolítására és több tízezer néző befogadására alkalmas stadionra volt szükség.⁶ Legelőször a megfelelő helyszínt kellett kiválasztani. Egyöntetű volt a vélekedés, hogy a stadiont csakis a jó levegőjű, természeti szépségekben bővelkedő s egyébként is előkelőbb budai oldalon szabad felépíteni. A közlekedési nehézségek ugyan óvatosságra intettek, de a legtöbben úgy vélték, hogy a Duna-hidak és a villamoshálózat képes lesz elvezetni a versenyek forgalmát. Muzsa korábbi javaslata a Vérmezőt hozta előtérbe s a szakmai és

laikus közvélemény jó része is ezt pártolta. A korabeli általános vélemény szerint „üde, pormentes levegője, a gyönyörű keret, amely övezi, a nagysága, a hozzá vezető jó utak tömege, a villamos közlekedés fejlettsége” mind a Vörösmarty mellett szólt, melynél „lámpával sem lehetne alkalmasabb helyet találni”.⁷ Gondot jelentett azonban, hogy a Vörösmarty – bár a tulajdonjogával kapcsolatos vita a századforduló óta ismét kiújult – a katonai kincstár birtokában volt. Bárczy István polgármester ötletére, hogy a területet magától az uralkodótól – vagyis a hadúról – kérik el, Andrássy és Muzsa Bécsbe vonatozott, kihallgatásra jelentkezett Ferenc Józsefnél, s ezzel megkezdte az „olimpiai fegyverkezést”. (Az utazást az is segítette, hogy féltékenységekben az Osztrák Olimpiai Bizottság is sorompóba lépett és Bécsnek követelte az olimpiát. Coubertin hamarosan meg is fordult a császárvárosban, ami – bár a tárgyalások témája nem volt ismeretes – éppen elég izgalmat okozott szakkörökben.) A kéttagú delegáció a kihallgatásra nem csupán a birodalom hírnevét öregbíteni hivatott budapesti olimpia eszméjét, hanem a sebtében elkészített tervek is magával vitte.⁸ A játékok ötletét és a Lauber Dezső által készített erősen vázlatos alaprajzi és homlokzati tervek¹⁰ a király tetszéssel fogadta.

Az uralkodói nagyvonalúságban bízva a budapesti városvezetőség kísérletet tett a Vörösmarty visszaszerzésére. Gerentsér László székesfővárosi testnevelési igazgató ösztönzésére Szebeny Antal városatyja 1913. november 19-én indítványozta, hogy az egyesítés 40. évfordulója alkalmából a főváros kérje a katonai kincstártól a Vörösmarty átengedését „kongruens területi kárpótlás ellenében”. Indoklásában Szebeny elmondta, hogy a Vörösmarty nem egészen jogszerűen került a katonaság birtokába, ráadásul csaknem egész évben zárva van, és csak néhány hetes újonckiképzés folyik ősszel. Megemlítette, hogy a terület sportcélú felhasználása az egészséges ifjúság „kitermelése” révén katonai érdekeket is szolgálna.¹¹ Ugyanekkor az Országos Testnevelési Tanács (OTT) is kérte a kultuszkormányzat közbenjárását a közös hadügyminisztériumnál „a fővárosban az egyedül megfelelő hely” átadása érdekében.¹² Ám a hadsereg hajthatatlan maradt: a területre továbbra is igényt tartott a tavaszi kiképzés, az újonckiképzés, a katonai parádék, a közeli kaszárnyák gyakorlatai, valamint a főtisztek lovainak járatása céljára. A vita ugyan folyt még egy darabig – a főváros csereterületként a hadsereg mint „megtört vendég” által lovassági gyakorlóteremként használt, ötször akkora területű rákosi rét ajánlotta fel –, végül azonban a vörösmartyi elhelyezés gondolatát Testzyánszky Károly altábornagy hadtestparancsnok tiltakozására ideiglenesen levetették a napirendről.¹³

Ezekben a napokban került a nagyközönség elé egy másik elgondolás. Hajós Alfréd¹⁴ és Villányi János¹⁵ terveit (1. kép) 1913. december 16-án mutatták be a sajtónak, majd néhány napra nyilvános kiállításra kerültek a Testnevelő Egyesület Esterházy utcai palotájának második emeletén.¹⁶ Hajósnak a sportról vallott – amerikai mintát követő – felfogása nem a versenysportot, hanem az egészséges testű embert igyekezett a középpontba helyezni, s ez a megfontolás állt stadionterve háttérében is. Ezért törekedett ekkor és később is olyan stadion megvalósítására, amelynél a sűrűn lakott, lehetőleg központi városrészben való elhelyezés és a különböző sportágak gyakorló- és versenytereinek együttes telepítése megadja az esélyt a tömeges látogatottságra.

Hajós kelet–nyugati tájolású stadionja mellett a tervek szerint helyet kapott egy 50x20 méteres fedett és egy hatezer nézőre tervezett 100 méteres nyitott uszoda is. Magában a stadionban 75x112 méteres angol gyepes küzdőtér, enyhén döntött, 400 méteres salakos futópálya és egy e körül vezetett 500 méteres biciklipálya épült volna. A teljes egészében fedett, harmincezer nézőtér befogadóképességét a kerékpárpálya lefedésével ötvenzezer főre lehetett volna növelni.

A rajzokon a futópálya célvonala fölött emelt királyi páholy bal és jobb oldalán 26–26 udvari és sajtópáholy, valamint 260 egyéb páholy nyert elhelyezést. A zenekari hely mögé maratoni torony került volna 55 méteres diadalboccal és külön erkéllyel a harosnások számára. Az egész stadionterv – releváns újkori építészeti hagyomány híján – az olimpiai gondolatból folyó klasszikus stílust követte, ami a „magyaros stílus”: a hazai szecesszió barátainak némi kritikára is alkalmat adott. A komplexum végül a Testnevelési Akadémia kétemeletes épületével egészült volna ki, amely a testnevelési főiskolának, egy 1080 négyzetméteres tornateremnek és az OTT-nek adott volna otthont. Az igen tetszetős tervezetből mind-

össze az nem derült ki, honnan lesz elegendő pénz és megfelelő hely a megvalósításra. Az eredeti terv a költözőben lévő pesti lóverseny telkére (a mai Dózsa György út, Thököly út és Stefánia út közötti terület) szánta a stadiont, ezt azonban a MÁV a jövőbeni vasúti fejlesztésekre kívánta igénybe venni. A Vérmezőhöz a katonaság továbbra is ragaszkodott. Számításba jött még Lágymányos (a mai Petőfi-híd és Lágymányosi-híd közötti terület), Aquincum és a rákosi új lóversenytér (a mai galopp-pálya) szomszédsága. Az építési költségeket a tervezők a stadion esetében 4,5 millió, az akadémia esetében 2,5 millió koronában állapították meg, ami természetesen kiegészült volna a megszerzendő telek árával. Gerenday György, az OTT titkára az akkor éppen 30 éves Tattersallt (a mai üteget) javasolta, ez a terület azonban a szükséges parkosításhoz nem volt elég nagy, azonkívül a főváros aligha adta volna át a célra a tulajdonát képező méregdrága – mintegy 10–12 millió korona értékű – telket. Gerenday mindenestre magabiztosan jelentette ki, hogy ha kerül 32 millió korona az Országházra, jut majd húszmillió a stadionra is.¹⁷

A Nemzeti Stadion ügye ettől kezdve állandó szereplője lett a sajtóhíreknek. Az *Érdekes Újság* 1914-ben újévi képes beszámolót közölt Hajósék stadiontervéről, és azt is tudni vélte, hogy a kormány biztosítja az építés fedezetét.¹⁸ (Erre elvben lett is volna mód, mivel a törvény értelmében az Országos Testnevelési Alapot (OTA) illette a totalizátor éves forgalmának 8%-a, a befizetés azonban akadozott és rendszeresen csak töredékét tette ki az előírt mértéknek.)

Az események azonban lassan csordogáltak. A kultuszminisztérium február végén leiratban emlékeztette a fővárost, hogy Budapest csak akkor kaphatja meg az 1920-as olimpia rendezésének jogát, ha 1915-re rendelkezésre áll a terület és a kivitelezéshez szükséges pénz, valamint előrehaladott állapotba jut az építkezés, 1918-ra pedig felépül a legalább 60–80 ezres stadion. Figyelmeztetett arra, hogy az amúgy is igen magas költségek miatt jó volna, ha a telket Budapest ingyen bocsátaná rendelkezésre. Az elhelyezés gondja sem enyhült. Az OTT még mindig a Vérmező megszerzésében reménykedett, de nem zárkózott el a lágymányosi építkezéstől sem, ami viszont – lévén a terület nagy része víz alatt – óriási költségeket kívánt volna.

A lágymányosi elhelyezésnek hamar akadt pártfogói, elsősorban persze a helybeli érdekeltségek. Hamar átlátták, hogy a kerület számára mekkora előnyt jelentene a stadion felépítése: a kopár terület feltöltése ugyanis magával hozhatta a további építkezések lehetőségét, a közlekedés megjavítását, a tervbe vett Boráros téri híd gyorsabb felépülését, egyszóval a kietlen vidéknek a főváros vérkeringésébe való bekapcsolását. Ugyanerre a következtetésre jutott Nóti József, aki leszögezte, hogy „kerületünk vezetőinek már most a legerélyesebben kellene a stadion ügyében fellépni, annak megépítését sürgetni és mindent elkövetni, nehogy a stadion máshol épüljön fel, talán alkalmatlanabb helyen, nehogy kerületünk elessen attól a sok előnytől”, amit a stadionépítés ígér.¹⁹ Ez volt a hamarosan kibontakozó, nem mindig nemes, sokszor önérdékből, olykor pusztán féltékenységből táplálkozó versengés egyik első megnyilvánulása, amelyet az évtizedek során – mivel a stadion építése egyre később – még oly sok követett. (Ha rápillantunk a főváros korabeli térképére, a sárgával jelzett beépítetlen területek között jóformán nem találunk olyat, amelyik valamilyen formában ne került volna szóba mint a stadion lehetséges helyszíne. Ezt jó közlekedése, azt üde levegője, amatt a Duna közelsége, egy másikat központi fekvése, megint másikat olcsó telekára avatta „tökéletes” helyszínné.) A minisztérium mindenestre felkérte a fővárost, hogy a vérmezői megoldás végső eljétése esetére már most jelöljön ki más alkalmas területet. A válasz azonban egyre később, s a Magyar Építőmunkások Szövetségének májusi ajánlkozását is – hogy ti. a létesítendő stadionra eszmei pályázatot ír ki – azzal hátrótták el, hogy az nem aktuális, mert a terület még nincs kijelölve.²⁰

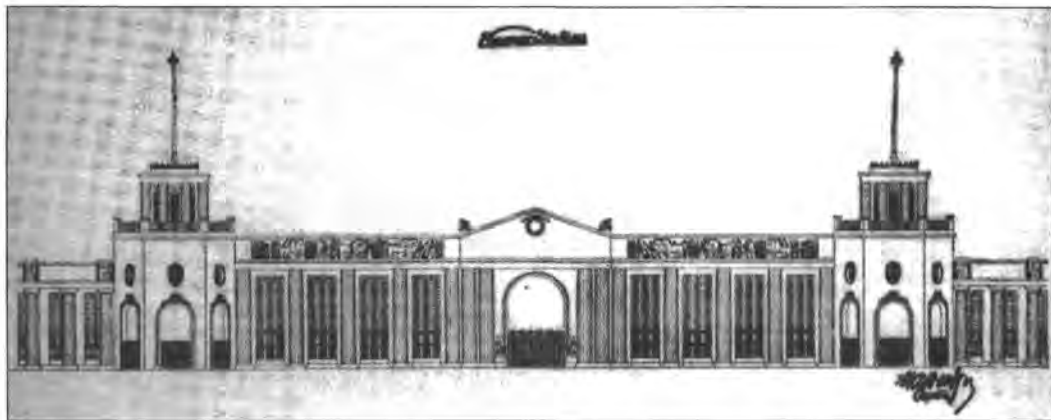
Peddig az idő sürgetett, hiszen közeledett a NOB 1914. nyári rendes ülészsaka. A párizsi kongresszuson a belga delegáció Antwerpent jelölte az 1920-as olimpia helyszínéül s azonnali döntést sürgetett, jóllehet ebben a kérdésben csak a berlini játékok idején kellett volna határozni. Június 20-án az előzetes „véleményszavazáson”, hála Muzaák rögtönzött propagandaakciójának, 32 nemzet képviselői közül 21 Budapestet támogatta. A diadalmas hír hamar eljutott Magyarországra is: az 1914. június 29-i *Sportthír*

lap már arra figyelmeztetett, hogy a hátralevő hat esztendő minden percét okosan kell felhasználni, az egyesületek és szövetségek közötti torzsalkodásokat „az olimpiász jegyében” illendő félretenni. Ez rendjén is volt, hiszen az 1915-ös NOB-ülésem már a kész stadiontervvel és a pénzügyi fedezet igazolásával kellett jelentkezni.²¹

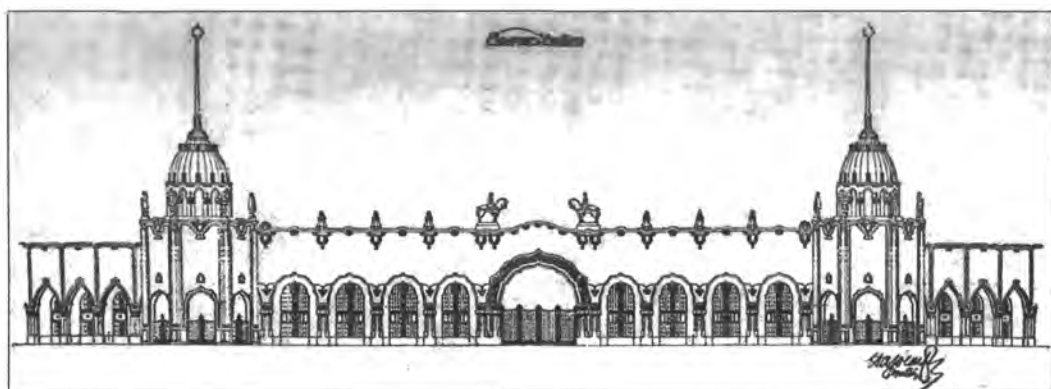
A HÁBORÚ UTÁNI ÉVEK

E terveket azután halomra döntötte a háború. Az olimpiai mozgalom erejét veszítette, az 1916-os olimpia elmaradt, és az 1920. évi játékok budapesti megrendezése is lekerült a napirendről. Elakadt a Nemzeti Stadion ügye is. Az OTT azért 1918 nyarán újabb lépést tett, amikor arra kérte Zichy János gróf kultuszminisztert, hogy a Vörösmarty beépítését célzó fővárosi tanácsi határozatot ne hagyja jóvá. E kérését 1918 decemberében megismételte, hozzátéve, hogy a „történelmi emlékezetű terület” sokkal inkább szolgálhatna „monumentális jellegű stadion” s az ennek területén felépítendő Testnevelési Főiskola ott-honául. A népkormány, úgymond, aligha engedheti, hogy a Vörösmarty továbbra is tisztek lovaglóhelye legyen. Kíváncsi volna viszont, hogy a telek „oly intézmények céljaira engedessék át, melyek a nemzet ifjúságának, mint védelme főtenyezőjének testi és erkölcsi regenerálását szolgálják. E terület ez intézmények céljaira annál inkább alkalmas, mert a hozzá fűződő történelmi emlékek az új kornak ifjúságát állandóan független, szabad és boldog népet hordozó Magyarország nemes előharcosaira emlékeztetik, s eleven erővel készítetik őt, hogy hazája jövőjére is gondolva testben erőssé, gerinces férfiúvá és nemes erkölcsűvé fejlessze magát.” A Testnevelési Tanács egyúttal kérte a kultusztárca közbenjárását az ügyben a honvédelmi miniszternél.²²

Az idő azonban kevésbé volt alkalmas a stadion ügyének előmozdítására. A háborúban vesztes Magyarország területére lépő idegen csapatok előrenyomulása, a politikai és társadalmi reformok, valamint a gazdasági helyzet általános leromlása időszerűtlennek tette a témát. A Tanácsköztársaság azonban, amely forradalmi lázában minden társadalmi problémát egyszerre akart megoldani, ismét napirendre vette a stadion kérdését. A munkásságot olcsó szórakozáshoz juttatni szándékozó tömeges sportpálya-építési mozgalom és a Margitsziget megnyitásának eredője volt Hajós új stadionterve, amit 1919 májusától a sajtó széles körben tárgyalt. Hajós korábbi sportközponttervét Gerenday ösztönzésére új környezetbe, a Margitsziget középső, legszelebbi részének budai oldalára helyezte, és a homlokzat kiképzésére három különböző – görögös, római, magyaros – stílust követő vázlatot is készített (2–3. kép). Néhány évvel azelőtti elgondolása a vízigény és a higiéniai követelmények fokozottabb hangsúlyozásával egészült ki. Az addig szóba került elhelyezési lehetőségeket Hajós most elvetette: a régi lóversenytér és a Tattersall – mint írta – „bérházak közé ékelve, a füstöt okádó vasút vonala mentén fekszik”, a rákosi rét „poros, szikkadt terület”, míg a Lágymányos feltöltése drága, és a lecsapolás után is mocsaras marad. A stadion Vörösműzei vitelével rokonszenvezett ugyan, mert így mód nyílt volna a katonaság által bitort terület visszaszerzésére, ám figyelmeztetett, hogy a déli vasút és a bérházak szennye mind a Vörösműzei gyűlik, és vizet is külön kútból vagy vezetéken kellene nyerni. Új elhelyezési ötleteket is felvetett – az Óbudai-sziget hajógyár fölötti részét, az Újpesti-szigetet (az UTE-pálya környékének további kiépítésével) és a káposztásmegyeri vízművek előterét –, ideális megoldásnak azonban a Margitszigetet tartotta. Az építkezés betonszükségletéhez rendelkezésre álló dunai kavics, a versenymedencébe vezetendő, Dunából szűrt és szigeti hévíforrással melegített víz, az evezőssport bekapcsolása, no meg a forgalom lebonyolítására alkalmasnak gondolt hajókikötők és két Duna-híd – Hajós az óbudai híd mielőbbi megépítésével számolt – mind emellett szólt. Hajós arra is hivatkozott, hogy a főváros által tervbe vett margitszigeti szabadidős-építkezéseket az ő stadionterve mintegy magába foglalja. A korábbi rajzokon is szereplő négyszázas futópálya és az ötszázas kerékpáros-motoros teknő (100 km-es sebességre méretezett emelt kanyarokkal) megmaradt. Ellenben az 50x15 méteres fedett uszoda a régi lóversenytérinél szűkebb telek miatt a vasbeton tribünök alá került, s ugyanitt kapott volna helyet a 250 személyes öltő-

2. kép. Hajós Alfréd görögös homlokzatterve a margitszigeti stadionhoz (1919)
Sportképek, 1919. május 4. 148.

3. kép. Hajós Alfréd magyaros homlokzatterve a margitszigeti stadionhoz (1919)
Sportképek, 1919. május 4. 148.

ző, a férfi és női termálfürdő mintegy 150 kád- és kőfürdővel. Ugyancsak a stadion tribünjei alá épült volna az 50x15 méteres tornaterem, egy nagykávéház, egy nagyvendéglő, valamint üzletek, irodák, rak-tárak, öltözők, telefonok és toaettek. A terv szerint a Dunára néző oldalon lévő kiugró teraszról az eve-zős és folyóvízi úszóversenyeket lehetett figyelemmel kísérni, a stadion mellett pedig százméteres nyi-tott medence, valamint a gyerekek számára pancsoló és homokos játszótér állott. A közlekedés megol-dását a hajóforgalmon kívül a sziget teljes hosszában futó villamosszárvonal szolgálta volna. A Hajós szerint egy-két év alatt, 50 millió koronás költséggel megépíthető stadion az olimpiai követelményeken túl megfelelt volna tömegrendezvények és kultúresemények céljára is, és – ismét Hajós szerint – még évi 4-5 millió korona hasznot is hozott volna.²³

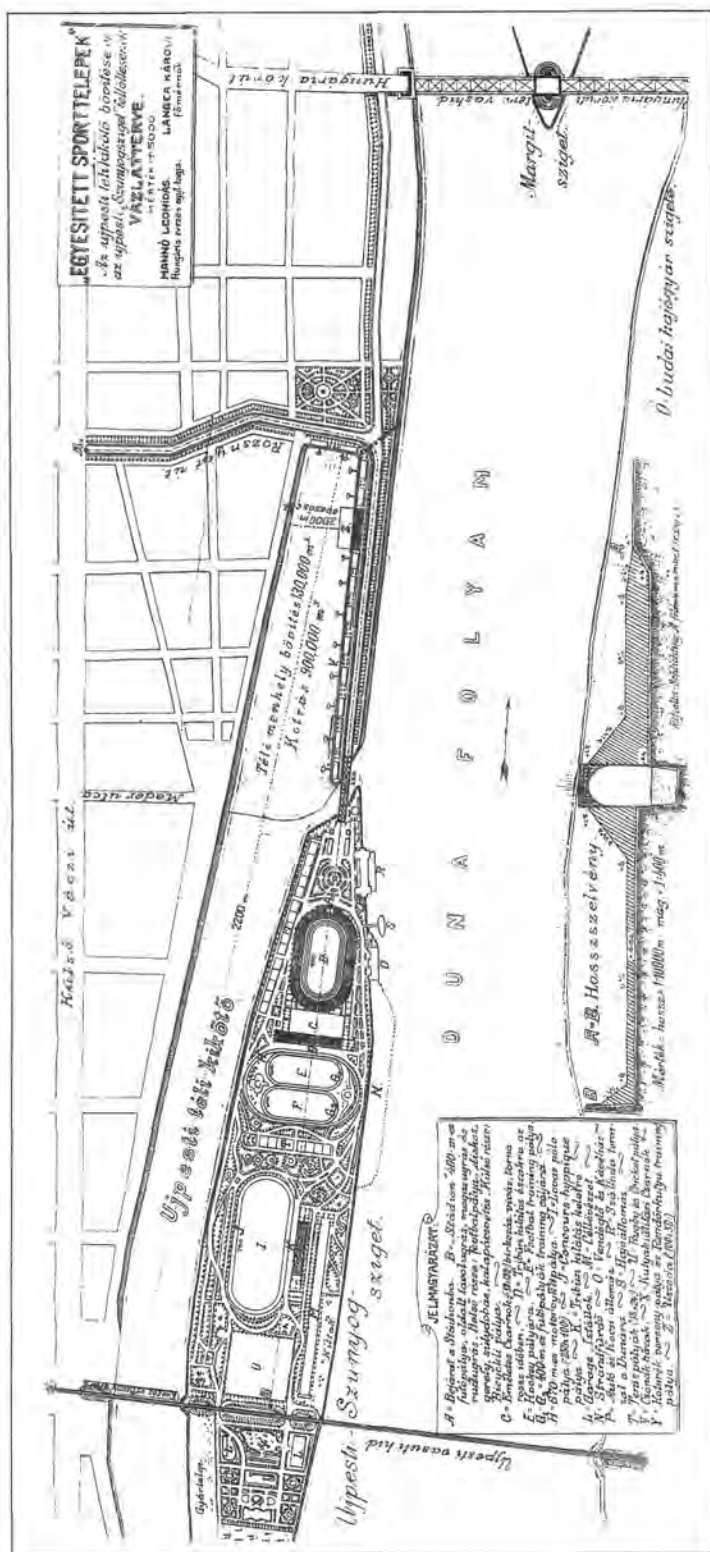
A margitszigeti elhelyezés ideája ismét ceruzát és tollat adott az építészzakma kezébe. Mattyók Ala-dár²⁴ üdvözölte, hogy Hajós ilyen pazar környezetet talált a „test kultuszának temploma” számára, ugyanakkor azt javasolta, hogy a stadion kissé délebbre, a sziget 1913-ban feltöltött, tehát parkosításra még alkalmatlan, de építkezéshez megfelelően szilárd altalajt adó részén legyen. Egyben fölvetette egy 700x150 méteres fővenyes strandfürdő és egy hévforrással melegített, Duna-vízzel töltött 100x25 méte-

res versenymedence létesítésének gondolatát is Célszerűnek látta a sportszövetségek és az OTT hivatalait, valamint egy sportmozit is a stadionban elhelyezni. Hajós válaszcikkében az elhelyezési javaslatot elfogadta, a strandfürdőre és az óriásmedencére vonatkozó elképzelést azonban – horribilis építési és fenntartási költségeik miatt – elvetette.²⁵ Károly Lajos²⁶ már komolyabb kifogásokat támasztott a margitszigeti tervvel szemben s a maga részéről a Városligetben, a Széchenyi fürdővel szemben akarta felépíteni a stadiont.²⁷

A stadion tehát, akárcsak néhány évvel korábban, ismét beszédtema lett. Augusztus 3-án vasárnap ismeretterjesztő sportmatiné volt az Uránia épületében, amit a tudósító „a budapesti Stadion alapköltségének” nevezett, s vidáman élcelődött a berlin–grunewaldi stadion körüli huzavonán, mondván: „lehetetlen, hogy nálunk is tizennégy évig húzódjék el a Stadion építése”. Nem tévedett – a nagystadion átadására még éppen harmincnégy évig kellett várni.²⁸

Pedig nem sokkal a politikai rezsimváltás után az OTT elnöke által előterjesztett testnevelésitörvény-javaslatban már külön cikkely szólt arról, hogy a Coubertin-féle világmozgalomhoz csatlakozva Magyarországnak is meg kell építenie „az olimpiai játékok méltó helyéül szolgáló”, 70-80 ezer fős stadionját.²⁹ Az újjáalakult Magyar Olimpiai Bizottság (MOB) sem adta fel nagy ambícióit, és – dacára annak, hogy a háborúvesztes Magyarország részt sem vehetett a 1920-as olimpián – még ebben az évben Muzsa elnökletével hétagú stadion-albizottságot jelölt ki, amelynek feladata a tervezetéstől az építettségig mindenre kiterjedt. A bizottság rögtön nekifogott a helyszín kiválasztásának. Az első helyre konokul ismét a Vérmezőt, a másodikra a Margitszigetet tette. Utóbbit a Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT) röviden elvetette, a vérmezői elhelyezésnek viszont váratlan támogatója akadt Belitska Sándor honvédelmi miniszter személyében, aki a stadion alapját egy helyszíni szemle után ki is cövekeltette. A főváros városrendezőinek ellenzése és a tulajdonjogi helyzet tisztázatlansága miatt azonban a dolog megint elakadt.³⁰ Pedig a sajtó rendszeres közleményei arra vallottak, hogy a kérdés nagyon is foglalkoztatja a közvéleményt. A *Budai Napló* pl. – noha a Vérmezőt más célra szánta volna – inkább Lendl Adolfnak, az állatkert igazgatójának ideáját támogatta, aki botanikus kertet és természettudományi múzeumot képzelt ide –, a stadiont mindenképpen Budán akarta tartani. Ezért felelevenített egy, a háború előtt már fölmerült ötletet: a pasaréti Drasche-téglagyár Trombitás út mentén fekvő, felhagyott agyaggödörnek mint természetes dombhajlatnak a felhasználásával amfiteátrális kiképzésű aréna felépítését javasolta. Az ily módon a Rókus-hegy déli oldalának támaszkodó stadion eszméjét mások is felkarolták, mondván: a Vérmezőt nem lehet „tűzveszélyes, drágán karbantartható fatákolmánnyal” elcsúfítani. Rögtön nagyszabású elképzelések rajzolódtak ki az itt kialakítandó komplexumról, melyben az stadion mellett óriási gyermekjátszótér és elegáns villanegyed létesült volna.³¹ A stadionnal foglalkozó írásokban felmerült még Lágymányos, a régi lóversenyter, és Hajós margitszigeti terve is elő-előbukkant – immár 150–250 millió koronás költségvetéssel.³²

A következő évben egészen egyéni tervvel jelentkezett Langer Károly³³ és Mannó Leonidas.³⁴ Az összes sportág számára versenyzési és edzési lehetőséget biztosító sportpark megalkotását képzelték el, amihez a Vérmező természetesen túl kicsiny lett volna. Még a jóval nagyobb Margitsziget sem volt elegendő a céllovás, a krikett, a hoki és a lovassport – a kor kedvelt sportlátványosságai – pályáinak elhelyezésére, s az itteni Duna-szakasz az evezősversenyek rendezésére sem igen volt alkalmas. Mannó egyébként is óvni kívánta a sziget csendes nyugalma, s attól tartott, hogy „a Stadion versenyének porrával azt felverjük”. Az egykori kiváló atléta nem tudott megbarátkozni azzal a – többek között Hajós által is kedvelt – gondolattal sem, hogy a szórakoztatóipar is helyet kapjon a stadionban. „Hogy képzelik ők a sport komoly tréningjét? Hogy a sportoló ifjúság egyik szemével a trénerjére tekint, a másikkal pedig a női bokákban fog gyönyörködni?” – dohogott az egykori kiváló atléta. E veszedelmek elkerülése céljából Mannó a város egyik kevésbé frekvenciált, de nagy kiterjedésű szigetét, az ún. Szűnyogszigetet (Újpesti-sziget vagy Népsziget – valójában félsziget) proponálta. Meggyőződését, mely szerint 1928-ban a szigeten már olimpiát lehetne rendezni, szakértői véleményekkel is igyekezett alátámasztani, s terveit több helyen be is mutatta.³⁵ A terv kétségtelen előnye volt, hogy a félsziget és az Újpesti-rakpart közt hú-

4. kép. Langer Károly és Mannó Leonidas terve a népszocieti Egyesített Sporttelepekről (1921)
Zsembery-Manno, 1921. Melléklet.

zódó, téli kikötőnek használt öbölben – további partműépítéssel és kotrással – 2200 méteres nyílegyes, szélárnyékos evezőspályát lehetett kialakítani. Magán a szigeten délről észak felé következett volna egymás után a stadion (400-as futókörrel, 500-as kerékpárpályával, atlétikai - és futballpályával), az 50x130 méteres gigantikus emeletes tornacsarnok, a labdarúgóedzésekre és gyeplabdamerkőzésekre szolgáló ikerpálya a körülötte futó motorpályával, a tenispályák, a 250x100 méteres lovaspólópálya, a rögbi- és krikettpálya, majd – már a vasúti hídtól északra – az ebsportversenyek helyszíne. Kissé meglepő, hogy a számos versenypálya mellett az úszók számára csak az evezőspálya céljánál létesült volna 100x50 méteres, hagyományos folyóvízi uszoda. A terület megközelítése azonban kétségtávol nem kevés gonddal járt volna (a rajzon mindössze egyetlen hajóállomás és három szűk bevezető út szerepel), és Mannó arról sem nyilatkozott, mennyi pénzt igényelne a monstre sporttelep és az árvízvédelmi művek létrehozása (4. kép).

A nemzetgyűlés 1921. december végén elfogadta a testgyakorlás kultuszának fejlesztését és az egészséges, harcász generációk felnevelését célzó testnevelési törvényt, amely többek között kimondotta, hogy az „állami pénzügyek rendezése után a nemzetközi megbízás alapján rendezendő olimpiai játékok, valamint egyéb nagyszabású ünnepségek és mérkőzések megtartására Budapesten Nemzeti Stadiont kell létesíteni”.³⁶ Mivel a Nemzeti Stadion felépítése nyilvánvalóan állami feladat volt, a törvény egyfelől kötelezettséget rótt a kormányzatra, ám a pénzügyi válságra való utalással, melyet a törvényjavaslat első alakjában még nem tartalmazott, egyben elég széles játéktérrel is nyújtott számára a megvalósítás határidejét illetően. A lesújtó pénzügyi helyzetben Klebelsberg Kunó gróf, a frissen kinevezett kultuszminiszter – jóindulatát bizonyítandó – hárommillió koronát utaltatott át az OTT részére a stadion előmunkálataira. Az összeg azonban oly csekély volt – önmagában a Hajós-féle stadion költségvetése már régen elérte a milliárdos nagyságrendet –, hogy azt az OTT egyelőre nem is vette fel. Megragadta viszont az alkalmat, hogy újfent bejelentse igényét a Vérmezőre, melyet a többi helyszínnel szemben egyedül megfelelőnek talált. Egyben emlékeztette a minisztert arra, hogy a MOB kérése a kormányzónál és a honvédelmi miniszternél „a legkedvezőbb fogadtatásra talált”.³⁷

Gyors előrelépés továbbra sem történt, Klebelsberg azonban később a parlamentben ismét előhozta a stadion ügyét. Kultúrpolitikai koncepciójának megfelelően az átfogó sportfejlesztést az alsó szinten kívánta elkezdenni – országszerte sport- és játszóterek létesítésével, a sportszeretet felébresztésével –, s a Nemzeti Stadiont e program tetetőzésének szánta. S hogy ezt a folyamatot meglehetősen hosszúnak tartotta, azt jelezte az is, hogy a testnevelési törvény megalkotását csak több mint kétéves késéssel követő végrehajtási utasításban a miniszter említést sem tett a stadionról.³⁸ A stadion helyének mielőbbi kijelölését azonban Klebelsberg fontosnak tartotta. Először 1924 őszén különböző helyszíneken több szakértői szemlést is vezetett, majd november 15-re értekezletre hívta össze az OTT, a MOB, a közmunkatanács és a sportszövetségek képviselőit. A számos fölmerült helyszín közül a Margitsziget és a Városliget – Hajós szerint ezek voltak alkalmasak sport- és szórakoztatócentrum otthonául –, valamint a Pasarét és a rákosi réten fekvő BTC-pálya – mint egyszerű stadion számára megfelelő helyek – kerültek előtérbe. Mivel a pasaréti helyszínt a főváros és az FKT is pártolta, s a telek is rendelkezésre állt, Klebelsberg úgy döntött, hogy amennyiben a közelmúltban bekövetkezett csuszamlások okát felderítő geológiai vizsgálatok megnyugtató eredményt hoznak, ezt a tervet fogja támogatni.³⁹

A miniszter ígéretes fellépése megelégnítette a stadionvitát. Új és még újabb elhelyezési ötletek röptek fel: többek közt a városligeti volt mesterséges jégpálya területe (a Stefánia úttól délre, a liget délkeleti részén), az óbudai rétek (a mai Kaszás-dűlő környéke), Aquincum és – a főváros határán túl – a Szentendrei-sziget alsó része. Ez utóbbi területen az ötlekgazda szerint 800 hektáros kincstári birtok állt parlagon (az ún. Királyi Fácános), egy „használatlan, gyéren akácos, ligetes, nagy és sík mező”. A közlekedés lebonyolítására a Duna két partján vicinális vasút, az átkeléshez csavargózós, a fővárosból hajójáratok álltak rendelkezésre.⁴⁰

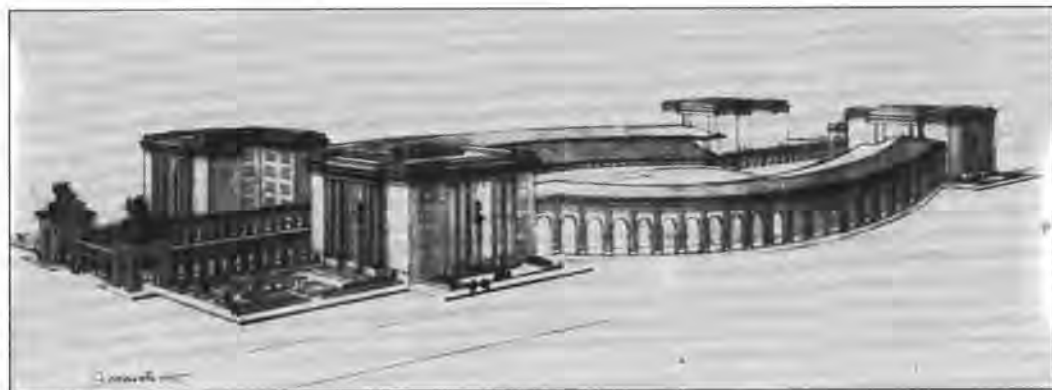
Még ugyanebben az évben más fórumon is előkerült a stadion ügye. A párizsi olimpia szellemi versenyeiben Hajós „Ideális stadion” tervével 2. díjat nyert és mivel az első díjat nem adták ki, ő kapta a

győztesnek járó babérkoszorút. A sportközpont terve lényegében azonos volt azzal, amit még 1912–1913-ban készített a régi löversenytérré s amelyet 1919-ben a Margitszigetre költöztetett.

A következő év tavaszán azután sor került a pasaréti szakértői szemlére. A fogaskerekűvel szemben fekvő egykori pasaréti Drasche-telek a háború előtt elég nagy volt, környezete szép és levegője jó, időközben azonban felparcellázták, s a felépült villasor északi részén földcsuszamlások jelentkeztek. A szakvélemény megállapította, hogy a stadionépítés itt túl nagy kockázattal járna. Ismét új helyszín után kellett tehát nézni.⁴¹ Pedig éppen ekkoriban esély mutatkozott arra, hogy megfelelő pénzalap létesüljön az építkezés finanszírozására. Mivel az OTA-nak nem állt rendelkezésére elegendő jövedelemforrás, a kultuszminisztérium javaslatot terjesztett elő az 1921. évi testnevelési törvény módosítására, amely „a Nemzeti Stadion, valamint az olympiai kiküldetések céljaira” az embersportrendezvények és az ember-sporttelepen tartott mindenmű rendezvény után illeték fizetését írta elő. Az elfogadott törvényszöveg végül „a többi sport céljaira” is felhasználni rendelte az így képződő alapot.⁴²

Ezzel párhuzamosan márciusban az illetékesek újabb szemlét tartottak – Hajós olimpiai győzelme nem volt hiábavaló! – a régi löversenytéren. A mintegy száztagú bizottság ezután ugyan még az Újpesti-szigetre is átrándult, de ez utóbbit a szemlélők a központtól való nagy távolság és a gondozatlan környezet miatt nem vették komolyan számításba. Kétségesnek tartották ugyanis, hogy képes volna egyáltalán a fenntartási költségeket fedezni, hiszen a távoli sportközpont várhatóan csak a nemzetközi találkozókra telne meg, egyébként alig látogatnák. A löversenyteri elhelyezést ezzel szemben általánosnak mondható rokonszenv kísérte, csak éppen a főváros kiküldöttei ellenezték, ezért gyorsan ellentertvet dolgoztattak ki a városrendezési és magánépítési ügyosztállyal. Éppen jókor, mert a NOB május végi prágai ülészakán, mint arról a *Sport hírlap* szalagcímben tudósított, „Budapestet 1936-ra kiszemelték az olimpiász színhelyül” – Róma és Lausanne társaságában. (A hír egyébként túlzónak bizonyult, a lap későbbi részletes tudósításai már szóba sem hozták.)⁴³ A Warga László⁴⁴ és Barczen Gyula tanácsnok aláírását viselő, májusban elkészített rendezési terv a lágmányosi háromszögbe akarta költöztetni a nemzetközi vásárt, míg a stadionnak a Nádor-kert (a Hauszmann Alajos utca–Budafoki út–Déli összekötő vasúti híd közt fekvő terület) déli részén szorított helyet mindössze 7 hektáron. Az OTT 1925. októberében ezt a főváros tanácsához írt levelében visszautasította és ragaszkodott a löversenyterhez, melynek közlekedését jónak, a „jelenleg veteményeskert és szemétdomb” gyanánt vegetáló térség fejlesztését pedig szépészeti szempontból is kívánatosnak tartotta. Mint Karafiáth Jenő elnök leszögezte, a stadion nemcsak az olimpiai játékok színhelye lesz egykor, hanem otthona az ifjúsági sportnak, a társadalmi sportszerveknek, a Testnevelési Főiskolának, az OTT-nek, a MOB-nak és az amatőr-szövetségeknek. Karafiáth Ripka Ferenc főpolgármester és a főváros testnevelési bizottságának támogatását egyaránt bírta, választ azonban fél évig nem kapott. A tanács taktikája bevált: mivel a törvényszöveg utalt arra, hogy a Nemzeti Stadion telkét a fővárosnak kell adományoznia, ez viszont a gyakorlatban azt jelentette, hogy a főváros dönthet annak kiválasztásáról, az OTT lassan megbarátkozott a Nádor-kerttel. Karafiáth ugyan eleinte még ragaszkodott ahhoz, hogy a nagyrészt víz alatt álló terület feltöltését a főváros saját költségén végeztesse, a főváros viszont jelezte, hogy ehhez magának is állami segítségre van szüksége.⁴⁵

A dél-budai területekre ekkoriban több nagy építkezési program is számot tartott. A Nádor-kertet a főváros eredetileg az Országos Növénykert céljára szerezte meg, később szóba került, hogy a telek egy részét a stadion kapná meg, majd Klebelsberg egy természettudományi oktató- és kutatótelep, a berlini mintára elképzelt ún. „magyar Dahlem” számára szemelte ki A helyszíni szemlék után Klebelsberg 1925 februárjában íratban kérte Bethlen István miniszterelnököt, hogy a lágmányosi telkeket az FKT „a budapesti egyetem összes természettudományi laboratóriumai” részére jelölje ki, a Nádor-kertben pedig „egy jobb jövőben” Természettudományi Múzeumot kívánt felállítani. Ennek megfelelően Bethlen javaslatára az FKT a lágmányosi területet 1925. április végén „tudományos intézeti közéépítkezések céljára” tíz évre lekötötte. Az egyetemek féltékenysége és a Klebelsberg nagyszabású kulturális beruházásaival szemben felébredő ellenérzések azonban végül megghiúsították a közös tudományos telep megalkotását.⁴⁶

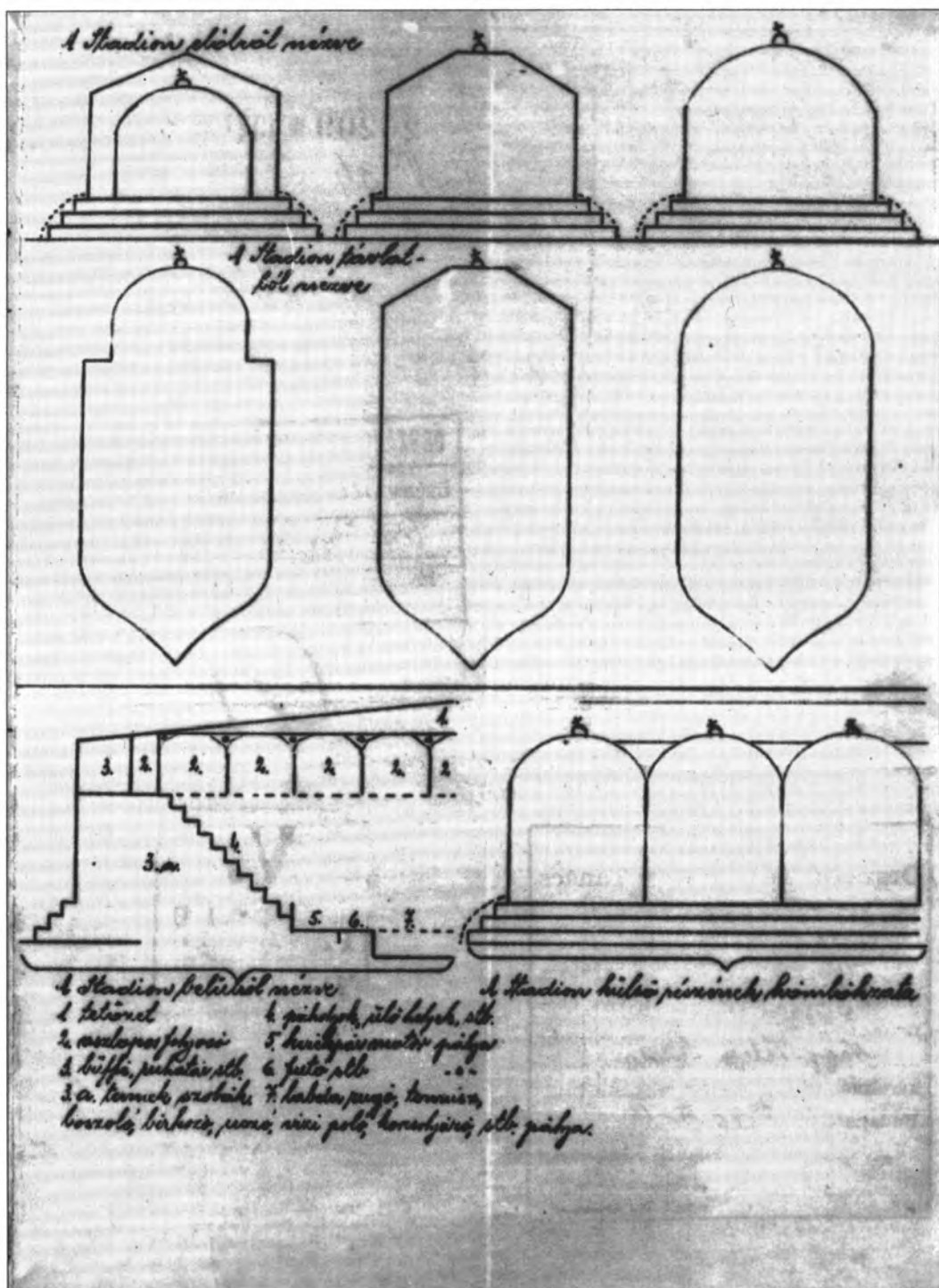
5. kép. Maróti Géza terve a Vérmezőre (1926)
BTM KM ÉT Maróti. 66.75 sz.

A Budapest észak–déli városfejlesztési tengelyében kiemelt helyen fekvő Lágymányos hasznosításáért tehát több elképzelés is versengett. Kormány szinten az egyetemi bővítés, a főváros részéről pedig a kiállítási és sportfejlesztés lett volna kívánatos. Az előregedő, és egyre szűkebbnek bizonyuló városligeti kiállítás Lágymányosra költöztetésére ekkor részletes tanulmánnyal jelentkezett Maróti Géza.⁴⁷ Maróti már 1921-től dolgozott a lágymányosi állandó kiállítási terület tervein, s 1925-re több olyan vázlatot is készített, amelyen már a Nemzeti Stadion is szerepelt. E tervekben Maróti arra az elgondolásra épített, hogy a bizonyos közös vonásokkal rendelkező – parkosított területen lévő, ritkán, de óriási tömegeket mozgósító, nagy helyigényű, reprezentatív, idegenforgalmi szempontból is számottevő – épületegyüttesek: a stadion és a kiállítás épületei közös elhelyezést kaphatnak.⁴⁸

Ugyanennek a lehetőségnek a megvizsgálása céljából szemlélte meg a környéket Klebelsberg is 1926 tavaszán. A dunai jó levegő, a megfelelő teleknagyság és a kedvező tulajdoni viszonyok – a folyótól elhódítandó terület magától értetődően a fővárosé lett volna –, valamint a kielégítő vasúti, villamos- és hajóközlekedés – ezt a Boráros tér vonalában tervezett hetedik Duna-híd megépítése tovább javította volna – növelte e terv esélyeit. A kiállítás dolgában illetékes Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara azonban, bár nem zárkózott el teljesen, tartózkodóan fogadta az ötletet. A dolog ezzel ismét megfeneklett, ám ettől kezdve Lágymányost mindvégig az egyik legesélyesebb helyszíneként vették számításba a stadionkérdésben, általában a vásárvárossal közös megvalósításban.⁴⁹

Maróti mindeközben rendkívül elegáns és szellemes tervet szerkesztett a Vérmezőre „különös tekintettel nagyszabású katonai, egyházi és egyéb díszfelvonulások lehetőségére”. Az 1926 októberében le-tisztázott rajzon lévő klasszikus vonalú stadion a katonai parádékra is gondolva a lelátó északi és déli végének megnyitásával lehetőséget adott volna arra, hogy a széles díszmenet a pálya teljes hosszában végigvonuljon. Ez az ügyes ötlet, amely a Vérmezőt birtokló hadsereget pompás felvonulótér építésével kecsegtette, halvány esélyt ébresztett a terület megszerzésére. A rajzon a Vérmezőt csaknem teljes egészében elfoglaló stadion – és egyben a díszfelvonulások – tengelyét a Pauler és a Maros utca adta, a kapuk előtt tágas és szép tér állt. A lelátó megnyitása persze alaposan levett a nézőhelyek számából – a tribünökön aligha fértek volna el negyvenezernél többen –, de ezek legalább mind fedél alá kerültek. A küzdőtérén labdarúgó- és atlétikai pálya, 400-as futópálya, valamint az e körül vezetett lovaspálya – újabb csalétek a katonaság részére – és egy 50x13 méteres uszoda kapott volna helyet (5. kép). A terv, úgy látszik, józanul fölmérte a Vérmező teljesítőképességét: ennél több nézőt a környék forgalma bajosan tudott volna elszállítani, és ugyancsak nehezen képzelhető, hogy sokkal több sportág versenypályái elfértek volna a szűk területen.⁵⁰

Az OTT 1926-ban kis füzetben sürgette a budapesti stadion – „megannyi visszafojtott Magyar Vágy

6. kép. Nagy Teleki László Bélistás díjnok stadionterve (1927)
OL K 450 1927 pallium. 153. f.

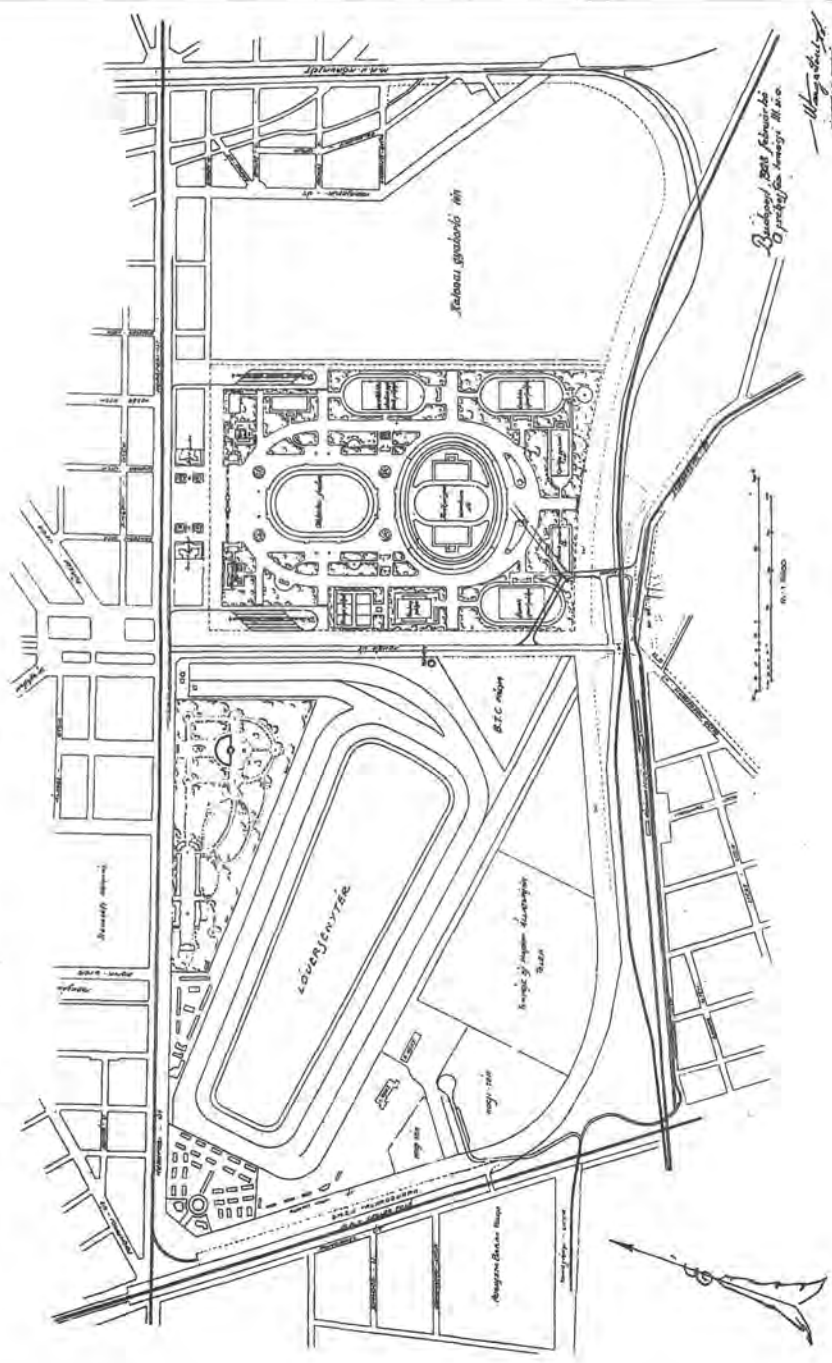
és a várvavárt Magyar Jövendő merész ívelésű temploma” – megépítését, amire a testnevelési adó, az OTA tartalékai és a nemzeti áldozatkészség elegendő kezdő összeget nyújthatna. Az OTT vágya továbbra is univerzális sportliget kialakítása volt, mely a gyakorló- és versenytereken kívül az országos testületek és a sportegyesületek székházával, a főiskolával, sportkönyvtárral, sportmúzeummal kiegészülve „a magyar testnevelésügy megszentelt csarnoka és erős fellegvára” lett volna. Az aréna mint sportmérkőzések, ünnepélyek, felvonulások, levente- és cserkészbemutatók, lovasversenyek és műelőadások jövőendő színhelye feltétlenül jó közlekedést kívánt, ezért az elgondolás szerint nem kerülhetett periferiális területre. A füzet végigtekintett az elhelyezési kísérletek kudarcán, a sort az újlaki téglagyár Bécsi úti agyaggödre helyén építhető amfiteátrális megoldású stadion – a szűk utcák és a rossz közlekedés miatt szintén kivitelezhetetlennek ítélte – ötletével zárva. Időközben az Újpesti-szigetnek is befolyásos pártfogója támadt Gömbös Gyula honvédelmi miniszter személyében, de a cserkész nagytábornok megfutamító 1926-os nyári árvíz e terv gyengéjét megmutatta.⁵¹

A közvélemény ekkorra már egyre türelmetlenebb volt, s a sajtó is elégedetlenül vette tudomásul a hivatalos tényezők késlekedését, amitől a „Luca-széke megröstellte magát és kiment a divatból”.⁵² Laikusok is sorompóba álltak – grandiózus tervekkel. Az egyik ilyen beadvány – Nagy Teleki László Bélistás díjnok műve – több lehetséges helyszínt (Gellérthegy, Városliget, Népliget, Vérmező, Teleki tér, Tattersall, Erzsébet tér, Tisza Kálmán tér) is megjelölt. A mellékelt rajzok szerint a stadionépület domináns formaelemét a koronás kiscímer adta volna: az alaprajzon a futópályák félkörei a címerpajzs alsó görbületéhez, ill. a latin korona ívéhez illeszkedtek, míg a ferde keresztet a szerző kertéptéssel szándékozott kialakítani – s ezzel kész is volt a tökéletes madártávlati kép. A teljes egészében üvegezett tetővel fedett(!), kerékpáros- és futópályával is felszerelt stadion futballpályájának gyeptégláit szükség esetén fel lehetett volna szedni s helyére parkettát fektetni vagy az alatta elhelyezett vízmedencét megnyitni (6. kép). Az ismét csak a korona formáját kölcsönző íves homlokzaton a magyar irodalomból vett valamely pozitív jelmondat várta volna a belépőt.⁵³

A Testnevelési Tanács 1926 őszén már abban reménykedett, hogy hamarosan kiírhatja a tervpályázatot a Vérmezőre vagy a lágymányosi állandó kiállítási területre, ám ismét csalatkoznia kellett. Újabb év telt el anélkül, hogy az ügyben a legkisebb előrelépés történt volna.⁵⁴ Karafiáth ekkor megpróbált felülről nyomást gyakorolni a fővárosra, csak hogy ehhez először a kormányt kellett megnyernie. Ezért 1927. szeptember végén levelet intézett Klebelsberghez (majd néhány héttel később Bethlenhez is), melyben évi ötszázezer pengő kiutalását kérte a Nemzeti Stadion céljára. Nyomatékképpen felsorolta a már álló stadionokat: Bologna, Frankfurt, Berlin–Grunewald, Hamburg, München, Stockholm, London és más városok büszkeségeit, s kiemelte, hogy „a sport nemzetközi propaganda szempontból ... nagy értékkel bír”. Végül a miniszter programjának egyik kulcsszavát kölcsönvéve utalt arra, hogy a stadion és a hozzá kapcsolódó létesítmények bizonyíthatnák „sportunk nagy fejlettségét és kultúrfölényünket”.⁵⁵

Folkusházy Lajos alpolgármester 1927. december 15-én a székesfőváros tanácsában indítványozta egy sportliget s benne a Nemzeti Stadion létrehozását a rákosi réten, az ún. ligettelki dűlőn. Indoklásában kifejtette, hogy mivel az addig felvetett terveket a főváros városfejlesztési és városrendezési okokból visszautasította, illő immár, hogy saját ajánlattal álljon elő. (A főváros korábbi nádor-kerti tervét az egyetemi fejlesztés koncepciója keresztülhúzta.) Az alpolgármester az új löversenyter mellett fekvő katonai lovassági gyakorlótér (a mai Fehér út–Kerepesi út–Keresztúri út–Jászberényi út négyszögben) 168 hektáros területéből mintegy 68 hektárnak az elkülönítését javasolta a folyamatosan bővíthető sportliget számára. A gondolat általában helyesléssel találkozott, de Karafiáth, bár maga is üdvözölte a jó szándékot, rögtön jelezte, hogy a helyet nem tartja ideálisnak. A tanács a Folkusházy-féle ideát lelkesen támogatta, és az ügyirat ezzel megkezdte több hónapos vándorútját egyik fővárosi illetékes hivataltól a másikig. Miután a kisajátítási albizottság (december 28.) és a sportügyi szakbizottság (1928. január 20.) egyhangúlag elfogadta a tervet, a Városrendezési és magánépítési ügyosztályon volt a sor, hogy a rendezési tervet előállítsa. A Warga László készítette rajzot az FKT március 19-én jóváhagyta, s ezzel a nemzeti sportliget kérdése végre a legfelső budapesti fórum, a közgyűlés elé került.

AXKER KERESZT-ÚT ÉS TERÉH ÚT MENTÉN A RÁKÓSI GYAKORLÓ TÉRÉN
TERVEZETI SPORTTELEP ELRENDEZÉSI TERVE

7. kép. Warg László rendezési terve a rákosi gyakorlóterre (1928)
Magyar Nemzeti Stadion, 1928. 6.16.

A sporttelep a tervek szerint a gyakorlótér nyugati felét foglalta volna el, egészen pontosan a Fehér út, a Kerepesi út, a Szigligeti utca déli meghosszabbítása (ma: Rákossalva utca) és a kőbányai vasútvonal által bezárt 70 hektáros, téglány alakú területet. A négyszögű telek minden oldaláról megközelíthető komplexum főbejárata a Kerepesi útról nyílt volna; a látogatók a forgalmas főúttól mintegy kétszáz lépésnyire érhatték el a szimmetrikus elrendezésű, parkosított területet. A tervező a kaputól balra az úszóstadiont, jobbra a Testnevelési Főiskola épületét helyezte el. Szemben magasodott volna a nagystadion épülete, ezt jobbfelől kerülve a teniszpályákhoz, balra térve az atlétikai edzőpályához lehetett volna eljutni. A terven a stadiontól délre több sportág versenyének megrendezésére alkalmas furcsa formájú pályaegyüttes látható, benne kerékpárstadion, vízmedence, lovas- és futópálya és egy – autó- és motorversenyezésre szánt – ovális pálya. A park déli részébe került volna a cserkészek és a levették külön sportpályája és gyakorlótere (7. kép). A közlekedést a környező utak villamos- és vasútforgalma, valamint a park északi felének szárnyain elhelyezett, tizenkét sín párral tervezett villamos-végállomás volt hivatott szolgálni.⁵⁶

A közgyűlés késedelem nélkül tárgyalásba vette az ügyet, és 1928. április 18-i 327. sz. egyhangú határozatával „a főváros serdült fiatalsága testi nevelésének fokozottabb biztosítása és általában az emberi testedző sportágak kultiválásának előmozdítása érdekében a Budapesten létesítendő sporttelep s ennek keretében építendő Országos Versenypálya (Nemzeti Stadion)” céljára a fent említett területet átengedte. A közgyűlés egyszersmind elfogadta a Warga-féle szabályozási tervet, tudomásul véve a tanács javaslatát, mely szerint „a kijelölt helyen létesítendő testnevelő intézmény ligetszerűen és akként képezendő ki, hogy amellet, hogy elsősorban a különféle testedző és testgyógyító sportágak elhelyezésére és művelésére szolgál, e célra kijelölendő részében a nagyközönség séta- és üdülőhelyül is szolgálhasson.”⁵⁷

A közönséget ez a példátlan sietség – másfél évtizedes huzavona után az elhelyezési vita négy hónap alatt eldőlt – kissé készületlenül érte. Pedig a magyarázat alkalmasint egyszerű: a főváros, melynek feladata volt a terület átadása, e gesztussal olyan telekről mondott le, amely – nem lévén közművesítve – nem képviselt túl nagy értéket, sőt gyakorlatilag nem is volt a birtokában. (A honvédség ugyan elméletileg csupán bérelője volt a területnek, valójában azonban a sajátjaként használta.) A kijelölt telek ráadásul látszólag minden igényt kielégített: bőséges hely állt rendelkezésre még nagyarányú további bővítésekhez is, az építkezést a sík terepen akár azonnal meg lehetett kezdeni, a közlekedés pedig – természetesen új viszonylatok létesítésével – megoldhatónak látszott. Ez a megoldás egy további előnyt is tartogatott az adósságát ily módon leróni készülő főváros számára: a „kietlen és városrendezési, városfejlesztési szempontból kevésbé kulturált” terület amúgy is időszerű fejlesztését a sportliget és a hozzá kapcsolódó infrastrukturális beruházások egyszerre megoldották volna.⁵⁸

Csakhogy a szinte puccsszerű elintéztést nem mindenütt fogadták szívesen – különösen nem a budai oldalon, ahol Lágymányos, a Vérmező és Óbuda hívei a rákosi stadion eszméjén hatalmasan fölhaborodtak. A veszedelem, hogy a stadion nem az egyszerre festői és arisztokratikus Budán épül meg, hanem sportolókkel és nézőkkel egyetemben „Pest porába fullad”, ellenlépésre serkentette őket. Az Óbudai Hegyvidéki Szövetség már áprilisban beadványt juttatott el az OTT-hez, melyben a Rákos helyett az ún. Kaszás-mezőiséget (nagyjából a mai Bogdáni út–szentendrei HÉV–esztergomi vasút–Kunigunda utca közötti térséget) javasolta a stadion helyül. Nem hiányzott a sajtótámogatás sem. A *Budai Napló* mindjárt ünnepélyes fogadalmat tett s követelte, hogy Budán épüljön „a talajából termett harci készség” és „a halhatatlan magyar virtus királyi palotája”. A Vérmezőt sem hagyták el korábbi hívei – s főként nem a Testnevelési Tanács. Karafiáth a *Pesti Hírlap*ban sülyesztette el az Újpesti-szigetet és az Óbudai-szigetet, s a Maróti-féle terv mellett tört lándzsát.⁵⁹ A vitának különös aktualitást adott, hogy éppen ekkoriban folyt a költségvetés országgyűlési tárgyalása, melynek során több felszólaló is pártfogásába vette a stadion ügyét. A legilletékesebb kultuszminiszter azonban nem tett közvetlen ígéretet a központi finanszírozásra, márpedig enélkül szó sem lehetett építkezésről.⁶⁰

Az OTT-t a fővárosi adomány felemás helyzetbe hozta. Közel másfél évtizede a tanács az arisztokratikus Vérmezővel álmodott, most pedig egyszerre egy közönséges pesti pusztaság látványára ébredt.

Ráadásul a rákosi terv oly nagyszabású volt, hogy azzal szemben minden következő ellenjavaslatnak is hasonló arányokat kellett felvennie. Ekkor derült ki, hogy az OTT, amely a stadion felépítéséért folytatótt propagandát vezetett és a közvélemény várakozásait alaposan felcsigázta, tulajdonképpen maga ásta meg a vérmezői aréna sírját. A másfél évtizedes vita során ugyanis már nem egy önmagában álló sportpálya, hanem egy kisebbfajta sportváros felépítésének igénye fogalmazódott meg. A Vérmező pedig a maga 13 hektáros területével ennek már nem tudott megfelelni. Az utolsó szög talán éppen akkor került a koporsóba, amikor Vadas Gyula 1928 elején a *Testnevelés* című folyóiratban megjelent elméleti tanulmányában áttekintette a közelmúltban épült külföldi stadionokat. Megállapította, hogy kétféle iskola létezik: az egyik szerint a stadion csak egyetlen arénát jelent – ilyen volt a párizsi colombes-i, a berlin-grunewaldi és a bolognai stadion –, míg a másik a stadiont komplett sportligetben helyezi el – így épült a 45 hektáron elterülő frankfurti és a 70 hektáros kölni sportcentrum. E cikk egyrészt világossá tette, hogy az egyes javasolt területek, méretüknél fogva, melyik verzió megvalósítására alkalmasak, másrészt közvetve azt sugallta, hogy először a követendő koncepciót – aréna vagy sportliget – kell kiválasztani, s a stadion majdani helyének meghatározását ehhez kell igazítani.⁶¹

Az OTT ekkor újabb ismertetést adott a helyzetről, ami azonban semmivel sem vitte előbbre a stadion ügyét, hiszen megint csak a Vérmező gondolatával hozakodott elő. Pedig ekkorra már általában 80, sőt 100 ezres nézőszámok voltak forgalomban, ami véglegesen kivette e területet a józan számítások köréből. Mégis a nyilatkozók megválogatásával vagy éppen a tendenciózusan átszerkesztett nyilatkozatokkal az OTT azt súlyolta, hogy Budapesten ez az egyetlen stadionépítésre alkalmas hely. A rákosi rétnak homokos talaja és tökéletlen közlekedése miatt szépen jutott a bírálatokból, de nem járt jobban az Újpesti-sziget és az Óbudai-sziget sem.⁶² Csakhogy mindez már elkészt: a vita a sportliget javára dőlt el, és az egyre nagyobb komplexumokat tervező építésszek képzeletét többé nem lehetett megzabolázni.

Vadonatúj tervezet került forgalomba 1928 nyarán, amikor Póka-Pivny Béla,⁶³ a Magyar Külügyi Társaság egyik titkára éppen a társaság idegenforgalmi szakosztályának ülésén terjesztette elő elképzelését a Herminamezőn építendő stadionról. (E helyen ma az M3 autópálya bevezető szakasza és a BVSC sporttelepe található.) Az előadás szövege hamarosan tanulmány, majd önálló füzet formájában is eljutott a közönséghez. Póka-Pivny szerint a stadion ügye mint „mélyreható általános érdekű, nemzeti feladat, sok hazafias, szépművészeti, szociális és idegenforgalmi vonatkozással” komplex tanulmányt igényel, a figyelembe veendő szempontok közül azonban kiemelkedik a megfelelően szép környezet és a jó közlekedés követelménye. A stadion a szerző szerint a kultusz és a reprezentáció eszköze is – „a magyar test és a magyar lélek fejlesztésének fókusz”, „kifejezője büszke vágyainknak, visszatükrözője integritási akarásunknak”. Elősorolva a korábbi elhelyezési tervek néhány erényét és számos baját, megállapította, hogy a stadiont mindenképpen a jóval népesebb Pesten kell fölépíteni, annak is a legsűrűbben lakott VI. és VII. kerülete szomszédságában. Innen már, Póka-Pivny számára, önként adódott a Herminamező, e „lehetetlenül elhagyott, elárvelt, rendezetlen hely” felfedezése. A szerző szerint a szomszédos rákosi pályaudvar – a létesítendő Stadion-pályaudvarral –, a földalatti és az autóbuszok meghosszabbítandó vonalai, valamint a kiterjedt villamosközlekedés könnyen elbíra a tömeges forgalommal, magát a területet pedig a MÁV olcsón átengedheti. A medencéket a közeli Rákospatak vize táplálja, a termálforrások pedig lehetővé teszik a téli versenyzést. A rendező pályaudvar mellett egymérföldes evezőspálya épül, ami télen korcsolyapályává alakítható. Felépül a százezer nézőt befogadó stadion és a 115x200 méteres vízisport-centrum, ezenkívül 280 méter hosszban sülyesztett tenispályák, 400x150 méteres, illetve 350 x150 méteres területen szabadtéri sportpályák létesülnek, míg a lovassport megmarad a szomszédos ügetőpályán. (8. kép) Mindezek a szerénynek éppen nem mondható építkezések a felfeztető útvonalra képzelte nagyszabású térrendezéssel egészültek volna ki. Ahol a stadion felé nyílegyenesen futó Andrássy út eléri a Hermina utat, folytatja a szerző, pompás, széles út nyílik több külön fasorral. Már a Városligetben megkezdődik a szobrok sora. Először a ritkás liget végében, a dombon álló fehér márványszarvast űző Hunor és Magor aranyozott bronzalakja tűnik fel (a magyar legendák első „sporteseménye”), majd a solymászó Ildikó és Gyöngyvér (a „magyar nősport egy legendás alakja”). A Hungária körút kereszte-

ződésében „a magyar legendás erő megtestesítője, Toldi Miklós szobra lenne elhelyezhető, amint a vendégdallal mutat – a Stádion felé”, odébb Mátyás és a legyőzött Holubár szobra áll. A stadion tizenhat kapuját Botond, Deák Balázs (a szerző itt bizonyára Magyar Balázs kapitányra gondolt), Kinizsi, Lehel és a többi hős neve és szobra ékíti, a kapuk oszlopaire pedig a történelmi Magyarország egy-egy vármegyéjének címere kerül. „Egyelőre természetesen csak a meg nem szállt vármegyéek címerei nyernének elhelyezést egy-egy oszlopon. A többit majd aszerint vésnők fel, amint a területek felszabadulnak.” A főbejárat melletti óriás kőtáblák az olimpiai győztesek neveit tartalmazta volna, a főbejárat melletti két vízmedence pedig Búvár Kundnak, ill. annak a marseille-i polgárnak az emlékét örökítette volna meg, aki a hatóságok tiltása miatt úszva vitt koszorút Kossuth Lajos hajójához 1851-ben.⁶⁴

Hamarosan részletes kimunkálást nyert Óbuda polgárainak stadionpályázata is. Az Országos Közegészségügyi Egyesület (OKE) nevében Gerlóczy Zsigmond elnök és Schuschny Henrik főtitkár július 15-én felterjesztést intézett az OTT-hoz a rákosi telekadományozás ellen. Levelükben a budai oldal jó levegőjét állították szembe Pesttel, ahol a „sokféle szenny mintegy burkot alkot a város felett”. Az OKE néhány hónap múlva ismét lökést akart adni a Nemzeti Stadion megkezdett ügyének. Az 1929. februári gyűlésen felszólaló Buday Gyula testnevelő tanár tagtárs leszögezte, hogy a stadiont az óbudai hegyek aljában kell felépíteni, mert ez a főváros legtisztább levegőjű vidéke s mert „a környező hegyek szépsége, fedett uszoda létesítését szinte hangosan kínáló bőséges vízi forráshoz közelsége, az evező-sport részére a Duna szomszédsága, a téli sportok: sísélés, ródlízás gyakorlásához kínáló közeli hegyek, célövés számára mint golyófogó a Bohn-féle téglagyár elhagyott bányájának hegyfelőli oldala, autóversenyekre a Bécsi-út, mint az ország egyik legjobb útja, amelyen át már nagyobb autóversenyeket lebonyolítottak, valóban Óbudát jelölik meg mint legalkalmasabb helyet a Nemzeti Stadion megépítésére”. A sportpark optimális helyéül mindezek alapján a Kaszás-mező adódott, amit hozzászólásában ekkor Hájós Alfréd is helyeselt. Az OKE válaszmánya felkarolta az ötletet és folytatta akcióját a stadion rákosi „portengerbe” való telepítése ellen.⁶⁵

Budapest levegője valóban itt a legtisztább, ahol az uralkodó nyugati és északnyugati szelek által a pilisvörösvári hasadékon át behozott és előzőleg a pilisi hegylánc erdeiben megtisztult légtömegek még nem szedik fel a város által termelt szennyeződések. Az OKE jó érzékkel találta rá erre a szempontra, ami mind a stadion, mind az ide elképzelt sportliget, mind az ezek megvalósulása nyomán esetleg ide-települő lakosság – vagyis a város ésszerű terjeszkedése – számára lényeges volt. Ettől kezdve a tiszta levegőt minden elhelyezési terv készítőjének mint az egyik legfontosabb tényezőt kellett figyelembe vennie. Az OKE, hogy elképzeléseinek érvényt szerezzen, minden fórumot megkeresett. Április végén levélben hívta fel a főváros tanácsának figyelmét az óbudai elhelyezés előnyeire, május elején pedig a fővárosi közgyűlésben Vörösvári Miklós javasolta, hogy a Nemzeti Stadion „közegészségi, közlekedési, sportfejlesztési és városrendezési szempontok figyelembevételével” a Kaszás-mezőszégen létesüljön. Ugyancsak az OKE kampányának eredményeként a népjóléti miniszter az óbudai terület és a rákosi gyakorlótér megtekintésére szakközeget küldött ki, majd 1929. november 5-én leiratban fordult a polgármesterhez. A Kaszás-rét – így a leirat –, „a Duna és a dombok közé ékelve pormentes, tiszta levegőjével és természetes szépségével, kellemes, üdítő benyomást tett”, és közlekedésének megjavítására is jó kilátások mutatkoznak. „A Stadionnak igényelt területet övező vidék természeti szépségénél és sík voltánál fogva építkezésre kiválóan alkalmas”, ezzel szemben a „gyárak és pályaudvarok elhelyezését és az uralkodó nyugati szeleket figyelembe véve a rákosi gyakorlótér füstös és poros légköri zónának a kellős közepébe esik, talaja erősen homokos, ez okból porképző és különösen tömegmozgásoknál a porok szellőszzerű felverődését okozná és közlekedési viszonyait tekintve se nyújtana oly sokoldalú megközelítésre módot, mint aminővel a Kaszásrét kecsegtet. Mindezek alapján a Nemzeti Stadion elhelyezésére a két említett terület közül a Kaszásrét alkalmasabbnak mutatkozik.”⁶⁶

Csakugyan, a Bécsi út alatt rejtőző, sportcélokra is alkalmas 21°C-os bőséges vizet adó Árpád-forrás, az előnyös fekvés és a tiszta levegő egyaránt a Táborhegy lábánál felépítendő „Árpád-stadion” javára szólt. (A részben fővárosi tulajdonban lévő, gyéren beépített területet az óbudaiak azért is különö-

sen alkalmasnak tartották, mert a már régóta elhatározott, de a millenniumi építkezésekből kimaradt Árpád- emlékének ideális elhelyezést kínált.)

A Testnevelési Tanács természetesen maga is igyekezett kihasználni a rákosi tervet aláásó, a kristályos budai levegőnek – s így közvetve a Vérmezőnek – tett ingyenreklámot, és a kultuszminiszterhez írott előterjesztésében egészségi szempontból aggályosnak nevezte a főváros által felkínált területet. A Rákosi-párti tábor ugyanakkor korábbi nagyralátó – a pesti oldalon valóban könnyebben megvalósítható – terveivel próbálta meg szembesíteni az OTT-t.⁶⁷

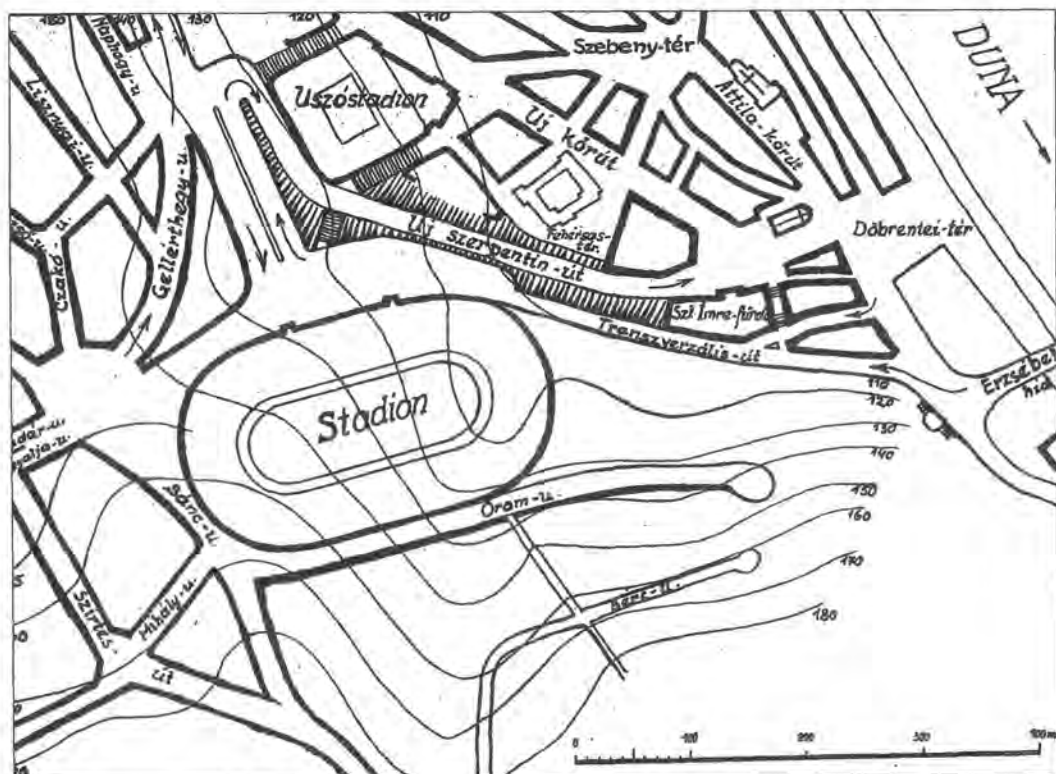
A fővárosi ügymenetre mindezek a viszályok látszólag nem voltak befolyással. A tanács június 14-én 2 millió pengőt állított be az 1929-es költségvetésbe a Nemzeti Stadion előmunkálataira, majd 1928. július 11-én felterjesztette a közgyűlési határozatot a kultuszminiszterhez. Az indoklás a külföldi példákra hivatkozva kiemelte a külvárosi sportligetek előnyeit s megemlítette a főváros illetékes bizottságainak pártoló állásfoglalását. Eszerint a rákosi rétet magas fekvése, egészséges környezete, a telket határoló utak közlekedési eszközökkel (MÁV, HÉV, autóbusz, villamos) való ellátottsága, úgymond, kiválóan alkalmassá teszi sportrendezvények mellett „más tömeges bemutatásokra és ünnepélyekre, felvonulásokra, katonai, levante- és cserkészmutatványokra, tornaünnepélyekre, lovasjátékokra, művészeti előadásokra, tömeghangversenyekre, sőt gyűlések céljára”. Klebelsberg azonban éppen e napokban a képviselőházban tartózkodóan nyilatkozott az ügyben, mondván: „a feladatok kellő sorrendbe állításának hiánya lenne az, ha mi egyszerre a legnagyobb intézményt [értsd: a stadiont] hoznánk létre akkor, amikor Budapesten és a vidéki városokban az alapintézmények még nincsenek meg”.⁶⁸

Ezzel a sportliget ismét kimaradt az állami költségvetésből, néhány hónap múlva pedig, amikor a magyar gazdaságot is megrázta a világválság, a nagy beruházások tucatjaival együtt a stadion is jó időre távol került a büdzsétől. Karafiáth Jenő, az OTT elnöke 1930 júniusában még feliratban emlékeztette a miniszterelnököt arra, hogy Magyarország csak akkor kaphatja meg az 1940-es olimpiát, ha 1931-ben megkezdődnek a Nemzeti Stadion építésének előkészületei. (Az általa szükségesnek tartott 50–60 ezres stadion építési költségeit 3,5–4 millió pengőre becsülte, helyszínül pedig a Gömbös által is támogatott Óbudai-szigetet ajánlotta, melyet az FKT valóban közcélokra szánt.)⁶⁹ A felirat azonban nem járt sikerrel: a szűkös anyagi forrásokból képtelenség volt ilyen nagyszabású beruházást megindítani. „Nem maradt tehát hátra más – panaszkolta 1931-ben a főváros testnevelési igazgatója –, mint bízni a Mindenhatóban, aki talán megegyeszen meg fogja segíteni a magyar nemzetet, hogy új erőre kapva, ismét az alkotások terére léphet.”⁷⁰

A GAZDASÁGI VÁLSÁG

A harmincas évek elején a stadion ügye tetszhalott állapotban volt. Klebelsberg nagyszabású kultúrpolitikai elképzeléseit maradi ellenzéke részéről mind erőteljesebb támadások érték. A kultuszminisztert azal vádolták, hogy az ország állapotát figyelmen kívül hagyó, pazarló fejlesztési programjával veszélybe sodorja a költségvetést. Maga Klebelsberg a sorozatos bírálatokat egészen a Bethlen-kormány bukásáig állta, ám az 1930–31-es büdzsé gyakorlatilag már semmilyen sportberuházással sem számolt. Az utolsó nagy vállalkozás a Margitszigeti Sportuszoda felépítése volt 1930-ban, amely az olimpiára nagy reményekkel készülő úszóknak és vízilabdázóknak kínált a korábbinál sokkal jobb edzéslehetőséget, s részben ezért is került a Nemzeti Stadion elé. A válság mélypontján azután, 1932-től két év leforgása alatt közel egyharmadával csökkent a kultuszárca költségvetése: az 1932. évi 140 millió pengőről előbb 119 millió, majd 1934-ben kb. 100 millió pengőre. (A sportra szánt közpénzek olyannyira megfogyatkoztak ekkoriban, hogy pl. az 1932-es Los Angeles-i játékokra utazó magyar olimpikonok részvételi költségeit az amerikai magyarság adományaiból kellett kiegészíteni.) A stadion azért továbbra is beszédtema maradt, de érezhetően visszaesett az aktualitások rangsorában. A korábban oly lelkes *Testnevelés* 1930 januárjától több mint három éven keresztül egyetlen írást sem közölt e tárgyban.

Mégis – a kedvezőtlen feltételek dacára – 1930-ban két, a fantasztikum határát súroló terv is szüle-

9. kép. Wittenbarth Győző gellérthegy-i és tabáni sportépületei (1933)
Wittenbarth, 1933. 352.

tett a Nemzeti Stadiont is tartalmazó sportváros felépítésére. Az egyik Pogány Móric⁷¹ grandiózus látomása volt: Lágymányos új beépítésének terve, amely Klebelsbergnek az egyetemi városnegyeddel kapcsolatos intencióit tartotta szem előtt. A sportcentrum közlekedését a már meglévő villamosvonalak, valamint közel háromhektáros autóparkoló, külön vasúti pályaudvar és a rövidesen megépítendő Horthy Miklós-híd⁷² látta volna el. Pogány nem szabott határt képzeletének, amikor e teljesen elhanyagolt, de remek fekvésű szűz területet egyszerre kívánta a „magyar Dahlem”, a vásár és a Nemzeti Stadion otthonává tenni. A tervezett híd tengelyébe húszhektáros teret helyezett, ennek szélére hatalmas toronyépületeket állított, köztük a 14 emeletes, 58 méter magas Tudomány tornyát. Az összes sportágnak, valamint a kiállításnak és a dunai strandfürdőnek helyet adó komplexumot a Nádor-kertben helyezte el s ehhez a Dunával párhuzamosan 80 méter széles utat vezetett. A terv további sorsáról nincsen tudomásunk, de nem kétséges, hogy annak finanszírozására senki sem vállalkozott volna.⁷³

A másik terv Pál Hugó munkája volt, aki a Póka-Pivny-féle herminamezei tervet módosította a látvány javítása és az Andrassy útról betorkolló forgalom jobb elosztása érdekében. A stadiont némileg nyugat felé tolta volna, hogy az a vasúthoz közelebb kerüljön. A sportcentrumot ezenkívül új autóbusz- és villamos-végállomások, óriásparkoló, sőt egy repülőtér is segített volna bekapcsolni a közlekedésbe.⁷⁴ Ám ezek az elképzelések inkább csak annak jelei voltak, hogy él még az érdeklődés a stadion ügye iránt, hiszen olyan időkben kerültek a nyilvánosság elé, amikor megvalósításukra – nem csupán túlzó arányaik miatt – a leghalványabb esély sem mutatkozott.

A pénzügyi helyzet valamelyes javulásával párhuzamosan azután ismét egyre többet lehetett hallani a nemzeti testnevelésügy és a magyar olimpiai mozgalom leendő fellegváráról, 1933 végére pedig való-

ságos háború bontakozott ki építészek, publicisták és kerületi érdekeltségek között. Még 1933 februárjában Kézdi-Kovács László tett közzé rövid írást az *Egészség* című folyóiratban, és – visszatérve egy 1926-os *Pesti Hírlap*-beli cikkére – megint a Római-part környékét ajánlotta az illetékes hivatalok figyelmébe. Mint írta, a részben kincstári tulajdonban álló, tekintélyes nagyságú beépítetlen terület minden sportnem számára megfelelő lehetőséget nyújt, sőt a majdani Nemzeti Stadion körül még egy botanikus kert is elfér. Az építkezést megkönnyíti, hogy a közeli dunai kavicságy, a csillaghegyi kőbánya, a kisingpusztai homokbánya és az újlaki téglagyár valósággal tálcán kínálja a szükséges építőanyagokat. A budai oldal közismert közlekedési nehézségeit a már addig is meglévő vasúti, közúti és folyami közlekedés kibővítésével lehetne megoldani, ugyanakkor a terület viszonylag jó közműellátottsága és korlátlan mennyiségben rendelkezésre álló kristálytisztá hévizei csökkentik a szükséges infrastrukturális beruházások volumenét. Kézdi-Kovács kesernyésen jegyezte meg, hogy a hét évvel azelőtt Karafiáth kérésére az OTT-hoz elküldött, Almási Balogh Lóránt által készített tervekre nem érkezett válasz, amin persze nem szabad csodálkozni, hiszen – noha minden a Római-part mellett szól – az óbudai vezetők „nem értenek eléggé a reklám-dob veréséhez”.⁷⁵

Az igazi offenzívát ismét az OTT indította meg. Folyóírata, a *Testnevelés* először Mártonffy Miklós írását közölte a márciusi számban, melyben az OTT szakelőadója indítványozta, hogy Magyarország pályázza meg az 1940-es olimpiai játékok rendezését és építse fel végre nemzeti stadionját.⁷⁶ Az áprilisi és májusi számban jelent meg Wittenbarth Győző⁷⁷ kétrészes összegző tanulmánya az addig született elhelyezési tervekről. A tanulmány kilenc szempont szerint rangsorolta az egyes terveket, majd ezeket össze-sítve megállapította, hogy a Nemzeti Stadion elhelyezésére a Margitsziget a legalkalmasabb.⁷⁸ Az alacsony építési költségek azonban Wittenbarth szerint a Gellérthegy mellett szóltak, ezért a szerző mindjárt készített is ide egy elhelyezési tervet (9. kép). E kétségkívül pompás fekvésű terület domborzati viszonyait kihasználó terv voltaképpen Póka-Pivny Béla egy korábbi elgondolásának javított kiadása volt. Póka-Pivny a Gellérthegy északi oldalát javasolta a stadion helyszínül,⁷⁹ és az ekkorra általánosan elfogadott észak–déli tájolást követte, amely a rendszerint délután játszott futballmérkőzéseken egyik csapatot sem állítja szembe a lenyugvó nappal. Stadionját azonban a szűk térben így nem tudta elhelyezni, ezért a szükségesnél kisebb teret iktatott be a pályák és a lelátók közé. Wittenbarth kimutatta, hogy helyes méretezés esetén az Orom utca hét telkét ki kellene sajátítani, s ez mintegy 2 millió pengővel növelné a költségeket. Wittenbarth ezért kelet–nyugati tengelyű stadiont tervezett, melynek bejárata a Transzverzális úton (a mai Hegyalja úton) nyílt volna a 132 m-es szintvonalon. Wittenbarth szerint a 332x192 m-es külső méretekkel felvett, százezres stadion lelátójának nagyobb részét (kb. 75 ezer ülőhelyet) egymillió pengő költséggel csupán földmunkával lehetett volna megépíteni, a kitermelt kötömeg pedig a nézőtér burkolására szolgált volna. A szükség esetén később felépítendő, a Tabán felé néző tribünív magasépítési munkáinak költségét 2,5 millió pengőre tette. A szomszédos Rudas fürdő vizével táplált úszóstadiont a Tabánban képzelte el – szintén félig a domboldalra támaszkodó lelátóval.⁸⁰

Hamarosan megérkezett a válasz is, mégpedig éppen a Hajós Alfréd mellett a legtermékenyebb magyar sportépítész, Mattyók Aladár részéről. Mattyók lakonikus értékelése szerint Wittenbarth sok fáradtsággal dilettáns munkát végzett, hiszen osztályozási szempontjainak egy része irreleváns, adatai nemegyszer önkényesek. Mattyók emlékeztetett arra, hogy az ún. stadionalapot csak a kivitelezésre lehet felhasználni, a területről pedig a fővárosnak kell gondoskodnia. Éppen ezért a lehetséges helyszínek közül máris ki kell zárnai a Margitszigetet, a régi lóversenytér, a herminamezei ügetőpálya környékét, a Vérmezőt – és a Gellérthegyét.⁸¹ Mattyók különböző okok miatt elvetette az újlaki téglagyárat, az Újpesti-szigetet és az Óbudai-szigetet is. A fennmaradó lehetőségek közül – attól függően, hogy magányos stadion vagy sportliget létesül-e majd – a Vízafogót (Újpesti-rakpart), Lágymányost és a Nádor-kertet, ill. a Kaszás-rétet és a Rákosi-rétet hozta javaslatba. Köztes megoldás esetére pedig megint csak a Vízafogót: az Újpesti-sziget és a Rákos-patak torkolata közti partsávot ajánlotta az illetékesek figyelmébe.⁸²

A fenti összegező értékelésekkel kapcsolatban alaposan megoszlottak a vélemények, és ez minden érintettet ismét cselekvésre sarkallt. Építészek egész légiója fogott hozzá a tervezéshez, megszorodott

a vonatkozó sajtóközlemények száma, Schäffer István óbudai kövezőmester és földbirtokos pedig 11 és fél hektáryit ajánlott fel a sportcentrum megépítésére a Szentendrei út, az óbudai vasút, az Aranyhegyi út és a békásmgyeri határ között fekvő telkeiből.⁸³

De nem tétlenkedtek a hivatalok sem. Kelemen Kornél képviselő, az OTT új elnöke a parlamentben sürgette a stadion felépítését, miközben a kormány szemére lobbantotta, hogy a költségvetésben ismét nem szerepel sportberuházás.⁸⁴ A főváros közoktatásügyi ügyosztálya mellett működő sportügyi szakbizottság 1933. május 2-i ülésén pedig Schmarilla Géza szakbizottsági tag komor színekkel festette le a budapesti sportpályák állapotát, felidézve a pár nappal korábban lejátszott magyar–oszlák labdarúgó-mérkőzést, amikor is az FTC-pálya szűk lelátóin összepréselődött közel negyvenezer néző élete állandó veszedelemben forgott. A hasonló helyzetek elkerülése érdekében indítványozta, hogy a főváros mihamarabb építsen legalább hetvenezres pályát a Népligetben, az ügyosztály pedig tárgyaljon a Testnevelési Tanáccsal és a kormánnyal a Nemzeti Stadion felépítéséről.⁸⁵

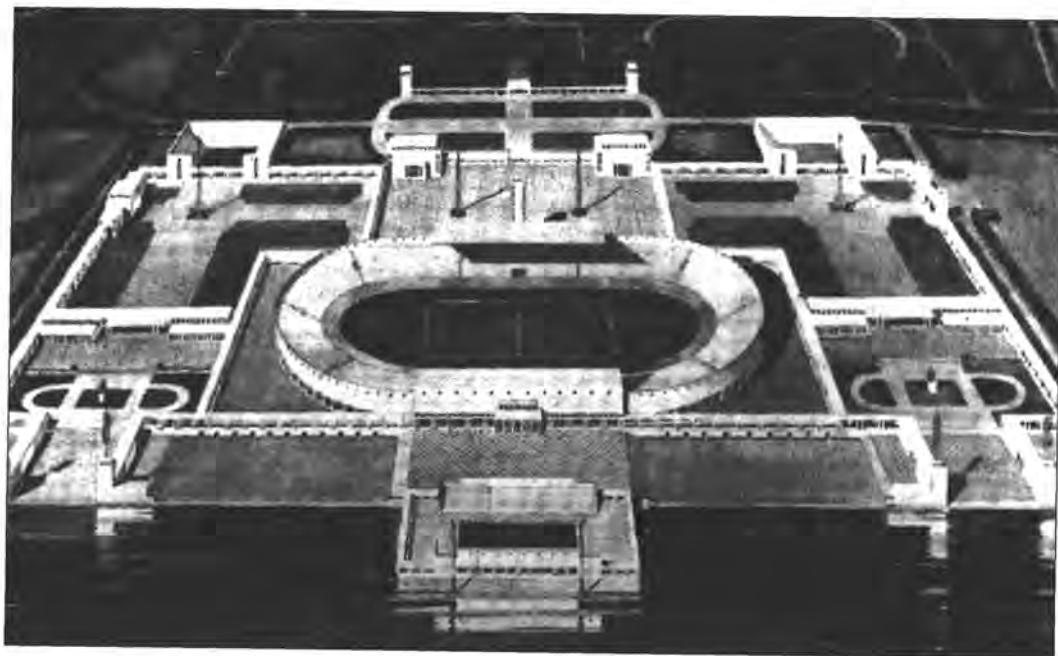
A stadionkérdésnek ekkorra már vagy tucatnyi gazdája volt. Beleszólása volt az építészársadalomnak, a kerületi érdekköröknek, az OTT-nek, a MOB-nak, a főváros legalább hat illetékes ügyosztályának és bizottságának, a tisztiorvosi hivatalnak, a kultuszláncának – és persze mindenekelőtt a pénzügyminisztériumnak. Ezenkívül időnként hallatta a hangját a honvédség, a miniszterelnökség és a kormányzó is. Igazán nem csoda, hogy e közjogi és hivatali labirintusban a stadion ügye évtizedeken át kallódott.

A sportügyi szakbizottság mindenesetre tette a dolgát: négy tagját kétnapos tanulmányútra Bécsbe küldte a Práter stadion megsemmisítésére, egy hónap múltán pedig albizottságot alakított a fővárosi hivatalokkal való tárgyalások folytatására. A szakbizottság már ekkor jelezte, hogy szüksége van az addig felmerült összes elhelyezési tervre, ezek azonban csak 1936–1937 fordulóján jutottak el hozzá. Az iratokból egyébként kitűnik, hogy a főváros vezetősége a rákosi terület átengedését nem pusztán gesztusnak szánta, hanem egyben jelzésnek a kormány- és szakszervek számára. Mint az a szakbizottság ülésén megfogalmazódott: a kétféle millió pengő értékű felajánlás fejében a fővárosnak döntő szóval kell bírnia a további tárgyalásokon.⁸⁶

A NAGY STADIONVITA

A székesfőváros és a Testnevelési Tanács nézetkülönbségeit azonban hamarosan háttérbe szorította az az elképesztő sebességgel terjedő mozgalom, amelyben 1933 őszétől az építészársadalom tekintélyes része és csaknem valamennyi budapesti kerület részt vett. Az újfent napirendre került stadionkérdés – s vele az építési, foglalkoztatási és fejlesztési lehetőségek, no meg persze a presztízs szempontok – mindenki fantáziáját megmozgatták. A válságévekben jelentősen megcsappant az építési beruházások száma, s ettől a főváros, valamint a kerületi előljáróságok éppúgy szenvedtek, mint maguk a városlakók és a munkát hiába kereső építőipari dolgozók. A Nemzeti Stadion nem csupán egyszeri nagyberuházást ígért, hanem a környék járulékos infrastrukturális fejlesztését, a telekárak és az idegenforgalom növekedését – és persze a szerencsés kerület ázsiojának emelkedését.

A tervek parádéja novemberben kezdődött egy városrendezési kiállításon, de az első hangok már októberben megszólaltak. Hajós Alfréd október 1-jén a Magyar Mémök- és Építész Egyletben (MMÉE) tartott előadásában megállapította, hogy a sporttelepek számára csak a külső kerületek maradtak meg, mivel a centrumban nincs olyan hely, amely a 80–100 ezres stadiont és a hozzá tartozó sportfórumot elbírná. Alkalmasint a Wittenbarth-tanulmány ösztönzésére Hajós az addig felmerült összes elhelyezési tervről értékelést adott. A túl szűk Vérmész és Pasarétet, valamint a csak túl nagy anyagi áldozattal megvalósítható Lágymányos-nádor-kerti, Újpesti-szigeti, rákosi és Kaszás-réti megoldást elvetette, a már foglalt Kerepesi úti ügetőpályával, Népligettel és Margitszigettel együtt. A Városligetről azért mondott le, mert az átalakítás túl nagy parkterülettel fosztotta volna meg a fővárost. A rostán csak négy terv maradt fenn: a régi lóversenyter, a Herminamező, a Vízafogó és az Óbudai-sziget. Szívéhez az utóbbi állt ekkor a legközelebb, de a terv horribilis költségeit pillanatnyilag lehetetlen volt fedezni.⁸⁷

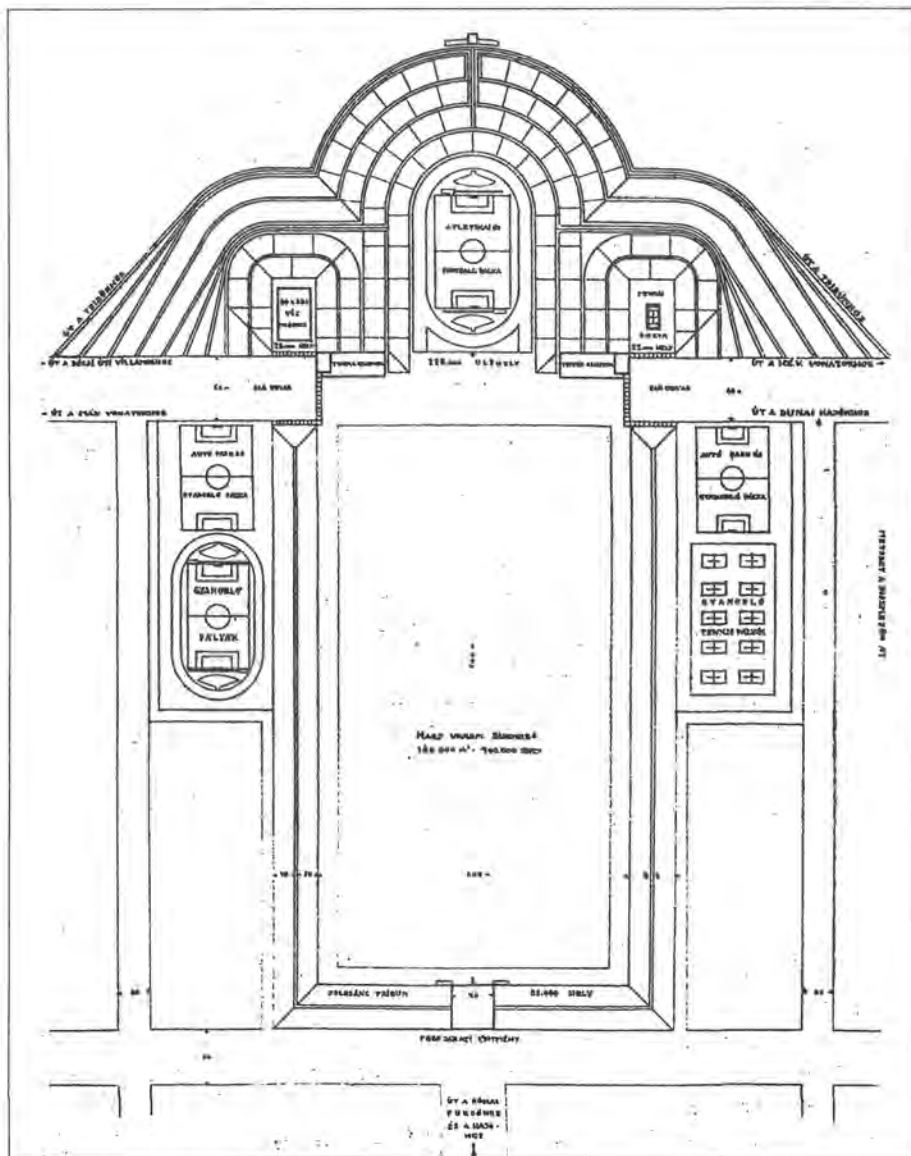

10. kép. Vágó Pál Nádor-kerti stadionterve (1933)
Tér és Forma, 1933/12. 412.

Ugyanekkor Nádas Ödön mérnök is stadiontervet készített. Az ő hatvanezres stadionja az Üllői út, a Gyáli út, az Ecseri út, a Keleti pályaudvar és a Ferencvárosi állomás töltése közti területen húzódó kisrákosi gyakorlótérén állt volna. (A meglehetősen szerény adottságokkal bíró terület egyetlen nevezetessége az volt, hogy itt rendezték 1909 októberében Louis Blériot budapesti bemutató repülését.) Nádas a mintegy 11 hektáros telekre futballpályát, 400 méteres futópályát, valamint ugró- és dobópályákat tartalmazó hagyományos arénát tervezett két változatban. Mindkét stadion 24 ezer ülő- (ebből 13 ezer fedett) és 36 ezer állóhelyet kínált, két-, ill. hárommillió pengős költséggel. E terv – bizonyára a választott szegényes környezet és a túlzott visszafogottság miatt – nem váltott ki komolyabb visszhangot.⁸⁸

November 10-én, pénteken kiállítás nyílt a Gellért Szálló pálmatermében Budapest városépítési problémái címmel. A MMÉE által rendezett bemutatón kritika alá vonták a főváros tervszerűtlen város-elemeit, és terveket hoztak a Duna-partok, az Eskü tér (a mai Március 15. tér), a Duna-hidak és a fürdőváros rendezésére. A közönség három stadiontervet is láthatott: Vágó Pál⁸⁹ nádor-kerti sportcentrumát, Wittenbarth arénáját – bizonyára a már ismert gellérthegyi tervet –, valamint az Árkay Bertalan⁹⁰ és Borbíró Virgil⁹¹ által megálmodott aranyhegyi stadiont.⁹² Vágó tervének mindössze egy kisméretű látványrajzát ismerjük (10. kép), s ebből úgy tűnik, hogy az lényegében átmenetet képezett a sportliget és az egyszerű stadion között. A Duna mellett fekvő, észak–déli hossz tengelyű, mintegy hatvanezres, hagyományos labdarúgó- és atlétikai stadiont környező tágas, parkosított tereken kevés kimondottan sportcélú épület látható. Ilyen a téli kikötő partján álló nyitott uszoda és a stadion nyugati főbejárata mögött elhelyezett néhány edzőpálya. A terv – a szűkös terület adta nyilvánvaló korlátok miatt – némileg emlékeztet Pogány egykori elgondolására. Látványrajza kétségkívül szellős és elegáns, a klasszicizáló modern vonalak és a térelemek kínos derékszögei ugyanakkor túlzottan merevvé és ünnepélyessé teszik az elrendezést. Mindez azért is különös, mert a Nádor-kert méretei – mindössze 23 hektár – nemigen engedtek meg efféle pazarlást.

A legnagyobb visszhangot kiváltó stadionterv az Árkay-Borbíró-féle⁹³ óbudai elképzelés volt, amely hosszú évekre meghatározta a stadionvita irányát és hangvételét. (Az Aranyhegy mint a Nemzeti Stadion helyszíne még a Népstadion építése idején, sőt azután is felbukkant.) A terv pártolói és ellenzői számára ugyanazok a jellemző jegyek szolgáltatták az érveket. A sajátosságok, amelyek az aranyhegyi stadiont megkülönböztették az összes korábbi tervtől, éppen abban ragadhatók meg, amivel túlléptek a stadion mint sportépület felfogásán. A két építész a Nemzeti Stadion megtervezésekor a természettől adott s alig befolyásolható adottságokat vette kiindulópontnak: a levegő minőségét, a város terjeszkedésének logikus irányát és a terület fekvését és nagyságát – minden további szempontot csak másodlagosnak te-

11. kép. Árkay Bertalan és Borbíró Virgil aranyhegyi stadionjának alaprajza (1933)

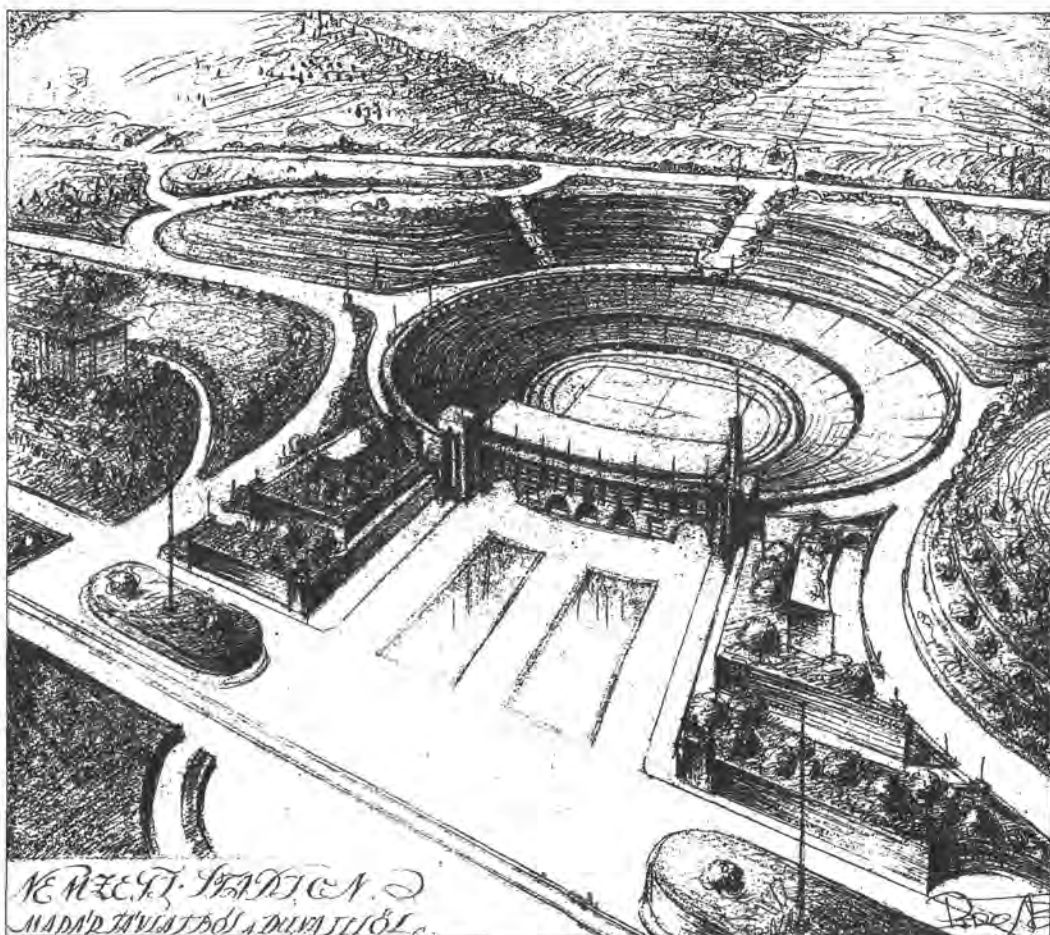

12. kép. Árkay Bertalan és Borbíró Virgil aranyhegyi stadionjának látványterve (1933)
Tér és Forma, 1933/12. 399.

kintett. Mivel mindketten „az összes sportágaknak otthont nyújtó sportfórum” építését tartották kívánatosnak – amelyhez szükség esetén olimpiai falu is csatlakozhat –, a komplexum területigényét 40–80 hektár között határozták meg. A Vérmezőt, az újlaki téglagyárat, a régi lóversenyteret és a Nádor-kertet kis méretük, a pesti oldal megfelelő nagyságú területeit (Rákos, a Vizafogó, Angyalföld) pedig rossz levegőjük miatt vetették el. Mivel a nagy tömegeket vonzó labdarúgás és atlétika mellett a hagyományos és újdonsült magyar sikersportoknak is otthont kívántak építeni, számba vették az úszás, a tenisz, az evezés és a vitorlázórepülés sajátos igényeit is. Mindezen adottságok összességét pedig Óbuda északnyugati sarka, az Aquincummal egy magasságban lévő Aranyhegy környékén találták meg.⁹⁴

Borbíró, mint városrendezési kérdésekre érzékeny építész, arra is felfigyelt, hogy az aranyhegyi sportcentrum felépítése a Budapest más kerületeihez képest évtizedes infrastrukturális lemaradásban lévő Óbudának az igazi fővárosi életbe való bekapcsolásához is impulzust nyújthat. Mindez természetesen a terület közművesítése és közlekedésének jelentős megjavítása nélkül elképzelhetetlen volt. Borbíró számára ezért a stadionhoz kapcsolódó beruházások a sportépítészeti feladatokkal egyenrangúak voltak s az általa két évtizeden keresztül készített tervváltozatok mindvégig ezt a szellemet tükrözték.⁹⁵

Maga a stadion, a 177 méter magas, szabályos formájú Aranyhegy keleti lejtőjébe vágva, a klasszikus amfiteátrumszerű kiképzést követte volna. A tervek szerint a valamivel talajszint fölé emelt nyugat–keleti tájolású labdarúgópálya és a 400 méteres futópálya körül így három oldalról zárt, a keleti oldalon nyitott tribün emelkedett, ahová a közönség rámpákon sétálhatott fel. Az ötven sorban elhelyezett 72 ezer ülőhely legtávolabbika 106, ill. 155 méterre volt a pálya közepétől. (A hegy felső lejtőjén igény szerint kialakítható további ülősorok megépítése esetén a stadion befogadóképességét 120 ezerre lehetett növelni. Ez esetben a legnagyobb nézőtávolság a hosszanti tengely mentén 204 méterre nőtt volna.) Bár a terv nyitott lelátóval számolt, Árkay és Borbíró lehetségesnek tartotta egy 40 méterre előreugró könnyű vasszerkezetes tető építését is. A lezáratlanul maradt patkótribün északi és déli végéhez egy-egy 15–20 ezres, keletről ugyancsak nyitott melléktribün tapadt volna: ezek a déli 30x50 méteres úszómedencére és az északi teniszpályára néztek. A nagystadion lelátóihoz keletről két modern fejépület is csatlakozott volna, bennük irodák, öltözők, büfék, az emeleten pedig kétpályás fedett teniszcsarnok, ill. a vívó-, birkózó-, ökölvívó- és tornasport csarnoka kétezres lelátókkal. A fejépületek vonalában észak–déli irányban húzódó Aranyhegyi út egyszerre szolgált volna a stadionok lezárásaként és egyik fontos közle-

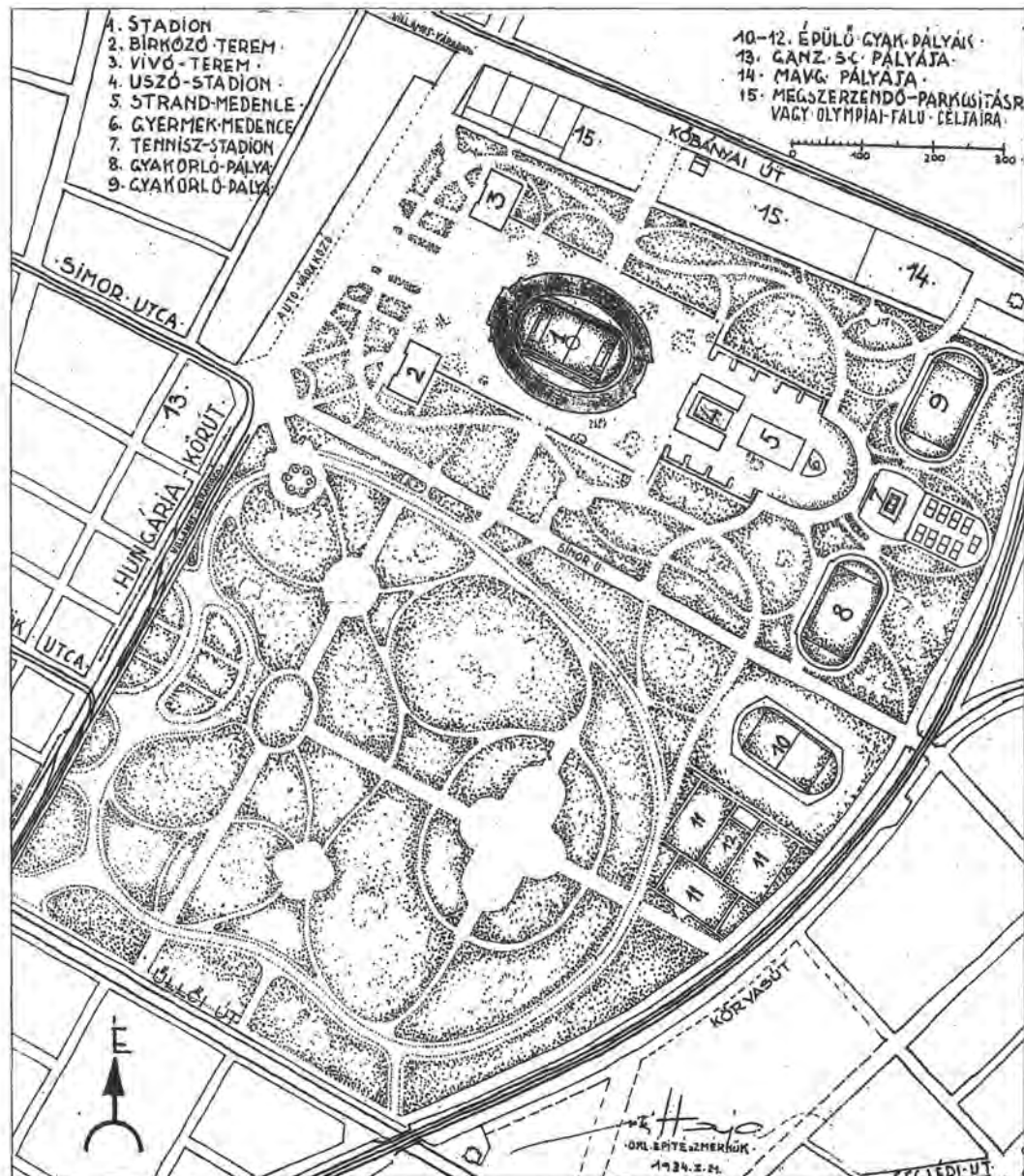
13. kép. Piros Béla: Nemzeti Stadion madártávlatból a Duna felől (1933)
Piros, 1933. Melléklet.

kedési útvonalaként. Ettől keletre, az ún. Mocsáros-dűlőn, a labdarúgópálya hossz tengelyében és teljes szélességében 600 méter hosszú és 300 méter széles tornarét nyúlt volna el, melyen a tervezők szándéka szerint nem csupán sportversenyeket, hanem hazafias tömegrendezvényeket is lehetett volna tartani. A rét mentén az Aranyhegyből kitermelt földből emelendő tízméteres sánctribünök hatvanezres nézőteret képezhetek volna, a földsáncoktól délre és északra pedig a gyakorló pályák sorakoztak volna. A tornarét végétől a Szentendrei útig húzódó fasor megépítésével megvalósult volna a Nemzeti Stadion és a római-parti evezősközpont összekötése. A sportkomplexum teljes helyigénye meghaladta a 40 hektárt (11–12. kép).⁹⁶

Az építési költségeket a tervezők igen alacsonyan szabták meg. Számításaik szerint a lényegében olcsó földmunkára és a vasbeton burkolat elhelyezésére korlátozódó építkezés – a tervezők szerint mindössze a hegyoldalra támaszkodó lelátóteraszok megfelelő kiképzésére lett volna szükség – összesen hárommillió pengőt igényelt volna (a tribünök kiképzése 860 ezer, a fejpületek 1 millió 350 ezer, a parkosítás és az útépités 700 ezer, a kerítés 90 ezer pengőt). Indulásként azonban 1 millió 650 ezer is elegendő volt; ebben az esetben a sportcsarnokok a második ütemben épültek volna meg. A költségek ilye-

tén számítása azonban némileg önkényes volt, hiszen nagyvonalúan megfeledeztek a hegyoldal bontásakor elvégzendő óvintézkedések kiadásairól, valamint a stadion kiszolgálóépületeinek felépítéséről és közművesítéséről, ráadásul az éves tiszta bevétel irreálisan magasan – 750 ezer pengőben – történő megállapításával még inkább bagatellizálni igyekeztek a finanszírozás és a fenntartás kérdését.⁹⁷

Ennél is nagyobb gondot jelentett a Budapest határában fekvő, gyengén fejlett terület bekapcsolása a főváros vérkeringésébe. Az első és legfontosabb problémát a központtól való távolság jelentette. A vá-

14. kép. Hajas István: Központi Stadion (1934)

Hajas, 1935. Melléklet.

ros közlekedési és népességi súlypontja ekkor a Kiskörút és a Rákóczi út kereszteződésében volt, s innen az Aranyhegy éppen 9 km-re feküdt. Ez önmagában nem lett volna baj, hiszen több remekül működő stadion is jókora távolságra volt a centrumtól – Bécsben 8, Berlinben 12, Párizsban 13, Londonban 14 km-re⁹⁸ –, az óbudai közlekedés azonban a szűk kivezető útvonalak és ezek olykor igen elhanyagolt környezete miatt amúgy is közfelháborodás tárgya volt. Borbíró viszont többek között éppen ebből akart erényt kovácsolni. Az egyébként is halaszthatatlan fejlesztés jelszavával és a rendelkezésre álló lehetőségek számbavételével egyszerre tett javaslatot általában az óbudai és különösen az aranyhegyi közlekedés megjavítására. Emlékeztetett arra, hogy a közmunkatanács az Árpád fejedelem útján 35 méter széles út- és villamospálya építését hagyta jóvá, és hogy a fővárosnak szándékában áll az Óbudai-rakpart továbbépítése és a nemrégiben átadott trolibuszvonallal meghosszabbítása, továbbá egy-egy új villamos-, ill. autóbuszvonal létesítése. Mivel ezen egész Óbuda javát szolgáló beruházások – összesen 6,5 km útpálya és három tömegközlekedési vonal – szükségességéről az illetékesek már korábban meggyőződtek, vélte Borbíró, most csupán az elhatározás hiányzik, amit a stadion ügye végre kikényszeríthet. A környéket meg lehet közelíteni hajón, az esztergomi vasúton és a pomázi HÉV-en, azok pedig, akik automobilon érkeznek, a stadiont és a tornaréteket elválasztó Aranyhegyi úton kialakított parkolókból hagyhatják gépkocsijaikat. Az érkezéskor és távozáskor szokásos tömegjelenetek kivédése érdekében a déli és északi tribünjegytek tulajdonosai külön útvonalon érkezhetnek. Mindezek a közlekedési lehetőségek az említett fejlesztésekkel együtt biztosítják, hogy egy órán belül 45 ezer ember távozhasson az aranyhegyi stadiontól. S mivel a vendéglőkben, kiránduló- és piknikhelyekben bővelkedő környék még számos szórakozási lehetőséget nyújt, ennél többre kezdetben nincs is szükség.⁹⁹

A kiállítást – noha mindössze kilenc napig tartott nyitva – számos előkelőség is megtekintette. Látta többek között Szendy Károly székesfővárosi tanácsnok (hamarosan polgármester), Imrédy Béla pénzügyminiszter, Lázár Andor igazságügyi miniszter és Kelemen Kornél OTT-elnök. Szendy tanácsnok különösen örvendezett az olcsó kivitelezés és a hatalmas földmunka lehetősége fölött, ami a nehéz időkben sok ínséget szenvedőnek adhat kenyeret.¹⁰⁰ Maga Hóman Bálint kultuszminiszter már korábban ismerhette a tervet, hiszen Borbíró októberben eljuttatta hozzá a teljes dokumentációt.¹⁰¹ Részben ezért is váltott ki az aranyhegyi terv oly ádáz vitát, hiszen a semmiből előbukkant elképzelés szinte minden számottevő fórumhoz pillanatok alatt eljutott és általában sikert is aratott.

A sajtópolémiában csaknem minden megszólaló a maga nótáját fújta, de azért komoly szakmai érvek is elhangzottak. Köztük több olyan is, amit Árkay és Borbíró elfogadott és felhasznált a terv módosításakor. A kritikák mindenekelőtt a magas járulékos költségek (közlekedés, infrastruktúra), a külvárosi elhelyezés és a stadion kelet–nyugati tájolása miatt érték a tervet. Borbíró számára, mint láttuk, a stadion egyben városrendezési probléma is volt, ezért ő a centrumtól való távolságot és a többletberuházásokat egyáltalán nem mint hátrányt, hanem mint egészen természetes városfejlesztési feladatot fogta fel. Ily módon a sokszor ingerült bírálatokra is egy távlatosabb koncepció perspektívájából és annak érveivel válaszolt. A tájolásra vonatkozó kritikák jogosságát viszont elismerte: először 15 fokkal déli irányban forgatta el a játékeret, majd 1947-ben észak–déli irányban vette fel a pálya nagytengelyét.

Az aranyhegyi terv jelentőségét mutatja, hogy a sajtóvitában lényegében kezdettől fogva mindenki a vele kapcsolatos álláspontját ismertette. „Fantasztikus terv a Nemzeti Stadion felépítésére. Halva született ötlet Óbudára építeni a sportstadiont” – adta meg a hangot az ellenzék számára a *Sport hírlap* Gellért-beli kiállításról szóló cikke.¹⁰² Tabéry Iván építész szintén generális kritikát gyakorolt Borbíróék terve fölött, mely úgymond „amerikai tempójú propagandával” és teljesen önkényes érvekkel igyekszik rákényszeríteni a szakmára és az országra az aranyhegyi stadiont.¹⁰³ E kórushoz szép számmal csatlakoztak a más elhelyezési terveket készítő vagy pártolók – főként Lágymányos és a pesti oldal hívei. Mattyók Aladár a Vizafogót javasolta – és egy olimpiai falu megépítését a Népszigeten –,¹⁰⁴ Kelenföld vezérférfiai pedig 1934 elején sajtóközleményben jelezték, hogy várják a kerület nagy telektulajdonosainak felajánlásait.¹⁰⁵ Kőbánya sem hallgathatott: Walter Károly takarékpénztári vezérigazgató a Kőbányai Casino nevében a rákosi rétek minden erényét elősorolva vonta kérdőre Sipőcz polgármestert, amiért az

1928. évi fővárosi telekadományozás dacára a rákosi stadionnak még mindig vetélytársai támadhatnak.¹⁰⁶ Karafiáth exkultuszminiszter 1933. decemberi rádió-előadásában komplex dunai sportliget kialakítását szorgalmazta. A reményt és türelmét lassan elvesztő egykori sportvezetőnek már mindegy volt, hogy Rómaifüldő, az Újpesti-sziget, az Óbudai-sziget, a Vizafogó vagy Lágymányos lesz a helyszín, s csak azért könyörgött, hogy az illetékesek húszévi latolgatás után döntsék el végre hatalmi szóval, hol épüljön fel a Nemzeti Stadion.¹⁰⁷ Ugyancsak a sajtóvita idején készítette el tervét két olyan építész is, aki addig nem foglalkozott a stadion kérdésével. A nagyobb és ötletesebb, de teljességgel a fantasztikum kategóriájába tartozó terv a Nemzeti Torna Egylet égisze alatt született. Mint Pekár Gyula elnök Szukováthy Imre testnevelési főiskolai igazgatóhoz írott leveléből kiderül, „Piros Béla építész, a Nemzeti Torna Egylet művészi lelkű és sok szép tehetséggel Istentől megáldott tagja, Ő maga is kiváló sportember” általános tervet készített az ún. Attila Sportváros kialakítására. Az 1933. november közepén készült terv szerint a komplexum elsőként megépítendő része egy 200 ezres mamutstadion lett volna az újlaki téglagyár korábban már felfedezett agyaggödre helyén (13. tábla). Piros javasolta, hogy arra az időre, amíg birtokba veheti a területet, a főváros úgy szabja meg a befejező kiemelési munkák menetét, hogy az tökéletesen kialakítsa a lelátó formáját.¹⁰⁸ Az észak-déli tájolású stadion főépülete a Bécsi útról nyitandó 300 méter mély és 150 méter széles téren állt volna, tengelyében az ötven méter széles Maratoni úttal (nagyjából a mai Reménység utca vonalában). Piros rajzán a mintegy 35 méter magas főépület – benne hatalmas előcsarnok, öltözők, hivatalos helyiségek és sportmúzeum – a tér teljes szélességét elfoglalta, s ennek szélein két hatalmas kapun lehetett az alsó földszántribünre jutni. Itt 31 ezer ülőhelyes, vasbeton borítású lelátó támaszkodott a hegyoldalnak, míg a homlokzati oldalon állt a százhusz méteres főtribün két-szintes fedett nézőtere, államfői díszpáhollyal, valamint az előkelőségek és a sportférfiak páholyaival, összesen tízezer ülőhellyel. A második szinten álló nagytribünön 111 ezer állóhely várta a nézőket. Büfék és illemhelyek a mindkét szint tetején körbefutó fedett folyosókon sorakoztak kellő számban. A két lelátószint elkülönítése mérsékelte volna az érkezéskor és távozáskor jellemző nagyobb kavargást. A nagylelátó külső mérete elérte volna a 342x282 métert, míg a legtávolabb eső állóhely a pálya közép-pontjától 175 m-re lett volna. Piros a 152 ezres stadion építési költségére szűkmarkúan csak 4 és fél millió pengőt számított, s ebben az északkeleti oldalon álló maratoni torony is benne volt. A közlekedés kérdését elég könnyedén elintézte: bízott az autóbusz- és villamosjáratok teherbírásában – amin a később elkészülő óbudai híd feltétlenül tovább javít majd –, no meg a sportrajongók sétálókodvén. Az újlaki elhelyezés melletti érvek között Piros felsorolta még a terület jó közműellátottságát – ez csak részben volt igaz –, jó levegőjét és a közeli Szent Margit Kórház orvosi kapacitását.¹⁰⁹ Piros számára a stadion csak az első lépés volt, amit fokozatosan követett volna „Attila Sportváros” többi része. A Remete-hegy, a Matyas-hegy és a Kis-Kecse-hegy egészen a Szépvölgyi útig izgalmasan hullámzó lankáin és dombjain kiépítendő sportcentrumban számos sportág nyitott és fedett pályái helyet kaptak volna – mindenütt a domborzatot kihasználó lelátókkal. E célra Piros a Schmidt Miksa által korábban a fővárosnak felajánlott óriásparkot kívánta megszerezni.¹¹⁰ Mind közül talán ez volt a leginvenciózusabb és legszebb stadionterv, de a komplexum finanszírozásának és közlekedésének problémájával Piros nemigen foglalkozott, márpedig az elképzelés éppen ezek miatt volt megvalósíthatatlan. Az újlaki stadion terve hamarosan elkerült az illetékes fővárosi hivatalokhoz, és ott a terület magas vételára és rossz közlekedése miatt pillanatok alatt meg is bukott. A Közmunkatanács elfogadta a mérnöki- és szépművészeti bizottság szigorú verdiktjét, mely szerint a telkek megszerzése túl költséges, megközelítése és közlekedése pedig sportünnepélyek alkalmával a fokozott igényeket nem tudná kielégíteni. Piros terve még megjárt egynéhány fórumot, megfordult a polgármester, a kultuszminiszter és a Testnevelési Tanács főtákarának íróasztalán is, a Nemzeti Torna Egylet 70. közgyűlése pedig még emlékiratot is szerkesztett az újlaki stadion támogatására – mindhiába. Pekárék hasztalan győzködtek 1934 tavaszán Sipőcz Jenő polgármestert, hogy bármely „kisebb elgondolás célját tévesztett félmegoldás lenne”, a „magyar test- és léleknevelés fellelvára” nem épülhetett fel. Az ügy végére alighanem akkor került pont, amikor 1934 őszén az OTT az újlaki terveket a kultuszminisztériumnak „mint ez idő szerint már tárgytalanokat” visszaküldte.¹¹¹

15. kép. Maróti Géza Nemzeti Stadionja az Óbudai-szigeten (1934)
BTM KM ÉT Maróti. 66.54. sz.

A másik új tervet vitéz Hajas István¹¹² készítette 1934 januárjában. Hajas Központi Stadionját a Népliget mintegy 45 hektár területű északi négyszögébe tette. A sportpark hossz tengelye a Kőbányai út és a Simor utca (ma: Vajda Péter utca) között éppen félúton húzódott volna, az egyes pályák, csarnokok és medencék között szimmetrikusan elhelyezett, ívelt sétányok várták volna a versenyzőket és a közönséget. Hajas rajzán a 65 ezres, félig fedett nézőterű, kelet–nyugati tájolású arénához vezető főútvonal a Hungária körútról nyílt és a stadion előtti térbe torkollott. Ennek két oldalán egy-egy hatezer nézőt befogadó tornacsarnok állt 20x40 méteres küzdőtérrel a birkózók, ill. a vívók részére. A stadion főépülete kissé szokatlan módon a hossz tengely nyugati végére került. A hagyományos magasépítésű stadion mögött 25x50 méteres, 15–20 ezer nézőre tervezett nyitott úszóstadion, strand, gyermekmedence és tízezres teniszstadion következett, ezt kilenc tenispálya, két atlétikai és labdarúgó-edzőpálya vette körül (14. kép). Ezzel Hajas, hogy magát a tervezőt idézzük, a „felhőnjáró fantasztikumok” helyett a „ma stadionját” ajánlotta a zsűri kezébe; a sportcentrum létesítésének végösszegét 8,4 millió pengőben adta meg, ennek felét a stadionra, másik felét a sportcsarnokokra, valamint a tenisz- és az úszóstadionra kellett volna költeni. A tervben feltételelesen szerepelt a Kőbányai út mentén kiépítendő olimpiai falu is Hajas szerint a népligeti elhelyezés esélyeit javította, hogy a terület köztulajdonban van, levegője jó, fekvése viszonylag kedvező, a közlekedés várható gondjait pedig a közeli villamosvonalak képesek megoldani.

Szép számmal akadt tehát ellenző, de azért népes volt az aranyhegyi tábor is.¹¹³ Ők természetesen elősorban a derék óbudaiak köréből kerültek ki, de sokakat érdek nélkül is vonzott a terv újszerű komplexitása és eleganciája. Még 1934. január 19-e nyirkos vasárnapján történt, hogy illusztris társaság látogatott el Kricsfalussy Mihály nyugalmazott államtitkár Drugeth utcai villájába a Rómaifürdőn. A vendégek – József Ferenc királyi herceg, Gerlóczy Zsigmond professzor és Benárd Ágoston képviselő, egykori népjóléti miniszter – jó étvággal fogyasztották el a villásreggelit, majd Schäffer István vezetésével az Aranyhegyre indultak helyszíni szemlére. Éppen akkor érkeztek meg, amikor Rotter Lajos cserkészve-

16. kép. Maróti Géza: Nagyszabású kiállítási terület, a háttérben a Nemzeti Stadion (1934)
MNGA Maróti. 19.699/1976. 4. doboz. 858. sz.

zető és repülőbajnok vitorlázógépe is leszállt a Mocsároson. A tökéletes dramaturgiát csak az rontotta le, hogy a hegyről letekintő szemlélők az amúgy csinos természeti környezetből a lapályon felszálló köd miatt jószerével semmit sem láthattak. Ezután a küldöttség felkereste az újlaki téglagyár Bécsi úti agyag-gödkrét és a lágymányosi területet is, de véleményük egyöntetűen az Aranyhegy javára szólt.¹¹⁴

Az Országos Közegészségügyi Egyesület ugyancsak az Aranyhegy dicséretét zengte. Az 1929-ben még a szomszédos Kaszás-rétért lelkesedő OKE most széles körben és fenntartás nélkül propagálta az Árkay-Borbíró-féle tervet. A pesti kerületek Óbuda-ellenes hangulatkeltését a szorosan vett építészeti és városrendezési érvek hangoztatásán kívül azzal igyekezett letromfolni, hogy javasolta: az Árpád fejedelem feltételezett temetkezési helye közelében fekvő stadion mellett büszke Árpád- emlékmű vagy akár Magyar Nemzeti Fórum épüljön, mely „a legnagyobb nemzeti manifesztációk színhelye” lehet.¹¹⁵

A tervezők eközben elküldték a terv folyamatosan csiszolt változatait az illetékes hivatalokhoz. Az 1933 végén a Testnevelési Tanácshoz eljuttatott levelükben a sportcentrum terveit és a Magyar Építőiparosok Szövetkezete részéről érkezett hároméves hitelezési ajánlatot ismertették. Eszerint az építési költségek törlesztése az 1934/1935-ös pénzügyi évtől kezdődően kb. évi 800 ezer pengőt igényelt volna. Borbíró, aki a kampányt irányította, azt sem mulasztotta el megemlíteni, hogy a közelgő 1935. évi budapesti főiskolai világbajnokságot gyors döntés esetén akár már az új aranyhegyi stadionban lehetne megrendezni méltó külsőségek között.¹¹⁶ Ezzel Borbíró valóban érzékeny pontot érintett: az 1935. évi főiskolai világbajnokság rendezési jogát a fennállásának harmadik centenáriumaára készülő Pázmány Péter Tudományegyetem kapta, csak hogy az egyetem nem rendelkezett a lebonyolításhoz szükséges pályákkal. Kelemen Kornél már az 1933-as torinói játékokról hazatérve rámutatott erre s kijelentette, hogy a Nemzeti Stadion felépítésével nem szabad tovább késlekedni. Amikor azután a stadionvita megélénkölt, Kelemen egyre határozottabban követelte, hogy a kormány tegye félre az üzleti szempontokat és alkossa meg „a magyar nemzeti gondolat grandiózus operájának csarnokát”. Ezzel akkoriban igen sokan

egyetértettek, Kelemen szavainak mégsem volt foganatja, sőt 1934 tavaszán illetékes körökben már arról beszéltek, hogy a versenyeket talán Debrecenben rendezik.¹¹⁷

Jóllehet a stadion ügyében még sokan felszólaltak – hozzáértők és laikusok, bennfentesek és outsiderek egyaránt –, a disputa összességében mégis Borbíró Virgil, Hajós Alfréd és Maróti Géza szó- és tervcsatájává vált. Ők voltak azok, akik részleteiben is kidolgozott tervekkel álltak elő s akiknek elgondolásai irányt szabtak a stadionvita későbbi résztvevői számára is Borbíró mindvégig az Aranyhegyhez ragaszkodott, Hajós, aki életműve megkoronázásának szánta a stadiont, időről időre új elhelyezési tervekkel jelentkezett, Maróti pedig a húszas évek közepe óta folyamatosan tökéletesítette lágymányosi stadiontervét, mely azonban csak 1937-re nyerte el végleges formáját. Hármójuk vitája elég hamar eljutott a személyes sértésekig, s ebben nagy szerepet játszott személyes és szakmai habitusuk. Borbíró erősen elméleti megközelítéseivel, ötletgazdagságával és – sokszor talán túlságosan is – fantáziadús elképzeléseivel, impulzív, de kevésbé alkalmazkodó karakterével éppen ellentéte volt Hajósnak, ennek az igazi gentlemannek, aki természeténél – és talán élsportolói múltjánál – fogva higgadtabb volt, s aki hagyományosabb építészeti felfogásából adódóan zártabb, kevésbé távlatos és ezért kevesebb kockázatot rejtő tervekkel készített. Maróti mindvégig kirekesztve érezte magát a hazai építésztsadalomból – rátarti építészek csakugyan le is nézték, mert nem szerzett diplomát –, sértettségét ráadásul táplálta az is, hogy vélt és valós okokból zsidó származása miatt is üldözötten érezte magát. Itthon inkább belsőépítészként és szobrászként volt ismert, szorosan vett építészeti munkái külföldön készültek, merész és nagyvonalú, egyszersmind akkurátus stadiontervei azonban vérbeli építészti tehetségre vallanak.¹¹⁸ A három mester vitája tehát nem volt mentes a másik szakmai kvalitásait megkérdőjelező igaztalan és méltatlan megjegyzésektől. Ám még így is sokat felmutatott e remek építészek egészen eltérő, de egyformán értékes felfogásából, őszinte hivatástudatából és a számos építészeti, műszaki és városrendezési szempontot integrálni képes szakmai tudásából. E többéves vita eredménye volt az is, hogy a harmincas évek közepére kizárólag az általuk jegyzett tervek maradtak versenyben: Aranyhegy, Lágymányos, az Óbudai-sziget és a régi lóversenyter.

Hajós, akinek fényes sportmúltja, valamint termékeny és sikeres tervezői karrierje közmegebecsülést szerzett, ekkorra az ország vezető sportépítésének számított – épített már stadiont, kerékpárpályát és uszodát –, és lényegében saját küldetésének tekintette a Nemzeti Stadion megalkotását. A nagy stadionvita idején szinte nem múlt el hét úgy, hogy legalább egy sajtócikkkel, interjúval, ismeretterjesztő vagy szakelőadással ne jelentkezett volna. Hajósnak többen a szemére vetették – legélesebben persze éppen Borbíró –, hogy nincs kiérlelt koncepciója, és az elhelyezéssel kapcsolatos véleményét állandóan változtatja. Hajós az évek során valóban legalább fél tucat különböző helyre készített stadiontervet, minden bizonnyal azzal a céllal, hogy a hatóságokat gyorsabb intézkedésre sarkallja – és természetesen remélt tervezői megbízásának esélyeit is javítsa. Ezért nem lehet kizárni azt a feltételezést sem, hogy az Aranyhegy ellen részben féltékenységből viselt hadat, mert joggal tarthatott attól, hogy ha ezt a területet jelölik ki a stadion számára, a tervezéssel sem őt bízzák meg. A húszas évektől azonban Hajós tervei egyre következetesebben igazodtak ahhoz az alapelvhez, hogy a stadionnak nem csupán az élsportot, hanem legalább ugyanolyan mértékben a nagyközönség sportolását is szolgálnia kell. Vének volna, ha a megépítendő sportliget akár csak időszakosan is kihasználatlanul állna, ezért a Nemzeti Stadiont a versenynapokon kívül a műkedvelők részére is meg kell nyitni. Célszerű tehát, ha a stadion a város valamely sűrűn lakott, a központhoz viszonylag közel fekvő részén – Hajós számítása szerint a Blaha Lujza tér 5 km-es körzetén belül – épül fel. Ennek a feltételnek a régi lóversenyter, Lágymányos, az Üllői úti Ferencváros-pálya, Herminamező valamint a Nádor-kert, Angyalföld, a Vízafogó, a Népliget, a Rákosi-rét, Pasa-rét és a Vérmező felelt meg, a körön kívül feküdt az Óbudai-sziget, a Kaszás-rét, az újlaki téglagyár és az Aranyhegy.¹¹⁹

A hazai építészeti élet jeles eseménye volt, amikor Hajós Alfréd 1934. február 26-án a Magyar Mérnök- és Építész Egyletben, stadionkoncepciójának mintegy összegzéséként, ismertette új elgondolásait. Hajós már az előadásra készült, amikor február közepén fenyegető levelet kapott. „Tisztelettel értesítjük,

hogy legyilkoljuk jövő hónapban” – kezdte egyébként tisztelettudó és barátságos hangvételű levelét a névtelen „sportkedvelő”, aki azzal vádolta Hajóst, hogy telekspekulánsok megbízásából gáncsolja az aranyhegyi stadiont. A levél szerzője mégis hajlandó volt megkegyelmezni Hajósnek s azt tanácsolta neki: „javuljon meg, akkor nem lesz bántódása, és megmenti életét”.¹²⁰ Hajós azonban dacolt a veszéllyel és megtartotta előadását, melyen megjelent Lázár igazságügyi miniszter, Kelemen testnevelési tanács elnök, Wlassics Gyula kultuszállamtitkár, Muzsa Gyula, a MOB elnöke, valamint a sportszövetségek és az építésszörök kiválóságai. Hajós tizenkét budapesti területet vizsgált meg stadionépítés szempontjából, majd bemutatta az általa legjobbnak ítélt helyszínekre (régí löversenyter, Óbudai-sziget, a Vizafo-gó, Angyalföld) készített terveit is.¹²¹

Hajós előadása több érdekességgel is szolgált. Növum volt, hogy az angyalföldi ún. Tarnay-pusztát is felvette a Nemzeti Stadion lehetséges helyszínei közé, igaz, a hozzáértők már ismerhették ezt az elképzelését egy korábbi előadásából. Maga a terület – a mai Vasas-pálya és az Angyalföldi pályaudvar között: nagyjából a Béke út, a Rákos-patak, a Tomori út és a Gyöngyösi utca által bezárt mintegy 50 hektár – fővárosi tulajdonban volt, melynek közlekedését Hajós szerint a szomszédos vasút, valamint a Béke út, a Váci út és a Röppentyű utca forgalma révén lehetett volna megoldani. Előnye volt e területnek, hogy a viszonylag egyenletes terep, a közelben található homok és kavics megkönnyítette volna az építkezést, de már a mélyebben fekvő déli részek komoly feltöltési munkát igényeltek.¹²²

Nagyobb érdeklődést váltott ki Hajós két másik terve. A vizafo-gói és az Óbudai-szigeti stadion, mely már Hajós korábbi előadásain is szerepelt, most kiérleltebb alakjában került a nyilvánosság elé. A javas-részt a közmunkatanács tulajdonában lévő Újpesti-rakpartot Hajós szerint jó közlekedése és megfelelő nagyságú területe tette alkalmassá sportliget – és mellette kétezer méteres evezőspálya – elhelyezésére. A terv szépséghibája az volt, hogy részleges megépítése nyolcmillió pengőbe került volna, a teljes komplexum költségvetése pedig meghaladta a 12 milliót.¹²³

A másik, az Óbudai-sziget részben közhasználatban lévő északi részére, kb. 70 hektáros területre tervezett sportváros felépítése mintegy tíz esztendő és húszmillió pengő igényelt volna. A terv szerint a komplexumot három híd kötötte össze Budával; a közlekedést ezenkívül a tervezett óbudai fejlesztések, köztük az óbudai Duna-híd, valamint hajóállomások, a sportpark körül vezetett aszfaltút – itt szükség esetén autós és motoros futamokat is lehetett rendezni – és óriásparkoló segítette volna. Az észak–déli tájolású, részben fedett nézőterű nagystadion a sziget közepére került, nyugatra néző főbejáratát a Budáról bevezető hídról lehetett megközelíteni. Hajós az arénától délre helyezte el a sportcsarnokot, északra pedig a hatalmas ünnepi tornamezőt. A szigetcsúcs felé tovább sétálva lehetett eljutni a teniszstadionhoz és a fedett teniszcsarnokhoz. E sportlétesítmények keleti oldalán húzódott volna a szigetet csaknem ket-tészelő észak–déli irányú, kétezer méteres evezőspálya. Efölött három kisebb híd vezetett volna a pesti oldalra néző partszakaszra, itt csónakház, céllövőpálya, százméteres nyitott úszóstadion, tenispályák és atlétikai gyakorlópályák álltak volna, valamint a stadion kistengelyében a maratoni torony. Hajós a sportcentrumot a „jövő stadionjának” nevezte, s ezzel egyszerre utalt a grandiózus vállalkozás korszerű-ségére és megvalósításának távoli időpontjára. Hajóst a tág határidő nemigen aggasztotta, mivel úgy lát-ta, hogy Budapest legkorábban 1948-ban rendezhet olimpiát, s ez éppen elegendő időt hagyott az épít-kezésre. Még mindig maradt azonban két kérdés: hogyan szabaduljanak meg a közeli gázgyár undok pá-rájától, és hol helyezzék el az olimpiai falut? Hajós erre is tudta a választ: a gázgyárat valahová Dél-Bu-dapestre kívánta száműzni, az olimpiai lakokat pedig a Rómaifürdő parkjában vagy – szükség esetén – magán a szigeten kívánta elhelyezni. Hajósnek ez a nagyszabású, valóban univerzális terve, melyet bi-zonyára az aranyhegyi stadion méltó riválisának szánt, általános elismerést aratott. Csakhogy a roppant költségvetés egyben az Óbudai-sportliget halálos ítélete is volt – hiába reménykedett a korabeli riporter, hogy a stadion egyszer megvalósul és „nemcsak városkép, építőművészet és sportszerűség, hanem hig-i-énia szempontjából is a világ legszebben kialakított, látványosságzámba menő sportparkja lesz.”¹²⁴

Az Óbudai-sziget Maróti Géza képzeletét is megmozgatta, s ekkoriban maga is tervezett ide egy sportligetet, mely a sziget adottságaiból következőleg sok hasonlóságot mutat a Hajóséval (15. kép).

Ugyanúgy megtalálható rajta a hosszú evezőspálya, a körbefutó autóút, a nagystadion, az edzőpályák és az egyéb sportépületek. A különbséget az adja, hogy Maróti az inkább reprezentációs célokat szolgáló tornaréti elhagyásával és a komplexum két egyforma részre bontásával a tökéletes szimmetriára törekedett. Az arénát a sportliget közepébe helyezte – ezt a Budáról bevezető hármás ikerhídról lehetett megközelíteni –, ennek két oldalára pedig egy-egy kisebb nézőterű pályát tett, melyekhez ugyancsak külön híd vezetett. A két területrészen szigorú szimmetrikus rendben további sportpályák és medencék álltak az evezőscsatorna mindkét oldalán. Ezáltal az egész alaprajz kissé merevebb, de közlekedési szempontból következetesebb, mint a Hajós-féle sportcentrumé.

Maróti azonban ezt a tervét alighanem csak afféle magántanulmánynak szánta, és nem is tette közzé. Ekkoriban már több mint egy évtizede Lágymányos állt érdeklődése középpontjában, és 1934 tavaszán egy kilenc évvel korábbi terv alapján véglegesítette is elgondolását (16. kép). A fennmaradt alaprajz és látványterv szerint a téli kikötő víztükre megmaradt, a kissé elvadt partszakaszt azonban parkosítással és kulturált strandhelyek kiépítésével szelídítette meg. A Nádor-kertben gyermekjátszóterek és különböző sportlétesítmények – teniszstadion, atlétikai, labdarúgó-, tenisz- és lovaglópályák –, valamint diákok és sportolók számára fenntartott szállók sorjázta. A két híd közötti terület szűkületében kapott helyett a nagystadion modern épülete, keleti szomszédságában az 50 méteres úszóstadionnal és a 100 méteres nagymedencével. Az úszópályák két oldalán parkos terület, majd egy-egy fedeles lovarda következett – a katonatisztek, ill. a civil lakosság részére. A sportcsarnok helyhiány miatt a megépítendő Horthy Miklós-híd túloldalára, a műszaki egyetem campusára került. Maróti a tiszt lovarda mögött helyezte el a stadion saját pályaúdvartát, ahonnan mind a nádor-kerti, mind a lágymányosi épületeket gyorsan meg lehetett közelíteni. A sportcentrumot a komplexum észak–déli irányú forgalmának elvezetésére szolgáló széles út választotta el a Duna-parthoz közelebb eső kiállítási területtől. Utóbbit a kiállítás több mint száz méter magas toronyépülete – kővé dermedt óriás szökőkút – uralta, ami körül valóságos burjánzottak a különböző antikizáló és modern formájú állandó pavilonok. A nyilvánvalóan horribilis feltöltési és építési költségek ellentételezése céljából Maróti a hidakról levezető utak mentén fekvő területsávokat „bérjövédelmet hozó építkezések” számára tartotta fenn. Az alkalmanként akár százezres közönség nyugodt közlekedését a vasút, két hajó kikötő, három villamos- és négy autóbuszvonat, végállomások, valamint tizenegy kisebb-nagyobb parkoló segítette volna.¹²⁵

Tervének – és évtizedes munkájának – védelmében Maróti ekkoriban sűrűn fejtette ki véleményét a sajtóban is. Lekezelő hangnemben szólt a távoli, szegény, nehezen megközelíthető, fejletlen Óbudáról, az aranyhegyi stadion tervéről és az azt kísérő „amerikai ízű propagandáról”. Maróti rögtön listát is készített a stadion gyöngéiről – túlságosan meredek lelátók, rossz tájolás, omló hegyoldal hátában keletkező vízszivárgás és fagyás elleni védekezés többletköltségei, járulékos infrastrukturális beruházások stb. –, s akik e cikkeket olvasták, alighanem úgy tekintettek az aranyhegyi sportcentrumra, mint valami szörnyetegre. Az ekkoriban teljesen kietlen Lágymányos–Nádor-kert ezzel szemben valóságos édenkertté lett Maróti tollán. A nemrégiben megalakult Óbudai Stadion Bizottság nyomban felvette a kesztyűt és mint a megsértett Aranyhegy oltalmazója emlékeztet szópárbajt vívott Maróttal.¹²⁶ Az utolsó írásbeli oldalvágások közül kétségkívül Marótiéi voltak a látványosabbak: ő a közvélemény ítéletét kérte annak eldöntésére, hogy „az újpesti Dunapart kormos gyáraival, az angyalföldi Chicago gyanús poézise, a legsötétebb Ferencváros, a Népliget, a Rákos tehetségtelen külvárosi képe, a vasúti pályaúdvartól füstös régi lóversenyter, a Vérmező és a Drasche-telkek eldugottsága, a Szunyog-sziget árterülete” és a többi vigasztalan környék megfelelő helyet adnak-e a stadion számára. A habozókat azért finoman a lágymányos–nádor-kerti stadion felé terelte, mely – mint írta – „Ot állna őrtoronyként, dacosan és monumentálisan, mint egy nemzeti meg nem alkuvás. S mindenki érezné, hogy itt ezer év óta egy, az ifjúságban és férfirejében megbízó, modern kultúrfölényű nép lakik, amely testi kultúrájára is büszke.”¹²⁷

Ebben az évben a perlekedő cikkeken kívül két függetlennek tekinthető összegző tanulmány is született a stadiontervekről – s mindkettő az Aranyhegy mellett foglalt állást. A tekintélyes *Magyar Szemle* 1934. márciusi számában Kaffka Péter, az ifjabb építészgeneráció egyik legtehetségesebb képviselője

hosszú tanulmányban méltatta Árkay és Borbíró tervét. Kaffka a Nemzeti Stadion ügyét mint a Tabán és az Erzsébet sugárút rendezése mellett legfontosabb városrendezési kérdést mutatta be, s ezzel lényegében elfogadta Borbíró elméleti kiindulását. Mint írta: „sportváros ... csak ott tud kialakulni, ahol a város levegője fertőzetlen, bőségesen van szabad terület és víz, van síkság és hegy egyaránt, a közlekedés kérdése vagy már meg van oldva, vagy megoldható, s legfőképpen ott, ahol a kialakuló új városrész a stadion körül csoportosult centrumával szervesen bekapcsolható a város egész rendezési tervébe”. Mivel Magyarországnak reménye van az 1944-es, esetleg már az 1940-es olimpia megrendezésére – folytatta Kaffka – a százezres stadionnak 1936-ra készen kell állnia, majd az egész sportkomplexumnak is meg kell épülnie. A korábbi elhelyezési tervek, melyek a stadiont a városközpontba vitték volna, már nem időszerűek, hiszen általános tendencia, hogy a sportligeteket a nagyvárosok határában építik fel. Kaffka „elborzadva” emlékezett vissza arra, hogy szűk évtizeddel korábban kevés híján a régi lóversenytérén épült fel a stadion, „a Keleti pályaudvar fekete környékének füstös levegőjében, ahonnan a megszennyezett levegő és szűk tér, rossz közlekedés még a lóversenyzőket is elűzte. Valóban csodálatraméltó, hogy nemrég még elképzelték azt, hogy a sportoló emberi tüdőnek jó lesz az a levegő, amit már a lovak sem bírtak ki”. (A galopp valóban részben ezen okok miatt költözött ki a Kerepesi útra 1925-ben.) Kaffka szerint sportépületek csak állandóan tiszta levegőjű környezetbe telepíthetők, s ezért a stadiont a budai oldalon kell felépíteni. A pesti helyszínekkel – Rákos, Angyalföld, Kis-Rákos, Herminamező, régi lóversenytér, Népliget – „nem is érdemes részletesebben foglalkozni, mert a por, piszok és füst remélhetőleg minél előbb elfojtja ezeket a merényletszerű gondolatokat”. De nem felel meg sportcélokra a pesti oldal legkedvezőbbnek tűnő része, a Vizafogó sem. A magas feltöltési költségek miatt elvetendő Lágymányos és a Nádor-kert is, míg a Kis-Gellérthegy volt téglabányáját (ma katonai terület a Déli pályaudvar bejáratí alagútja fölött) rossz közlekedése teszi alkalmatlanná. Buda északnyugati része – „egészségügyi szempontból az egyedüli helyes” – kedvező helyeket kínál, de a Bécsi úti téglagyár közlekedése nem jó, a Kaszás-rét pedig beépült. A közeli dunai szigetek közlekedése szintén problematikus, de az Óbudai-sziget megfelelő folyamszabályozás után ideális sportliget lehetne. A sziget és az óbudai partszakasz pár száz méteres összekötése el tudná vezetni a forgalmat, s az öbölben evezősversenyek megrendezésére is mód nyílna. Kaffka azonban kénytelen volt ezt az elgondolást is elvetni, mert „lehetetlenné teszi a szerencsétlenül elhelyezett óbudai gázgyár, városrendezési múltunk kiáltó szegénye, ami füsttel és bűzzel árasztja el a főváros legjobb sportterületét”. (Az óbudai gázgyárat 1913 októberében helyezték üzembe, lebontásáról ekkor szó sem lehetett.) Ezzel a cikkíró – képzeletbeli fővárosi sétája végén – el is jutott céljához: a Rómaifürdőtől a Mocsáros-dűlőn, az Aranyhegyen és az Üröm-hegyen át a Péter-hegyig húzódó területhez. E térség különböző irányokba lejtő dombjaival, erdeivel és kies lapályával, számos hévforrásával és kristálytisza levegőjével, valamint a közeli Duna-parttal Kaffka előtt a tökéletes sportváros kulisszáiként jelent meg: „Amíg a római világ emlékei közelében az atlétikai és tornamérkőzések zajlanának, a visegrádi vár felé futnának a maratóni futók, nyugat felé zúgnának a versenyautók, a Dunán zajlanának a vízi versenyek – a régi római forrásokban az úszóversenyek – addig megjelenének a levegőben a jövő előhírnökei és csendesen szállnának le a Hármashatár ormáról a vitorlázó repülő”.¹²⁸

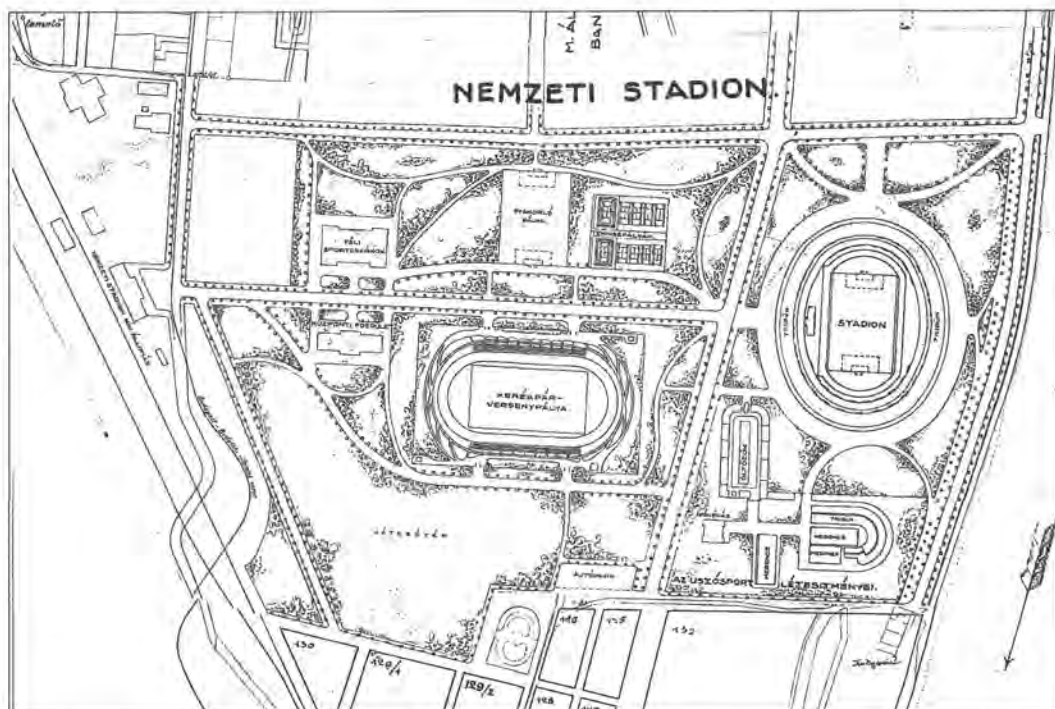
Ruisz Rezső székesfővárosi közlekedési szakértő 1934 tavaszán elsősorban forgalmi szempontból tekintette át az előadott stadionterveket. Az ő szigorú ítéletének azután a legtöbb helyszín áldozatul is esett: megbukott a Vérmező, a régi lóversenytér és a Tarnay-pusztá, az újlaki és a pasaréti agyaggödör, a Margitsziget és a Kaszás-rét, Herminamező és a kis-rákosi gyakorlóter. Azon területek közül, amelyek mégis alkalmasnak mutatkoztak, Ruisz különböző megfontolások miatt hátrább sorolta Lágymányost és a Nádor-kertet, valamint a Népligetet és a Vizafogót. Ily módon a legjobbak között az Aranyhegy, a Rákosi-rét és az Óbudai-sziget maradt – közöttük is első helyen az Aranyhegy. Ruiszt az óbudai elhelyezéshez szükséges infrastrukturális beruházások sem aggasztották: a főváros számításai szerinti nem egészen hárommillió közlekedési és csatornázási munkákat mint az egész városrész javát szolgáló fontos és időszerű fejlesztést tekintette.¹²⁹

A stadiontervek e dömpingje idején szakértőkörökben egyre többször merült fel az ötlet, hogy pályázaton kellene összevetni az egyes elképzeléseket. A Magyar Építőművészek Szövetsége 1934 februárjában javasolta a polgármesternek, hogy az OTT hirdessen pályázatot a Nemzeti Stadion elhelyezésére, a bírálatot pedig bizza tíz fővárosi, miniszteriális, építészeti és sportszervezet képviselőiből álló zsűrire. A szövetség szerint a pályázóknak mintegy 40 hektáros, könnyen megközelíthető, megfelelő altalajú és jó levegőjű sportliget tervét kellett volna elkészíteniük, melyben díszter, ötvenezres stadion, különböző sportpályák – köztük vízisport-pályák – és egyéb épületek mellett a tömegsport célját szolgáló építményeknek is jut hely.¹³⁰

Ehelyett végül a MMÉE írt ki pályázatot, melynek felhívását 1934. április 1-jén jelentette meg közlönyében. A tervezőknek 1:5000-es helyszínrajzon kellett bemutatniuk az elhelyezési tervet, benne a legalább hatvanezres stadiont, a gyülekezési pontokat és a díszfelvonulás útvonalát, az egyéb sportlétesítményeket – 25x50 méteres úszómedencét 15–20 ezer nézőre, teniszstadiont tízezer nézőre, 20x40 méteres játéktérű fedett csarnokot hatezer nézőre, valamint a gyakorlópályákat – és a sportolók és kísérőik elszállásolására szolgáló 2500 fős lakónegyedet. A pályázóknak részletesen ismertetniük kellett a közlekedési lehetőségeket és az e téren szükséges fejlesztéseket – követelmény volt, hogy a stadionból egy óra leforgása alatt hatvanezer ember távozhasson –, továbbá a telek méretét és tulajdonviszonyait és az altalaj szilárdsági és vízáteresztési jellemzőit. Különös gondot kellett fordítaniuk még a „környezet művészi kialakítására” és az általános városrendezési szempontokra is. A pályázatnak alapos műleírással és a közmű- és közlekedési költségeket is magában foglaló költségvetéssel kellett kiegészülnie.¹³¹

Meglepő volt, hogy a felhívásra mindössze nyolcan jelentkeztek, de még inkább az, hogy nem volt köztük az ország két legfoglalkoztatottabb sportépítész: Hajós Alfréd és Mattyók Aladár. Az ismert tervek közül Árkay és Borbíró aranyhegyi, Hajas István népligeti, Maróti lágmányos-nádor-kerti és Piros Béla újlaki téglagyári stadionja vett részt a versenyben. Akadt néhány újdonság is: Szesztay László¹³² Albertfalván, Heysa Károly¹³³ a Népliget déli részén, Hidasi Lajos¹³⁴ és Schmitterer Jenő¹³⁵ a rákosi gyakorlótéren, Körmeny Nándor¹³⁶ pedig a Gellérthegy tabáni lejtőjén helyezte el a stadiont. A Heim Ernő, Králik László, Majorossy Gyula, Misley Sándor és Nagy Sándor építész, valamint Méhes Emil mérnök alkotta zsűri ezeken kívül néhány olyan közismert elhelyezési tervet is megvizsgált, amelyet alkotóik nem küldtek be elbírálásra. Ilyen volt az Újpesti-sziget, a Vizafogó, a Tarnay-puszt, a régi löversenyter és az Óbudai-sziget.¹³⁷

Szesztay László negyvenhektáros albertfalvai sportligete a Mátyás király út (ma: Mezőkövesd utca), a Duna-part, egy névtelen dűlő (ma: Panel utca) és a déli vasút vonala között feküdt volna, az egykori csepeli petróleumkikötővel szemben (17. kép). Az albertfalvai elhelyezés javára szolt a Duna közelsége – ez lehetőséget nyújtott a nyíltvízi sportok üzésére –, a megfelelő természeti környezet és a tiszta levegő, valamint a terület viszonylag jó közműellátottsága. A sportparkot három, Buda felől bevezető úton is meg lehetett volna közelíteni, az igazi felvonulási útvonal azonban a budafoki MÁV-állomás átépítésével megvalósítandó új Nemzeti Stadion vasútállomástól vezetett volna a Duna-parti arénához. A tervező a fákkal szegélyezett út jobb oldalára állította a sportszövetségek központi épületét, a korszerű velodromot és a hatalmas játszóteret, balra pedig a fedett sportcsarnokot, az atlétikai és labdarúgó-edzőpályát, valamint a teniszpályákat. A felvonulási út végén magasodott a hatvanezres, szabályos formájú nagystadion, tőle délre az úszók medencéi sorakoztak, és itt kapott helyet egy kisebb autóparkoló is. Az összes szárazföldi és vízisportnak otthont kínáló terv érdekessége volt, hogy az olimpikonokat magában az arénában: a tribünök alatti vendégszobákban lehetett elszállásolni – az edzőtermek szomszédságában. Szesztay a stadion közlekedését is megnyugtatónak tartotta, valójában azonban a tervnek éppen ez volt az egyik gyöngye pontja. A tervezet ugyanis beírta a már meglévő egy-egy autóbusz- és villamosvonal járatainak sűrítésével, valamint a fehérvári vasút és a dunai hajóközlekedés kínálta lehetőségekkel, s valószínűtlen, hogy ezek képesek lettek volna az akár hatvanezret is meghaladó tömeget rendben elszállí-

17. kép. Szesztay László Nemzeti Stadionja Albertfalván (1933. szeptember)
BFL XI. 834 Sorg

tani. A terv esélyeit nagyban rontotta, hogy a stadionhoz csak a sivár képet nyújtó kelenföldi és budafo-ki gyártelepek érintésével lehetett eljutni, valamint az is, hogy Albertfalva közigazgatásilag ekkor még nem tartozott a fővároshoz, igaz, a csatlakozás dolgában már folytak a tárgyalások.¹³⁸

Heysa Károly a Népliget déli részébe helyezte mintegy 40 hektáros stadionját. A környék nehéz le-vegőjét frissítő parkos területből igyekezett minél kevesebbet kiszakítani, ezért az olimpikonok részére külön falut nem is tervezett, őket a közeli iskolákban és a Ludovika Akadémián kívánta elszállásolni. (A Népligetben még a stadionhoz tartozó edzőpályák építésére sem volt föltétlenül szükség, mivel a Ferencváros, az MTK, a BSZKRT stadionja és a többi szomszédos sportpálya e célnak kiválóan megfelelt.)¹³⁹

Hidasi Lajos és Schmitterer Jenő a rákosi gyakorlótérre vitte a stadiont: ugyanoda, ahová a hat évvel korábbi Wurga-féle elhelyezési terv. A Hidasiék által berendezett terület azonban valamivel karcsúbb volt – csupán 500 méter széles –, és így területe az ötven hektárt sem érte el. Egyebekben a tervezők szintén komplex sportligetet alakítottak ki, ahol az evezés kivételével az összes sportág, sőt az olimpiai falu is helyet kaphatott.¹⁴⁰

Körmendy Nándor stadionjának nyugati lelátója a Gellérthegy tabáni lejtőjére támaszkodott, keleti tribünje pedig az Attila út mellett létesítendő parkig nyúlt. Az Attila út mentén álltak volna a versenyzők elhelyezését szolgáló sportszállók, melyek a viadalok múltával mint közepes igényeket kielégítő fürdőszállók is működhetek. Mivel a teljes sportliget kialakítására itt nem volt elégséges terület, Körmendy számolt a már meglévő, ill. másutt felépítendő sportépületekkel is.¹⁴¹

A bírálóbizottság a pályázatok beérkezése után közel két évre visszavonult, hogy elkészítse értékelését. Míg a bírálók a jelentősen dolgoztak, az 1933–1934 folyamán ismételen vagy újonnan fölbukkant stadiontervek megkezdték kacskaringós útjukat a bürokrácia labirintusában. Borbíróék 1934 februárjában ismét beadvánnyal fordultak Hómanhoz, s ebben az aranyhegyi stadion első ütemének, vagyis a két

sportcsarnok kivételével a teljes sportparknak a megépítését 1935 késő nyarára ígérték alig valamivel több mint négymillió pengőért. Az összeg kétötöd részét a sportcentrum felépítésére, egytizedet részét telekvásárlásra kellett volna fordítani, míg a költségvetés felét a terület közlekedésének nagyarányú fejlesztése tette ki.¹⁴²

A fővárosi hivatalokban és a közgyűlésben állandó téma volt a stadion. Az óbudaiak és az OKE által vezetett aranyhegyi lobby, valamint a kelenföldiek lágymányosi stadionért küzdő csoportja a legerősebbek közé tartozott, bár utóbbiak telekadományozásra szólító felhívására senki sem jelentkezett. A rákosi rét – eredetileg is fővárosi javaslat lévén – szintén jól tartotta magát. Ezzel szemben a Tarnaypuszta és a régi lóversenytér szénája elég rosszul állt, a Vérmező és az újlaki téglagyár pedig végleg elveszítette minden esélyét. A legtöbb „stadionvárományos” kerületnek volt pártfogója a megfelelő helyeken, az mégis különös súllyal esett latba, hogy a területkijelölés ügyében az egyik fő illetékes Közköztartási ügyosztály vezetőjének, Szendy Károly tanácsnoknak a figyelme ekkoriban az Újpesti-rakpart felé fordult. Ma már nemigen lehet megállapítani, hogy ez minek volt köszönhető – a városatyát bizonyára Mattyók és Hajós tervei győzték meg –, mindenesetre tény, hogy 1934 elején Szendy a Vizafogót javasolta a stadion helyéül. (E terület a Meder utca, a már elbontott Cserhalom utcai MÁV-vonal, a valaha a Forgách utca meghosszabbításában fekvő egykori Béga utca és a Duna között feküdt.) A terv ki egészítéseként a tanácsnok azt is javasolta, hogy az olimpiai falu az Újpesti-szigetre kerüljön, tartaléknak pedig a Népligetet jelölte.¹⁴³

A közoktatási ügyosztály azonban nem dönthetett egyedül e nagy horderejű kérdésben – ekkoriban egyébként is a nagy sportcsarnok felépítését tartotta sürgősebb feladatnak –, ezért az ügyet átirányította a városrendezési és magánépítési ügyosztályhoz. Utóbbi a városfejlesztési program megállapítására kiküldött külön bizottsággal való konzultáció után, különböző szempontok – telekviszonyok, környezet, közlekedés, városrendezési lehetőségek – alapján úgy ítélte meg, hogy Budapesten összesen öt alkalmas terület áll rendelkezésre: Nádor-kert–Lágymányos, az Óbudai-sziget, az Aranyhegy, a Vizafogó és a rákosi gyakorlótér.¹⁴⁴

Eközben Vörösváry Miklós Sipőcz polgármestert interpellálta az óbudai stadion ügyében. Felpanaszolta, hogy Óbudát a gazdag Pest és a gőgös Buda mesterkedései miatt a fejlesztések teljesen elkerülték, „természeti szépségei kihasználatlanok, pompás fekvéséből származó előnyei honorálatlanul maradtak.” Emlékeztette a polgármestert arra is, hogy a „fővárosnak Óbudával szemben kötelességei vannak”, melyeknek most részben eleget tehet azzal, hogy a négy óbudai helyszín – Aranyhegy, Óbudai-sziget, Rómaifürdő, újlaki téglagyár – valamelyikén építi fel a stadiont.¹⁴⁵

A főváros azonban egyelőre nem óhajtott igazságot szolgáltatni Óbudának. Az illetékes sportügyi szakbizottság maga ismerte el, hogy „anyagi fedezet hiányában pillanatnyilag nem látja aktuálisnak” a Nemzeti Stadion megvalósítását, s inkább csak távlatilag foglalkozott a kérdéssel. Akkor is elsősorban a vizafogói elhelyezés lehetőségét kereste. E célból egy háromtagú bizottság 1934 decemberében helyszíni szemlét tartott az Újpesti-rakparton és a helyszínt a leendő stadion számára alkalmasnak találta. Külön előnye volt a területnek, hogy a közmunkatanács tulajdonában állt és hogy kb. ötszáz méteres vízbévágással az Újpesti-öbölhöz lehetett kapcsolni, ami megfelelő méreteket és védelmet adhatott egy evezőspálya számára. A bizottság figyelmét azonban nem kerülte el a környék hátrányos forgalmi helyzete. Pillanatnyilag csak a Váci úti villamos állt rendelkezésre, és mivel a nem túl tágas területen parkoló elhelyezésére sem volt mód, az autós közlekedéshez sem lehetett vérmes reményeket fűzni. A várva várt óbudai híd, valamint hajóállomások és villamosvonalak megépítése javíthatott ugyan a helyzeten, de még így is szükségesnek látszott az újlipótvárosi és Szent István-városi teherpályaudvarnak a személyforgalomba való beállítását és esetleg a Nyugati pályaudvarhoz történő bekötését. Hátránya volt még e területnek, hogy feltöltési, partrendezési és árvízvédelmi munkákat igényelt s hogy éppen északnyugat felől, vagyis az uralkodó szelek irányából teljesen nyitott volt. Ez pedig azzal fenyegetett, hogy a sportolókat nem csupán az erős széljárás, hanem az óbudai gázgyár és a Leipziger-féle cukor- és szeszgyár óbudai üzemének komisz levegője is zavarja majd.¹⁴⁶

Amíg a hivatalokban lassacskán mégiscsak zajlottak az események, a nagyközönség sem unatkozott. Május közepén háromhetes sportművészeti kiállítás nyílt a Nemzeti Szalonban. A látogatók az Árkay–Borbíró-féle aranyhegyi stadion és Hajós óbudai-szigeti sportligetén kívül Pogány Móric két munkáját is megtekinthették. Az egyik az 1930-ban készült Lágymányos–nádor-kerti gigantikus terv újabb változata lehetett, amely a területnek sportvárosi, kiállítási és egyetemi városi funkciókat szánt, míg a másik egy sportcentrum tanulmányvázlata volt.¹⁴⁷

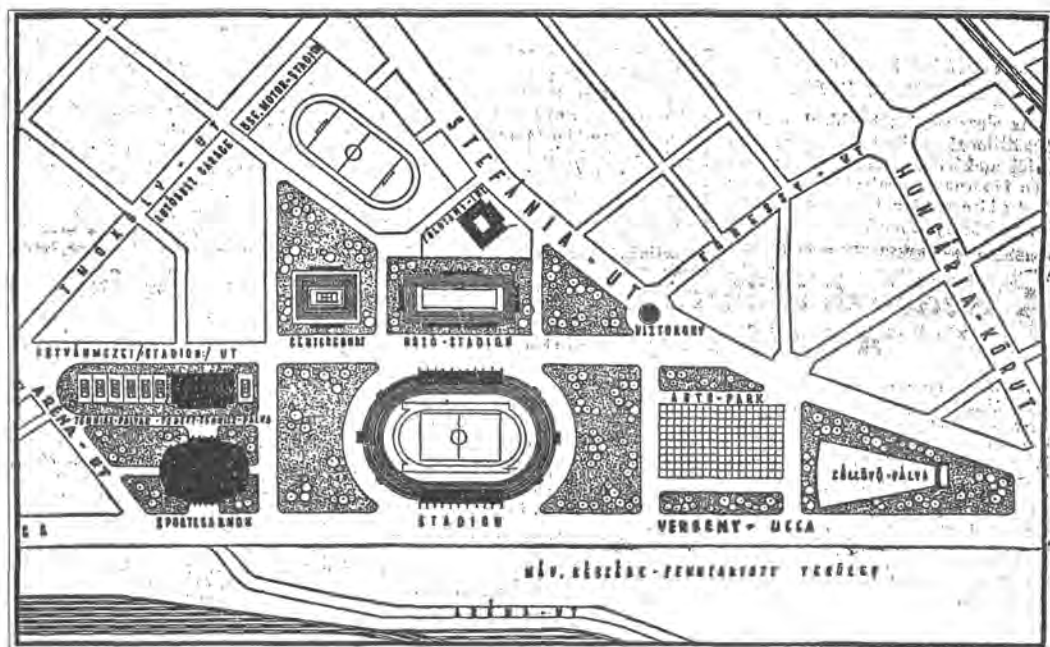
Az év vége felé valamelyest csökkent ugyan az érdeklődés, és az indulatok is csillapodtak némileg, de a stadion ügye azért szem előtt maradt. Annál is inkább, mivel Hajós és Borbíró között hirtelen kiújult a vita. Hajós Alfréd november végén ezúttal az Építőmesterek Egyesületében tartott előadást, s itt ismét számba vette a lehetséges fővárosi elhelyezési terveket. Az általa megfelelőnek ítélt öt helyszín – az Óbudai-sziget, a Vizafogó, Angyalföld, a Rákosi-rét és Sasad – között már megint nem volt ott az Aranyhegy, így ezután nem is következhetett más, mint Borbíró tiltakozása. A vita e második kiadása nem hozott új érveket, s koreográfiája is változatlan maradt: a két építész eleinte saját terveinek hallatlan előnyeit, később egyre inkább az ellenfél elképzeléseinek gyökeres hibáit igyekezett kidomborítani. Érdekes volt viszont, hogy Hajós megfontolásra javasolta, hogy a stadiont a Sasadi út és a Beregszász utca között, a Farkasréti temető alatti meredek hegyoldalban helyezték el.¹⁴⁸

Az 1935-ös év szokatlan csendben telt el, bár most éppen a parlamentben beszéltek többet a stadionról. Az új összetételű országgyűlés megnyitásakor maga a kormányzó is kifejtette, hogy különös gondot kell fordítani a testnevelés okszerű fejlesztésére s benne a Nemzeti Stadion felépítésére. A stadion csakugyan szerepelt a kormány munkaprogramjában, de még mindig nem született döntés az elhelyezés és a finanszírozás kérdésében, s a kultuszminiszter is csak reménykedhetett abban, hogy a nem túl távoli jövőben „konkrét elgondolásokkal jöhetünk”.¹⁴⁹

Ha a kormány nem is, a stadion számos elnyúlhatatlan propagátora a következő esztendőben kettőzött erővel munkálkodott. Szendy Károly, az új polgármester az év elején a régi lóversenytéri tervhez tért vissza, s ebben lelkesen támogatta őt Petrovác Gyula városatyja is. Mindkettőjüket Hajós győzte meg, aki felelevenítette a párizsi olimpián győztes tervét. Hajós a mai Aréna út–Stefánia út–Thököly út által bezárt 36 hektáros területre hat nagyobb és néhány kisebb sportlétesítményt telepített (18. kép). A tervlapon az Aréna út mentén sorakozott nyugatról kelet felé a hatezer nézőt befogadó Nemzeti Sportszarnok, a hatvanezres Nemzeti Stadion, az ötszáz gépkocsira méretezett parkoló, valamint a korszerű lőtér. A sportszarnoktól északra állt a fedett teniszstadion és több tenispálya, a stadiontól északra pedig az ötezres nyitott teniszstadion és az ugyancsak nyitott tízezer úszóstadion. A sportcentrum magába olvasztotta volna a főként kerékpár- és motorversenyekre szánt és néhány esztendővel korábban újjáépített Millenáris Sporttelepet. A költségvetés is mértéktartó volt: alig haladta meg az öt és fél millió pengőt – legálábbis papíron.¹⁵⁰

Ezzel szemben Karafiáth Jenő megint a Duna-parti stadionra adta a voksát. Az egykori OTT-elnök és kultuszminiszter mindjárt rövid történelmi áttekintést is adott a stadionkérdésről s megállapította, hogy „a régi arénaszerű megoldással szemben mindenütt a szabad természetben, poétikus ligetstílusban tervezett kivitel kerül előtérbe”. A budapesti stadiont is ilyennek képzelte, helyéül pedig – a kormányzónak a Dunára mint a „népek országútjára” vonatkozó „történelmi súlyú megjegyzését megszívlevélve” – a Lágymányos–Nádor-kert közös területét ajánlotta. Karafiáth úgy vélte, hogy a feltöltésekkel kellően megnagyobbítható terület a nemzetközi vásárnak, stadionnak és olimpiai falunak is helyet adhat, s ha az épülő hidat átadják a forgalomnak, közlekedése is kielégítő lesz.¹⁵¹

Voltak, akik nem kötötték le magukat egyik konkrét elképzelés mellett sem, csak általánosságban sürgették a stadion megalkotását. Ilyen volt pl. Vázsonyi János demokrata és vitéz Martsekényi Imre egységespárti országgyűlési képviselő, aki a sport önmagán túlmutató, a nemzetközi presztízs és a hadikészültség szempontjából is számottevő jelentőségére hivatkozva követelte, hogy az építkezés mihamarabb induljon meg. Erre jó esélyt láttak, hiszen Gömbös Gyula személyében ekkor, úgymond, „ízíz-vé-ig sportember” állt a kormány élén. De, mint Martsekényi elmondta, a honi sportkultusz fejlesztésére

18. kép. Hajós Alfréd: A Nemzeti Sporttelep terve
a régi löversenytéren (1924 és 1936)
Magyarország, 1936. március 4. 12.

annál is inkább szükség van, mivel az elcsatolt területek visszaszerzéséhez edzett és harcra kész fiatalokra van szükség, „göthös, horpadtmellű, véznakarú magyar fiatalsággal soha revíziót elérni nem fogunk”. S hogy felszólalása ne tűnjék merő követelőzésnek, a finanszírozásra vonatkozólag is kirukkolt egy ötlettel. Javasolta, hogy a berlini magyar olimpiakonok kiutazását segítő – és éppen akkoriban zajló – feláras olimpiai csokoládéakció mintájára a zseletpenge árát toldják meg szerény stadionpótlékkal, összesen évi félmillió pengő értékben.¹⁵²

A fővárosi sportügyi különbizottság időközben úgy határozott, hogy újabb helyszíni szemléket tart, s ennek előkészítésére át akarta kérni az addig született elhelyezési terveket. Először a közmunkatanácsnál érdeklődtek, aztán a Testnevelési Tanácsnál – és a tervek nem voltak sehol. Ekkorra azonban végre elkészült a MMÉE jelentése a két évvel korábban kiírt pályázatról.¹⁵³

A zsűri a *Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye* 1936. március 15-i számában tette közzé jelentését. A tanulmány előjáróban megállapította, hogy a korszerű stadionkoncepciónak megfelelően Budapestnek sportligetre van szüksége az összes olimpiai sportág verseny- és edzőpályáival, felvonulási térrel, rendezett parkkal és közlekedőutakkal. „Teljesen elhibázott minden olyan elgondolás – folytatódott a jelentés –, mely a stadiont a város középpontjában, illetőleg kimondottan belterületén igyekeznék felépíteni.” Ugyanakkor a stadion nem lehet túlságosan messze sem a városközponttól: egyórás utazással elérhetőnek kell lennie. A legalább 36 hektár területű, egyharmad részben beépítendő sportligetben hatvanezres (szükség esetén százezresre bővíthető) labdarúgó- és atlétikai stadiont, úszó- és teniszstadiont, fedett sportsarnokot, teniszpályákat, tornagyepélyt és kellő számú gyakorlópályát kell elhelyezni, és gondoskodni kell alkalmas gyülekezőhelyek, közlekedőutak és zöldterületek kialakításáról is. A pályák, valamint a belső út- és villamoshálózat, a parkok, a vízvezeték és a kerítés kiépítésének együttes költségét a jelentés 8 millió pengőben állapította meg. Ehhez járultak még a szükséges közlekedési fejlesztések és az esetleges feltöltési-alapozási többletberuházások költségei. A bírálóbizottság mindezek

alapján arra az eredményre jutott, hogy a „Magyar Nemzeti Stadion céljára elsősorban a Nádor-kert–Lágymányos területe alkalmas, míg másodhelyen szóba jöhetne esetleg a Vizafogó területe is”.¹⁵⁴

Könnyű elképzelni, hogy e döntés milyen reakciót váltott ki az Aranyhegy hívei körében. Az elkésredés és a tiltakozás hangjai az Óbudai Stadion Bizottság 1936. június 12-i nagygyűlésén harsantak fel, melyre a szervezők befolyásos közéleti személyiségek tucatjait hívták meg. Az előadók között volt több városatya, nyugalmazott miniszter, országgyűlési képviselő, orvos és meteorológus, akadt kormányfőtanácsos, biológus, mérnök és régész, sőt vitéz József Ferenc személyében még egy igazi királyi herceg is került. A nagygyűlésen elhangzott beszédek és az aranyhegyi elhelyezés előnyeit igazoló tudományos szakvéleményeket a stadionbizottság októberben füzet alakban is megjelentette. Ennek előszavában a bizottság elítélte a „titokzatos kezek és érdekeltségek fondorlatos” mesterkedéseit, melyek révén a főváros az egyesítés óta Óbuda rovására gyarapodott: „A Magyar Nemzeti Stadion helyének megválasztása Óbuda jövő fejlődése szempontjából is döntő jelentőségű lévén, annak lakossága, okulva a múlt döbbetetes tapasztalatain, ezúttal nem nézi tétlenül az ellene készülő újabb igazságtalanságot, annál is inkább, miután meggyőződése, hogy az ő érdekei [ti. az aranyhegyi stadion megépítése] ezúttal százszázalékosan országos érdekeket is szolgálnak.” A nagygyűlés először áttekintette a stadionkérdés történetét, majd ismertette az aranyhegyi terv megszületésének körülményeit. Ezután a tudósi vélemények következtek: először Réthly Antal és Aujeszký László meteorológus dicsérte a terület „természetes szellőztetését”, Scheff (Dabis) László biológus pedig mérésekkel is alátámasztotta, hogy az Aranyhegy levegőjének por-, baktérium- és gáztartalma kivételesen alacsony, míg a rivális Lágymányos és a Vizafogó vonatkozó adatai kedvezőtlenek. Az eredmények azt mutatták, hogy „közegészségügyi szempontból a Nemzeti Stadion elhelyezése lehetetlen a Kelenföldön, a Városi Elektromos Művek erős kénassavtermelése miatt, lehetetlen az Óbudai szigeten a gázgyár, hajókikötő és egyéb gyárak közelsége miatt; Kőbányán és Rákoson az Alföldről jövő porártalom miatt; a főváros déli részén ugyancsak a nagyfokú porártalom és a bűzös gyári övezet miatt.”¹⁵⁵

A nagygyűlés hangulata ettől kezdve egyre optimistább lett. Lukachich Géza hajdani városparancsnok, vitéz Benárd Ágoston volt népjóléti miniszter és Petracsék Lajos országgyűlési képviselő már kimondottan derűlátóan nyilatkozott az aranyhegyi sportcentrum jövőjéről. Utóbbi már egyenesen azt tervezgette, hogy ha a stadion Óbudán épül fel, „hamarosan a MÁV-állomásra nem azt kell kiírni, hogy MÁV lókörház, hanem Óbuda–Sportváros”. Derűs víziók látogatták Rotter Lajos vitorlázóbajnokot is, aki azon merengett, milyen „szép látvány lenne és a nemzeti mivoltunk állandó kidomborítása volna, ha piros-fehér-zöld szárnyú gépek hirdetnék a Stadion közönségének nap nap után a magyar igazságot”.¹⁵⁶

A résztvevők/körében általános volt a vélemény, hogy „nemzet elleni bűn, indokolatlan pazarlás volna más helyen építendő Stadionra óriás összeget áldozni”, hiszen ha az Aranyhegyre kerül a stadion, „az a Dunáról, Budáról oly meglepő, oly elragadó, oly frappáns, oly különlegesen szép és el nem felejthető kép lesz, hogy ezt kell megcsinálni”. „Miért akarjuk mégis a sporttal foglalkozó ifjúságot szennyezett víz mellé, szennyezett levegőjű környékre, pályaudvarok szomszédságába, gyárak kéménye tövébe, hajók füstje alá vagy homoksivatagba kényszeríteni?” – tette fel a bizottság a költői kérdést –, hiszen „az aranyhegyi terv a legolcsóbb és mégis a legrandiózusabb, a lepraktikusabb és mégis a leggyönyörűbb, a legtörténelmibb és mégis a legsportszerűbb, a legtisztább levegőjű és legegészségesebb”.¹⁵⁷

Az Óbudai Stadion Bizottság ugyanakkor levélben kérte a miniszterelnököt, a pénzügyminisztert, a kereskedelem- és közlekedésügyi minisztert, a vallás- és közoktatásügyi minisztert, az OTT-t, az FKT-t és Szendy Károly polgármestert, hogy a stadion az Aranyhegyen vagy az Óbudai-szigeten épüljön meg. A bizottság fellépése nem volt éppen hatástalan. A polgármester felkérte a sportügyi különbizottságot, hogy az illetékes hivatalok szakvéleménye alapján tegyen javaslatot a stadion elhelyezésére. A fővárosi bürokrácia azonban, úgy tűnik, olykor kissé lomha volt, mert a különbizottság csak közel másfél éves késéssel küldte el – kitérő – választ a polgármesternek. Történt ugyanis, hogy a közoktatási ügyosztály, a sportügyek gazdája, a stadionelhelyezési terveket felsoroló előterjesztését véleményezésre átküldte a közlekedési ügyosztályhoz, ahonnan az iratok a Tiszti Főorvosi Hivatalhoz kerültek. A két hivatal véle-

ménye nem volt egészen egybehangzó. A közlekedési megfontolások a lágymányos-nádor-kerti elhelyezés mellett szóltak, egészségügyi szempontból viszont az Aranyhegy verhetetlen volt. A Rákosi-rét összességében elfogadhatónak tűnt, a régi lóversenysteret viszont mindkét jelentés alkalmatlannak minősítette. Az iratok ezután, már 1937 februárjában, a városrendezési és magánépítési ügyosztályhoz vándoroltak, ahol Dörre Endre műszaki főtanácsos vette őket gondjaiba. Dörre szakvéleménye alapján az ügyosztály hamarosan átirta a közoktatásiakhoz, hogy alapvető adatok – nézőszám, épületek száma, helyigény – hiányában a terveket és a költségvetéseket nem tudja elbírálni. Ez teljesen megbénította az ügymenetet, hiszen még csak most következett volna a városrendezési ügyosztály és a közoktatási ügyosztály közös javaslatának elkészítése, s ennek a fővárosi sportügyi különbizottság általi elbírálása. (Közben a fővárosi közgyűlés által kiküldött városfejlesztési különbizottság is foglalkozott a stadionnal, és – miként három évvel korábban – Lágymányost, Rómaifürdőt, az Aranyhegyet, az Óbudai-szigetet és a Vizafogót nevezte meg az alkalmas területek között.) A fővárosi hivatalok tehát egymásra mutogattak: a megfelelő hely kiválasztásához konkrét tervekkel kellett rendelkezni, a terveket viszont csak a helyszín ismeretében lehetett elkészíteni. Az elhelyezést viszont az is nehezítette, hogy a legfontosabb szempontoknak – egészséges környezet, jó közlekedés, nagy és olcsó telek – egyetlen budapesti terület sem felelt meg maradéktalanul. Mégis, a valóban létező, ám korántsem leküzdhetetlen nehézségeken túl az igazi gondot a krónikus pénzhiány és az érdekeltek ellentétei jelentették.¹⁵⁸

A LÁGYMÁNYOSI STADION TERVE

Amíg a székesfővárosnál bizottságról bizottságra és ügyosztályról ügyosztályra botorkált a stadion ügye, a mérnökegyleti pályázattal váratlanul előnybe került kelenföldiek egyetlen rohammal igyekeztek bevenni a kultuszminisztériumot. Hóman Bálint miniszter, aki korábban meglehetősen visszafogott nyilatkozatokat tett a stadion dolgában – még 1936 végén is türelemre intette a közvéleményt¹⁵⁹ –, most egyszerre felfigyelt a lágymányos-nádor-kerti tervekre. Maróti Géza tervei alighanem azért ébresztették fel Hóman érdeklődését, mert egyszerre több olyan problémára is megoldást ígértek, amely már hosszú idő óta gondot okozott a kultusztárcának. A művelődési kormányzat évek óta adós volt a sportcsarnok, a stadion, az állandó kiállítási terület és a budapesti nyitott versenyszűzoda megépítésével, Maróti elhelyezési terve pedig mindezeket magába foglalta.

A terv mintegy 73 hektáros terület beépítésével számolt. A telkekért elméletileg nem is kellett volna fizetni, hiszen azok részben a főváros, részben a közmunkatanács kezén voltak. (Igaz, a tulajdonosok nem szívesen mondtak volna le e könnyen és jó pénzért forgalmazható parcellákról.) A telekvásárláson megtakarított pénznek azonban máris megvolt a helye, mivel a terület nagyobbik fele – a két híd közötti rész Duna felé eső oldala – erősen vizenyős volt vagy víz alatt állt és feltöltést igényelt. Maróti terve ez utóbbi helyre (nagyjából a mai Bogdánffy úti BEAC-sportcsarnok helyére) szánta az észak–déli tájolású 70 ezres Nemzeti Stadiont, benne a szövetségek hivatalos helyiségeivel, az előkelőségek és a sajtó fogadótermeivel. A stadion hossz tengelyében elhelyezett főbejáratok mellett emelkedtek az elcsatolt országrészeket szimbolizáló, hatvan méter magas irredenta tornyok: ezek szállodaként működtek volna (19. kép). Ugyancsak a stadionban kaptak volna helyet a Testnevelési Főiskola termei, a technikai és kiszolgáló helyiségek, valamint a vendéglátó-ipari egységek. A tribünök alatt Maróti 700 méteres gumipadlós téli futópályát vezetett körbe, az alagsorba pedig 25 ezer férőhelyes bomba- és gázbiztos fedezéket tervezett. Az arénától nyugatra húzódott volna a komplexum területét kettészelő, a Dunával párhuzamos fő közlekedési út. Ennek északi végére elegáns színházépület, déli végére pedig a stadion saját vasúti pályaudvara került. A stadiont a többi sportépülettel a főút fölött átvetető felüljárók kötötték volna össze, melyeken át a 15 ezres teniszstadionhoz, a mellé álló két kisebb arénához és hat további tenispályához, valamint a kombinált edzőpályához lehetett eljutni. A tervezői szándék szerint a két híd közé eső terület nyugati sarkában állt a nagy sportcsarnok, míg a stadiont és a sportlétesítményeket kör-

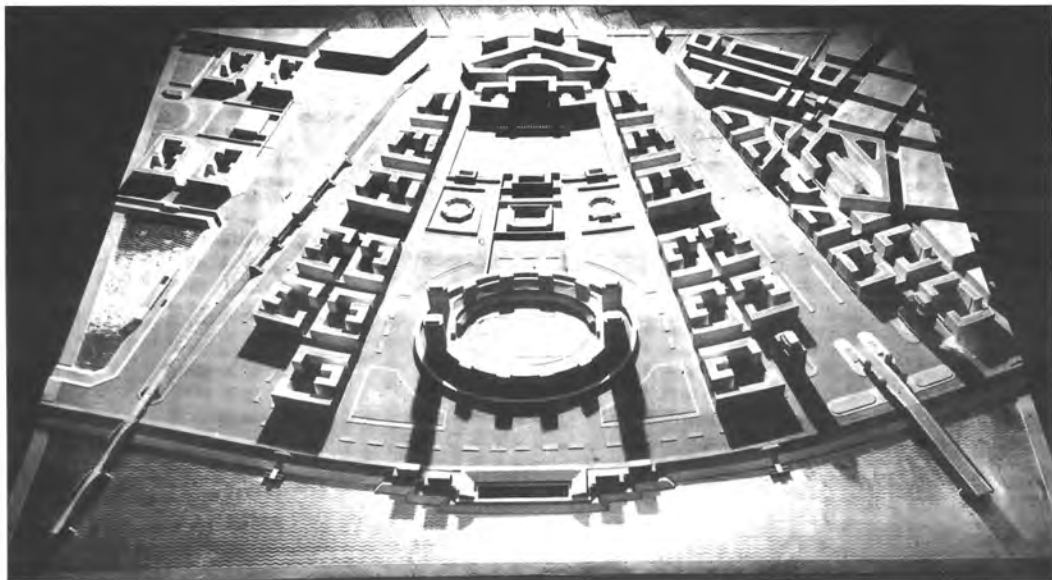

19. kép. Maróti Géza lágymányosi arénájának terve (1937)
MNGA Maróti. 19.699/1976. 4. doboz. 844. sz.

nyező parkok két oldalán – az építkezés költségeinek valamelyes csökkentése céljából – modern bérházak sorakoztak. A Duna-part mentén a Gellért tértől egészen a Kopaszi-gátig húzódott a Maróti által „Budai fürdőváros gyógsytány”-nak keresztelt fasor, alatta a stadion észak–déli tömegforgalmát ellátó nyílt árkaós földalatti-gyorsvasút. Maróti a stadion tengelyében, a Duna-parton helyezte el a százméteres nyitott úszóstadiont és a folyami evezősversenyek tribünjeit (20. kép).¹⁶⁰

Am ahhoz, hogy e tervek méltó figyelmet kapjanak, szükség volt a kelenföldi stadionbarátok támogatására. A kelenföldiek 1937. május 14-én tartották meg döntő értekezletüket. Megállapították, hogy a Nemzeti Stadion a déli összekötő vasúti híd, a Budafoki út és az átadás előtt álló Horthy Miklós-híd közötti 50 hektáros területen építendő meg. A városközpont közel fekvő helyszín a sportversenyeken kívül óriásrendezvényekre is alkalmas – Nemes István előadó már az 1938-as nyári eucharisztikus kongresszust ide hozta volna – levegője és közlekedése jó, megszerzése olcsó, környezete idillikus. Az ekkoriban még egészen a déli gyártelepekig nyúló pusztaságot és víz alatt lévő területet persze csak a túlhajtott lokálpatriotizmus láttatta így. Az viszont kétségtelen, hogy Lágymányos és a Nádor-kert Maróti tervein tetszetős kiállítási és sportvárossá fejlődött.¹⁶¹ A kerület előljárói ezután egyesületet alakítottak a terv propagálására. Az egyesület elnöke, Almási Balogh Elemér felsőházi tag, valóságos belső titkos tanácsos felkérte Marótit, hogy készítse el tervének teljes dokumentációját. Maróti mester gyors és szép munkát végzett: részletes feljegyzésben ismertette az elhelyezési tervet, a rajzokat és a modellfotókat albumba foglalta, és még egy előzetes költségvetést is mellékel. Összel azután a kelenföldi deputáció e poggyással megpakolva kihallgatásra jelentkezett a kormányzónál.¹⁶²

Horthy elismerően fogadta a tervet, de nem tudni, hogy tevőlegesen is támogatta-e megvalósulását. A kultuszminisztérium mindenesetre gyanúsán hamar felkarolta az ügyet: Hóman kijelentette, hogy a terület, melynek hasznosítása a Horthy Miklós-híd szeptember 2-án történt megnyitásával végképp időszerrű lett, remekül megfelel a Nemzeti Stadion számára. Támogatta a Lágymányos–nádor-kerti tervet a minisztériumban tartott decemberi értekezlet is, így Hóman rövidesen megbízást adhatott a közmunkatanácsnak az elhelyezési terv elkészítésére. A rendezési terv 1938. február elején el is készült, majd elju-

20. kép. Maróti Géza lágymányosi stadionjának modellfotója, ill. elrendezési terve (1937)
MNGA Maróti. 19.699/1976. 4. doboz. 849. sz.

21. kép. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának lágymányosi stadionterve (1938)
Misley, 1938. 602.

tott a megfelelő fővárosi, minisztériumi és sporthivatali tényezőkhoz. Fogadtatása azonban eléggé vegyes volt. Míg a hivatalok lelkesedtek, az érintett építésszek kritikával léptek fel. Borbíró általánosságban ellenezte a lágymányosi stadiont, mert szerinte az előnyös fekvésű területen a fővárosnak inkább 35 ezres mintalakóneyedetet kellett volna kialakítania. Maróti viszont kisemmizve érezte magát, mivel tervezői megbízást nem kapott, ötleteiből viszont jócskán merített a közmunkatanács. Tervének számos fontos elemét: a stadion és a sportcsarnok egy tengelyben való elhelyezését, a nádor-kerti sportcentrumot, a stadion-pályaudvart és – ami Marótinak a legjobban fájt – az árkádok alatt futó Duna-parti gyorsvasutat az FKT egyszerűen átemelte saját rendezési tervébe. Jelentős eltérést csak az jelentett, hogy a közmunkatanácsai változat a kiállítási területet teljesen elhagyta, a stadiont megfosztotta „irredenta tornyaitól”, a sportterületet pedig határozottabban választotta el egy kettős, ill. hármas bérházzal a Horthy Miklós-hídról lehajtó forgalomtól (21. kép).¹⁶³

A megvalósítást egyébként immár az illetékesek sem igen sürgették. Még Kelemen Kornél is elismerte, hogy Budapest legjobb esetben is csak az 1952-es olimpia rendezésére esélyes, a „múlt tapasztalatai pedig azt mutatják, hogy az olympiai versenyeket mindenkor a legmodernebb felfogásban készült stadionban kell megrendezni, és így nem volna célszerű előbb, mint a budapesti olimpia előtt négy esztendővel megkezdeni a Nemzeti Stadion felépítését”. Ez éppen egy évtizedet adott a stadionépítés megkezdésére, amire általános vélemény szerint a nagyarányú feltöltési és partvédelmi munkálatok miatt szükség is volt.¹⁶⁴ Az elvi döntés tehát megszületett, a végrehajtást azonban elnapolták.

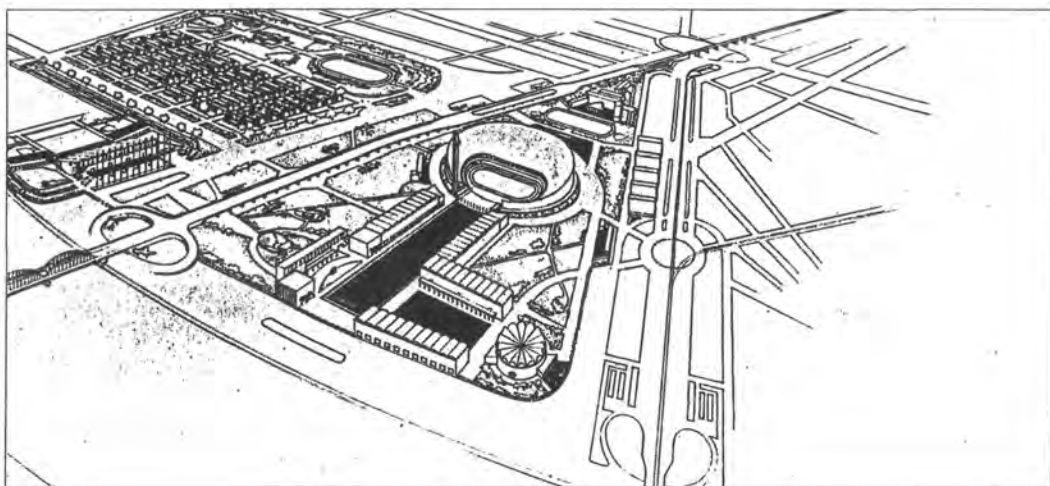
A borúlátóbbak attól féltek, hogy a Nemzeti Stadion ügye feledésbe merül. És valóban: az első nagyobb szabású sportberuházásra 1940 nyaráig kellett várni. Ekkor végre megkezdődött a Nemzeti Sportcsarnok építése a régi lóversenytéren, de a stadion esélyeit ez inkább csak rontotta, mivel az építkezés voltaképpen magától a stadiontól is pénzforrásokat vont el. (Maga az 1941-ben megépült sportcsarnok valójában csak az egyik, és éppen a legkisebb tagja volt egy három épületből álló tervezett komplexumnak. A másik két épület, bár még a negyvenes évek végén is a hivatalos tervek között szerepelt, sohasem épült fel.) Igaz ugyan, hogy júliusban a sajtó már arról írt, hogy a kultuszminisztérium a napokban be terjeszti a törvényjavaslatot a stadion felépítéséről, ám ennek ellenére semmi sem történt. Illetve annyi mégis, hogy a közmunkatanács új elhelyezési tervet készített, amelyben a százezres aréna már a Nádor-kertben állt. A Duna-parti vasút mellett a vele párhuzamosan futó gyorsforgalmi út is segítette volna a közlekedést. E terv már ismét azzal számolt, hogy az állandó kiállítási területet is Lágymányoson alakítják ki. Ennek mindenekelőtt pénzügyi okai voltak. A főváros és a közmunkatanács már korábban is csak vonakodva egyezett bele, hogy jókora területeiről csupán a stadion kedvéért mondjon le, ezért mindkető örömmel üdvözölte a felvetést, hogy a nemzetközi vásár is ide költözzön.¹⁶⁵

Az egyeztetés után a kérdés egy időre megint elaludt, s ebben a pénzhiány és a hivatalok tétovázása mellett a nemzetközi eseményeknek is döntő szerepe volt. Az európai háború drámaian visszavetette az olimpiái mozgalmat – a játékok megrendezésére gondolni sem lehetett – s ezzel a Nemzeti Stadion ügyét is. Annál is inkább, mivel az amúgy is mindig szűkös anyagi forrásokat most a fegyverkezés, valamint a visszacsatolt területek a magyar politikai, gazdasági és kulturális életbe való bekapcsolásának költségei tovább apasztották.

Az előkészítő munka mégsem állt le teljesen. A Kelenföldi Casino, hogy az ügymenetet kissé fölpezsdítse, 1941 őszén zártkörű tervpályázatot írt ki a kerület építészeti részére a stadion és a vásárterület közös elhelyezésére. A versenyben heten vettek részt összesen nyolc tervvel, s ezeket a kaszinó a lelkiismeret-ébresztés nyilvánvaló szándékával felterjesztette a közmunkatanácshoz. Az FKT köszönettel vette a „városrendezési szempontból rendkívül fontos kérdést érintő” terveket, a készítőknak még mívés érmekeket is küldött – kötelezettséget azonban nem vállalt.¹⁶⁶ Maguk a pályázatok általában közepes színvonalúak voltak, csak K. Császár Ferenc¹⁶⁷ terve emelkedett ki közülük. Ez sem annyira egyéni jegyeivel tűnt ki – hiszen lényegében Maróti korábbi terveinek elemeit hasznosította –, inkább a terület világos és következetes elrendezésével. K. Császár rajzán a Budafoki út mellett elhelyezett százezres stadionhoz hatalmas, parkosított felvonulási útvonal vezetett. Ennek két oldalán álltak a vásár antikizáló, osz-

22. kép. K. Császár Ferenc terve a Nádor-kert-lágymányosi stadionról és a kiállítási területről (1941)
Magyar Építőművészet, 1943. november. 274.

23. kép. Rimanóczy Gyula: A lágymányosi stadion és állandó kiállítási terület rendezési terve (1944)
OMVH MÉM. Rimanóczy 69. 2. 2. sz.

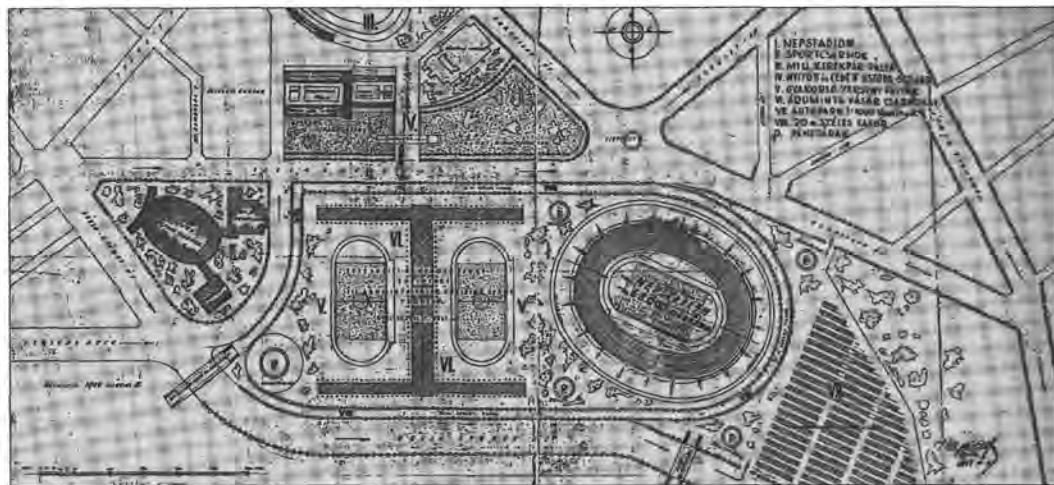
lopcsarnokos épületei és több szellős díszkert. A Nádor-kertbe került egy kb. hatvanezres stadion, a versenyszoda, a gyakorló pályák és egy kisebb antik színház. Mivel a terv a téli kikötő északi részének feltöltését javasolta, maradt bőven hely a parkosításra is. A forgalmat a part menti és a Nádor-kertig közlekedő stadionvasút, valamint az összekötő vasúti híd mellé építendő közúti híd szolgálta volna (22. kép).¹⁶⁸ A kaszinó akciója segített kimozdítani a stadion ügyét a holtpontról, s 1942 nyarától már egyre többfelé lehetett hallani arról, hogy a közmunkatanács a polgármesterrel és a Testnevelési Tanáccsal együtt nyilvános tervpályázatot hirdet a Nemzeti Stadion és a nemzetközi kiállítási terület közös megvalósítására. Az irányelveket 1944 februárjában közzé is tették: a tervezőknek a Nádor-kert-Lágymányos

területén százezer férőhelyes atlétikai és labdarúgó-stadiont, edzőpályát és 6 hektáros felvonulási mezőt kellett elhelyezniük úgy, hogy a részben feltöltendő téli kikötő mellett egy strand és az ötvenméteres fedett versenyszoda is helyet kaphasson. A terven szerepelnie kellett még az új Testnevelési Főiskola oktatási épületének, kollégiumának és edzőpályáinak, valamint a legalább ötezer sportoló befogadására alkalmas olimpiai falu mintegy ötven épületének. Az összesen legalább 30 ezer négyzetméter alapterületű kiállítási pavilonokat úgy kellett megtervezni, hogy sportcélokra is igénybe lehessen venni őket. A pályázatot azonban valószínűleg csak 1944 őszén írták ki, így eredményeit már nem is hozták nyilvánosságra.¹⁶⁹ A pályázat anyagai közül csak Rimanóczy Gyula¹⁷⁰ terveit találtuk meg. Rimanóczy a vízi sportok épületeit és a strandot a téli kikötőtől elhódítandó területre, az olimpiai falu egyszintes kertes barakkjait és a hozzá tartozó sportparkot pedig a Nádor-kertbe helyezte. A két híd közötti területet a Budafoki út tengelyébe állított, kelet felől félig nyitott monumentális stadion és a hozzá vezető felvonulási út uralta. A díszút két oldalán parkok, kiállítási csarnokok, egy kisebb amfiteátrum és a kerek alaprajzú, felső világítású sportpalota állt volna, míg a Testnevelési Főiskola campusa a stadiontól nyugatra került. (23. kép). Az alacsony épületek következetes alkalmazása miatt a nádor-kerti térkiképzés szellős és jól áttekinthető volt. Szép látványt nyújtott a lágmányosi rész hangsúlyozottan modern, rendkívül elegáns épületeinek Pest felől kirajzolódó sziluettje is.¹⁷¹

NEMZETI STADION VAGY NÉPSTADION?

Amikor 1945. február közepén véget ért Budapest ostroma és a front nyugatabbra tolódott, a főváros romokban hevert. A közel két hónapon át tartó bombázás, tüzérségi tűz és utcaharc a sportépületeket sem kímélte. Az újjáépítés napokon belül nagy lendülettel megindult: a megrongálódott sportlétesítmények java részét helyreállították vagy felújították, de a Nemzeti Stadion megalkotása egyelőre túl nagy vállalkozás lett volna. A Nemzeti Sport Bizottság felvette ugyan 12 pontja közé a stadion felépítését, a közmunkatanács 1946. évi fővárosi városrendezési tervében azonban ez nem szerepelt.¹⁷²

Volt mégis valaki – Hajós Alfréd, természetesen –, aki továbbra is rendíthetetlenül és fáradhatatlanul dolgozott a stadion tervein. Hajós ekkor már a régi löversenyterre összpontosított – a többi helyszínt végleg ejtette –, és 1946 februárjától számos tervváltozatot készített az Istvánmezei út–Vorosilov út (a mai

24. kép. Hajós Alfréd: Központi sporttelep helyszínrajza (1946)
Pusztai, 1978. 59.

Stefánia út)–Dózsa György út határolta területre. Az első változat még sokat megőrzött korábbi elgondolásából. A telek nyugati csúcsán már álló Nemzeti Sportcsarnok környékét a felépítendő nagy sportpalota és egy kisebb tornaterem számára tartotta fenn, ettől keletre következett két edzőpálya az atléták és a labdarúgók számára ötezres lelátókkal. A két pályát mintegy keretbe foglalták és egyben el is választották az árumintavásár fő- és melléképületei. Nyugat felé továbbhaladva lehetett elérni a nagystadiont és a vele szomszédos autó- és bicikliparkolót. A stadion lelátójának három szintjén – a földszántribün és a két vasbeton tribün húsz szektorra osztott körlépcsőin – húszezer ülőhely és 48 ezer állóhely várta volna a szurkolókat. A legfelső szint 24 ezer nézőhelyét fedél védte a tűz naptól és az esőtől. Hajós az Istvánmezei úttól északra helyezte el az ötezer nézőre tervezett, ötvenméteres nyitott versenymendencét és a 33 1/3 méteres fedett uszodát, melyekhez délről gyeper napozó is csatlakozott volna (24. kép). Az építkezés a Millenáris versenypálya felújításával egészült volna ki.¹⁷³

Miközben Hajós szorgalmasan gyártotta terveit, a hivatalok is foglalkozni kezdtek a stadion ügyével. A Budapesti Földigénylő Bizottság 1946 végén felhívást intézett a Fővárosi Közmunkák Tanácsához, hogy a Nemzeti Stadion végleges helyét mihamarabb jelölje ki. A Közmunkatanács e célra az Aranyhegyet szemelte ki – bár ennek a megvalósítása pillanatnyilag nem tűnt időszerűnek –, továbbá néhány 40-60 ezres nézőterű sportpálya megépítését is fontosnak tartotta. Így került szóba ismét hivatalos részről a régi lóversenytér területe, valamint a Nádor-kert, a Ferencváros-pálya és egy angyalföldi helyszín. A nagyobb befogadóképességű, korszerű pályák építése valóban égető szükség volt már. A sportversenyeket, különösen a labdarúgó-mérkőzéseket a közönség tömegesen látogatta, a korhadt, vén lelátók erősen túl voltak terhelve, és csak az volt a kérdés: hol és mikor következik be a katasztrófa? Csak a szerencsének volt betudható, hogy amikor 1947. május 4-én, a magyar–osztrák meccsen csakugyan le roskadt az Üllői úti pálya lelátójának egy része, a 250 lepotyogó néző közül senki sem halt meg.¹⁷⁴

A régi lóversenytéren 1947. tavaszától egymást érték a szemlék, július végén pedig a közmunkatanács úgy döntött, hogy a területet a hatvanezres „Népi Stadion” és a kapcsolódó sport- és szociális intézmények elhelyezésére „városfejlesztési és városrendezési szempontból alkalmasnak találja és erre a célra kijelöli”.¹⁷⁵ Hajós Alfréd és Weichinger Károly¹⁷⁶ nem sokkal ezután felterjesztett a közmunkatanácshoz egy elrendezési tervet, amelyen katonás rendben sorjázta egymás mellett a különböző csarnokok és pályák. A rajzon az észak–déli tájolású, kb. hetvenezres, fedett nézőterű stadion az Egressy út és a Vorosilov út összefutásánál állt, két oldalán egy-egy edzőpályával. A Nemzeti Sportcsarnok felé eső részen egy sportotthon, egy fedett teniszcsarnok és néhány tenispálya helyezkedett el, míg a Millenáris és az Istvánmezei út közé a korábbi tervekben már ismert nyitott és fedett uszoda, valamint a kapcsolódó strandterület került. A zaj- és légszennyeződést csökkentendő az egész telepet kettős fasor választotta volna el a környező nagy forgalmú utaktól. A gyakorló pályák kivételével minden létesítmény külön bejáratot kapott a fasor nyíladekain keresztül – a stadion északi és déli bejáratához autóparkoló is tartozott volna. A logikus, de eléggé unalmas tervet a közmunkatanács elfogadta ún. elhelyezési „iránytervként”.¹⁷⁷ Csakhogy a parlagon heverő telekre más is szemet vetett. A remek szakszervezeti és munkásmozgalmi kapcsolatokkal rendelkező, de még otthontalan Vasas Sport Club önálló stadionra tartott igényt, s azt éppen itt óhajtotta felépíteni. (Az egyesület vezetői 1947 augusztusában ezt egy levélben be is jelentették a polgármesternek, s tájékoztatásképpen azt is közölték, hogy élvezik a Magyar Kommunista Párt támogatását.) A gyeplabdázók ugyancsak igényt tartottak a Magyar Hockey Club bombakárt szenvedett pályájának területére az ekkor még álló víztorony mellett.¹⁷⁸

A kultuszminisztérium tanácstermében december 2-án értekezletet tartottak a stadion ügyében a MOB, az Országos Tervhivatal, több minisztérium, a Nemzeti Sport Bizottság, az FKT és a Nehézipari Központ képviselőinek részvételével. Az értekezlet egyetértett abban, hogy mivel a Nemzeti Stadion építésére nincs anyagi fedezet, a régi lóversenytéren egy ennél szerényebb, de az átlagosnál nagyobb, országos érdekű sporttelepet kell létrehozni. A beruházást már korábban felvették a budapesti hároméves tervbe, de a finanszírozásra a főváros nem tudott elegendő összeget fordítani. Ekkor fölmerült, hogy a stadion magánvállalkozásban is megépülhet – akár mint több egyesület által használandó nagypálya,

25. kép. Ifj. Dávid Károly–Juhász Jenő–Kiss Ferenc hetvenezres rámpás stadionja (1948. nyár)
Új Építéset, 1948/9. Címlap

akár mint a vasasok stadionja – s később, az ínséges idők múltával majd Népstadionná bővíthető. A felek azonban végül nem tudtak dűlőre jutni – mint ahogy a négy hét múlva tartott újabb megbeszélésen sem –, így a kérdés függőben maradt.¹⁷⁹

A Vasasnál nem vesztegették az időt, és az új év első napjaiban eljuttatták stadionterüket az illetékesekhez. Limbek Gyula¹⁸⁰ rajzain egy észak–déli tájolású nagystadion és tőle valamelyest délkeletre egy párhuzamos nagytengelyű kisebb gyakorlópálya állt. A stadion küzdőtere két méterrel a talajszint alá került, a kitermelt homokos talajból kellett megépíteni az első építési ütem 45 ezres földlelátóját. Ennek tetején körbefutó keskeny teraszáv következett, majd a kijáráshoz vezető enyhe lejtők. A földszánttribün felett emelkedett volna a második ütemben felépítendő harmincezes vasbeton lelátó, tetején széles körfolyosóval, ahonnan a kijáráshoz vezető lépcsőkhöz lehetett jutni. A stadion így összesen ötvenezer állóhelyet és huszonötezer ülőhelyet számlált, utóbbiak kétharmadát a nyugati oldalon alumíniumtető védte

volna, amit kánikula esetén a peremen futó vízvezeték segítségével lehetett hűteni. A tervleírás szerint a tető végétől élővirággal díszített alumínium pergolasor indult körbe a lelátón. Az északi főbejáratnál alumíniumvázú üvegtorony tört a magasba – egyszerre szónoki emelvény és zászlóárbc, panorámaétterem és óratorony –, melynek jellegzetes Népstadion-harangjátéka volt hivatva megnyitni a viadalokat. Limbek meglepően alacsony költségvetést készített tervéhez, amelyben a 75 ezres stadion tornyostul parkostul-tetőstül csak 28 millió forintba került.¹⁸¹

A terv március közepén Kádár János támogató aláírásával került a kultuszminisztérium és a Nemzeti Sport Bizottság elé, s az önálló Vasas-stadion felépítése a hónap végén már elintéztet ügynek tűnt. Ugyanekkor a *Szabad Nép* rövid hírben tudatta, hogy a Gazdasági Főtanács „a tömegsport nemzetnevelő jellegére való tekintettel szükségesnek tartja egy nagy befogadóképességű Népstadion megépítését”. A főtanács 1948. március 18-i határozatában felszólította az építési és közmunkaügyi minisztert, hogy készítse el a negyvenezres (hetvenezresre bővíthető) stadion költségvetését. A határozat a Limbek-féle terv építési ritmusához igazodott, és azzal számolt, hogy az első ütem augusztusra elkészülhet.¹⁸²

Szakmai körökben azonban élesen bírálták Limbek tervét, és ki-ki a saját elgondolását igyekezett előtérbe tolni. A stadion megtervezésére végül az Állami Építéstudományi Intézet középítési osztálya kapott megbízást. A munkát ifj. Dávid Károly osztályvezető,¹⁸³ valamint Juhász Jenő¹⁸⁴ és Kiss Ferenc¹⁸⁵ építész végezte. 1948 áprilisában elkészült rajzaikon hetvenezres ülőhelyes ovális aréna látható, három teljesen körbezárt tribünszinttel, az északi és déli oldalon valamivel kisebb lelátómagassággal. E terv az elkövetkezendő években számos – olykor gyökeres – módosításon esett át, mégis ez volt minden további terv kiindulópontja s ennek alapján kezdték meg a földmunkákat a nyár folyamán.¹⁸⁶

A munka megindításáig persze még több hivatalnak is jóvá kellett hagynia az építkezést. Az FKT már 1947 nyarán kijelölte a régi lóversenyter 31 hektáros területrészét a stadion céljaira, a Magyar Államvasutak azonban 1948 áprilisában ismételten jelezte, hogy fejlesztéseihez igényt tart a Verseny utca meghosszabbításától délre eső telkekre. Az ily módon 22 hektárra csökkent terület szabályozási vázlat-tervét a városrendezési és magánépítési ügyosztály még ugyanabban a hónapban előállította. A rajz észrevehetően a Hajós–Weichinger-féle vázlat alapján készült, de annál jóval kevesebb sportépülettel számolt. A rendezés alapját az Egressy út délnyugati irányban történő meghosszabbítása jelentette, ami a sportcentrumot két részre bontotta. A nagyobb nyugati térfélre került volna az északnyugat–délkeleti tájolású nagystadion, melynek bejárait a Vorosilov útnál létesítendő autóbusz-megállóból, valamint az Istvánmezei út, a Dózsa György út és a meghosszabbítandó Egressy út felől lehetett elérni. A stadion környékére több parkot és gépkocsitárolót is terveztek. A keleti kisebb területen óriásparkoló, valamint egy-egy kisebb parkoló állt gépkocsik és kerékpárok részére, és ugyanitt kapott volna helyet egy edzőpálya is.¹⁸⁷ A polgármester elfogadta a javaslatot, a Gazdasági Főtanács május 20-i határozatával elrendelte a stadion megépítését, az Országos Tervhivatal pedig június–július hónapra már be is ütemezett 700 ezer forint tervhitelt. Most a fővároson volt a sor, hogy a régi lóversenyter kialakított területét rendelkezésre bocsássa. Ez nem is váratott magára sokáig: 1948. június 23-án Hidas Ferenc tanácsnok indítványára a közgyűlés elhatározta, hogy a főváros a kérdéses területet 99 évre az újonnan megalakított Országos Sport Hivatal, ill. a Magyar Kincstár használatába adja a Népstadion céljára. Ezzel a Vasasnak végleg le kellett mondania arról a tervéről, hogy a Limbek-féle stadiont – melynek költségvetését egyébként időközben 15 millió forintra vitték le – a régi lóversenyterén építse meg.¹⁸⁸

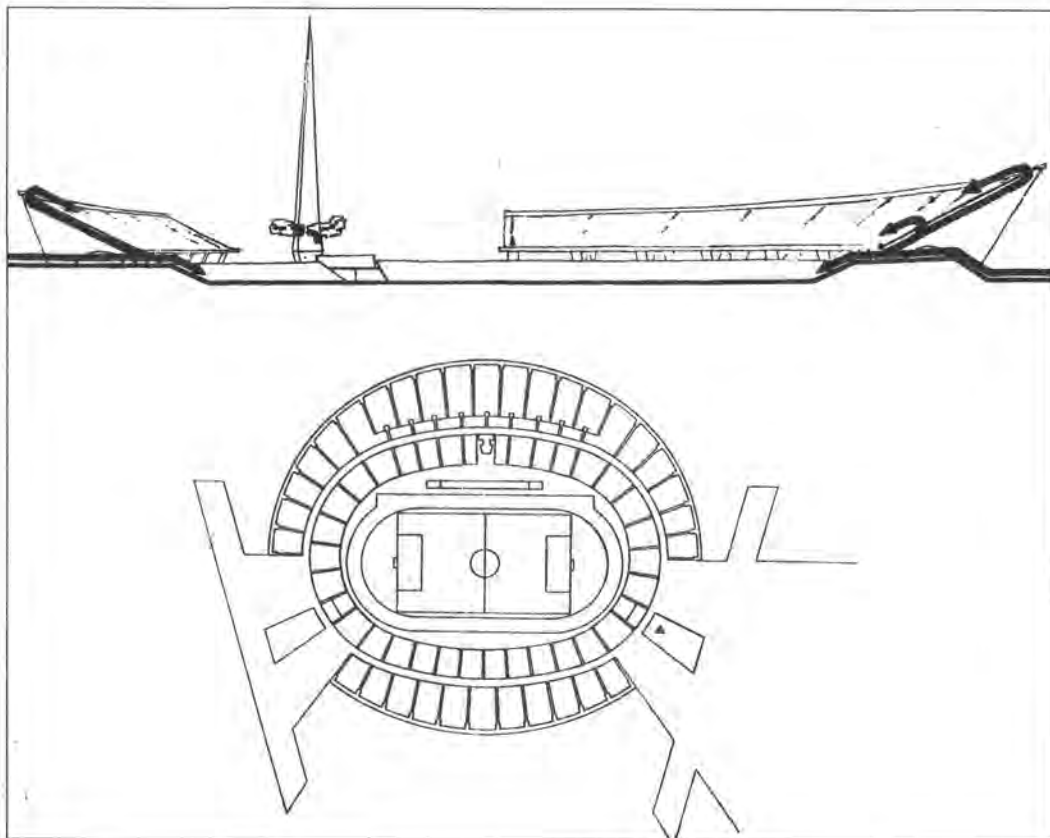
A dolgok ekképp alakulván, most már az építkezés ünnepélyes megnyitásának protokollját kellett kidolgozni. A ceremóniára július 12-én, hétfőn délután öt órakor került sor: rövid megnyitó után a legfőbb sportfelelős, Hegyi Gyula kultuszállamtitkár tartott beszédet, melyben szimbolikus értékűnek mondta, hogy a Horthy-rendszer ígéretesei után „a magyar demokrácia alkotja meg a stadiont”. Tildy Zoltán köztársasági elnök elvégezte az első kapavágást, majd „néhány kubikos által meglazított földből pár lapát földet hányt az eléje tolt csillébe. Ezután a kubikusok láttak neki a lapátolásnak és két-három csille megtöltésével és azok tartalmának kissé távolabb történő kiborításával jelképesen megkezdődött a stadionépítés.”¹⁸⁹

Az ünnepségnek talán csak az adott némi fanyar ízt, hogy a megnyitót Borbíró Virgil parasztpárti építésiügyi államtitkárral, a régi lóversenytéri stadion mindvégig legszigorúbb ellenzőjével mondták el Borbíró számára ez a közbizalom az aranyhegyi stadionnak a halálát jelentette. Pedig ő mindent megtett, hogy kedves tervét sikerre vigye, s még 1947 őszén újból nekirugaszkodott, hogy meggyőzze az illetékeseket. A Budapest hasábjain megjelent tanulmányában először a stadionkérdés historikumát ismertette, kárhóztatva a „kerületi sovinizmust”, amely „árnyékot vet a legtárgyilagossabb javaslatokra is!”. A Hajós által ekkor ismét a köztudatba hozott, sűrűn lakott területek mellé építendő afféle tömegsportstadion koncepcióját élesen bírálva kijelentette, hogy a Nemzeti Stadion „nem egyleti pálya, nem kerületi edzőtér, hanem a nemzet legmagasabb testi készségeinek ünnepi küzdőtere”, melynek klasszikus vonalaival – a görög mintájú amfiteátrális elrendezést továbbra is érvényesnek tartotta – és esztétikus környezetével is a sport nemesítő szerepét kell hangsúlyoznia. Véggökövetkeztetésében ismét az aranyhegyi elhelyezést javasolta – benne immár észak–déli tájolású arénával –, majd így búcsúzott az olvasótól: „Harminc éve folyik a budapesti Nemzeti Stadion elhelyezése körüli, eddig eredményt alig felmutató vita, amely úgyszólván minden évtizedben felújult. Vajon mikor és miképpen ér véget a területek csatája, hogy végre a sport versengése indulhasson meg?” Mint láttuk, Borbírónak nem sokat kellett várni a válasza: hamarosan ő asszisztálhatott a Népstadion építkezésének megnyitóján, s ezzel végleg elenyésztek aranyhegyi álmai.¹⁹⁰

ÉPÜL A NÉPSTADION

A két munkáspárt egyesülésével 1948 júniusában megalakult a Magyar Dolgozók Pártja, és haladéknélkül hozzáfogott politikai hatalmának kiteljesítéséhez. Meghirdette a nagyszabású gazdasági és társadalmi átalakulás programját s ennek keretében a Népstadion felépítését. A hatalmas ipari és szociális beruházások – melyek jórészt az újjáépítés nagyszerű lendületét használták ki – egyszerre szolgálták a kitűzött fejlesztési célokat és a párt ideológiai propagandáját. A félelmetes gyorsasággal kiépülő diktatúra azonnal védőszárnyai alá vette a Népstadiont mint a béke, a monumentalitás és a társadalmi egyenlőség szimbólumát, és felépítését kiemelt beruházásként kezelte. Jellemző, hogy a stadiont ekkor többnyire Centenárius stadionként emlegették – párhuzamot sugallva 1848 márciusa és a száz évvel későbbi forradalmiság között –, továbbá az is, hogy már az 1950. őszi első békekölcsönjegyzést összekapcsolták a stadion építésével.¹⁹¹ E jelszavak természetesen nem mindig, nem mindenkitől és nem mindenkinek voltak üres szövegek. A sport, a városfejlesztés és az építőművészet iránt elkötelezett, lelkes és tenni kész emberek rendkívüli munkáját, a sportolók és a sportkedvelők rajongását semmiképpen sem árnyékolhatja be, hogy a politika csúcsain lévőek egy része rosszhiszeműen és merőben a propagandaszempontokat szem előtt tartva tekintett a stadion felépítésére.

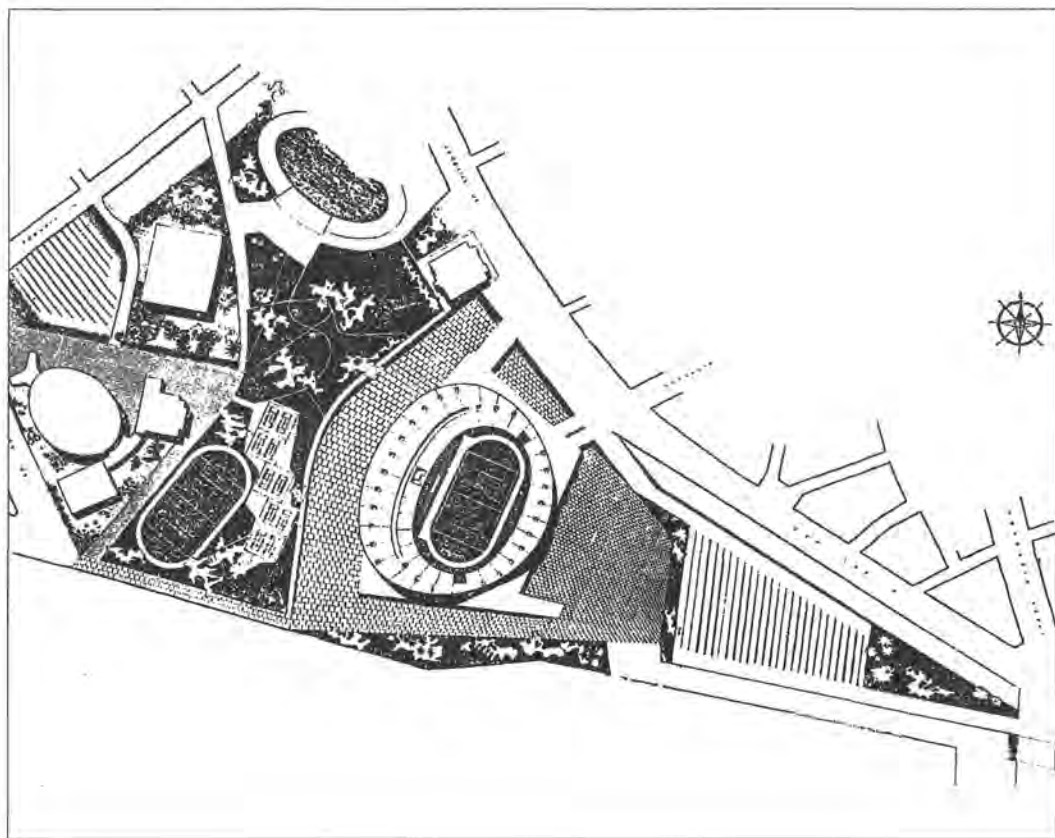
Az öt éven át tartó építkezés tervezői feladatait fiatal építészek látták el ifj. Dávid Károly irányításával. Mivel Dávid a megbízást nem pályázat, hanem kijelölés alapján kapta, joggal merül fel a kérdés: hogyan esett rá a választás? Dávid a negyvenes évek közepére már a modern építészet rangos képviselőjének számított, és több stadionterv is állt már mögötte. Az elsőt még 1934-ben készítette két munkatársával egy ankarai tervpályázatra, s ezzel második díjat is nyert. A háború után pedig, immár felkérésre, sportstadion tervével vett részt az 1947-es „Új Csepel” kiállításon, ahol baloldali építészeknek a csepeli munkáskerület kiépítésére vonatkozó elgondolásait mutatták be. A tervet nem ismerjük, ám valószínűsíthető, hogy Dávid hírneve és a sportépítészeti munkái hívták fel rá az illetékesek figyelmét.¹⁹² A Népstadion terveinek elkészítésében hosszabb-rövidebb ideig Harmos Zoltán,¹⁹³ Fecskés Tibor¹⁹⁴ és Borosnyay Pál¹⁹⁵ – mindhárom pályája elején járó építész – volt Dávid munkatársa. Harmos 1948 májusában került az Építéstudományi Intézetbe – mindjárt a friss megbízással rendelkező Dávid mellé. Fecskés, majd Gilyén Jenő¹⁹⁶ statikai tervező, később Borosnyay 1950 folyamán csatlakozott a csoporthoz. E csoport csaknem az építés végéig változatlanul együtt maradt, a tervezés azonban formailag először az

26. kép. Janáky István–Rimanóczy Gyula–Jánossy György ellenterve (1948. december)
Halász I. 1953. 340.

Építéstudományi Intézet, majd az ebből kiváló Magasépítési Tervező Intézet, a Lakóépület Tervező Iroda, a Városépítési Tervező Iroda és a Középület Tervező Vállalat kebelén belül folyt. A kivitelezés műszaki ellenőrzését az öt esztendő alatt végig Rimaszéký Béla végezte.

Az építők tehát 1948 júliusában megkezdtek a kitűzés és a küzdőtéri földkiemelés munkálatait. Ez egyben rögzítette is a stadion tájolását és belső méreteit, de az épület szerkezeti és architektonikus megoldásai számára bizonyos játékeret is hagyott. Erre egyébként szükség is volt, hiszen az építkezésről oly hirtelen döntöttek, hogy eleinte csupán a legegyszerűbb vázlattervek álltak készen. A végleges tervek hiánya egyszerre járt szerencsés és kevésbé szerencsés következményekkel. Kedvezett a tervező építészeknek, amennyiben a tribünök méreteire és elhelyezésére vonatkozó új ötleteiket – természetesen nem korlátlanul – a földmunkák kezdeti szakaszában viszonylag könnyen érvényesíthették. Nagyon zavarta ellenben a kivitelezőket, akik éveken keresztül tervtöredékek alapján, sokszor csak egészen rövid előretekintéssel voltak kénytelenek elvégezni az egyes munkafolyamatokat. Még inkább nehezítette a helyzetet, hogy nem csupán az építészek, hanem olykor a politika is menet közben változtatott a terveken. Mindez azt eredményezte, hogy az építkezés során – amely sokáig építési engedély és hatósági jóváhagyás nélkül folyt – számos alkalommal feszültség keletkezett a tervezők, a kivitelezők és a beruházó között. Ez mély sebeket ejtett a stadionépítők lelkén, ugyanakkor fölöslegesen hátráltatta a munkát. Pedig gond nélkül is volt épp elég. Magyarországon korábban nem volt ekkora vasbeton-építési beruházás, így a stadionépítők mind a tervezés, mind a kivitelezés során számos új problémával találták szembe ma-

27. kép. Ifj. Dávid Károly és Janáky István stadionterve „nyerges” lelátóval (1949 eleje)
Szendrő, 1949. 19.

gukat. Mindvégig elégtelen volt a gépi kapacitás, sűrűn akadozott az anyagellátás, hiányzott a gyakorlott munkáskéz. Hideg telek és erős szelek hátráltatták az építkezést, amikor pedig a technikai nehézségek éppen csökkentek volna, a párt a késedelem miatt szabotázsvádakkal gyötörte a stadionépítőket.

Dávid 1948 nyarán, kihasználva a viszonylagos tervezői szabadságot, Juhással és Kiss-sel közösen új tervet készített (25. kép). A keleti oldalán teljesen nyitott, patkóformájú stadion eszméjét Dávid nyilvánvalóan Le Corbusier 1936–1937-ből származó tervéből merítette, akinél korábban gyakornokként dolgozott. A tervezett 320 méter széles aréna tribünjeinek magassága a 36 méteres nyugati óriáslelátótól kelet felé fokozatosan csökkent, a délutáni napsütésnek kitett keleti lelátósorok pedig teljesen elmaradtak. Az ily módon képzett nyílásnak szerves folytatása volt a mintegy 300 méter hosszú felvonulási tér. A közönség az aréna két szélén felfutó rámpán, majd a megfelelő szinteken kiképzett átjárókon keresztül juthatott el a lelátókra. A hetvenezres stadion külső közlekedését a patkó északi végétől, a Vorosilov útról induló autóbuszjáratok, több villamosvonal, valamint magánautók bonyolították volna le – utóbbiak számára a terület keleti végében épült óriásparkoló –, de a tervezők leginkább mégis a sportszerető közönség gyaloglókedvében bíztak. Dávid nagyon megszerette a „rámás stadion” tervét, és olyannyira ragaszkodott a megvalósításához, hogy amikor a hivatalos körök rövid úton elvetették, visszavonulással fenyegetőzött. (A bírálatot főként az váltotta ki, hogy a nyugati tribűnek nem volt szerkezeti ellenpontja, hacsak a Törökőr és távolabb a rákosi rétek szegényes látványát nem tekintjük annak.)¹⁹⁷

Ekkor – alkalmasint Dávid dacát megtörendő – Janáky István,¹⁹⁸ Rimanóczy Gyula és Jánossy

György¹⁹⁹ kapott állami megbízást egy ellenterv készítésére. Janákyék terve 1948 decemberére meg is született: a 34 szektorra osztott, körbezárt földlelátó fölött egyszintes vasbeton óriátribün magasodott az északi és déli oldalon 3–3 szektornyí nyílással (26. kép). Ezzel csökkentették a hossz tengelyen fekvő, kedvezőtlenebb rálátást nyújtó nézőhelyek számát, a kieső férőhelyeket viszont úgy pótolták, hogy a kistengelyhez közeledve egyre emelték a nagytribün magasságát – a felezővonalhoz eső legnagyobb felső szektor így éppen másfélszer annyi nézőt fogadhatott, mint a kapuk mögöttiek. E terv is kritikákat váltott ki – elsősorban a lelátókaréj megtörése miatt –, de több vonatkozásban hatással volt a további tervezés menetére. Visszatért a körbezárt földlelátó alkalmazásához, a jó nézőhelyek szaporításának követelményéből kiindulva felvetette a nagytribün részleges megépítésének gondolatát, a stadion töltését a pilonokban elhelyezett feljárókkal oldotta meg, és – ami a legfontosabb – újból rajzasztalhoz ültette Dávid Károlyt.²⁰⁰

Dávid 1949 elején Janákyval fogott össze és márciusban az illetékesek elé tárta új tervét. Az elegáns, majdnem légies, halványan kagylóra emlékeztető stadion lényegében a Janáky–Rimanóczy–Jánossy-féle koncepciót követte azzal a különbséggel, hogy a nagytribün nyílását itt alacsonyabb lelátókaréj töltötte ki (27. kép). A nyugati és keleti oldal magastribünjei között így szelíd mélyedés keletkezett, ami a lelátónak oldalnézetből aszimmetrikus nyeregszerű formát kölcsönzött. Amilyen könnyed és nagyvonalú volt azonban a tribünrendszer, épp olyan súlyos mérnöki problémákat vetett fel. Az állandóan változó magasságú, egymással ellenkező irányban és mindig különböző szög alatt hajló lelátóperemek kiépítése túlzottan lassította és drágította volna a kivitelezést, így végül a tervről is le kellett mondani.²⁰¹

Közel egy évvel a munka megkezdése után tehát még mindig nem volt jóváhagyott terv, miközben a földszancok már javában emelkedtek. A kivitelezésben szintén több kedvezőtlen körülmény lassította a tempót. Gondot jelentett, hogy mivel a háború után törmeléklerakó helynek használt területről a kitermelt szemetes földet baleset-veszélyessége miatt nem lehetett a körtöltésbe építeni, hanem el kellett szállítani, a jól üledő, finom homokot pedig a szomszédos területről kellett kiemelni. A tél sem kegyelmezett. Az első évben már november közepén olyan fagyok jöttek, hogy le kellett állni a munkával, ráadásul tavaszra kiderült, hogy a viharos szelek háromezer köbméternyit elhordtak a homoktöltésből. Mind-

28. kép. Ifj. Dávid Károly–Fecskés Tibor–Harmos Zoltán hetvenezres stadionja nyugati óriáslelátóval (1950. február)
Halász L., 1953. 341.

29. kép. Ifj. Dávid Károly–Fecskés Tibor–Harmos Zoltán százezres stadionja külön nagy- és kistribünnel
(1950. augusztus)
Halász I., 1953. 342.

ez még a legderülátóbbak előtt is világossá tette, hogy a remények ellenére az 1949. augusztusi főiskolai világbajnokságot mégsem lehet a negyvenezres stadionban megrendezni.²⁰²

Eközben javában folyt az első öt éves terv politikai előkészítése. Az MDP Központi Vezetősége április elején határozatot hozott a hetvenezres Népstadion felépítéséről. Ezt a döntést a Gerő Ernő államminiszter által 1949. december 5-én az országgyűlés elé terjesztett, az öt éves tervről szóló törvényjavaslat változatlan formában tartalmazta. A képviselők az akkori szokásoknak megfelelően nem szálltak vitába az előterjesztéssel, és hat nappal később mintaszerűen meg is szavazták az öt éves tervről rendelkező 1949. évi XXV. törvényt. Ebben a III. fejezet 48. szakaszának 2. pontja kimondta, hogy „1952-re be kell fejezni a 70 ezer néző befogadóképességű budapesti népstadion építését”.²⁰³

Az építészek 1950 februárjára végre elkészítették azt a tervfeladatot, amely már a „felépíthetőség szempontjából is reális alapokon nyugodott”. Tizenkilenc hónappal a kivitelezési munkálatok megkezdése után ennek legfőbb ideje volt. Az építők már több panaszos levelet is eljuttattak a beruházóhoz, mivel a tervek hiánya hátráltatta munkájukat. A földkiemelés, a körtöltés emelése és a két és fél méterre sülyesztett pályatükrö elegyengetése már az építők mögött volt, és 1949 nyarán a gyepesítés is megkezdődött. (A stadion építésében, szervezett program keretében, az augusztusi budapesti világifjúsági találkozóra összegyűlt fiatalok is részt vettek, jóllehet a balesettől és kártevéstől egyaránt rettegő munkavezetők csak a küzdőtéri humusz terítését merték rájuk bízni.) Lényegében minden olyan munka elkészült, amit a szorosan vett vasbeton-építési terv nélkül el lehetett végezni. A Dávid, Fecskés és Harmos által jegyzett terven a földsánctribün fölé a nyugati oldalon kétszintes, 16 pilonos nagylelátó került (28. kép). A körlelátó felső teraszához és innen az álló- és ülőhelyeihez rámpák vezettek fel, a 31 méter magas óriátribün ülőhelyeit pedig a tizenhat pilonba épített lépcsőházakon keresztül lehetett megközelíteni. Az összesen hetvenezer nézőt befogadó lelátók töltése tehát mindig fentről lefelé, kiürítése pedig lentől felfelé történt, ami a távozó tömeg mozgását és eloszlását segített egyenletesebbé tenni. A díspáholy a földlelátó nyugati oldalának közepén, a futballpálya felezővonalánál állt, míg a tudósítói állások a szemközti oldalon kaptak helyet.²⁰⁴

E tervben végre találkozott a tervezők és az illetékesek ízlése. Dönteni kellett viszont az építkezés költségvetéséről és határidejéről. Az Országos Tervhivatalban úgy vélték, hogy a korábbi elképzeléseknek megfelelően egyelőre csak a stadion negyvenezres körlelátóját építsék meg, s a második ütemet csak akkor fejezzék be, amikor a tömegközlekedési problémákat – további 20–40 millió forintos beruházás-

sal – már elhárították. Az Államgazdasági Bizottság azonban 1950. február 7-én – nem éppen váratlanul – a stadion mihamarabbi teljes megépítése mellett döntött. Vas Zoltán tervhivatali elnök ennek értelmében február végén kiadta a Népstadion tervcélját, Hegyi Gyula pedig a Sporthivatal részéről április 1-jén elkészítette a tervezési feladatot: eszerint a Népstadion építését 1951. december 31-re be kell befejezni, összesen mintegy 50 millió forintos költségvetés mellett. A stadionépítők jól tudták, hogy a lehetetlenül szűk határidőt képtelenség tartani, ám rövidesen ennél is nagyobb kihívással kerültek szembe. A rajzok és a modellek megtekintése után ugyanis a minisztertanács már annak lehetőségét kereste, miképpen lehetne a stadion befogadóképességét százezresre növelni.²⁰⁵

A bővítés természetesen csak a nemrégiben felterjesztett tervek alapján volt elképzelhető, hiszen a tervezők már így is jelentősen el voltak maradva a „tervszolgáltatással”, ami jócskán lassította a kivitelezést. (Később a tervező iroda a Nemzeti Sportszernak félkész edzőépületében ütötte fel a tanyáját, s így közvetlenebb kapcsolatba került az építőkkal.) A nézőhelyek számának növelésére több megoldás kínálkozott. A tervezés korábbi fázisaiban már többször is megfogalmazódott, hogy a küzdőtérre jobb rálátást nyújtó helyek számát kell növelni, ez pedig azt jelentette, hogy a pálya hosszanti oldala mentén kell a bővítést végrehajtani. Ezzel elesett az a lehetőség, hogy a nagylelátó csonka végeihez további szektorokat toldjanak, hiszen ez éppen a rossz nézőhelyek számát szaporította volna. Hasonlóképpen le kellett mondani a nyugati oldal tribünjének további emeléséről is, mivel ezáltal az ülőhelyek jelentős része túl nagy távolságra került volna a küzdőtértől. E megfontolások arra vezették a tervezőket, hogy a nyugati vasbeton lelátó ellenpontjaként hasonló tribünt emeljenek a földlelátó keleti félkaréja fölé is. Dávid március végén értesítette is Hegyit, hogy a keleti oldalon mintegy húszezer néző befogadására alkalmas tribün fog felépülni.²⁰⁶

A kivitelezési munkák azonban egyelőre a hetvenezres stadion tervei szerint folytak tovább – mégpedig eléggé vontatottan. A szokásos ellenőrzés 1950 tavaszán súlyos hiányosságokat tapasztalt: késedelmes szállítások, szakszerűtlen gépkezelés, hanyag karbantartás, állandó raktározási problémák szerepeltek a bűnlajstromban. A jelentés külön kiemelte, hogy a betonelemek silány vasalása és gyöngye kötőanyaga miatt a szerkezet veszélyessé válhat. A nagyon is vegyes minőségű cement és vasanyag csakugyan sokáig gondokat okozott. Eleinte ugyanis a szokásos cementmennyiséget adagolták, holott a rossz cementből a megfelelő szilárdság eléréséhez kb. 25%-kal többet kellett volna a betonelemekhez felhasználni. Amikor a kivitelezők a biztonságot szem előtt tartva megemelték a cementarányt, az anyagtakarékosságra ügyelő tervhivatal a pazarlás vádjával lépett fel. A „levesbeton” alkalmazása a héjazat, vagyis a földsánc betonlépcsőinek esetében még csak a gyorsabb korrózió veszélyét idézte fel. Később azonban, 1952 folyamán, a vasbeton lelátó építéskor a pilonok falazatában jelentkező anyagminőségi és kiviteli hibák már a teherhordó szerkezetet is fenyegették, ezért szükséges volt a lépcsősorok hatalmas súlyát közvetlenül az alapra áthelző keretrendszer beépítése, hogy a nagytribün tömege ne közvetlenül a lépcsőházak falazatára nehezedjék. Állandó nehézséget jelentett még, hogy aratás idején az amúgy is alacsony munkáslétszám mindig erőteljesen csökkent. Gyakorta akadozott az építőanyag-ellátás is: 1950 nyarán csaknem leállt az építkezés, mivel a szállítandó, sőt olykor a már leszállított anyagot is központi utasításra egyszerűen átirányították a népgazdaságilag fontosabb építkezésekre – pl. Dunapentelére.²⁰⁷ Ugyanekkor a kormány az immár felemelt nézőszámú stadion forgalmának megjavítására tervbe vette a megépítendő földalatti vasút Népstadion állomásának mielőbbi átadását.

Dávidék 1950 őszén alternatív javaslattal álltak elő a stadionbővítés ügyében. Eszerint az újabb harmincezer férőhelyet úgy is ki lehetett volna alakítani – mindössze négymillió költséggel –, hogy a már meglévő nézőhelyeket valamivel sűrűbben helyezik el, a nagytribünhöz még egy-egy szektort illesztenek, a keleti újságírópáholy fölé pedig emelt kistribünt építenek. Az Országos Tervhivatal, a Fővárosi Tanács, az Országos Sporthivatal és a Fővárosi Magasépítési Beruházó és Kivitelező Vállalat képviselői november közepén tartott értekezletükön támogatták az ötletet és egyben 1952. május 1-jére tolták ki az építés határidejét. Az értekezlet előterjesztéseihez Vas Zoltán is hozzájárult, így nem volt akadály, hogy az építéscsoport rögzítse a terveket. A tervezés során persze a büdzsé is módosult. Eleinte csak négy-

milliók költségnövekedésről volt szó – ezzel a beruházás végösszege 54 millióra emelkedett volna –, de a Dávidék által 1950 decemberében készített két kimutatásban már 64,4 és 70,5 millió összköltség szerepelt, amihez még különböző járulékos kiadások jöttek mintegy 30 millió értékben.²⁰⁸ A kiadások tehát egyre csak nőttek, miközben az is kiderült, hogy a stadion 1952 tavaszára bajosan készül el. Ekkor közbelépett a Tervfeladatok Jövőbizottsága. A megállapított keretet jóval túllépő költségvetést elutasította, de esetleg hajlandó lett volna 1953. május 1-jére kitolni az építési határidőt, amennyiben a stadiont 1951-ben részlegesen használatba lehet venni. A bizottság január 30-án szemlét és megbeszélést tartott az építkezésen, majd úgy határozott, hogy a stadiont – lehetőleg – 1952. április 1-jén nyitják meg. Ekkorra kellett elkészülnie a földszántribűnnek és a nyugati nagylelátónak, míg a kistribün építése folyamatosan haladt volna tovább a később kijelölendő határidőig.²⁰⁹

Az új tervek 1951 februárjában nyerték el végleges formájukat. A rajzok és a modellek sportszempontból logikus elrendezésű, ám szerkezetileg és esztétikailag nem teljesen egységes lelátórendszerrel mutatnak (29. kép). A nyugati oldal immár 17 szektoros óriátribünjével szemben a körszűk fölött pilléren nyugvó, mintegy 14 ezer nézőt befogadó egyszintes vasbeton lelátó állt, mögötte a széleken egy-egy vasbeton torony. A szellemes és célszerű megoldás ellen csupán az szólt – és talán ez szolgált a bírálatok alapjául is –, hogy a földszánt fölé emelkedő lelátók eltérő szerkezetükkel és formájukkal megbontották volna az épület egységét, és így a stadion – különösen a tervezett felvonulási út felől – kissé zavaros képet nyújtott volna. Az érkező ugyanis a körlelátó lépcsőfeljárói fölött a kistribün pilléreit és alját látta volna, előtte az öltözőépületet és a tornyokat, a széleken pedig a szemközti nagytribün csonka falait. A költségvetés időközben tovább nőtt: az ötvézezer nézőre tervezett földlelátóval, immár 34 ezer férőhelyes nagytribűnnel és 14 ezres kistribűnnel épülő stadion várható költségei ekkor már meghaladták a 82 millió forintot.²¹⁰ A Városépítési Tervező Iroda (VÁTI) szintén elkészítette a stadionépítéssel kapcsolatos tervfeladatát, melyet a Tervhivatal február közepén tárgyalt. Éppen azokban a napokban, amikor Gerő az MDP II. kongresszusán bejelentette az ötéves terv mutatóinak általános felemelését – s benne az épülő Népstadion bővítését. A VÁTI előterjesztését azonban hamarosan vissza is küldték, mert az nem foglalkozott a sporttelep külső közlekedésével. Mivel a tervhivatal ragaszkodott ahhoz, hogy a kész felterjesztés már a közlekedési kérdéseket is tartalmazza, újabb szakértőket kellett bevonni, ami ismét több hónapos késedelmet okozott. (Ráadásul kiderült, hogy a Vorosilov utat forgalmi és esztétikai okokból még az átadás előtt le kell szűlyesztetni – ez több mint kétfélmillió forinttal terhelte meg a beruházást.) A kivitelező eközben alkudozni próbált: a munkák ütemezését eleve 1952. július 1-jei határidőre dolgozta ki, ehhez pedig az 1951. évre ajánlott 22 millió forintos tervhitel helyett 30 milliót igényelt.²¹¹

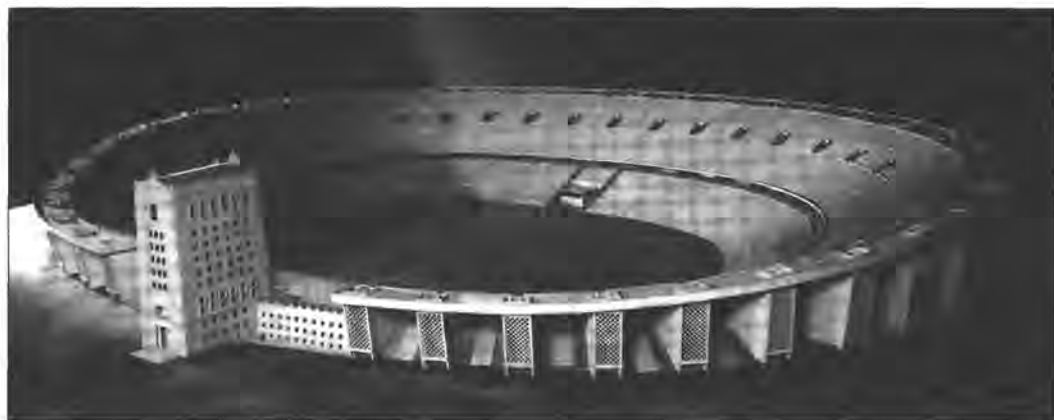
A huzakodásnak az Építésügyi Minisztérium vetett véget: elvetette a kistribün gondolatát és június végén elvben hozzájárult a tervezőcsoport által nemrégiben készített új tervek megvalósításához. Dávidék ekkor a csonka nyugati vasbeton tribün továbbépítését javasolták a keleti fejeépület irányába fokozatosan csökkenő lelátómagassággal. Már ekkor látszott, hogy az így mintegy 105 ezresre bővülő stadion költségei legalább 15 millió forinttal nőnek. (A Fővárosi Beruházási Vállalat kalkulációjában már egyenesen 115 millió végösszeg szerepelt.) Ekkor ismét felmerült, hogy csaknem egy évvel később: 1953. május 1-én legyen az átadás. A határidő megváltoztatása lemaradás és a tervezett bővítés miatt föltétlenül indokolt volt s ezt az Országos Tervhivatalban 1951. július 13-án tartott értekezlet is méltányolta. Még olyan vélemény is elhangzott, hogy mivel 1952-ben ugyanis mindenki a helsinki olimpiára figyel, a téli és kora tavaszi hónapok pedig nem kimondottan számítanak fődínynek a szabadtéri sportban, a haszatlansággal a magyar sport talán többet nyer, mint amennyit veszít.²¹²

A határidő kitolása nem jelentette azt, hogy a tempón akár a legkisebb mértékben is lazítani lehetett volna. Annál is kevésbé, mivel Gerő Ernő államminiszter májusban beterjesztette a népgazdasági terv mutatóinak felemeléséről szóló törvényjavaslatot, amely a megszokott gyorsasággal öt nap alatt végig is robotgott az országgyűlés szavazógyépezetén. A stadionra vonatkozó törvényszakasz kimondta, hogy az „ötéves tervidőszakban befejezendő budapesti népstadiont úgy kell megépíteni, hogy az eredeti ötéves tervben előírt 70 000 helyett 100 000 néző befogadására legyen alkalmas”.²¹³

A tervezők augusztus közepére részletesen is kidolgozták az új tervfeladatot. Az ugyanekkor elkészült modellen látható, hogy a 18 pilont tartalmazó nagylelátó – ez már a kistribünös elgondolásban is szerepelt – kelet felé további tíz-tíz csökkenő magasságú pilonnal bővült (30. kép). A lépcsőházként is szolgáló pilonok magassága a nyugati oldalon harminc méter, a keleti oldalon 18 méter volt, a vasbetonkolosszusokat azonban a Fecskés Tibor által tervezett csipkeszerű ornamentika csaknem kecsessé tette. Ezzel a földlelátó nyugati ívén 21 ezer ülőhely, a keleti karéjban pedig 27 ezer állóhely létesült, míg a vasbeton-tribünön összesen 52 ezer nézőnek jutott ülőhely. A monumentalitásában is elegáns lejtős betonteknő szerkezeti-esztétikai egyensúlyát a keleti oldalon elhelyezett öltözőépület adta meg. A stadiont a terv szerint 1953. május 1-jén lehetett volna megnyitni, a területrendezés és a metróállomás átadása a következő évre maradt volna.²¹⁴ A Tervfeladatot Jóváhagyó Bizottság novemberi értekezlete szomorúan vette tudomásul, hogy a Népstadion kezdeti 45 millió forintos beruházási összege az évek során többszörösére növekedett és a százezer főre történő teljes kiépítés tervezett költsége már 158 milliónál járt. Ezen azonban már nem lehetett változtatni, takarékosra csak a stadion részleges megépítése révén volt mód. A bizottság ezért elhatározta, hogy az első építési ütemet – mely a stadiont 78 ezres nézőközönség befogadására tette alkalmassá – 1953. április 4-re be kell fejezni, a második ütemet pedig külön döntés alapján későbbi időpontban kell megépíteni. Az első ütem megvalósítására 105 millió forintot irányzott elő s ez az összeg már a pályavilágítás költségeit is tartalmazta.²¹⁵

A határidő kényszere és az ismét bőven áradó pénzforrás felfrissítette az építkezés tempóját. Műszaki újítások révén a többhónapos téli kényszerpihenőket már korábban sikerült lerövidíteni, ennek eredményeként 1952 elejére minden pilon a helyére került, az év végére pedig az összekötő gerendákat is bemelték. Még mindig kevés volt azonban a munkáskéz – különösen a szakképzett munkaerő hiányzott. Az elmaradás 1951 tavaszán már olyan nagy volt, hogy megkezdtek az önkéntes építőmunkások toborzását. Az önkéntes műszakok megszervezése 1952-ben a helyi testnevelési és sportbizottságok feladata volt, amelyek májusban utasítást kaptak arra, hogy megyénként 15–20 sportolót vagy más érdeklődőt vezényeljenek az építkezésre rendes fizetés ellenében. A kampány eredményeképpen 1952 nyarán kétszáz új dolgozó vette fel a munkát, októberben pedig már – a szokásos 3–400 helyett – több mint ezren dolgoztak a Népstadion építésén. Ez a mozgalom ugyan nem minden tekintetben váltotta be a reményeket, de kétségtávan eredményes volt, azonkívül reklámot is jelentett a Népstadion számára. Az építkezést a munkaverseny ekkoriban tetőző divatja sem kerülte el: 1952 februárjában hetvenöt stadionépítőt avattak sztahanovistává, Rákosi Mátyás közelgő 60. születésnapjára – március 9-re – pedig minden dolgozó ünnepi felajánlást tett. A munka tehát lendületet vett, még ha aanyaghiány okozott is némelykor fennakadásokat. Eleinte ugyanis az építési tömeganyagok szállítása helyel-közzel folyamatosnak volt mondható, ám ahogy az építkezés intenzívebb szakaszába lépett, úgy szaporodtak az ellátási problémák. Sokszor a legegyszerűbb anyagokat sem lehetett beszerezni. Hiányoztak például az 1952 tavaszán esedékes vízszerezési munkákhoz szükséges ólomcsövek, a stadion hangosításához nélkülözhetetlen gyengeáramú kábelek kiutalásához pedig ugyanebben az évben – nyilván a kötelező éberség miatt – a honvédevezérkar főnökének engedélyre kellett.²¹⁶

A Népstadion építéséhez egyéb beruházások is kapcsolódtak, a legnagyobb ezek közül a földalatti vasút volt. A minisztertanács még 1950. szeptember 17-én hozott határozatot a földalatti gyorsvasút építéséről, amit három lépcsőben kívánt megvalósítani: először a kelet–nyugati, majd az észak–déli vonalat, végül pedig a körgyűrűt építették volna ki. Az első fázis a Déli pályaudvar és a Népstadiont összekötő kelet–nyugati földalatti volt, amelyet a tervek szerint 1955-re kellett megépíteni, a stadion és a Sztalin tér (a mai Deák tér és Erzsébet tér) közötti szakaszt azonban már 1954-ben át kellett adni a forgalomnak. A Népstadion állomás általános tervezését Nyíri István²¹⁷ kezdte meg 1950-ben. Mivel eredetileg itt lett volna a HÉV és a metró közös végállomása – ez később az Örs vezér terére került –, Nyíri a várócsarnok számára két kupolával fedett lejáratot tervezett. Ezek között hatvanméteres díszudvar állt volna szökőkúttal, az oszlopokra és az ablakszegélyekre vörösmárvány borítást szántak, magát az állomást pedig a békeharc mozzanatait felvillantó mozaikok és szobrok díszítették volna. Mindez azonban

30. kép. Ifj. Dávid Károly–Borosnyay Pál–Harmos Zoltán százeresz stadionja
lejtős vasbeton tribünnel és öltözőtoronnyal (1952. nyár) TSM TF 32. doboz. Népstadion-építés 1948–55

csupán a rajzasztalon volt így, mivel a vállalkozás feltételei közül úgyszólván csak a politikai akarat volt meg. A földalatti vasút kivitelezése 1952 nyarán már egyéves lemaradásban volt, s az átadás határidejét rövidesen meghatározatlan időre elhalasztották.²¹⁸

A stadion díszítése is számos problémát vetett fel. A hangsúlyozottan modern épület kialakításakor a tervezők elsősorban a funkciót tartották szem előtt, ezért a stadionnak még klasszikus értelemben vett homlokzata sem volt. Így nemigen volt mód a hagyományos faldíszítések alkalmazására sem. Márpedig ez 1951-től kezdődően helytelen felfogásnak számított. Az 1951. áprilisi „nagy építészeti vitát” Révai József lényegében azzal zárta le, hogy a kártékony modernizmus helyébe a szocialista realizmus haladó eszméjét kell állítani. A programot az 1951. őszi pártkongresszus is felkarolta és határozatilag rögzítette, hogy Magyarországon meg kell teremteni a szocialista realista építészetet.²¹⁹ Mivel ekkoriban a stadion volt a legnagyobb egyedi felszíni építkezés, ezt az elvárást csak a legnagyobb nehézségek árán lehetett kikerülni. A tervezőket nemegyszer érte bírálat hivatalos részről, amiért a Népstadion nem tükrözi eléggé a szocialista realizmus eszmeiségét, de szerencsére az építés ekkorra már olyan fázisba érkezett, amikor túlságosan költséges lett volna a megfelelő stílusjegyeket a lelátókra aggatni. A díszítéssel kapcsolatban először az a gondolat merült fel, hogy a nagylelátó felső körüljáróján helyeznének el szobrokat, de helyesen ismerték fel, hogy a figuratív díszítéseket a monumentális mű teljesen elnyomná, így ezt az ötletet hamarosan elvetették. Pátzay Pál szobrász, akit a Népművelési Minisztérium jelölt ki a művészeti munkák irányítására és koordinálására, a megoldást végül az ún. dromosz alkalmazásában találta meg. Ő javasolta, hogy a stadionhoz vezető út mentén „egyszerű mértani idomú kötömbök sora közé ágbogas, sziluettthatású fém szoborcsoportokat” helyezzenek el, a tizenhat szobor témáját viszont már a párt agitációs és propagandaosztálya jelölte ki 1952 végén. Az illetékesek „a sporton kívül a DISZ mozgalmi munkát, a termelő munkát, a honvédelmet, a békevédelmet” emelték be a témák közé, így kerülhetett a Magyar Ifjúság Útjának nevezett együttesbe többek között az Éneklő fiatalok, a Felvonulók, a Gránátvetők, az Ipari tanulók, a Mezőgazdasági brigád és a Népi tánc című kompozíció. Takarékosági okokból azt a javaslatot is elfogadták, hogy két, eredetileg a földalatti állomás díszítésére szánt szobrot is ide vezényeljének át – a Staféta és a Kosárlabdázás című alkotások ma is a szoborparkot díszítik.²²⁰ A Népstadion öltözőépületének megtervezésére 1952 tavaszán meghívásos pályázatot hirdettek. Az első díjat a hat pályázó közül a Rimanóczy Gyula, Kleineisel János és Vass Zoltán által készített, reprezentatív szocreál épülete kapta (30. kép). Ily módon elfogadható kompromisszummal le is zárult a stadion építési stílusának kérdése. A fejépilet és a dromosz nem bontotta meg túlságosan az aréna tiszta modern egységét, ugyanakkor a fejépiletnek illő felvezetést adtak a hasonló stílusban fogant szoborcsoportok.

Az újabb mű megépítése persze még valószínűlenebbé tette az amúgy is feszes határidő betartását. A beruházók és a kivitelezők hamarosan kérték is, hogy az Országos Tervhivatal az átadás időpontját augusztus 20-ra módosítsa. Az OT július 2-i értekezletén – melyen az építésügyi miniszter, a közlekedési miniszter, az Országos Testnevelési és Sport Bizottság elnöke valamint a Budapesti Városi Tanács végrehajtó-bizottságának elnöke is jelen volt – úgy döntöttek, hogy az építkezést feszített tempóban kell folytatni úgy, hogy a stadiont 1953. április 4-én az öltözőépület nélkül meg lehessen nyitni. Vas Zoltán cserében megígérte, hogy az építkezés „minden segítséget megkap”.²²¹

A stadionépítés költségei eközben rendületlenül emelkedtek. Az 1951 novemberében elfogadott 105 milliós költségvetés elvileg még érvényben volt ugyan, de 1952 végén a beruházók és a kivitelezők már 136 milliós, majd 140 milliós összeggel számoltak, ráadásul az áprilisi átadást sem lehetett tartani. A késedelem és a horrorális költségek nagymértékben rontották a beruházás pozícióit, ráadásul 1953. február végén a stadionépítés egyik legfőbb támogatóját, Vas Zoltán tervhivatali elnököt, személyes okok miatt leváltották hivatalából. Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy a vállalkozást elvetették vagy hátrább sorolták volna, de a feszültségek kétségkívül némileg nehezítették az építők dolgát.²²²

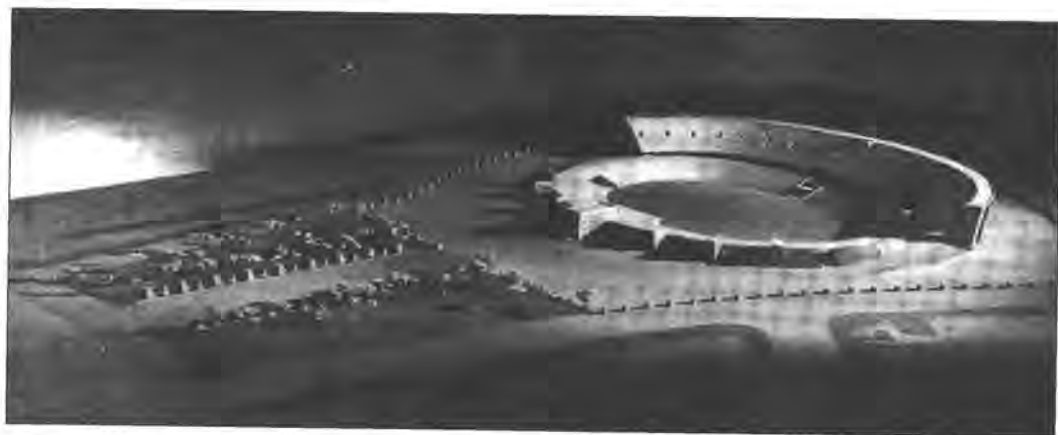
Az ünnepélyes megnyitó időpontjául végül augusztus 20-át szemelték ki, az építőknek pedig meg kellett elégedniük 125 millió forinttal. Tavasszal a munka gőzerővel folyt, a lelkes önkéntesek, ha csak néhány műszak erejéig is, szorgalmasan kivették a részüket az stadionépítésből. Sajnos az építkezésnek hívatlan vendégei is voltak – ám ezek főleg sötétedés után jártak. Mivel az év elejétől megkezdődött az egyre értékesebb anyagok beépítése, a stadion környékén elszaporodtak a tolvajok, akik éppen e hiánycikknek számító árukat dézsmálták rendszeresen.

A bajt tetézte, hogy az olomtömlőkkel, rézhuzalokkal és más értékes zsákmánnyal megpakolt tolvajok könnyedén megléptek a javarészt nyugdíjas őrszemek előtt.²²³ Az ellátás gondjai pedig éppen az építkezés hajrájában látszottak sokasodni.

A politikai vezetés – amely nem járhatta le magát újabb határidő-módosítással – ugyan kitett magáért és gondoskodott a jó anyagszállításról, de azért valami mindig hiányzott. A párt központi vezetősége 1953 májusában szemlélőt küldött ki az építkezésre. Keleti Ferenc osztályvezető, jelentésének elején óvatosan úgy jellemezte az építkezés állását, hogy az „nem a legjobb”. Később azonban már nem volt ilyen mértéktartó, és könnyötelenül elősorolta a munkaerőfronton, valamint az eszköz- és anyagellátásban jelentkező hiányokat.²²⁴

Augusztusban már csaknem készen állt a stadion. A terveknek megfelelően helyükre kerültek a lelátókat burkoló vasbeton lépcsők, a nyugati oldali földsáncon és a nagylelátón pedig elkészültek a fenyőlécekből épített ülősorok. A díszpáholy, melynek építésénél az Államvédelmi Hatóság által megkövetelt biztonsági szempontokat is figyelembe vették, szintén készen állt a Nemzeti Sportszarnoktól idáig vezető földalatti alagúton keresztül érkező notabilitások fogadására. Az építők részben a továbbépítést is előkészítették, hiszen a még hiányzó keleti lejtős nagylelátó húsz pilonjából hatot már elhelyeztek a földsánc lépcsői mellett. A fejépület – benne az öltözőkön és a zuhanyozókön kívül hatalmas előcsarnok, számos iroda, egy tanácsterem, a két szárnyon pedig vendéglátó-helyiségek – egyelőre csak három emelet magasságba emelkedett, a további nyolc szintet a stadion későbbi bővítésekor kívánták megépíteni. A keleti bejáratokhoz vezető parkosított felvonulási út két oldalán a szobrok mellett egy-egy 180 méter hosszú és tíz méter széles vízmedence nyújtózott, két oldalán a szoborcsoportok részére kiképzett helyekkel (31. kép).²²⁵

Ekkor már mindenki a megnyitóra készült. A propagandisták hónapok óta dolgoztak a műsor összeállításán s ebben segítségükre volt Makarcev szovjet tanácsadó is, aki április végén felhívta a figyelmet néhány elkerülendő hibára. Mint azt a szervezők egyik jelentéséből megtudhatjuk, Makarcev arra építette fel kritikáját, hogy a műsorterv „túlságosan a sport céljait képviseli ... Nem fejez ki valamilyen eszmét, nem fejezi ki a hazánkban folyó hatalmas építőmunkát. ... Gondol például arra, hogy megfelelő színű ruhájú sportolókból kialakítani egy hullámzó búzatengert, amely mellett traktor halad, mely jelképezi a munkát; hullámzó Balaton kékruhás sportolókból, melyen vitorlás halad jelképezve a dolgozók üdü-

31. kép. Ifj. Dávid Károly–Fecskés Tibor–Harmos Zoltán–Borosnyay Pál 78 ezres stadionterve (1953. február)
Halász I., 1953. 344.

léshez, pihenéshez való jogát.” A Makarcev-féle javaslatokat végül nem valósították meg, a tömegünneplés szereplői, akik augusztusban minden nap a gyepszőnyegen gyakoroltak, kevésbé invenciózus koreográfiát követő tornagyakorlatokkal és élőképekkel készültek az avatóünnepre.²²⁶

Augusztus 20-án először teltek meg a Népstadion lelátói. A reggeli kilenc órakor kezdődő megnyitó ünnepségre nyolcvanezer néző kapott jegyet. A meghívottak között ott voltak a stadion tervezői és kivitelezői – közülük többen kitüntetés is átvehettek –, a 154 sztahanovista építőmunkás és – Hajós Alfréd. A politikai vezetés a díszpáholyból integetett, ahol – a béketábor protokolljának nagyobb dicséretére – a megnyitón részt vevő Avery Brundage NOB-elnöknek már nem jutott hely. A díszfelvonulást követően Hegyi Gyula ünnepi beszédében megemlékezett a stadion felépítését évtizedeken át halogató, „népnyúzó fasiszta kormányokról” és az országépítő MDP-ről, majd Dávid Károly és Lachner Lajos a Stadionépítő Vállalat igazgatója végre átadhatta a stadiont „a magyar sportolóknak, a magyar dolgozóknak”. Csermák József kalapácsvető olimpiai bajnok felvonta a magyar lobogót, majd a kórus elénekelt a békeindulót. Tömeggyakorlatok következtek ezután, összesen mintegy tízezer résztvevővel. Először gyerekek léptek színre, s miután bravúros tornamutatványaikat előadták, majd zsvajjal mindnyájan megtalálták helyüket „A békéért harcolunk” élő feliratban. Azután sportolók tartottak bemutatót, majd ötszáz népi táncos szórakoztatta a közönséget, végül a közös formagyakorlatok záróképpen kirajzolódott az élő mondat: „Éljen a párt!”. A déli szünetet követően már a sporté volt a főszerep. Délután a magyar atlétikai válogatott hetvenezer néző előtt fölényesen legyőzte okosan megválasztott ellenfelét: Norvégiát. A legnagyobb várakozás – és reménykedés – a délután 5-kor kezdődő futballmérkőzést kísérte, ahol a Honvéd a moszkvai Szpartakot fogadta. A lelátókon ismét nyolcvanezer ember szurkolt a magyaroknak, a Népstadion első és a félidő egyetlen gólját mégis a szovjetek lőtték. A második játékrészben aztán a Honvéd hamar megjavította a közönség hangulatát és végül 3:2-re a mérkőzést is megnyerte. A nagy mérkőzés után, félig már szürkületben, két magyar női kézilabda-válogatott játszott nagypályás bemutató mérkőzést.²²⁷

EPILÓGUS

A Népstadion megnyitása feletti öröm egy ideig feledtette a nehézségeket. Az ünneplés múltával azonban a gondok ismét a felszínre kerültek. Az építés teljes költsége hivatalos adatok szerint 148 millió forint volt, a valóságban ennél valószínűleg jóval több. A pálya világítását sem szerelték be – erre 1959-ig kellett várni. Hiányzott még húsz pilon – 24 szektorban kb. 22 ezer ülőhely – és nyolc emelet az öltöző-

épületről. Foghíjas volt a dromosz, a területrendezési tervekből pedig még semmi sem valósult meg. Nem épült meg a földalatti vasút sem s bár egy nappal a stadion megnyitója előtt a Politikai Bizottságban még a teljes kelet–nyugati vonal 1957-es átadásáról volt szó, a metróépítés valójában éppen ekkor akadt el. A környék forgalma viszont nélkül nem volt kielégítő: csak a Hungária körüti és a Thököly úti villamos, néhány autóbusszjárat és a stadiontól messze futó trolibuszok álltak rendelkezésre. Szükség lett volna új végállomásokra és tárolóvágányokra, ilyeneket azonban nem építettek. Hamar megmutatkoztak a nem éppen ideális környezet okozta hátrányok is. A vasút és a gumigyár felől kedvezőtlen széljárás esetén mérges levegő áramlott a stadionba és sokszor meg is rekedt a betonteknőben.²²⁸

Mindezekért azonban nem a stadionépítőket kell okolni, hiszen sem a helykijelölés dolgában, sem a beruházás kérdéseiben nem ők határoztak. A tervezés és a szerkezeti kialakítás munkáját viszont ők végezték s ezért a teljesítményért Dávid Károly és Gilyén Jenő, valamint Erős Imre kivitelező 1954-ben Kossuth-díjat kapott.²²⁹ A Népstadion építészeti együttese egyszerre tükrözi a tervezők és az építők magas színvonalú munkáját és a politikai tényezők öncélú és ártalmas beavatkozását. Mindez azért történhetett így, mert a helyes szakmai szempontok érvényesítését sok esetben éppen a mindenáron gyors és látványos eredményeket követelő, az építés menetébe akár erőszakosan is beavatkozó politikai akarat gátolta meg. A Népstadion hatalmas tömege ellenére is elegáns, izgalmas és ugyanakkor célszerű kialakításáért a tervezőké, a támogatóké és az építőké a dicséret, míg az épület és környezete csonkaságáért és rendezetlenségéért a látszatteljesítmények káprázatában élő arrogáns hatóságokat terheli a felelősség.

Talán nem érdektelen zárásként végigtekinteni a nagy koncepciójú stadiontervezők és terveik sorsán. Maróti Géza a Népstadion építését már nem érthette meg: 1941-ben influenzában elhunyt. Az „ezerkezű ember” a lágymányosi stadionnal kapcsolatos huzavonára és terveinek kisajátítására mindvégig keserűen emlékezett vissza. Hajós Alfréd díszvendégként részt vett a stadion megnyitóján, ami számára egyszerre volt egy álom beteljesülése és kegyetlen csalódás. Egész pályafutása alatt fáradhatatlanul dolgozott a stadion tervein, rengeteg időt, energiát és pénzt fektetve e munkába, amit élete főművének szánt. „Képmutatás lenne, ha azt állítanám, hogy önérdék nélkül tettem ezt – írta fél évvel később egy barátjához. – Számítottam arra, hogy a köz méltányolni fogja tudásomat, tapasztalataimat, előlegezett áldozatkészségemet s a végleges tervek elkészítésével megbíz engem vagy egy vezetésem alatt dolgozó építész és mérnök csoportot.” Szomorú és elkeseredett szavak az idős építésztől, akinek közel négy évtizedes munka után be kellett érnie azzal, hogy fél évig külső szakértőként látogathassa a stadiontervezők irodáját.²³⁰ Hajós két évvel a Népstadion megnyitása után távozott el, s egy év múltán Borbíró Virgil is követte. Az aranyhegyi Nemzeti Stadion terve még a régi löversenyteri építkezés megkezdése után is elő-előbukkant, de a megvalósításhoz mindig hiányzott az anyagi fedezet és az igazi akarat. Az 1948-as budapesti városfejlesztési tervben „különleges területként” szerepelt „az Aranyhegy alja, amely a nagy-budapesti olimpiai stadion elhelyezésére hivatott”, Borbíró pedig 1952-ben felkérték, hogy vegyen részt a súlyos háborús károkat szenvedett főváros városrendezési munkálatainak zártkörű ötletpályázatán. (A hivatalos terv Preisich Gábor vezetésével 1949-től folyamatosan készült a Fővárosi Tervező Irodánál, majd a Budapesti Városrendezési Irodánál.) Borbíró itt több javaslata mellett ismét felhozta az aranyhegyi olimpiai stadion ötletét, ez azonban nem szerepelt a Városháza 1953 novemberében kiállításal egybekötött ankétján, ahol a vitára felkért építészek elgondolásait bemutatták. Mégis talán ennek figyelembevételével készült 1953-ban a Várostervezési Intézetnél az a Tervhivatalhoz eljuttatott szakvélemény és néhány elrendezési tervvázlat, amely szerint a vásárváros és a stadion közös megépítésére az Aranyhegy „tökéletesen megfelel”²³¹

Az illetékesek a Népstadion átadását követően erősen reménykedtek abban, hogy Budapest esélyei jelentősen javulnak a 1960. évi olimpiai játékok megrendezésére. A londoni és főleg a helsinki játékok remek magyar sportteljesítményei kitűnő reklámot jelentettek, s immár a Népstadion óriáslelátói is készen álltak a közönség fogadására. Még 1953-ban ötmillió forintot irányoztak elő az év hátralévő részére a stadion továbbépítésére, az újabb szektorok és az öltözőépület felső emeletei azonban sohasem épültek meg. (Ebben talán az is közrejátszott, hogy a Fővárosi Beruházási Igazgatóság és a Stadionépítő Váll-

latat 1953 végén már perben állt az előbbi tartozásai és az utóbbi hiányos munkavégzése miatt.) A nézőszámot ennek ellenére sikerült fölvinni, mert röviddel a megnyitás után keskenyebb ültőtávolsággal újraszámolták az ülőhelyeket, és póttribünöket állítottak fel a stadion lelátóin. Ezzel hivatalosan 93 ezerre nőtt a férőhelyek száma, de ha a nézők kicsit összebb húzódtak, még többen is elfértek. (A labdarúgó válogatott osztrákok elleni mérkőzését 1955. október 16-án például 104 ezren látták.) A Népstadion első igazgatója, Németh Imre kalapácsvető olimpiai bajnok szerint a stadiont akár 130 ezresre is bővíthették volna, ha Budapest kapja az 1960-as olimpia rendezési jogát. Ez azonban sajnos elmaradt. A játékok rendezésére 17 város pályázott – a legnagyobb eséllyel Róma, Brüsszel, Lausanne és Budapest. A Nemzetközi Olimpiai Bizottság 1955. június 13–18. között Párizsban, a Szövetségesek Klubjában tartotta sorsdöntő ülészakát, ahová a pályázó városok (az említetteken kívül Detroit, Mexikóváros és Tokió) makettek, tervrajzok, fényképek és rajzok légióival érkeztek. Budapest az utolsó előtti körben esett ki a versenyből, az utolsó fordulóban Róma szoros szavazással nyert Lausanne előtt.²²

Az 1960. évi olimpia „elvesztése” után az illetékesek lemondtak a reprezentatív Nemzeti Stadion megvalósításáról. Sem a régi löversenytéren, sem az Aranyhegyen nem jött létre a korábban oly sokat emlegetett sportliget. A Népstadion nagylelátójának továbbbépítése is végleg lekerült a napirendről, 1956-ban pedig az állóhelyek egy részének ülőhellyé történő átalakítása miatt a befogadóképesség 83 ezerre csökkent.

A hazai labdarúgósport és atlétikai lassú hanyatlásával, valamint a televízió elterjedésével párhuzamosan a nézőszám fokozatosan apadt és ma már ritka az a sportesemény, amely húszezer nézőnél többet kicsalogat a stadionba. A Népstadion bővítése már nem időszerű – mára inkább az állagmegóvási és korszerűsítési munkák kerültek előtérbe –, és a fejelet két bejárat díszoszlopa is hiába várja, hogy az olimpiai öt karikát viselő homlokzati párkány, mely most a statikai számítások miatt négy centiméterrel felettük „lebeg”, az újabb nyolc emelet súlya alatt végre rájuk nehezedjen.

JEGYZETEK

1. A magyar olimpiai bizottság elnökei a királynál. Az *Újság*, 1913. június 25. 8. Az Olimpiai Bizottság elnökei a királynál. *Magyar Nemzet*, 1913. június 25. 8.
2. Stadion-sztori, 1988. 5.
3. Magyar Nemzeti Stadion. 1928. 303–304.
4. Épüljön fel a Nemzeti Stadion. A magyar sportélet vezetőinek hozzászólása a Nemzeti Stadion felépítésének kérdéséhez. *Újság*, 1933. december 24. 10.
5. A Magyar Olimpiai Bizottság beszámoló jelentése a stockholmi olimpiáról Zichy János gróf vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1912. november 20. MOB II. 100. sz. A MOB-ülés jegyzőkönyvének kivonata. 1914. július 14. MOB II. 106. sz.
6. Az első viszonylag szerény, néhány tízezer nézőt befogadó stadionok mellett ekkor már megépült az 1908-as olimpiának otthont adó hetvezeres londoni Shepherd's Bush-i stadion.
7. Magyar Stadion. *Budai Hírlap*, 1914. május 10. 1.
8. Fegyverkezzünk az olimpiászra! *Sport hírlap*, 1913. július 7. 1. Magyar Stadion. Muzsa Gyula nyilatkozata. *Esti Újság*, 1913. augusztus 13. 78. Magyar Stadion. *Budai Hírlap*, 1914. május 10. 1. Magyar Nemzeti Stadion, 1928. 303–304. Épüljön fel a Nemzeti Stadion. A magyar sportélet vezetőinek hozzászólása a Nemzeti Stadion felépítésének kérdéséhez. *Újság*, 1933. december 24. 10.
9. Lauber Dezső (1879–1966) építész. 1906–1915-ig a Magyar Olimpiai Bizottság titkára, 1913-ban a székesfővárosi tanácsi építési ügyosztály mérnöke. Jeles úszó, kerékpáros, teniszező, labdarúgó, atléta, gyeplabdázó, bobbyversenyző és bandyjátékos, többszörös magyar golfbajnok. Az ő munkája volt a tátralomnici bobbpálya (1909), a budapesti golfpálya (1910) és kivitelezőként az újjáépített Millenáris versenypálya (1928).
10. A tervet nem ismerjük és minden bizonnyal nem is került a szakmai körök elé. Valószínűsíthető, hogy mintegy hatvanezer férőhelyes, „magyaros stílusú” stadion tervéről volt szó. Vö. Magyar Stadion. Muzsa Gyula nyilatkozata. *Esti Újság*, 1913. augusztus 13. 7–8. MATTYÓK Aladár: A Magyar Stadion. I. *Sport hírlap*, 1919. május 19. 1.
11. SZEBENY Antal: Stadion a Vérmezőn. *A Szabadpolgár*, 1913. december 1. 1–2. HODÁSZY, 1931. 148.
12. Az OTT levele Bartha Albert honvédelmi miniszterhez. 1918. november 24. IMTST VI. 10. sz.

13. A Vérmező története. *Budai Hírlap*, 1913. december 7. 3. Magyar Stadion. *Budai Hírlap*, 1914. május 10. 1. Magyar Nemzeti Stadion, 1926. 6.
14. Hajós Alfréd (1878–1955) építész. Az első újkori olimpia kétszeres úszóbajnoka, többszörös Európa-bajnok, az 1924-es párizsi szellemi olimpia győztese. Legismertebb épületei: debreceni Arany Bika szálló (Villányi Jánossal, 1912), Megyeri úti stadion (1924), újjáépített Millenáris versenypálya (Mattyók Aladárral, 1928), Nemzeti Sportuszoda (1930), Pünkösdfürdői strand (1935).
15. Villányi János (?–1958 előtt) építész. 1904-ben vette fel Hajóst az irodájába, majd számos közös pályázaton és építkezésben vettek részt.
16. Hajós a kidolgozott tervet már 1912-ben benyújtotta a kultuszminisztériumhoz, ahonnan az OTT-hez került és elnyerte Berzeviczy Albert elnök tetszését. Bizonyos források úgy tudják, hogy maga Berzeviczy kérte fel Hajóst a tervek elkészítésére. L. b. m.: Hajós Alfréd győzelmes stadionterve majdnem lekészt a párizsi pályázatról. *Ma Este*, 1924. június 19. 11. PÁNCZÉL Lajos: Milyen legyen és hol legyen a Nemzeti Stadion? Hajós Alfréd, a párizsi olimpiai-stadion-tervpályázatának győztese nyilatkozik a magyar stadion építésének lehetőségeiről. *Újság*, 1933. november 19. 28. Das Stadionproblem. *Pester Lloyd*, 1934. január 21. 11.
17. A magyar Stadion. Testnevelésünk jövője. *Világ*, 1913. december 17. 10. m. o.: Magyar Stadion és Testnevelési Akadémia. *Magyarország*, 1913. december 17. 12–13. A Magyar Stadion és a Tornatanárképző Intézet építkezésének tervezete. *Vállalkozók Lapja*, 1914. január 7. 8–9. Az egyes versenypályák méreteire ekkor még nem léteztek szigorú előírások. Különösen jellemző volt ez az úszásra, ahol egyáltalán nem volt ritka a folyóvízi vagy tengeri futam sem. Ugyanígy a futószámokat is hol 400, hol 500 méteres pályán bonyolították le, az olimpiai Panathinaikon stadion futópályája pedig mindössze 333 1/3 méter hosszú volt, rendkívül éles kanyarokkal.
18. A magyar Stadion. *Érdekes Újság*, 1914. január 4. 18–19.
19. NÓTI József: A lágmányosi stadion. *A Szabadpolgár*, 1914. május 3. 1–2.
20. Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter leirata a főváros tanácsához. 1914. február 26. MOB II. 103. sz. A MOB-ülés jegyzőkönyvének kivonata. 1914. május 26. MOB II. 105. sz.
21. A párizsi *vote d'opinion* történetéhez I. Az olimpiász jegyében. *Sport hírlap*, 1914. június 29. 1. A MOB-ülés jegyzőkönyvének kivonata. 1914. július 14. MOB II. 106. sz. Épüljön fel a Nemzeti Stadion. A magyar sportélet vezetőinek hozzászólása a Nemzeti Stadion felépítésének kérdéséhez. *Újság*, 1933. december 24. 10.
22. Az OTT levele a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1918. december 24. IMTST VI. 8. sz. (Lovász Márton ekkor már nem volt hivatalban, a miniszteri poszt üresedésben volt.)
23. HAJÓS Alfréd: Magyar Stadion. *Sport hírlap*, 1919. március 17. 1. és március 31. 7. HAJÓS Alfréd: A Margitszigeti Stadion. *Sportképek* 1919. május 14. 145–148. Hajós becsléseit a magunk részéről túlságosan is optimistáknak tartjuk.
24. MATTYÓK Aladár (1882–1960) mérnök. Számos sportág jeles művelője az FTC, a MAFC és az Óbudai Torna Egylet színeiben, több az FTC és a MAFC vezetőségének tagja. Több sportépületet tervezett Hajós Alfréddal. Fontosabb épületei: Üllői úti FTC-pálya (1910–1911, újjáépítve: 1920–1921), Testnevelési Főiskola (1925), újjáépített Millenáris versenypálya (Hajós Alfréddal, 1928), BSZKRT-pálya (ma BKV Előre, 1929).
25. Mattyók Aladár: A magyar Stadion. I–II. *Sport hírlap*, 1919. május 19. 1. és május 26. 2–3. HAJÓS Alfréd: Stadion és strand-fürdő. Jegyzetek Mattyók Aladár tanulmányához. *Sport hírlap*, 1919. június 9. 5.
26. Károly Lajos (?–1925 k.) építész. Életrajzi adatait és munkásságát nem ismerjük.
27. LÁNG, 1969. 11.
28. L. h. a.: Előadás a budapesti Stadionról (Sportmatiné az Urániában). *Sport hírlap*, 1919. augusztus 4. 6.
29. Karafiáth Jenő törvényjavaslata a testnevelésről. Indoklás. 1920. július 31. NI 1920–1922. III. 106. sz. 12. § 365–366.
30. Magyar Nemzeti Stadion, 1926. 7. Magyar Nemzeti Stadion, 1928. 297–331. Stadion-sztori, 1988. 6.
31. SZIGETI János: Stádion és múzeum. *Budai Napló*, 1920. május 13. 1. ROZINAY István: A magyar nemzeti stadion a budai Vérmezőn. *Építő Ipar, Építő Művészet*, 1920. szeptember 15. 69. Magyar Svájc a budai hegyekben. Rendezik a Draschegyház telkét. *A Nap*, 1920. október 3. 7. A pasaréti helyszínt először a főváros városrendezési és magánépítési ügyosztálya hozta javaslatba. Warga László városrendezési szakértő szakvéleménye a főváros tanácsa részére. 1926. március 30. BFL IV. 1407 b. 4129/1925–III. sz. 32.295/1926–III. sz. Ezen a helyen később felépült a Budapesti (Budai) Torna Egylet pályája, ma pedig a Vasas tenispályái állnak itt.
32. A magyar stadion. Az Új-Margitsziget – Pesti világfürdő? *Nemzeti Sport*, 1920. szeptember 24. 4.
33. Langer Károly (1879–?) mérnök, építési vállalkozó. Az ő kivitelezésében készült a Tihanyi Biológiai Intézet (tervezője Kotsis Iván, 1926–1927) és az egykori Krayer–Krausz-féle bérpalota a Bulcsú utca és a Kassák Lajos utca sarkán.
34. Mannó Leonidas sportoló. Saját költségén vett részt az athéni olimpián, de a 100 méteres síkfutásban helyezetlen maradt.
35. ZSEMBERY–MANNÓ, 1921. (Különösen 207–208., 216. és 218.)
36. 1921:LI. tc. a testnevelésről. MT 1921. 439–441.
37. Fetzmann Károly kultuszminisztériumi segédhivatali igazgató levele az OTT elnökségéhez. 1922. június 30. OL K 450. 1922. 1197. sz. Az OTT felirata a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1922. július 5. MOB II. 115. sz.
38. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1924. évi 9000. sz. rendelete a testnevelésről szóló 1921:LI. tc. végrehajtásáról

- (1924. január 31.) és a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1924. évi 52000. sz. rendelete a 9000/1924. V. K. M. sz. rendelet kiegészítéséről (1924. június 17.). MRT 1924 1456–1470. és 1475–1476.
39. Klebelsberg Kunó gróf képviselőházi beszéde. 1924. február 28. és 29. KN 1922–1927, XXI. 126. és 149. Pasaréten lesz a Nemzeti Stadion? *Nemzeti Sport*, 1924. november 16. 1. Waga László városrendezési szakértő szakvéleménye a főváros tanácsa részére. 1926. március 30. BFL IV. 1407 b. 4129/1925–III. sz. 32.295/1926–III. sz.
 40. P. J.: A nemzeti stadion a Vérmezőn. *Építő Ipar, Építő Művészet* 1922. július 1. 102. A Vérmező jövője. Múzeumok kertje lesz. Nem épül oda Stadion. *Budai Napló*, 1924. március 11. 1. (Térkép szerint a Királyi Fácános területe 1896-ban csak kb. 150 hektár volt. Vö. Umgebungskarte von Budapest. 1:75.000. Bécs, K. u. K. Militär-geographisches Institut, 1896.)
 41. Magyar Nemzeti Stadion, 1926. 7.
 42. Törvényjavaslat a testnevelésről szóló 1921. évi LIII. törvénycikk kiegészítéséről. 1925. február 25.; valamint: A nemzetgyűlés közoktatási és pénzügyi bizottságának együttes jelentése „a testnevelésről szóló 1921. évi LIII. törvénycikk kiegészítéséről” benyújtott 639. számú törvényjavaslat tárgyában. 1925. február 28. KI 1922–1927 693. és 710. sz. 1925:III. tc. a testnevelésről szóló 1921. évi LIII. tc. kiegészítéséről. MT 1925. 5.
 43. Klebelsberg kultuszminiszter vezetésével helyszíni szemle volt a Nemzeti Stadion elhelyezése ügyében. *Új Nemzedék*, 1925. március 28. 5. A Nemzeti Stadion felépítésére a régi löversenyter a legalkalmasabb. *Új Nemzedék*, 1925. március 29. 2. Budapestet 1936-ra kiszemelték az olimpiász színhelyül. *Sport hírlap*, 1925. május 30. 1–2.
 44. Waga László (1878–1952) építész, egyetemi tanár. A főváros alkalmazásában állt 1902-től, 1912-től a Városrendezési és Magánépítési Ügyosztály élén. Ő készítette Budapest számos területének rendezési tervét, pl. Kálvin tér (1907), Gizella tér (a mai Vörösmarty tér, 1907), Eskü tér (a mai Március 15. tér, 1912), a mai Móricz Zsigmond körtér (1913), Óbuda (1918), Angyalföld (1925), Gellérthegy (1928).
 45. Karafiáth Jenő OTT-elnök levelei a főváros tanácsának. 1925. október 15. és 1926. március 3. Folkusházy Lajos alpolgármester átírta az OTT-hoz. 1926. április 1. BFL IV. 1407 b. 4129/1925–III. sz. 120.805/1925–VII. sz. és 32.295/1926–III. sz. Matyók Aladár 1925 októberében készített is egy tervet, mely a stadiont az Aréna út–Thököly út–Szabó József utca–Verseny utca közötti területre szorította be. A kb. hatvanezres, északkelet–délnyugati tájolású aréna nyugati lelátójához a Testnevelési Főiskola, a keleti lelátóhoz a Testnevelési Tanács és a sportszövetségek központi épülete, a délnyugati tribünhajlathoz pedig a Sport Kultúrpalota támaszkodott. MATYÓK Aladár: Vázlat a Nemzeti Stadionnak a régi Löversenyterén való elhelyezésére. 1925. október. BFL IV. 1407 b. 1925–III/4129.
 46. A Berlinton húsz kilométerre fekvő Dahlemben a század első évtizedeiben épültek fel a Kaiser Wilhelm Gesellschaft német tudós társaság természettudományi és műszaki kutatóintézetei az állam és a nagyipar anyagi támogatásával. A telepet 1925 őszén Klebelsberg személyesen is meglátogatta. A „magyar Dahlem” históriájához I. LADÁNYI, 1995. (Különösen 303–307.)
 47. Maróti Géza (eredetileg Rintel Géza, 1875–1941) szobrász, belsőépítész. Noha sem mérnöki, sem építész diplomát nem szerzett, több épületet is tervezett – így pl. a milánói és a velencei kiállítás magyar pavilonját (1905 ill. 1909). Számos külföldi munkája közül a legismertebb a mexikóvárosi Nemzeti Színház és több detroiti magasépület belső tere.
 48. MNGA Maróti. 19.699/1976. 4. doboz. Stadion és kiállítási terület. Lágymányos. 854. és 858. sz. BTM KM ÉT Maróti. 66.58., 66.59., 66.76., 66.81. és 66.103. sz. Maróti rajzait 1927-ben maga Horthy Miklós kormányzó is nagy elégedettséggel szemlélte meg a professzor Lendvay utcai műtermében. L. NEMES, 1937. 394–398. Maróti, 1940. 95.
 49. Magyar Nemzeti Stadion, 1926. (Különösen 3–26.) A Lágymányos mint kiállítási terület 1945 után is többször szóba jött, legutóbb az 1996. évi világkiállítással kapcsolatban.
 50. BTM KM ÉT Maróti. 66.63., 66.115. és 66.119. sz.
 51. Magyar Nemzeti Stadion, 1926.
 52. Mikor épül fel a nemzeti stadion? *Nemzeti Újság*, 1926. július 9. 2. A lap tudni vélte, hogy a főváros birtokában van egy 38 lehetséges elhelyezést feltüntető térkép. E térképet nem ismerjük.
 53. Nagy Teleki László „B” listás díjnyak levele Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1927. február 17. OL K 450 1927. 697. sz. (151 és 153. f.) A javasolt idézetek: „Bízalom őseinkben”, „Isten, áldd meg a magyart”, „Hazádnak rendületlenül légy híve, oh, magyar”, „Talpra magyar”, „Nem, nem soha!”, „Tied vagyok, tied, hazám”.
 54. Magyar Nemzeti Stadion, 1926. 29–31. Nemzeti Stadion. *Nemzeti Sport*, 1926. szeptember 15. 1. A nemzeti stadion. *Sport hírlap*, 1926. szeptember 23.
 55. Az OTT levele Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1927. szeptember 30. MOB II. 133. sz.
 56. Magyar Nemzeti Stadion, 1928. 616.
 57. A főváros rákosi sportligetében építik fel a Nemzeti Stadiont. *Sport hírlap*, 1928. január 21. 1–2. *Fővárosi Közlöny*, 1928. április 24. 1112. Tanácsulási előadói ív a Folkusházy-féle stadionjavaslathoz. BFL IV. 1409 c. 191.896/1927–VII. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.)
 58. *Fővárosi Közlöny*, 1928. március 20. 533–536.
 59. A Stadion helye: Buda. *Budai Napló*, 1928. április 22. 3. és május 13. 1. KARAFIÁTH Jenő: Nemzeti Stadion. *Pesti Hírlap*, 1928. május 8. 20. (Gömbös a dunai szigetek valamelyikét szánta a stadion számára, a szűnyogveszély miatt víztől távol

- eső területeket keresőket pedig azzal intette le, hogy „csak vérszegény nemzet épít ilyen helyre Stadiont”. 800.000 pengőt állítunk be a jövő évtől kezdve a Nemzeti Stadion céljaira. *Sporthírlap*, 1928. május 5. 6.)
60. L. Klebelsberg Kunó, Petrovác Gyula és Pintér László képviselőházi beszéde. 1928. május 4. és május 6. KN 1927–1932, XII. 116., 129. és 175. Karafiáth fenti írása szerint Klebelsberg expozéjában 800 ezer pengős költségvetési támogatást ígért 35 éves törlesztés mellett, ilyesmi azonban nem szerepel a parlamenti naplóban. Az OTT 1928. júliusi memorandumában 65–80 ezres stadion felépítését sürgette, aminek törlesztési fedezetül már évi 1 millió pengős állami támogatást kért. OTT 1928. 8.
61. L. VADAS, 1928.
62. Magyar Nemzeti Stadion, 1928. 297–331. Az ismertetés megjelent az OTT kiadványsorozatában is. Stankovits Szilárd, a Magyar Athletikai Szövetség elnöke igen felháborodott az OTT manipulációin, amelynek az ő rákosi elhelyezést pártoló véleménye is áldozatul esett. Stankovits helyreigazítást kért a Testneveléstől, de nincs tudomásunk arról, hogy ennek helyt adtak-e. L. Stankovits Szilárd nyilatkozata. 1928. július 4. OL K 450 1928. Sz. n. (4–9. f.)
63. Póka-Pivny Béla (1882–?) mérnök, jogász, külpolitikai író. Elsősorban külpolitikai publicisztikai munkásságot fejtett ki. Tagja volt ugyan a Magyar Mérnök és Építész Egyletnek, és a húszas évek második felében a Nemzeti Színház elhelyezéséhez is készített vázlatos tervet, arról azonban nincsen tudomásunk, hogy valaha is gyakorló építészként működött volna.
64. PÓKA-PIVNY, 1928. A tanulmány első megjelenése: *Testnevelés*, 1928/9. 502–516.
65. GERLÓCZY Zsigmond: Ó-Budán kell felépíteni a Nemzeti Stadiont. *Budapesti Hírlap*, 1933. december 10. 8.
66. Idézi: GERLÓCZY Zsigmond: Ó-Budán kell felépíteni a Nemzeti Stadiont. *Budapesti Hírlap*, 1933. december 10. 8.
67. Az OKE levele a főváros tanácsához. 1929. április 25. BFL IV. 1409 c. 66.832/1929. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.) Vörösváry Miklós interpellációja. 1928. május 8. BPSZTB 1929. 629. sz. Az OTT előterjesztése Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1928. szeptember 10. Magyar Nemzeti Stadion, 1928. 619–621. MOLNÁR, 1928. BUDAY, 1929. (Különösen 828–836.)
68. Budapest Székesfőváros Tanácsának határozata. 1928. június 16. BFL IV. 1409 c. 90.732/1928–VII. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.) Budapest Székesfőváros Községének felterjesztése Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1928. július 11. Idézi: Magyar Nemzeti Stadion, 1928. 614–619. Klebelsberg képviselőházi felszólalása (1929. június 12.). KN 1927–1932, XII. 195. Szendy Károly tanácsnok válasza Martsekényi Imre városatya indítványára. 1934. január 15. BFL IV. 1409 c. 1366/1938–III. lvt. sz.
69. HALÁSZ Á., 1939, 124. Karafiáth Jenő OTT elnök felirata Bethlen István miniszterelnökhöz. 1930. június 12. MOB II. 140. sz. Az Óbudai-sziget a Dunai Gőzhajózási Társaság tulajdona volt. A cég azonban a 106 hektáros földterület java részét bérbé adta – 76 hektár a Margitszigeti Gyógyfürdő Rt., 13 hektár pedig a katonai kincstár bérletét képezte – s maga csak 19 hektárt használt. Az FKT mindazonáltal jogot formált és terveket is készített a sziget fővárosi érdekű beépítésére. FKT, 1940. 40–43.
70. HODÁSZY, 1931. 154.
71. Pogány Mór (1878–1942) építész. Legismertebb épületei: torinói iparművészeti kiállítás magyar háza (Tóry Emillel és Györgyi Dénessel, 1911), Adria Biztosító Társaság bérháza (ma a Postabank tulajdonában; Tóry Emillel, 1918), Algériai Nagykövetség volt Dísz téri épülete (eredetileg Miklós Andor lakóháza, 1930), az Országos Társadalombiztosítási Intézet bérházai a Köztársaság téren (többekkel, 1933–1934).
72. A Horthy Miklós-híd (mai Petőfi-híd) építésére 1929-ben írtak ki tervpályázatot, az építés azonban csak 1933-ban indult meg. A hidat 1937. szeptember 2-án adták át a forgalomnak.
73. NÁDAI, 1930. 348–352.
74. PÁL, 1930. 107–108. Ugyancsak 1930-ban Hajós is bemutatta egyik stadiontervét a magyar építészek kiállításán a Nemzeti Szalonban – e tervet azonban nem ismerjük. Magyar építészek kiállítása a Nemzeti Szalonban. *Pesti Napló*, 1930. szeptember 7. 16.
75. KÉZDI-KOVÁCS, 1933. Budapest Fürdőváros Egyesület 1926-ban eszméi pályázatot írt ki egy 10 holdas rómaifürdői kincs-tári területre, amelyre Almási Balogh kisebb sporttelepet tervezett. (L. KÉZDI-KOVÁCS László: Az elhanyagolt Rómaifürdő. *Pesti Hírlap*, 1926. március 4. 8.) A tervet nem ismerjük, ám készítője, Almási Balogh Lóránt (1869–1945) a század első felének igen termékeny és elismert építész volt. Számos nemesi kastélyon kívül ő tervezte a mai Fazekas Mihály Gimnázium épületét (1911), az óbudai gázgyár munkástelepét (1914) és a Tölgyfa utcai Tüdőbeteg-gondozó Intézetet (1931). Az év végén Kézdí-Kovács a Római Fürdőtelep Egyesület nevében hivatalosan is bejelentette a polgármesternél, hogy ők is részt vesznek a „nemes vetélkedésben”. A Római Fürdőtelep Egyesület levele Sipőcz Jenő polgármesterhez. 1933. november. BFL IV. 1409 c. 119.786/1933–VII. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.)
76. MÁRTONFFY, 1933.
77. Wittenbarth (később Vittay) Győző (1900–1997) gépészmérnök. Építészeti tevékenységet nem folytatott, de 1932–1933-ban terveket készített a főváros vasúti és közúti közlekedésének átalakítására.
78. L. WITTENBARTH, 1933.
79. Póka-Pivny Bélának e tervét nem ismerjük.

80. WITTENBARTH, 1933. 351.
81. MATTYÓK, 1933. 809–812. A Gellérthegy, mint a főváros egyik leglátványosabb egyszersmind központi elhelyezkedésű területe, emberemlékezet óta bizonyos jelképes fontossággal bírt. E szimbolikus többletet a rebellis Budapestet fenyegető Citadella, a Gellért-emlékmű és a sziklakápolna, ill. Széchenyi István panteonszerű Üdvözlője, az Ezredévi Emlékmű, az irredenta indíttatású Magyar Nemzeti Pantheon Temploma és Magyar Kálvária rajzasztalon maradt tervei, végül pedig a ma is látható Felszabadulási Emlékmű is igyekezett kihasználni az összhatás növelésére. A főváros éppen ezért a szokásosnál is jobban megpróbálta a nem megfelelőnek tartott épületterveket távol tartani ettől az egyedi helyszíntől, és igen takarékosan bánt mind a magán-, mind a középítési engedélyek kiadásával. Ugyanennek a szigorúságnak esett áldozatul Kaffka Péter 1934-es szabadtériszínpad-terve is, amely az antik görög teátrumok mintájára a lépcsős nézőtér kialakításához a természetes domborzati adottságokat használta volna ki. Kaffka színháza, valamint Póka-Pivny és Wittenbarth stadionja nagyjából ott állt volna, ahol ma a gellérthegyi víztározó Vadász György által komponált szellemes felszíni együttese húzódik. Az elképzelt szoda helyén ma a Tabáni Tenisz Center pályái állnak.
82. MATTYÓK, 1933.
83. Schäffer István 32.000 négyszögöl telket ingyen ajánlott a fővárosnak. *Pénzügyi Kurír*, 1933. május 1. 8. Schäffer a polgármesterhez intézett beadványában kérte, hogy a főváros a terület szabályozását és közművesítését teljes egészében végezze el, a földmunkák pedig két éven belül készüljenek el.
84. Kelemen Kornél képviselőházi beszéde. 1933. május 20. KN 1931–1936, XVI. 395–396. A Sportügyi Szakbizottság ülése. 1933. június 23. Melléklet. BFL IV. 1403 dd.
85. A Sportügyi Szakbizottság ülése. 1933. május 2. BFL IV. 1403 dd. A fővárosban ekkor már a Ferencváros, az MTK és az Újpest is rendelkezett nagy nézőterű pályával.
86. A Sportügyi Szakbizottság ülése. 1933. június 23. BFL IV. 1403 dd. 5–6. f.
87. TSM Hajós. 195. sz. boríték. Nota bene: Hajós a régi lóversenytér korábban még előnytelen környezete és szennyes levegője miatt elvetette. Vö. HAJÓS Alfréd: Magyar Stadion. *Sport hírlap*, 1919. március 17. 1.
88. NÁDAS Ödön: Stadion 60.000 néző befogadására. Műszaki leírás. 1933. október. BFL IV. 1409 c. 1366/1938–III. lvt. sz. Nemzeti Stadion. IX. ker. Kis Rákos.
89. Vágó Pál (1894–?) építész. Részt vett az 1932. évi Los Angeles-i olimpia művészeti versenyében – minden valószínűség szerint egy sporttelep tervével –, ám díjat nem kapott. Építészeti tevékenységét nem ismerjük.
90. Árkay Bertalan (1901–1971) építész. Legismertebb munkája – számos budai hegyvidéki villa mellett – az OTI-bérházak együttese a Köztársaság téren (többekkel, 1933–1934), a modern kialakítású városmajori Szent Szív plébánia (apjával, Aladárral, 1933–1936) és a mohácsi emléktemplom (apjával, Aladárral, 1942). Ugyancsak az ő tervei alapján készült az Irinyi János u. 31. sz. alatti ún. Gubernátor-társasház (1942).
91. Borbíró (1945-ig Bierbauer) Virgil (1893–1956) építész. Az 1920-as évektől kibontakozó meghatározó építészetkritikai, művészettörténeti és városrendezési elméleti munkássága mellett gyakorló építészként is működött. Legismertebb épületei a tihanyi Sportszálló (1923), a galyatetői turistaház (1924), a kelenföldi áramfejlesztő telep több épülete (1926–1933), budaörsi repülőtér fogadóépülete (Králik Lászlóval, 1937).
92. ELEK Artúr: A jövő Budapestje. Budapest városépítési problémáinak kiállítása. *A Pesti Városháza*, 1933. december 15. 14–15.
93. Nem ismerjük pontosan a két építész közötti munkamegosztást, a levéltári dokumentumok és a tervanyag azonban arra vall, hogy a munka oroszlánrészét – mind az elhelyezés, a városrendezési koncepció, a látvány, mind pedig a terv népszerűsítése tekintetében – Borbíró végezte.
94. ÁRKAY-BORBÍRÓ, 1933. 278–279.
95. Vö. ÁRKAY-BORBÍRÓ, 1933. BORBÍRÓ, 1947. FEHÉRVÁRI, 1987. 41–44. és 63–64. Borbíró 1933 első felében kis könyvet jelentetett meg Budapest városfejlesztési kérdéseiről, s a fejezetek tagolásakor a sportterületeket következetesen a városi zöldterületek közé sorolta. Borbíró ennek megfelelően úgy vélte, hogy a hovatovább „nélkülözhetetlenné váló Nemzeti Stadion [...] mindenesetre, mint az összes sportágakat felölelő sportpark kell, hogy megépüljön”. Ekkor még nyilván nem készítette el aranyhegyi tervét, hiszen a főváros által adományozott Rákosi-rét tervének tökéletesítését indítványozta. L. BORBÍRÓ, 1933. 48–49.
96. ÁRKAY-BORBÍRÓ, 1933. 286–288.
97. ÁRKAY-BORBÍRÓ, 1933. 289.
98. L. KAFFKA, 1934. 224.
99. ÁRKAY-BORBÍRÓ, 1933. 282–285. Az Óbudai-híd (vagy Hungária-híd, ma Árpád-híd) vonalát csak 1935-ben jelölték ki. Építése 1939-ben kezdődött, a háború miatt 1943–1948 között szünetelt a munka, s a hidat csak 1950-ben adták át a forgalomnak.
100. Érdekes nyilatkozatok a Nemzeti Stadion-ügyében a tegnap megnyílt városépítészeti kiállításon. *Sport hírlap*, 1933. november 11. 6. Fantasztikus terv a Nemzeti Stadion felépítésére. Halvaszületett ötlet Óbudára építeni a sportstadiont. *Újság*, 1933. november 15. 9.
101. OL K 305 174. cs. 1932–1934–5/2. 81.208/1934. sz. (22. f.)

102. Fantasztikus terv a Nemzeti Stadion felépítésére. Halvaszületett ötlet Óbudára építeni a sportstadiont. *Sport hírlap*, 1933. november 11. 6.
103. TABÉRY Iván: Nemzeti Stadion az Aranyhegyen? És tervpályázat nélkül? *Pesti Napló*, 1934. január 24. Népszerű tudományos és technikai napló melléklet. Borbíró jeges visszautasítása két hét múlva ugyanitt jelent meg.
104. A Nemzeti Stadion felépítésének követelményei. Beszélgetés Mattyók Aladár műépítésszel. *Magyar Hírlap*, 1933. december 3. 16.
105. Mivel az amfiteátrális stadionforma ekkor hirtelen igen népszerűvé vált, a kelenföldiek is ilyen megoldást kerestek. A legtöbben a budafoki hegy oldalába vájták volna a tribünt, de volt, aki a Sas-hegy déli oldalát bontotta volna meg. E tervet nem ismerjük. L. Repülőgép az Aranyhegyen. *Budai Napló*, 1934. január 19. 2.
106. Halter Károly (Kőbányai Kaszinó elnöke) levele Sipőcz Jenő polgármesterhez. 1934. március 20. BFL IV. 1409 c. 52.248/1934. sz. (1366/1938–III. sz. Nemzeti Stadion. X. ker. Jászberényi-út.)
107. KARAFIÁTH, 1933.
108. PIROS, 1933. 1. A Nagybatony–Újlaki Egyesült Iparművek Rt. agyaggödre a Bécsi út, Fényes Elek utca (ma: Téglá utca), Remetehegyi út és Perényi utca között húzódik. A kitermeléssel 1933 őszére a Duna-szint feletti 10–13 métertől 87 méteres magasságig értek fel s eközben 17, 37, 57 és 77 méteres magasságban eléggé szabályos teraszokat alakítottak ki. A Nagybatony–Újlaki Egyesült Iparművek Rt. óbudai gyártelepén levő remetehegyi bányája kibányászott területének végleges teleprendezi tervé. 1:1440. 1933. szeptember. L. BFL XV. 322 FKT. 20. sz. 15. tervlap.
109. PIROS, 1933. 2–15. Piros annak lehetőségét is megcsillantotta, hogy az amúgy is kolosszális 152 ezres nézőszámot a nyugati oldal Remetehegyi útig történő továbbépítésével akár 200 ezerig is fel lehet vinni. (A téglagyár egykori agyaggödre helyén egyébként ma az Újlaki FC pályái állnak.)
110. Ezerholdas parkot akar létesíteni a budai gyerekek részére a fővárosnak adományozott kiscelli kastély és múzeum körül Schmidt Miksa. *Magyar Hírlap*, 1926. szeptember 26. 3. Schmidt Miksa műbútorasztalos és mecénás 1925-ben felajánlotta Budapest részére hatalmas értékű budai ingatlanjait – telkeket, kastélyokat és egyéb épületeket –, többek között a tulajdonában lévő Kiscelli kastélyt (a mai múzeum épületét) és környező birtokait. Ez utóbbit azzal a feltétellel, hogy a főváros megszerezze a szomszédos telkeket és azokkal együtt ezerholdas egységes kiképzésű nyilvános parkot hoz létre elsősorban a gyermekek részére. Az adományozó szándéka végül nem valósult meg, de a kastély fölött húzódó ligetet a helybeliek és a kirándulók ma is általában Schmidt-parkként ismerik. SIKLÓSSY, 1931. 540–541.
111. A Nemzeti Torna Egylet levele Szukováthy Imréhez. 1933. november 24. BFL IV. 1409 c. 120.144/1933–VII. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.) Rakovszky Iván FKT-elnök átirata Sipőcz Jenő polgármesternek. 1933. december 14. BFL IV. 1409 c. 15.811/1934. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.) Az FKT 1933. december 14-i ülésének határozata. L. BFL II. 1. a. 1933. 62. kötet. 9288/1933. sz. Emlékirat a Nemzeti Stadion elhelyezéséről. 1934. március 27. BFL IV. 1409 c. 61.667/1934. sz. (1366/1938–III. lvt. sz. Nemzeti Stadion. III. ker. Újlaki téglagyár.) Prém Lóránt OTT-főtítár levele Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszternek. 1934. október 17. OL K 305 174. cs. 1932–1934–5/2. 81.738/1934. sz. (58. f.)
112. Hajas István (1896–1938) építész. Legismertebb épülete az egykori Mező utcai női felsőkereskedelmi iskola (ma: Fényes Elek Közgazdasági Szakközépiskola a Kőrösy József utcában; Szabó Lászlóval, 1939).
113. HAJAS 1935. MÉHES–MISLEY 1936, 18–20.
114. L. Repülőgép az Aranyhegyen. *Budai Napló*, 1934. január 19. 2.
115. GERLÓCZY Zsigmond: Ó-Budán kell felépíteni a Nemzeti Stadiont. *Budapesti Hírlap*, 1933. december 10. 8. Az aranyhegyi stadiont az eredeti terv szerint maratoni torony – a „hősi halált halt atléták emléktornya” – koronázta volna meg, később merült fel az Árpád-emlékmű gondolata. Vö. Az aranyhegyi Nemzeti Fórum színes alaprajza. 1933. október. OL K 305 1932–1934–5/2. 81.016/1934. sz. (12. f.) FIALA Ferenc: Hozzászólás a magyar nemzeti stadion kérdéséhez. *Magyarság*, 1933. november 19. 26. *Tér és Forma*, 1933. december. 399–400.
116. Miért épüljön a Magyar Nemzeti Stadion az Aranyhegyen? 1933. december 15. OL K 305 174. cs. 1932–1934–5/2. 81.016/1934. sz. (17–18. f.)
117. FIALA Ferenc: Hozzászólás a magyar nemzeti stadion kérdéséhez. *Magyarság*, 1933. november 19. 26. A Nemzeti Stadion felépítésének követelményei. Beszélgetés Mattyók Aladár műépítésszel. *Magyar Hírlap*, 1933. december 3. 16. A Nemzeti Stadion országos manifesztációkra alkalmas felvonulási arénává is kiépíthető a Bierbauer–Árkay-terv szerint. *Nemzeti Újság*, 1933. december 3. 14. Kelemen Kornél OTT-elnök levele Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1933. december 20. OL K 305 174. cs. 1932–1934–5/2. 82.104/1934. sz. (46–47. f.) Épüljön fel a Nemzeti Stadion. A magyar sportélet vezetőinek hozzászólása a Nemzeti Stadion felépítésének kérdéséhez. *Újság*, 1933. december 24. 10. Budapesten Nemzeti Stadiont kell építeni. *Magyar Hírlap*, 1934. március 11. 25. Vörösváry Miklós fővárosi interpellációja Sipőcz Jenő polgármesterhez. 1934. március 21. *Fővárosi Közlöny*, 1934. március 30. 356–357. A főiskolai világbajnokságot végül a Misley Sándor tervei alapján az utolsó pillanatban felújított, 20 ezres nézőterű egyetemi sporttelepen rendezték meg. L. FÖLDESSY, 1958. 153.
118. Sem Borbíróról, sem Hajósról, sem Marótiról nem jelent meg monográfia. A három építész szakmai tevékenységét és személyes motivációit ezért kisebb tanulmányokból és saját írásaikból lehet rekonstruálni. L. HAJÓS, 1956; RADOS, 1967; PUSZTAI, 1978; TÉSZABÓ, 1981; GERLE, 1983; BRÓDY-MARÓTI, 1987; FEHÉRVÁRI, 1987.

119. Vö. Hajós Alfréd munkatérképei. (Keltezetlen, 1933 vége.) TSM Hajós. 195. sz. boríték. Napirenden: a Nemzeti Stadion. Hajós Alfréd elvi megállapításai a Stadion elhelyezéséről. *Pesti Napló*, 1934. február 7. Népszerű tudományos és technikai napló melléklet. EZREY: A Nemzeti Stádion elhelyezése. *Vállalkozók Lapja*, 1934. február 28. 3.
120. Névtelen levél Hajós Alfrédhoz. 1934. február 16. TSM Hajós. Jelzetlen boríték. Valószínűleg Hajós sem vette a kelleténél komolyabban a neve helyett a levél végére jókora fekete keresztet pingáló levélíró, az írást mindenesetre megőrizte és akkurátusan hagyatékának a stadiontervekkel foglalkozó részébe iktatta.
121. Hol építsék fel a Nemzeti Stádiont? Hajós Alfréd előadása a mérnökegyeletben. *Magyar Hírlap*, 1934. február 27. 11. Hajós Alfréd előadása a stadionokról. *Pesti Hírlap*, 1934. február 28. 15. Tizenkét Nemzeti Stadion-terv várja az elfogadást és a pénzt. Az *Est*, 1934. február 28. 14. Az előadáson csinos vita kerekedett – Borbíró zokon vette, hogy Hajós az aranyhegyi tervet jócskán hátra sorolta –, ezért a résztvevők úgy döntöttek, hogy március 12-én folytatják az eszmecsere. Ennek nem találtuk nyomát.
122. PÁNCZEL Lajos: Milyen legyen és hol legyen a Nemzeti Stadion? Hajós Alfréd, a párizsi olimpiai-stadion tervpályázatának győztese nyilatkozik a magyar stadion építésének lehetőségeiről. *Újság*, 1933. november 19. 28. Keltezetlen feljegyzés. BFL IV. 1409 c. (1366/1938–III. lvt. sz. Nemzeti Stadion. VI. ker. Tarnai-rét.) A Tarnay-pusztá vagy Tarnay-rét annak a telekkomplexumnak a része volt, amelyet a főváros nemrégiben vásárolt meg a Krausz–Mayer-féle szesz- és élesztőgyártól. Az anyalföldi terv részleteiben nem ismerjük.
123. Das Stadionproblem. *Pester Lloyd*, 1934. január 21. 11.
124. Das Stadionproblem. *Pester Lloyd*, 1934. január 21. 11. (–író): Megtörtént az elvi döntés a Nemzeti Stadion elhelyezéséről. Az óbuda-i szigeten épülne föl a világ legszebb, monumentális stadionja. *8 Órai Újság*, 1934. április 27. 5.
125. MÉHES–MISLEY, 1936. 20–22. MNGA Maróti. 19.699/1976. 1. doboz. Lendvay utcai műterem. 37. és 40. sz., valamint 4. doboz. Stadion és kiállítási terület. Lágymányos. 858. sz. BTM KM ÉT Maróti. 66.108, és 66.120. sz.
126. MARÓTI Géza: Kontra aranyhegyi stadion. *Újság*, 1934. január 21. 10. ANDRÉKA Károly–BOTZENHARDT János: Kontra aranyhegyi stadion. Válasz Maróti Géza tanár cikkére. *Pesti Napló*, 1934. január 28. 25. MARÓTI Géza: Kontra Aranyhegyi Stadion. *Pesti Napló*, 1934. február 4. 25. Andréka Károly–Botzenhardt János: Finis kontra Aranyhegyi Stadion. *Pesti Napló*, 1934. február 11. 25. Hol épüljön meg a Nemzeti Stadion? Az Orsz. Közegészségügyi Egyesület az Óbuda–Aranyhegyi megoldás mellett. *Vállalkozók Lapja*, 1934. január 31. 3–4.
127. MARÓTI Géza: A Nemzeti Stadion a Lágymányosi Állandó Kiállítási Terület keretében. *Magyarország*, 1934. február 11. 20.
128. KAFFKA, 1934. A közlekedés gondjait Kaffka – Borbíróhoz hasonlóan – megoldandó problémának és nem kizáró tényezőnek fogta fel. Korrigálta viszont az eredeti beruházási adatokat, amennyiben a sportliget költségvetését 3 millió helyett 4–6 millió pengőre becsülte.
129. RUISZ, 1934. 40–43. és 69–71.
130. A MÉSz levele Sipőcz Jenő polgármesterhez. 1934. február 12. BFL IV. 1409 c. 27.746/1934. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.)
131. Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye, 1934. április 1. 86–87.
132. Szesztay László (1870–1958) mérnök, a Műszaki Egyetem rendkívüli tanára. Építészeti munkásságát nem ismerjük.
133. Heysa Károly (1879–1942) építész. Számos neves kollégájával együtt részt vett az 1933–1934 folyamán megépült Köztársaság téri OTI-bérházak tervezésében.
134. Hidasi Lajos (1902–1970) építész. Legismertebb munkái: Magánalkalmazottak Biztosító Intézetének székháza (ma: Péterfy Sándor utcai Kórház, 1934), Dob utcai Postaigazgatóság (ma: Közlekedési, Hírközlési és Vízügyi Minisztérium; Rimanóczy Gyulával és Papp Imrével, 1939), óbuda-i Árpád Gimnázium (Papp Imrével, 1940), Magyar Távirati iroda régi épülete (1961), Budavári Palota dunai homlokzata és új kupolája (többekkel, 1964).
135. Schmitterer Jenő (1885–1965) építész. Legismertebb munkája a Belvárosi Takarékpénztár épülete a Ferenciek terén (ma: az IBUSZ Rt. székháza; Schmahl Henrik vezetésével, 1913), a Pesti Hazai Takarékpénztár két háza (az ún. bankházak) a Váci út – Madarász Viktor utca – Faludi utca sarkán (Bauer Emillel, 1927), valamint a Magyar Leszámláló és Pénzváltó Bank alkalmazottai nyugdíjintézetének bérháza a Bajcsy-Zsilinszky út és a Lázár utca sarkán (Fried Miksával, Ligeti Pállal és Szirmai Józseffel, 1940).
136. Körmeny Nándor (1894–1969) építész. A harmincas és negyvenes évek legfoglalkoztatottabb egyházi építésze. Legismertebb munkái: Némethölgyi úti iskola és óvoda (a mai Mackós óvoda, 1931), Országos Társadalombiztosítási Intézet Fiumei úti baleseti kórháza (Gerlóczy Gedeonnal és Brestyánszky Tiborral, 1940), győri magdolnavárosi templom (1942), anyalföldi József Attila Művelődési Központ (1947).
137. MÉHES–MISLEY, 1936. 4.
138. SZESZTAY László: Javaslat a Nemzeti Stadion kérdésének megoldására. 1933. szeptember 10. BFL XI. 834 Sorg (rendezés alatti). MÉHES–MISLEY, 1936. 22–23. Takarékosági okokból Szesztay két részre bontotta a tervezett építkezést: az első fázisban csak a stadion, a kerékpárpálya, a tenispályák és az úszólétesítmények épültek volna meg. A mintegy hatmillió pengővel számított beruházás anyagi háterét a tervező az államkincstár, az OTT és a sportegyesületek 2,5 milliós részvényjegyzésével, valamint 3,5 milliós szabad kötvénykibocsátással kívánta megteremteni. A folyamatos visszafizetésre az évi kétmillió(!) pengőre becsült nyereség nyújtott volna alapot.
139. MÉHES–MISLEY, 1936. 18–20. Heysa tervét részleteiben nem ismerjük.

140. MÉHES-MISLEY, 1936. 17–18. Hidasi és Schmitterer tervét részleteiben nem ismerjük.
141. MÉHES-MISLEY, 1936. 23–24. Körmendy tervét részleteiben nem ismerjük.
142. Borbíró és Árkay előterjesztése Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1934. február 19. OL K 305 174. cs. 1932–1934–5/2. 81.016/1934. sz. (5–11. f.) A stadion területigénye 47 hektár volt, ebből azonban a főváros tulajdonában lévő területek, valamint Schäffer István korábbi és Kemény Lajos festékgyáros újabb adománya 12 hektárt tett ki, így mindössze 35 hektárnyit kellett volna kisajátítani az olcsó óbudaí telkekből. Borbíróék azt is felvetették, hogy költségvetésen felül egy védőövezetként működő nyilvános park is létesüljön a stadion körül. L. Aranyhegyi Stadionhoz szükséges területek helyszínrája. 1934. február. Közli: FEHÉRVÁRI, 1987. Melléklet.
143. Szendy Károly tanácsnok válasza Martsekényi Imre városatya indítványára. 1934. január 15. BFL IV. 1409 c. (1366/1938–III. lvt. sz.) Repülőgép az Aranyhegyen. *Budai Napló*, 1934. január 19. 2. MÉHES-MISLEY, 1936. 21.
144. A Közoktatási Ügyosztály átirata a Városrendezési és Magánépítési Ügyosztályhoz. 1934. január 8. BFL IV. 1409 c. 4635/1934–VII. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.) Kempelen Ágoston, a Városrendezési és Magánépítési Ügyosztály vezetőjének levele a polgármesterhez. 1934. március 20. BFL IV. 1409 c. 47.422/ 1934–III. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.) Fővárosi Közlöny, 1934. április 6. 383–390. A városrendezési és magánépítési szakbizottság véleménye. 1934. április 9. BFL IV. 1409 c. 47.422/ 1934–III. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.)
145. Vörösváry Miklós fővárosi interpellációja Sipőcz Jenő polgármesterhez. 1934. március 21. Fővárosi Közlöny, 1934. március 30. 356–357. VÖRÖSVÁRY Miklós: Óbudán épüljön fel a Nemzeti Stadion. *A Pesti Városháza*, 1934. április. 10–12.
146. A Sportügyi Szakbizottság ülése. 1934. április 19. és 1934. május 23. BFL IV. 1403 dd. Hodászy Miklós, Ruisz Rezső és Schuster Ede jelentése a Közoktatási Ügyosztályhoz. 1934. december 11. és Kelemen Kornél OTT-elnök levele Szendy Károly polgármesterhez. 1935. február 26. BFL IV. 1409 c. 88.549/1935–VII. sz. (1366/1938–III. lvt. sz. Nemzeti Stadion. V. ker. Vízafogó.)
147. Nemzeti Szalon, 1934. Pogány e terveit részletesen nem ismerjük.
148. A Stadion építésével kapcsolatos munkaalkalmak. Hajós Alfréd előadása az Építőmesterek Egyesületében. *Építőmesterek Lapja – A Munkaadó*, 1934. november 29. 2., december 6. 5–6. és december 13. 4. Nem tudjuk, hogy Hajós miért vetette fel a Sasadi úti tervet. Korábban hasonló ötletet csak a kelenföldi stadionlobby elfoglaltsága termelt. A csak szűk hegyi utakon megközelíthető, drága telek mellett csak az szőlt, hogy a domborzati viszonyok kihasználásával olcsóbb lett volna a tribün megépítése. Ilyen terv azonban több is forgalomban volt – a Gellérthegy, az újlaki téglagyár és persze: az Aranyhegy –, ráadásul a Sasadi út hátrányai nélkül.
149. Horthy Miklós országgyűlési megnyitóbeszéde. 1935. április 30. KI 1935–1940, I. 1. sz. Kelemen Kornél, ill. Hóman Bálint képviselőházi beszéde. 1935. június 3. KN 1935–1940, II. 189. és 207.
150. PETROVÁČZ Gyula: Harc a Stadionért. *Új Budapest*, 1936. január 18. 3. FÖLDESSY János: Séta a Nemzeti Sporttelep körül a régi löversenytéren, ahová Szendy polgármester tervezi. *Magyarország*, 1936. március 4. 12. Mező Ferenc sporttörténész, aki az ókori olimpiai játékokról írott munkájával aranyérmet nyert az 1928-as szellemi olimpián, szintén első helyen említette az Aréna út mellett húzódó területet. L. MEZŐ Ferenc: Magyar Nemzeti Stadion. *Új Idők*, 1936. július 12. 80. Hajós viszont eközben hűtlen lett a régi löversenyterhez és egy ideig a Tisza Kálmán téri (ma: Köztársaság tér) volt gázgyár területét preferálta. Fedett sportépítkezések. *Vállalkozás–Építkezés*, 1936. február 17. 4.
151. A Nemzeti Stadion megépítése a magyar sport léterdeke. *Ország–Világ*, 1936. február 10. 2–3. KARAFIÁTH, 1936. 125.
152. Vázsonyi János, ill. vitéz Martsekényi Imre képviselőházi beszéde. 1936. május 19. KN 1935–1940, VIII. 8. és 38.
153. A Sportügyi Különbizottság ülése. 1936. január 29. és március 24. BFL IV. 1403 dd. Felkay Ferenc tanácsnok átirata Kelemen Kornél OTT-elnöknek. 1936. március 23. BFL IV. 1409 c. 89.584/1936–VII. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.) Kelemen Kornél OTT-elnök átirata Felkay Ferencnek. 1936. április 4. BFL IV. 1409 c. 90.204/1936–VII. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.)
154. MÉHES-MISLEY, 1936. (Idézet a 34. oldalon.)
155. Aranyhegy, 1936. 1–10.
156. Aranyhegy, 1936. 11–17. Rotter egyébként nem csupán kiváló repülő, hanem elsőrangú tervezőmérnök is volt. Saját építésű Nemere gépén 1936-ban 336 km-es repüléssel távolsági világcsúcsot állított fel.
157. Aranyhegy, 1936. 20–27. A kiadvány külön fejezetet szentelt a környéken található természetes hőforrásokra épült fürdőknek. Egészen közel volt ide Rómaifürdő, a csillaghegyi Árpád-fürdő, az Aquincumi Strandfürdő és Pünkösöd-fürdő.
158. Az ŐSB levele Szendy Károly polgármesterhez. 1936. június 15. BFL IV. 1409 c. 93.884/1936. sz. (1366/1938–III. lvt. sz. Sportliget.) A Sportügyi Különbizottság ülése. 1937. január 29. BFL IV. 1403 dd. Csordás Elemér tisztí főorvos szakvéleménye a stadiontervekről. 1937. február 19. BFL IV. 1409 c. 2427/1937–VII. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.) Bárány István fogalmazó összefoglaló jelentése Szendy Károly polgármesterhez. 1938. január 8. BFL IV. 1409 c. 306.705/1939. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.)
159. Vázsonyi János interpellációja Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterhez és Hóman válasza. 1936. november 18. KN 1935–1940, X. 180–182.
160. 25.000.000 millió pengőbe kerülne a lágymányosi Nemzeti Stadion és vásárváros. *Közgazdasági és Közlekedési Tudósító*, 1937. december 1. 1. Maróti Géza 1937-ben több tervet is készített a stadion és a kiállítási terület közös elhelyezéséről. L. BTM KM ÉT Maróti. 66.107., 66.121. és 66.122., valamint MNGA Maróti. 19.699/1976. 4. doboz. Stadion és kiállítási

- terület. Lágymányos. 835. és 860. sz. A tervek és a leírások összevetéséből úgy tűnik, hogy a leginkább favorizált megoldás a szövegben ismertetett változat volt. L. MNGA Maróti. 19.699/1976. 4. doboz. Stadion és kiállítási terület. Lágymányos. 841., 847. és 849. sz. és BTM KM ÉT Maróti. 66.102. sz.
161. NEMES, 1937.
162. MARÓTI, 1940. 96–99. A komplexum teljes költségvetése 25 millió pengő volt, de Marótiék szerint ezt külső befektetők részvállalásával 18 millióra le lehetett volna szorítani. Az öt éven át fizetendő 3,5 millió pengő azonban még így is horribilis összeg volt, amit az országos biztosítók – az OTI és a MAB – részvényjegyzésével kívántak finanszírozni. Az állandó vásárváros és a Nemzeti Stadion ügye. *Munkaügyi Közlöny*, 1937. november 5. 3. 25.000.000 millió pengőbe kerülne a lágymányosi Nemzeti Stadion és vásárváros. *Közgazdasági és Közlekedési Tudósítók*, 1937. december 1. A finanszírozásra más elképzelések is születtek. Volt olyan terv is, amely 25 éves futamidejű, végül 85%-os kamatos kamatot nyújtó általános nyereménykötvényt kibocsátásában látta a megoldást. L. Kodó László felsőházi tag emlékirata a finanszírozásról. 1937. november 26. OL K 305 174. cs. 1935–1938–5/2. 93.457/1938. sz. (26–29. f.)
163. BIERBAUER Virgil: Városépítési problémák 1938-ban. *Vállalkozók Lapja*, 1938. január 3. 5. Bessenyei Zénó FKT-elnök levele Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1938. február 5. OL K 305 174. cs. 1935–1938–5/2. 93.457/1938. sz. (20. f.) Misley 1938, 602. MARÓTI, 1940. 91.
164. A Sportügyi Különbizottság ülése. 1938. január 19. BFL IV. 1403 dd. FKT 1940, 40–43.
165. A Lágymányoson húszmillió pengő költséggel felépítik a Nemzeti Stadiont. *Műszaki Világ*, 1940. július 6. 6. Törvényjavaslat a Nemzeti Stadionról. Érdekes terv a Nemzetközi Vásárral kapcsolatban. *Magyar Közgazdaság*, 1940. július 11. I. MARÓTI, 1940. 116. Harer 1941. A közmunkatanács ezen új tervét részleteiben nem ismerjük.
166. Városrendezési tervpályázat a lágymányosi Nemzeti Stadion és Nemzetközi Vásár elhelyezésére. *Magyar Építőművészet*, 1942. február. 46–47. Az FKT 1942. február 24-i ülésének jegyzőkönyve. BFL II. 1. a. 1941. 71. kötet 2326/1942. sz. FKT, 1942. 12.
167. K. Császár Ferenc (1879–1955) építész, 1941-től a közmunkatanács alkalmazásában. További építészeti munkásságát nem ismerjük. Kismarty-Lechner Jenő (1878–1962) – a kor egyik legdivatosabb építész, a Rezső téri templom (1931), a Hermína úti templom (1937) és az eucharisztikus kongresszus főoltárának (1938) tervezője – két művével is részt vett a pályázaton. L. BTM KM ÉT KISMARTY-LECHNER. 66.29.2. és 66.29.3. Városrendezési tervpályázat a lágymányosi Nemzeti Stadion és Nemzetközi Vásár elhelyezésére. *Magyar Építőművészet*, 1942. február. 47.
168. K. Császár tervei I. Városrendezési tervpályázat a lágymányosi Nemzeti Stadion és Nemzetközi Vásár elhelyezésére. *Magyar Építőművészet*, 1942. február. 46. A Stadion és az állandó vásárterület modellterve. *Magyar Építőművészet*, 1943. november. 274. A versenyben indult még Fischer József (1873–1942) építész, Tóth Zsigmond (1894–?) mérnök, Tömböly Dénes (1898–?) építész, politikus, Vég Gyula (1872–?) építész és Záborszky Gyula (?–?) mérnök. Néhányuk tervét közli: Városrendezési tervpályázat a lágymányosi Nemzeti Stadion és Nemzetközi Vásár elhelyezésére. *Magyar Építőművészet*, 1942. február. 46–47.
169. Tervpályázatot írnak ki a Nemzeti Stadion felépítésére. *Nemzeti Sport*, 1942. június 2. 1. A Stadion és az állandó vásárterület modellterve. *Magyar Építőművészet*, 1943. november. 274. Nagyarányú építkezések a Lágymányoson. *Budai Krónika*, 1944. február 23. I. BORBÍRÓ, 1947. 320.
170. Rimanóczy Gyula (1903–1958) építész. A hazai modern építőművészet egyik legkiválóbb alakja. A Műszaki Egyetem „R” épületének tervezéséért (1955) Kossuth-díjat kapott. Más ismert épületei: Pasaréti ferences templom és rendház (1934), Nemzeti Sportcsarnok (Gerlóczy Gedeonnal, Müller Miksával, Simkovits Lajossal és Tóth Imrével, 1941) és Dob utcai Postaigazgatóság (ma: Közlekedési, Hírközlési és Vízügyi Minisztérium; Hidasi Lajossal és Papp Imrével, 1939), Bosnyák téri templom (befejezetlen, 1944).
171. Az 1944. november végén készült tervek I. OMVH MÉM Rimanóczy 69. 2. 1–5. sz.
172. KÉPESSY, 1946. BFL XV. 322 FKT. 73. sz.
173. FÖLDESSY János: Az 50 éve Európa bajnok Hajós Alfréd jövőre – első olimpiai bajnokságának 50 éves jubileumára – szeretné megkezdni a Magyar Olimpiai Stadion építését. *Képes Figyelő*, 1945. október 6. Sport-figyelő melléklet. HAJÓS Alfréd: Központi Sport-telep Népstadion műszaki ismertetése. 1946. február 8. TSM Hajós. 201. sz. boríték.
174. HAJÓS, 1947. E mérkőzéssel egyébként a magyar futball születésének 50. évfordulóját ünnepelték, és a kezdőünnepséget éppen Hajós végezte el, aki a BTC-vel már az első hivatalos hazai futballmérkőzésen is játszott a Vienna ellen.
175. Fischer József FKT-elnök levele Bognár József polgármesterhez. 1947. július 31. BFL XXI. 508 c. 322.119/1947–III. sz. (III. 5365/1947. lvt. sz.)
176. Weichinger Károly (1893–1982) építész, 1954-ben Kossuth-díjat kapott. Legismertebb munkája a Gellérthegy Dunára néző szikláiba épített Pálos-rendi kolostor (ma a Balettintézet kollégiuma, 1934), a pécsi pálos templom (Nendtvich Andorral, 1935), a Szilágyi Erzsébet leánygimnázium (Hübner Tiborral, 1937), az egykori csepeli párház (ma az MSzP irodája 1952) és az ajkai kórház (1962).
177. HAJÓS Alfréd–WEICHINGER Károly: A XIV. ker. régi Lóversenyter helyén létesítendő központi sporttelep helyszínrajza. 1947. augusztus 21. BFL XXI. 508 c. 324.328/1947–III. sz. (III. 5365/1947. lvt. sz.) Értekezlet a Népstadion építéséről. 1947. december 2. OL XIX–A–16–b. 130. doboz. Sportlétesítmények. Népstadion. Tervfeladat – Népstadion. Összesítés.

178. A Vasas SC levele Bognár József polgármesterhez. 1947. augusztus 25. BFL XXI. 508 c. 322.674/1947–III. sz. (III. 5365/1947. lvt. sz.) Ortutay Béla, a Nemzeti Sportbizottság főtükára levele Bognár József polgármesterhez. 1947. szeptember 15. BFL XXI. 508 c. 93.658/1947. sz. (III. 5365/1947. lvt. sz.)
179. Értekezletek a Népstadion építéséről. 1947. december 2. és december 29. OL XIX–A–16–b. 130. doboz. Sportlétesítmények. Népstadion. Tervfeladat – Népstadion. Összesítés.
180. Limbek Gyula (1903–1955 k.) építész. Baloldali meggyőződése miatt – talán a harmincas években – elhagyta Magyarországot, és bécsi, majd párizsi emigráció után a Szovjetunióban telepedett le, és itt folytatott építészeti tevékenységet: egyes források szerint ő tervezte a tbiliszi Lenin-stadiont. L. Ilyen lesz a 70.000-es Népstadion. *Szabad Nép*, 1948. március 21. 10.
181. LIMBEK Gyula: A budapesti régi löversenyterén felépítendő Népstadion műszaki ismertetése. 1948. január 10. BFL XXI. 508 c. (III. 5365/1947. lvt. sz.)
182. Rados Kornél előterjesztése a közgyűlésben. 1948. április. BFL XXI. 508 c. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa ügyviteli iratai. 316.350/1948–III. sz. (III. 5365/1947. lvt. sz.) A Gazdasági Főtanács fontos határozatai. *Szabad Nép*, 1948. március 19. 2. Ilyen lesz a 70.000-es Népstadion. *Szabad Nép*, 1948. március 21. 10.
183. Ifj. Dávid Károly (1903–1973) építész. A hazai modern építészet kiemelkedő képviselője, a Népstadion tervezéséért 1954-ben Kossuth-díjat kapott. Más ismertebb munkái: BNV-főbejárat (1936), Férihegyi repülőter felvételi épülete (Mistéth Endrével, 1940–1950), Csörsz utcai MOM-kultúrház (1951).
184. Juhász Jenő (1918) építész. Legismertebb épülete az Általános Épülettervező Vállalat Krisztina körüli székháza (1951), a Gamma Finommechanikai Művek Fehérvári úti üzeme (1963) és a Köröscsarnok (1975).
185. Kiss Ferenc (1918–1996) építész. Legismertebb munkája az újpesti rendelőintézet (1950) és a Harmat utcai lakótelep (Pál Balázssal, 1953). 1956 után Svédországban élt és dolgozott.
186. HALÁSZ I., 1953. 338–339. DÁVID, 1953. 349.
187. A Stadion környékének és a hozzávezető forgalmi utak szabályozási vázlatterve. 1948. április. BFL XV. 323 PT. 39. sz. E terv világosan megmutatta, hogy a régi löversenyter rossz közlekedése már a legalapvetőbb sportépületek elhelyezését is jöcskán megnehezíti. Az autóbusz- és villamosvonalakra, valamint az autós és gyalogos közlekedésre támaszkodó forgalom-szabályozás miatt – ekkor még szó sem volt metróépítésről – még e viszonylag nagy területen is mindössze két pálya elhelyezésére nyílt mód. A felszíni közlekedés helyigénye miatt ezeket is csak pontatlan tájolással és kissé esetenül lehetett beprézelni a szabálytalan alakú telekre.
188. A Városrendezési és Magánépítési Ügyosztály levele Bognár József polgármesterhez. 1948. május 14. és Bognár József polgármester határozata. 1948. május 15. BFL XXI. 508 c. 316.350/1948–III. sz. (III. 5365/1947. lvt. sz.) A Gazdasági Főtanács ülése. 1948. május 20. OL XIX–A–16–a. 233. doboz 7955/1948. Solt Oszkár feljegyzése. 1948. június 3. OL XIX–A–16–a. 233. doboz 8437. sz. Fővárosi Közlöny, 1948. június 21. II. sz. melléklet. 5–7. Fővárosi Közlöny, 1948. július 10. II. sz. melléklet. 5–7. FÖLDES–KUN–KUTASSI, 1977. 390. FBM V/a. Jegyzet a 64. sz. irathoz.
189. BUS-FEKETE Pál: „Nem véletlen, hogy a magyar demokrácia alkotja meg a Stadiont – mondta Hegyi Gyula a Centenárius Stadion építkezésének ünnepélyes elkezdése alkalmából.” *Sport*, 1948. július 14. I. RIMASZÉKY, 1957. 13. Kétségtől függetlenül fontos kérdés, miért nem született meg a stadion már jóval korábban, hiszen felépítését a közvélemény és a sportkörök erősen támogatták, és törvény is rendelkezett róla. Az OTT a királyságtól a forradalmakon át a Horthy-korszakig mindvégig igyekezett megnyerni a hatóságokat a stadion ügyének: hol alázatos kérelemben, hol a profitábilis beruházás ígéréssel, hol számonkérőleg, hol a modern társadalmi élet e fontos intézményét követelve szólalt fel a stadion fölépítése érdekében. Ám a két háború, a többször is fellépő gazdasági krízis, valamint a kerületek és gazdasági érdekeltségek versengése és féltékenysége mindannyiszor közbeszólt. (Abban pedig, hogy sohasem volt eléggé erős a politikai akarat a stadion felépítésére, talán az is szerepet játszott, hogy a Horthy-korszak kormányzó elitje – részben az I. világháborút követő forradalomra és a Tanácsköztársaságra emlékezve – általában ellenszenvvel tekintett a népmozgalmakra, és tartott a spontán tömegeseményektől, amilyen pl. egy hatvan-nyolcvanezres nézősereget vonzó sportrendezvény lehetett.)
190. BORBÍRÓ, 1947.
191. Az élsportolók élenjárnak a Békekölcson jegyzésében is. *Szabad Nép*, 1950. szeptember 29. 8.
192. Preisich Gábor és Harnos Zoltán szíves közlése. *Népszava*, 1934. december 22. 4.
193. Harnos Zoltán (1925) építész. Legismertebb munkája az MTK-stadion újjáépítése (1953), a tatai edzőtábor több épülete (1952–1956), a kazincbarcikai kórház függőfala (1967) és a Bp. Spartacus sportszarnoka (1975).
194. Fecskés Tibor (1922) építész. Legismertebb munkája a Vörös Október Férfiruhagyár üzemépülete (ma: Elit Ruhagyár, Üllői út 206.; Harnos Zoltánnal, 1955). Az 1956-os forradalom után az Egyesült Államokba emigrált.
195. Borosnyay Pál (1922) építész. Legismertebb munkái: kőbányai Egészségház (Németh Pállal és másokkal, 1949), Pécsi Orvostudományi Egyetem klinikája (Gádosor Lajossal, 1967) és központi oktatási tömbje (1970). A hetvenes évek közepétől műemlék-rekonstrukciókat végez, többek között a Szent István bazilikában.
196. Gilyén Jenő (1918) mérnök. A stadionépítés vasbeton-statikai tapasztalatai alapján tökéletesítette a házgyári építkezési eljárásokat. A Népstadion statikai tervezéséért 1954-ben Kossuth-díjat kapott. Más ismertebb munkái a piszkéstetői csilagvizsgáló és kutatóház (1962–1964) és a kelenföldi lakótelep (sokadmagával, 1966–1968) statikai tervezése.

197. LÉVAI, 1948. HALÁSZ I., 1953. 339–340. KAPSZA, 1986. 10–11. Az elrendezési tervből kiderül, hogy Dávidék számoltak az 1941-ben megnyitott Nemzeti Sportcsarnok mellett elhelyezendő két újabb csarnok felépítésével és a Millenáris versenypálya átépítésével is. L. LÉVAI, 1948. 322–324.
198. Janáky István (1901–1966) építész. Legismertebb munkái: Palatinus strandfürdő (Masirevich Györggyel, 1937), Madách téri rendelőintézet (Hübner Tiborral, 1938), Magyar kir. Ipari Anyaghivatal (ma a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetségének épülete a Nagy Imre téren; Szendrői Jenővel, 1942), Miskolci Műszaki Egyetem (Jánossy Györggyel és másokkal, 1950–1966), újjáépített Budavári palota (sokadmagával, 1952–1964).
199. Jánossy György (1923) építész. Legismertebb munkái: Miskolci Műszaki Egyetem (Janáky Istvánnal és másokkal, 1950–1966), salgótarjáni Karancs Szálló (Hrecska Józseffel, 1964), kazincbarcikai kórház (1967), Szentháromság téri Diplomata-ház (1981).
200. HALÁSZ I., 1953. 340. és 342–343.
201. HALÁSZ I., 1953. 341. és 345. A stadion építésénél kezdettől fogva súlyt fektettek a vasbeton elemek előgyártására. A nagy magasságban elhelyezett, óriási tömegű elemek kiöntését és szaluzását a korabeli technológiával nem lehetett megoldani. A helyszíni előgyártás meggyorsította és jelentősen olcsóbbá tette az építést, ugyanakkor a bonyolult, bravúros vonalakról le kellett mondani. A teljes elrendezési terven egyébként a három sportcsarnok, az új vonalú Millenáris és a stadion által bezárt területen ekkor már egy további labdarúgópálya és nyolc teniszpálya is szerepelt. Vö. LÉVAI, 1948. 322–324. és SZENDRŐI, 1949. 19.
202. REJTŐ László: Épül a Centenárius Stadion. *Népszava*, 1948. december 3. 8. RIMASZÉKY, 1957. 19. és 26.
203. MDP 1951a, 85. OI 1949–1953, I. kötet 28. sz. Törvények 1949, I. 90.
204. RIMASZÉKY, 1957. 39–40., 46. és 66. HALÁSZ I., 1953. 341. és 345. DÁVID, 1953. 351–352.
205. OL XIX–A–16–b. 129. doboz Népstadion 0073. sz. dosszié. OL 276. fond 112/46. 6. e. 2. és 28. f. Az építkezés költségei az első két naptári évben meghaladták a hétmillió forintot, a folytatásra pedig az ötéves terv további 43,5 milliót szánt. L. A vallás- és közoktatásügyi miniszter javaslata az 5 éves terv sportberuházásaira. 1949. november 9. OL XIX–A–16–a. 233. doboz. 0372/S/281/949. sz. OL 276. fond 112/46. 6. e. 12. f. Ellenőri jelentés a Magyar Beruházási Bankhoz. 1950. május 8. OL XIX–A–16–a. 233. doboz. 100/C/20/1950. sz. Perlusz József OTSB osztályvezető feljegyzése. 1952. december 11. OL XIX–I–14. 1953 65. doboz 885. tétel Népstadion. 235–N–60. sz.
206. Rudnai Gyula, a Városerőssítési Tervező Iroda Nemzeti Vállalat igazgatója levele az Országos Sporthivatalhoz (1950. március 27.) és Dávid Károly levele Hegyi Gyulához (1950. március 30.). OL XIX–I–14. 1950–74.568. sz.
207. Harnos Zoltán szíves közlése. RIMASZÉKY, 1957. 62., 70. és 113. Ellenőri jelentés a Magyar Beruházási Bankhoz. 1950. május 8. OL XIX–A–16–a. 233. doboz. 100/C/20/1950. sz. Horváth Lajos tervhivatali főosztályvezető feljegyzése. 1950. október 23. OL XIX–A–16–a. 233. doboz. 102/711/950. sz.
208. Az Országos Tervhivatalban 1950. november 14-én tartott értekezlet jegyzőkönyve. OL XIX–A–16–b. 129. doboz Népstadion 0073. sz. dosszié. A VÁTI kimutatása a 100 000 fő befogadására épülő Népstadionról. 1950. december 16. és Dávid Károly levele az OT-hoz. 1950. december 28. OL XIX–A–16–b. 129. doboz Népstadion 0073. sz. dosszié. Pandurovics József, a Fővárosi Magasépítési Beruházó és Kivitelező Vállalat igazgatójának levele az Országos Testnevelési és Sport Bizottsághoz. 1951. január 4. OL XIX–I–14. 1951–90.128. sz.
209. A Tervfeladatot Jóváhagyó Bizottság (Területrendezési Intézet) 1951. január 12-i ülésének határozata. 1951. január 23. OL XIX–A–16–b. 129. doboz Népstadion 0073. sz. dosszié. Cséky Sándor tervhivatali főosztályvezető Hegyi Gyula vallás- és közoktatásügyi államtitkárhoz. 1951. január 31. OL XIX–I–14. 1951–91.412. sz.
210. DÁVID Károly: Tervfeladat ismertetése. 1951. február 20. OL XIX–A–16–b. 129. doboz Népstadion 0073. sz. dosszié.
211. MDP 1951b, 188–232. Pandurovics József FMBKV-igazgató levele az OTSB-hez. 1951. március 4. OL XIX–I–14. 1951–91.474. sz. Preisich Gábor főmérnök feljegyzése. 1951. április 26. OL XIX–A–16–a. 233. doboz. 76/368/951. sz.
212. Nagy Iván feljegyzése a Népstadion építésével kapcsolatos kérdésekről. 1951. június 30. OL XIX–A–16–b. 129. doboz Népstadion 0073. sz. dosszié. Borsos Józsefnek, a FBV vezérigazgatójának levele az OTSB-hez. 1951. július 9. OL XIX–I–14. 1951–94.919. sz. FBM V/a 1985, 273. Lábjegyzet.
213. Törvényjavaslat az ötéves tervről szóló 1949. évi XXV. tv. módosításáról. 1951. május 15. OI 1949–1953, I. 51. sz. Az 1951-II. tc. az ötéves tervről szóló 1949. évi XXV. törvény módosításáról. Törvények 1951, I. 8.
214. Tervfeladat. Népstadion. 36. Organizáció, valamint Összesítés. Középpülete tervező Vállalat. 1951. augusztus 19. OL XIX–A–16–b. 130. doboz. Sportlétesítmények. Népstadion. Egy hónappal később elkészült a részletes helykiosztási vázlat. Eszerint a földlelátón 22 392 ülőhely és 25 842 állóhely, a vasbeton tribünön 51 743 ülőhely létesült volna, ami a díspáholy 40 ülőhelyével összesen 100 017 férőhelyet jelentett. L. 100 000 fős Népstadion helykiosztási vázlata. 1951. szeptember 10. OL XIX–A–16–b. 131. doboz. Sportlétesítmények. Népstadion.
215. Kivonat a Tervfeladatot Jóváhagyó Bizottság 1951. november 9-i ülésének jegyzőkönyvéből. 1951. november 20. OL XIX–A–16–b. 129. doboz Népstadion 0073. sz. dosszié. Vas Zoltán novemberben 14-én ugyanilyen értelmű előterjesztést tett az Országos Tervhivatalban, amit később el is fogadtak. L. OL XIX–A–16–b. 248. doboz. Sportlétesítmények. Népstadion. 004254/1951. sz.
216. OL XIX–I–14. 49. doboz 885. tétel Népstadion. Passim. ZÁTONYI Ferenc: Hetvenöt sztahanovista a Népstadion építői

- közzött. Népsport, 1952. február 19. 3. Kétszáz új dolgozó kezdte meg munkáját a Népstadion építkezésén. *Esti Budapest*, 1952. július 29. 5.
217. Nyíri István (1902–1955) építész. Legismertebb munkái: Szabadság téri Pénzügyi Központ (ma a Magyar Televízió egyik irodaépülete; Lauber Lászlóval, 1940), Erzsébet téri autóbusz-pályaudvar (1949).
 218. 2.018/1950. sz. minisztertanácsi határozat. 1950. szeptember 17. Törvények 1950, I. 468–469. KELEMEN–VAJDA, 1981. 195–196. PRAKALVI, 1994. 31–40. A metróberuházás nagyságrendjéről itt talán elegendő annyit elmondani, hogy Sztalinváros felépítése után ez volt – pontosabban: ez lett volna – az ötvenes évek legnagyobb vállalkozása. Az építkezés 1950–1954 között váltakozó intenzitással folyt. A kettős kupola megépült, ám ezeket nem sokkal az építkezés leállása után visszabontották. A hatvanas évek közepén a munka újraindult, és 1970. április 2-án átadták a Népstadion állomást. Az egyszerűbb formában befejezett felszíni állomásépületekben ma a BKV irodái működnek.
 219. A nagy építészeti vitához I. RÉVAI, 1951 és MAJOR–OSSKÓ, 1978. 45–95.
 220. Az MDP KV agitációs és propaganda osztályának feljegyzése a Népstadionhoz vezető felvonulási út szobortémáiról. 1952. december 3. OL 276. fond 89/13. 6. e. 172–173. PÁTZAY, 1953. 359–362. Az alumíniumból készült szoboröntvények 1953 és 1958 között kerültek a helyükre. A dromosz mint felvonulási útvonal a földalatti vasút állomásától vezetett volna a stadionig, de a metró kijárata később más helyre került.
 221. Borsos József, a Fővárosi Beruházási Vállalat vezérigazgatója és Erős Imre, a 23/1. sz. Stadionépítő Vállalat főmérnöke levele az Országos Tervhivatalhoz. 1952. június 24. és Borsos József levele az Országos Testnevelési és Sport Bizottsághoz. 1952. július 9. OL XIX–I–14. 49. doboz 885. tétel Népstadion. Utasítás a Népstadion építési munkálatainak tervkérdéseiről. (Dátum nélkül.) OL XIX–A–16–b. 382. doboz. Sport. A Népstadion építési munkálatainak tervkérdései. 0252/I/1952. sz.
 222. Borsos József FBV-vezérigazgató jelentése. 1952. december 12. OL XIX–I–14. 65. doboz. 1953. 885. tétel Népstadion. 885–Ns–6. sz. Rabatin János OTSH-tisztviselő feljegyzése Sebes Gusztáv részére. 1953. január 8. OL XIX–I–14. 65. doboz. 1953. 885. tétel Népstadion. Sz. n. Hegyi Gyula levele az OT titkársághoz. 1953. március 20. OL XIX–I–14. 49. doboz. 1952. 885. tétel Népstadion. 885–Ns–104. sz.
 223. Lachner Lajos, a 23/1. sz. Stadionépítő Vállalat igazgatója levele az OTSB-hez. 1953. március 16. OL XIX–I–14. 65. doboz. 1953. 885. tétel Népstadion. 885–Ns–156. sz.
 224. FBM V/a. 64. sz. A hiánylistán szerepelt salak, cement, gömbvas, hengerelt acél, csőanyag, vörösrézhuval, kábel, akkumulátor, bútorfa, alumínium és burkolatko, valamint sok nélkülözhetetlen munkagép. Ebben persze nyilván a kivitelezők túlságos panaszkodása is benne volt, ám az kétségtelen, hogy a nehézségek miatt a stadion építése még a megnyitó előtti napon is folyt és számos szerelési munka az átadás utánra maradt.
 225. RIMASZÉKY, 1957. 61. és 124.
 226. A Szakszervezetek Országos Tanácsa Testnevelési és Sportosztályának jelentése a Népstadion megnyitőünnepségének előkészületeiről. 1953. május 28. OL XIX–I–14. 60. doboz. 1953. 885. tétel Népstadion megnyitási ünnepség. 885–Ns–9/1953. sz. Keleti Ferenc és Hegyi Gyula javaslata a Titkársághoz a Népstadion megnyitőünnepségének tervezetéről és költségvetéséről. 1953. július 18. OL 276. fond 54/253. 6. e. 22–24.
 227. Beszámoló a megnyitóról. *Népsport*, 1953. augusztus 21. 1–4. Stadion-sztori 1988, 12–14. SZALAY, 1985. 34.
 228. ROMÁN, 1953. RUISZ, 1953. 335–336. ROMÁN, 1956. 13. PRAKALVI, 1994. 33. Az MDP Politikai Bizottsága 1953 augusztusában úgy döntött, hogy jelentős forrásokat von el a metróépítéstől és a korábbi tervekkel szemben 1954. december 31-re csak az alagutak 2/3-át kell megépíteni, míg az állomások gépészeti munkáinak elvégzését és a szerelvények beszerzését le kell állítani. (Ekkor még nem zárták ki annak lehetőségét, hogy a második ötéves terv végére – vagyis kb. 1957-re – a stadion és az Engels tér közötti szakasz megépülhet.) Az év végén azonban az illetékesek már azt kutatták, hogyan lehet a legkisebb ráfordítással biztonságosan leállítani az építkezést, majd 1954. februárjában a Politikai Bizottság határozatot hozott a szükséges állagmegóvási munkák elvégzéséről, a földalatti vasút építésének leállításáról és a munkaerő, a gépek és a beruházási források más építkezésekre történő átirányításáról. Az MDP PB 1953. augusztus 19-i ülésének jegyzőkönyve és határozata. OL 276. fond 53/132. 6. e. 61–69. f. Bebrits Lajos közlekedés- és postaügyi miniszter előterjesztése ill. kiegészítő jelentése az MDP PB-hez. 1953. december 27., ill. 1954. január 6. OL 276. fond 53/157. 6. e. 33–34. ill. 28–29. f. Az MDP PB határozata. 1954. február 12. OL 276. fond 53/157. 6. e. 46–47. f.
 229. Ez az ifjú Gilyén számára karrierjének megalapozását jelentette, Dávidnak pedig építészpályája megkoronázását – és talán elégtételt is, hiszen őt 1952-ben a szocialista realizmus kérdésében elfoglalt negatív álláspontja miatt leváltották a Középület Tervező Irodában viselt műteremvezetői posztjáról. RIMASZÉKY, 1957. 92. Gilyén Jenő és Harmos Zoltán szíves közlése.
 230. Hajós Alfréd levele ismeretlenhez. 1954. március 5. TSM Hajós. 201. sz. boríték.
 231. Nagybudapest, 1948. 22. BORBÍRÓ, 1952. 56–58. FEHÉRVÁRI, 1987. 63–64. PREISICH, 1969. III. 47. JÁSZTER László: Műleírás az állandó kiállítás vázlattevéihez (1953. április 20.), Állandó kiállítás az Aranyhegyen (1953. április), Állandó kiállítás. Tájékoztató (Aranyhegy), valamint Feljegyzés az állandó kiállítás vázlattevéiről (1953. május 11.) OL XIX–A–16–b. 205. doboz. Lágymányos. Kiállítási terület. 03024/50/1951. sz. A hatvanas évek közepén még egyszer – alkalmasint utoljára – felbukkant az aranyhegyi stadion ötlete. Ekkor egy tervpályázat értékelésekor fogalmazódott meg az

a vélemény, hogy az Aranyhegy és Péterhegy közti területet a stadion esetleges későbbi megépítésére tartalékolni kell. L. SCHÖMER, 1967.

232. FÖLDESSY, 1958. 155. MAYER, 1976. 303–304. Pedig 1955 tavaszán, nem sokkal Brundage NOB-elnök újabb budapesti látogatása után, Harmos Zoltán megbízást kapott az aranyhegyi stadion és olimpiai falu előzetes terveinek és költségvetésének elkészítésére. A mintegy 2 milliárdos büdzsé három nagyobb tételből állt össze: a szorosan vett sportberuházásokból, a közlekedési fejlesztésekből és az utóbb lakónegyeddé alakítandó olimpiai telep felépítéséből. Amikor azonban végül Róma kapta a játékok rendezési jogát, e tervet ad acta tették. Harmos Zoltán szíves közlése.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

NYOMTATOTT FORRÁSOK

BPSZTB 1929=Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága által az 1929. évben tartott közgyűlések jegyzőkönyvei. Budapest, Budapest Székesfőváros, 1929.

FBM V/a=Források Budapest múltjából. V/a. Források Budapest történetéhez 1950–1954. (Főszerkesztő: SÁGVÁRI Ágnes. Szerkesztette GÁSPÁR Ferenc és SZABÓ Klára.) Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1985.

IMTST VI.=Iratok a magyar testnevelés és sport történetéhez. VI. Testnevelés és sport Magyarországon a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején 1918–1919. (Összeállította és szerkesztette Kiss Dezső.) Budapest, Testnevelési Tudományos Tanács, 1970. (Kézirat)

IMTST VII.=Iratok a magyar testnevelés és sport történetéhez. VII. Testnevelés és sport Magyarországon az ellenforradalom hatalomra jutása idején 1919–1920. (Összeállította és szerkesztette KISS Dezső.) Budapest, Testnevelési Tudományos Tanács, 1970. (Kézirat)

KI 1922–1927=Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának irományai. I–XIX. Budapest, Pesti, 1923–1926.

KI 1931–1936=Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának irományai. I–XII. Budapest, Athenaeum, 1932–1935.

KI 1935–1940=Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának irományai. I–XIII. Budapest, Athenaeum, 1935–1939.

KN 1922–1927=Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója. I–XLVI. Budapest, Athenaeum, 1922–1926.

KN 1927–1932=Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának naplója. I–XXXVII. Budapest, Athenaeum, 1927–1931.

KN 1931–1936=Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának naplója. I–XXIV. Budapest, Athenaeum, 1931–1935.

KN 1935–1940=Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának naplója. I–XXII. Budapest, Athenaeum, 1935–1939.

KN 1939–1944=Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának naplója. I–XX. Budapest, Athenaeum, 1939–1944.

MDP 1951a=A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervezési Bizottságának fontosabb határozatai. Budapest, Szikra, 1951.

MDP 1951b=A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából. Budapest, Szikra, 1951.

MOB II.=KERESZTÉNYI József: A MOB története. II. Iratok a Magyar Olimpiai Bizottság történetéhez (dokumentumok) 1894–1970. (Szerkesztette KISS Dezső.) Budapest, Testnevelési Tudományos Tanács, 1970.

MRT 1924=Magyarországi Rendeletek Tára. Ötvennyolcadik folyam. 1924. Budapest, Belügyminisztérium, 1925.

MT 1921=Magyar Törvénytár. 1921. évi törvénycikkek. Budapest, Franklin, 1922.

MT 1925=Magyar Törvénytár. 1925. évi törvénycikkek. Budapest, Franklin, 1926.

OI 1949–1953=Az 1949. évi június hó 8-ára összehívott országgyűlés irományai. I. Budapest, Athenaeum, 1951.

Törvények 1949=Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. 1949. Budapest, Állami, 1950.

Törvények 1950=Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. 1950. I–II. Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1951.

Törvények 1951=Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. 1951. I–II. Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1952.

- BFL II. 1. a=Budapest Főváros Levéltára. A közigazgatás felsőbb szervei. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának iratai. Tanácsülési és bizottsági jegyzőkönyvek
- BFL II. 1. c=Budapest Főváros Levéltára. A közigazgatás felsőbb szervei. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának iratai. Általános ügyviteli iratok
- BFL IV. 1403 dd=Budapest Főváros Levéltára. Megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok. Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai
- BFL IV. 1407 b=Budapest Főváros Levéltára. Megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok. Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai. Tanácsü. ügyosztályok központi irattára.
- BFL IV. 1409 c=Budapest Főváros Levéltára. Megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok. Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai. Polgármesteri ügyosztályok központi irattára
- BFL XI. 834 Sorg=Budapest Főváros Levéltára. XV.17/XV. 834 Sorg Építőipari Rt. tervtára
- BFL XV. 322 FKT=Budapest Főváros Levéltára. XV.17/XV. 322 Fővárosi Közmunkák Tanácsa tervtára
- BFL XV. 323 PT=Budapest Főváros Levéltára. XV.17/XV. 323 Polgármesteri tervtár
- BFL XXI. 508 c=Budapest Főváros Levéltára. Megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok. Budapest Székesfőváros levéltára. Központi szervek. Budapest Székesfőváros Polgármesterének iratai. Polgármesteri ügyosztályok központi irattára
- BTM KM ÉT Kismarty-Lechner=Budapest Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum. Építészeti Tervgyűjtemény. Kismarty-Lechner Jenő tervei
- BTM KM ÉT Maróti=Budapest Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum. Építészeti Tervgyűjtemény. Maróti Géza tervei
- MNGA Maróti=Magyar Nemzeti Galéria. Adattár. Maróti Géza hagyatéka
- OL 276. fond=Országos Levéltár. Magyar Dolgozók Pártja iratai
- OL K 305=Országos Levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Levéltára. Töredék iratok
- OL K 450=Országos Levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Levéltára. Országos Testnevelési Tanács iratai
- OL XIX-A-16=Országos Levéltár. Országos Tervhivatal
- OL XIX-I-14=Országos Levéltár. Országos Testnevelési és Sporthivatal
- OMVH MÉM Rimanóczy=Országos Műemlékvédelmi Hivatal. Magyar Építészeti Múzeum. Rimanóczy Gyula hagyatéka
- TSM Hajós=Testnevelési és Sportmúzeum. Hajós Alfréd hagyatéka

EGYKORÚ IRODALOM

- Aranyhegy 1936=A Nemzeti Stadion az Aranyhegyen. Budapest, BICHLER-BÜCHLER [1936].
- ÁRKAY-BORBÍRÓ 1933=ÁRKAY Bertalan-BIERBAUER Virgil: A Magyar Nemzeti Stadion elhelyezésének és felépítésének kérdése. Magyar Mérnök- és Építészeti-Egylet Közlönye 1933/51-52. (december 24.) 277-289.
- BORBÍRÓ 1933=BIERBAUER Virgil: Budapest városépítési problémái. Budapest, Tér és Forma, 1933.
- BORBÍRÓ 1947=BORBÍRÓ Virgil: A budapesti Nemzeti Stadion. Budapest 1947/9. 320-324.
- BORBÍRÓ 1952=BORBÍRÓ Virgil: Javaslatok Budapest rendezési és fejlesztési tervéhez. Budapest, 1952. november. (Kézirat. Országos Műemlékvédelmi Hivatal. Magyar Építészeti Múzeum)
- BUDAY 1929=BUDAY GYULA: A Nemzeti Stadion elhelyezéséről. Testnevelés 1929/11. 752-759. és 1929/12. 828-836.
- DÁVID 1953=ifj. DÁVID Károly: A Népstadion tervezése. Magyar Építőművészet 1953/11-12. 349-352.
- FKT 1940=A Fővárosi Közmunkák Tanácsának működése 1936-1940. Budapest, 1940. (Kézirat. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár)
- FKT 1942=Jelentés a Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1941-42. évi működéséről és 1942-43. évi munkatervéről. Budapest, 1942.
- GERLÓCZY 1933=GERLÓCZY Zsigmond: A Nemzeti Stadiont Óbudán kell felépíteni. [Budapest, Franklin] 1933. (Klny. az Egészség 1933. decemberi számából. Megjelent még: Budapesti Hírlap 1933. december 10.)
- HAJAS 1935=HAJAS István: A Nemzeti Stadion s annak helye (Vitéz Hajas István okl. építésmérnöknek 1935. III. 17.-én a Vitézi Rend székházában tartott előadása) (Kézirat. Magyar Testnevelési Egyetem Könyvtára)
- HAJÓS 1947=HAJÓS Alfréd: A stadionkérdés. Hol építsük fel a Nemzeti Stadiont és a nagyobb sportpályákat? Sport Szemle 1947. március. 1-3.
- HAJÓS 1956=HAJÓS Alfréd: Így lettem olimpiai bajnok. Budapest, Sport, 1956.

- HALÁSZ Á. 1939=HALÁSZ Árpád: Budapest húsz éve 1920–1939. Fejlődéstörténeti tanulmány. [Budapest] Wolff Károly emlékbizottság, 1939.
- HALÁSZ I. 1953=H. I. [HALÁSZ Imre]: A Népstadion tervezés-története 1947–1953. Magyar Építőművészet 1953/11–12. 338–345.
- HARRER 1941=HARRER Ferenc: A Lágymányos. Magyar Építőművészet 1941. február. 36–37.
- HODÁSZY 1931=Budapest Székesfőváros iskolai és iskolán kívüli testnevelésének történeti fejlődése 1890–1930. (Szerkesztette HODÁSZY Miklós.) Budapest, Budapest Székesfőváros, 1931.
- HODÁSZY 1933=HODÁSZY Miklós: Budapest Székesfőváros Sportügyi Szakbizottságának wien-i tanulmányútja. Testnevelés 1933/6. 684–687.
- KAFFKA 1934=KAFFKA Péter: A magyar nemzeti Stadion. Magyar Szemle XX/3. (1934. március) 221–229.
- KARAFIÁTH 1933=KARAFIÁTH Jenő: A Magyar Nemzeti Stadion. Testnevelés 1933/11–12. 1072–1078.
- KARAFIÁTH 1936=KARAFIÁTH Jenő: A Nemzeti Stadion a kultúra szolgálatában. Testnevelés 1936/2. 123–129.
- KÉPESSY 1946=KÉPESSY József: A sport építőmunkája. Budapest 1946/8. 301–302.
- KÉZDI-KOVÁCS 1933=KÉZDI-KOVÁCS László: Az elhanyagolt Rómaifürdő. Egészség 1933/2. 32–34.
- LÉVAI 1948=L. A. [LÉVAI Andor]: A Centenárius Stadion terve. Új Építészet 1948/9. 321–329.
- Magyar Nemzeti Stadion 1926=A Magyar Nemzeti Stadion kérdése. [Budapest] Országos Testnevelési Tanács, 1926.
- Magyar Nemzeti Stadion 1928=A Magyar Nemzeti Stadion kérdése. Testnevelés 1928/6. 297–331. és 1928/9. 613–621.
- MARÓTI 1940=MARÓTI Géza emlékiratai. 1940. (Kézirat. Országos Műemlékvédelmi Hivatal. Magyar Építészeti Múzeum)
- MÁRTONFFY 1933=MÁRTONFFY Miklós: Fedettsportsarnok – Magyar Nemzeti Stadion. Testnevelés 1933/3. 225–228.
- MATTYÓK 1933=MATTYÓK Aladár: A Nemzeti Stadion elhelyezése. Testnevelés 1933/7–8. 809–814.
- MÉHES-MISLEY 1936=A Magyar Nemzeti Stadion elhelyezésének kérdése. Tanulmányi jelentés. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet megbízásából készítette MÉHES Emil és MISLEY Sándor). Budapest, Stádium, 1936. (Ugyancsak megjelent: Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye. 1936. március 15.)
- MISLEY 1938=MISLEY Sándor: A Nemzeti Stadion elhelyezésének kérdése. Testnevelés 1938/6. 597–603.
- MOLNÁR 1928=MOLNÁR Dezső: A Rákos. A Magyar Nemzeti Stadion helyének kérdéséhez. Budapest, Madách [1928].
- NÁDAI 1930=NÁDAI Pál: Pogány Mór. Magyar Művészet 1930/6. 333–353.
- Nagybudapest 1948=Nagybudapest általános rendezési terve. Budapest, Állami Építéstudományi és Tervező Intézet, 1948. (Kézirat. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár)
- NEMES 1937=NEMES István: A Horthy Miklós-hídfőnél, a Duna partján épüljön fel a Magyar Nemzeti Stadion. Testnevelés 1937/5. 394–398.
- Nemzeti Stadion 1930=A Nemzeti Stadion elhelyezésének kérdése. Testnevelés 1930/1. 41–44.
- Nemzeti Szalon 1934=Sport-művészeti kiállítás katalógusa. Nemzeti Szalon, 1934. május.
- OTT 1928=Az Országos Testnevelési Tanács memoranduma a kormányhoz a testnevelés anyagi szükségletei tárgyában. Budapest, Országos Testnevelési Tanács, 1928.
- PÁL 1930=PÁL Hugó: A Nemzeti Stadion kérdéséhez. Tér és Forma 1930/3. 107–108.
- PÁTZAY 1953=PÁTZAY Pál: A Népstadion dromosza. Magyar Építőművészet 1953/11–12. 359–362.
- PIROS 1933=PIROS Béla: „Nemzeti Stadion” elhelyezési tervezete 200.000 néző részére, kapcsolatban a létesíthető „Attila Sportváros”-sal. Budapest, 1933. (Kézirat. Magyar Testnevelési Egyetem Könyvtára)
- PÓKA-PIVNY 1928=PÓKA-PIVNY Béla: Javaslat és tervezet a Nemzeti Stadionnak az Andrássy út tengelyében leendő elhelyezésére. (A szerző előadása a Magyar Külügyi Társaság Idegenforgalmi Szakosztályának 1928. évi június hó 11-én.) Budapest, Stephaneum, 1928. (Megjelent: Testnevelés 1928/9. 502–516.)
- RÉVAI 1951=RÉVAI József: Az új magyar építéssel kapcsolatos kérdések. Építés-Építész 1951/9–10. 467–474.
- RIMASZÉKY 1957=RIMASZÉKY Béla: A stadionépítés és én avagy: Pillanatfelvételek a budapesti Népstadion építésének történetéből. 1. kötet. 1957. május. (Kézirat. Testnevelési és Sportmúzeum. TF 32. doboz Népstadion építés 1948–55.)
- ROMÁN 1953=ROMÁN Andor: Megnyílt a „Népstadion”. Magyar Építőipar 1953/9. 275–280.
- ROMÁN 1956=ROMÁN Andor: A budapesti Népstadion. Műszaki Élet 1956/1. 11–15.
- RUISZ 1934=RUISZ Rezső: Tömegszállítási lehetőségek Budapesten. (Statistikai Közlemények 74/2.) Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala [1934].
- RUISZ 1953=RUISZ Rezső: A Népstadion elhelyezési és forgalmi problémái. Magyar Építőművészet 1953/11–12. 329–337.
- SIKLÓSSY 1931=SIKLÓSSY László: Hogyan épült Budapest? (1870–1930) A Fővárosi Közmunka Tanács története. Budapest, Fővárosi Közmunkák Tanácsa, 1931.
- SZENDRŐI 1949=SZENDRŐI Jenő: Szociális és kulturális építkezések a népi demokráciában. Építész-Építés 1949/1–2. 19–23.

VADAS 1928=VADAS Gyula: A stadion lelke. Tanulmány a frankfurti és a kölni stadionról. Testnevelés 1928/1–2. 17–23.
 WITTENBARTH 1933=WITTENBARTH Győző: A Nemzeti Stadion elhelyezése. Testnevelés 1933/4. 347–360. és 1933/5. 483–499.
 ZSEMBERY–MANNO 1921=ZSEMBERY Gyula: Az evezés és a rokonsportok. MANNO Leonidas: A Nemzeti Stadion ügye. (2. kiadás) Budapest, 1921. (Közös kiadás)

SZAKIRODALOM

BRÓDY-MARÓTI 1987=BRÓDY-MARÓTI Dóra: Apámról, Maróti Gézáról. Magyar Építőművészet 1987/4–5. 49–53.
 FEHÉRVÁRI 1987=FEHÉRVÁRI Zoltán: Borbíró Virgil (1893–1956) építészeti tevékenysége. [Szakdolgozat] Budapest, ELTE, 1987.
 FÖLDES–KUN–KUTASSI 1977=FÖLDES Éva – KUN László – KUTASSI László: A magyar testnevelés és sport története. (Szerkesztette KUN László.) Budapest, Sport, 1977.
 FÖLDESSY 1958=FÖLDESSY János: A magyar labdarúgás 60 éve. Budapest, Sport, 1958.
 GERLE 1983=GERLE János: Maróti Géza építészeti és szobrászati határán. Magyar Építőművészet 1983/2. 50–51.
 GILYÉN 1996=GILYÉN Jenő: A Népstadion szervezeteinek építése, károsodásai. Magyar Építőipar 1996/6. 185–187.
 KAPSZA 1986=KAPSZA Miklós: Budapest sportlétesítményeiről. Magyar Építőművészet 1986/1. 10–11.
 KELEMEN–VAJDA 1981=KELEMEN János – VAJDA Zoltán: A föld alatti város. Budapest, Építészügyi Tájékoztatási Központ – Műszaki, 1981.
 LADÁNYI 1995=LADÁNYI Andor: A „magyar Dahlem” (Klebsberg terve természettudományi telep létesítésére). Történelmi Szemle 1995/3. 301–316.
 LÁNG 1969=LÁNG Péter: Budapest fejlesztésének programja a tanácsköztársaság idején. Budapest 1969. február. 10–12.
 MAJOR–OSSKÓ 1978=Új építészeti, új társadalom 1945–1978. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból. Művészet és elmélet. (A dokumentumokat válogatta, a kötetet szerkesztette MAJOR Máté és OSSKÓ Judit.) Budapest, Corvina, 1978.
 MÁTÉ 1974=MÁTÉ Pál: Dávid Károly. Budapest, Képzőművészeti Alap, 1974.
 MAYER 1976=Otto MAYER: Az olimpiai öt karikán át. [Budapest] 1976. (Fordította BALLA István. Kézirat. Magyar Testnevelési Egyetem Könyvtára)
 PRAKFAI 1994=PRAKFAI Endre: A budapesti ős-metró (1949–1956). Budapesti Negyed 5. 1994. ősz 25–47.
 PREISICH 1969=PREISICH Gábor: Budapest városépítésének története. I–III. Budapest, Műszaki, 1969.
 PUSZTAI 1978=PUSZTAI László: Száz éve született Hajós Alfréd 1878–1955. Magyar Építőművészet 1978/5. 56–59.
 RADOS 1967=RADOS Jenő: Emlékezés Borbíró Virgilre. Magyar Építőművészet 1967/6. 2–4.
 SCHÖMER 1967=SCHÖMER Ervin: „Aranyhegy és környéke” rendezési tervpályázata. Magyar Építőművészet 1967/6. 2–4.
 Stadion-sztori 1988=A stadion-sztori. Szemelvények a Népstadion és Intézményei harmincöt éves krónikájából 1953–1988. Budapest, Népstadion és Intézményei [1988].
 SZALAY 1985=A magyar sport 40 éve. (Szerkesztette SZALAY Péter.) Budapest, Sportpropaganda [1985].
 TÉSZABÓ 1981=TÉSZABÓ Júlia: A Tér és Forma. Kritika 1981/11. 16–18.

A STADIONTERVEZŐK ÉLETRAJÁNAK ELKÉSZÍTÉSEKOR ELSŐSORBAN AZ ALÁBBI KÖNYVEKNEK VETTÜK HASZNÁT:

FERKAI András: Buda építészete a két világháború között. Művészeti emlékek. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Intézete, 1995.
 GERLE János – KOVÁCS Attila – MAKOVECZ Imre: A századforduló magyar építészete. Budapest, Szépirodalmi, 1990.
 FERKAI András – GERLE János – LŐRINCI Zsuzsa – VARGHA Mihály: Budapest. Építészeti kalauz. (Szerkesztette LŐRINCI Zsuzsa és VARGHA Mihály.) Budapest, 6 BT, 1997.
 JÉKELY Zsolt – SÓDOR Alajos: Budapest építészete a XX. században. Budapest, Műszaki, 1980.
 Magyar építészeti lexikon. (Szerkesztette SZENDRŐI Jenő.) Budapest, Corvina, 1972.
 Modern építészeti lexikon. (Szerkesztette KUBINSZKY Mihály.) Budapest, Műszaki, 1978.
 PAMER Nóra: Magyar építészeti a két világháború között. Budapest, Műszaki, 1986.

VOM NATIONALSTADION ZUM VOLKSSTADION

ZUSAMMENFASSUNG

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts begann man auch in der Weltstadt Budapest mit dem Bau von Sportanlagen. Man errichtete Sporthallen und Anlagen für die populärsten Volkssportarten – Schlittschuhlaufen, Athletik, Schwimmen, Fußball, Radfahren und Raumsport – wurden aufgebaut.

Die Stadtbehörden, die auf die Entwicklung von Budapest und auf die internationalen Erfolge der Sportler so stolz waren, sowie die Interessen der Einwohner verlangten noch mehr: den Bau eines Großstadions, das auch für olympische Spiele geeignet war. Laut des ersten gekannten Planes (1913) sollte man das Nationalstadion in dem vornehmen Viertel der Stadt, in "Vérmező" aufbauen.

Ungarn, das Land, das später kriegsverschuldete, durfte an den olympischen Spielen von 1920 nicht teilnehmen, obwohl es als früherer Organisator der Spiele bekannt war.

Durch die internationale Isolierung Ungarns und die schwere wirtschaftliche Lage war die Frage des Stadions eine Zeitlang nicht aktuell, aber Mitte der zwanziger Jahre brachte der energische und konzeptionsreiche Kultusminister Klebersberg sie wieder auf Tagesordnung. In dieser Periode entstanden zahlreiche neue Pläne. Die meisten sahen vor, daß das Stadion in dem schön liegenden, mit frischer Luft besegneten Buda (in Vérmező, Pasarét, Óbuda oder Lágymányos) oder auf einer Insel der Donau aufgebaut werden sollte. Schon damals war es klar, dass in dem – im Vergleich zur Pester Seite – wenig bewohnten und durch die Berge verkehrungünstigen Buda (und auf den Inseln noch mehr) der Bau eines Stadions nur mit erheblichen zusätzlichen Kosten – Strassen – und Bahngeleisebau, Kanalisations- und statische Investitionen – möglich war.

Die Führung der Hauptstadt, die das Gelände des Stadions kostenlos sichern sollte, bot billige Pester Grundstücke an (Rákosi rét, die alte Pferderennbahn). Aber der Landrat für Körpertüchtigung hielt an die vornehmen Gegenden in Buda fest. Wegen der Streitigkeiten der daran interessierten Behörden wurde die Entscheidung so lang hinausgeschoben, bis die Weltwirtschaftskrise diese große Investition unmöglich machte.

Im Herbst 1933 stellten gleich ein Dutzend hervorragender Architekten ihre Pläne der Öffentlichkeit vor. Es gab kaum ein großes Gelände in Budapest, für welches Fachleute oder Laien nicht Stadionentwürfe gemacht hätten. Die Planer folgten damals schon der üblichen Sportpark-Konzeption, sie wollten auf die Errichtung einer Grundfläche dringen, wo alle Wettkampfsportarten und Massensport betrieben werden können.

Die kombinierte Stadt- und Gebäudeplanungsaufgabe bewegte auch später noch die Phantasie vieler Architektengenerationen, aber Mitte der dreißiger Jahre blieben nur drei hauptstädtische Grundstücke im Wettbewerb.

Alfréd Hajós, der meistbeschäftigte Sportarchitekt des Landes, ehemaliger Olympiasieger bevorzugte den alten Ort der Pferderennbahn – seine Argumente waren die zentrale Lage, die guten Kommunalwerke und die relativ guten Verkehrsbedingungen.

Der gleichzeitig raffinierte und großzügige Meisterarchitekt und Bildhauer Géza Maróti schlug Lágymányos in Süd-Buda vor, das relativ nahe zum Zentrum in Richtung der südlichen Standentwicklung lag.

Der große Stadtplaner, Virgil Borbír, mit riesigem theoretischem und fachlichem Wissen, empfahl den Budaer Goldberg (Aranyhegy), welcher durch seine schöne Umgebung, vorzügliche Luft und die Möglichkeit der Kombinierung mit dem seit langem verzögerten Entwicklungsprogramm von Nord-Buda besonders geeignet war.

Die Diskussion, die sich damals um das Stadion weit ausbreitete, weckte und vertiefte nicht nur die Auseinandersetzungen der Hauptstadt und der Körperbaukreise, sondern auch die Eifersucht der Stadtteile. Ohne einen bestimmten zentralen politischen Willen wurde nur die theoretische Literatur der Frage reicher sowie die Anzahl der verschiedenen Werbungspläne. Nach dem zweiten Weltkrieg breitete sich die beispiellos intensive Wiederaufbaubewegung auch auf die Sportbauten aus. Es hatte fast einen symbolischen Wert und befriedigte die realen gesellschaftlichen Ansprüche, daß als Teil der Propagandaaktionen der kommunistischen Diktatur die Bauarbeiten des schon als Volksstadion benannten Sportzentrums in Zugló einige Wochen nach der Machtübernahme begann. Was von einigen zynischen Politikern ausschließlich als Propagandaaktion des Regimes bestimmt wurde, gab den jungen Architekten unter der Leitung von Károly Dávid eine großartige Möglichkeit und Herausforderung. Es entstand ein Gebäude, das den Sportlern und Sportfreunden ein wahres Zuhause gab und in seiner Monumentalität gleichzeitig das interessanteste moderne Gebäude des Budapester Stadtbildes war.

BUDAPEST – DIVATVÁROS

A MAGYAR DIVATTERVEZÉS RÖVID TÖRTÉNETE

„A Magyar Öltözetek Rézmetszéséről. / N. M. Gróf Aponyi Antal Cs. és K. Magyar Követ Ő Excelentiája által Párisban ... közölt tudósítás annyira megindított, hogy költségem, és fáradságom nem kímélvén ... tiszteletreméltó Hazámfiainak részre metzve bényújtani szerentsémnek tartanám azon mulatságban volt Gavalléri és Dámai öltözet szabása ábrázolatát” – olvashatjuk egy bájos, magyaros divatkép magyarázataként a fenti sorokat a Tudományos Gyűjtemény 1829 májusában megjelent számában.¹ Az arannyal vagy ezüsttel gazdagon hímzett, finom „fehér atlatzból való slep ruhás” Dáma és a bíbormentés Gavallér rajzát Wándza Mihály metszette, és Kostyál Ádám „Pesti Polgár és Férjfi Szabó Mester” közölte, aki a férfiruha tervezője és kivitelezője is volt egy személyben.² A metszetben a magyar divattervezés történetének első, magas színvonalú emlékét tisztelhetjük.

A Tudományos Gyűjtemény szórakoztató, hasznos, mai szóhasználattal ismeretterjesztő kiadvány volt, nem divatlap. Divatrajzot most először közölt mellékleteként, valószínűleg azért, mert magyar nyelvű divatlap még nem létezett Pesten. Ez az irodalmi, szórakoztató, olvasmányos kiadványtípus, amely a hölgyközönség megnyerése érdekében rendszeresen divattudósításokat közölt, viszonylag rövid múltra tekinthetett vissza. A mintának tekinthető *Journal des Luxus und der Moden*³ 1786-ban jelent meg Weimarban. Hazánkban az úttörő 1828-ban a német nyelvű *Der Spiegel*⁴ volt, azt követte a magyar *Honművész*⁵ 1833-ban, 1835-ben a *Rajzolatok*, majd az 1840-es években a *Honderű*, az *Életképek* és a reformkori irodalomban oly jelentős *Pesti Divatlap*.

A megújított magyar öltözék nagyon tetszett, nemcsak Pesten. Érdekes módon nem 1829-ben, hanem 1830 júniusában aratott igazi sikert Párizsban, a divat fővárosában, amikor Aponyi unokaöccse, Rudolf az orleans-i herceg bálján hordta. Így írt róla a *Journal des Dames*⁶ júniusban: „Aponyi unokaöccse egy vörös bársony redingote-t viselt, mellrészen arany paszománnyal, sárga övet arany zsinórból, feszes vörös bársony nadrágot, fent aranyrojjal díszített fekete csizmát.”

Ez a szöveg vándorolt a többi ismert külföldi divatlapban is, így olvasható július 6-án a *Wiener Theaterzeitungban*⁷, sőt július 8-án Franz Xaver Stöber (1795–1858) átrajzolásában megjelent a ruha képe is. Közölték azt is, hogy a ruhák a pesti mestereknél készültek. A leírást és a képeket összevetve, nincs kétség arról, hogy az öltözékek azonosak. De többször vissza is tértek rá, június 10-én pl. azt írta a *Journal*⁸: „Aponyi magyar egyenruhája, amelyet az 5.-i számunkban leírtunk, ép oly gazdag, mint amilyen elegáns.” A siker egyik titka ugyanis, hogy a ruha anyagában, színeiben nem különbözött a többi férfidíszruhától, csak bizonyos fokig szabásában és a díszítés módjában.

A Tudományos Gyűjtemény 1830-ban további metszeteket is közölt Kostyál munkáiról, a mester költségén,⁹ illetve egy másik szabó, Klasszy Vencel műhelyéből is, akire a *Hasznos Mulatságok*¹⁰ című lap így hívta fel a figyelmet: „Nem akarunk eféle művészeink közül senkinek botránkozást szerezni, de azzal tartozunk az igazságnak, hogy e tárgyban, mind újabb szabások feltalálásában, mind összeköttetésben külön szorgalommal s feláldozással fáradozik Klasszy Vencel pesti magyar szabó”. Kostyál természetesen felháborodott az egyoldalú dicséreten, s egy Jelentés-t¹¹ írt *A Magyar Öltözetek Rézmetszéséről* címmel, felhíva a figyelmet arra, hogy Klasszyt ő már megelőzte: „Ha az értekező azt állítja: hogy a magyar öltözetek eddig renddel nem közöltettek, kövesse meg magát, mert én szinte a tulajdon költségemen ... oly világosan érthető rézmetszéseken közlöttem többféle valósággal divatban lévő mint férjfi mint asszonyi magyar öltözetet...” Nem késlekedett a válasszal Klasszy sem, röpiratban oktatva ki

Vándza Mihály-Leinhardt Sámuel: Magyar öltözet Párizsban. Kostyál Ádám és Mindszeny József terve után. Papír, könyomat. Tudományos Gyűjtemény, 1829., 131–132.

Franz Stöber: Magyar divatkép. Kostyál Ádám és Mindszeny József terve után. Papír, színezett könyomat, Wiener Theaterzeitung, 1830., XXVII., 81.

Kostyált, hogy „minden tekintetben méltóbb vagyok a Magyar Ruhák készítésében a Bizodalomra, mint különben is tanult, remekelt s gyakorlott Magyar Ruha Szabó”¹². Amivel arra célzott, hogy Kostyál az ún. német szabócéh tagja, míg ő, Klasszy a magyar szabóké. Az érvelés jogosnak tűnik, egyszersmind azt a kérdést is felveti, hogy ha létezett két külön céh, egyik a magyar, másik a német módi készítésére, miért tekinthetők mégis a perlekedők az első hazai divattervezőknek?

A magyar viselet több évszázados hagyományok nyomán alakult és változott a XVIII. század végéig, de a XIX. század elején már meglehetősen háttérbe szorult. Jellemző például, hogy 1803-ban¹³ Pesten 33 magyar és 79 német, 33 női és 46 férfiszabót, 1827-ben¹⁴ pedig 32 magyar mellett már 207 német szabót tartottak nyilván! Kostyál viszont nem a XVIII. század végi formákkal jelentkezett, hanem tanulmányozva a XVI–XVII. századi magyar viseletet, azok jellemző részleteit a napi európai divattal egyeztetette, s egy minőségileg új, tetszetős öltözképet hozott létre, a korszak romantikus, historikus ízlésének megfelelően.

Historikus módszerére igen jellemző Theodor Körner *Zrínyi* című darabjához Bartha János színművész számára 1833-ban tervezett jelmeze¹⁵. Ezt a térdig érő, felálló, magas gallérú ruhadarabot, XVI–XVII. századi eredeti ábrázolások alapján alkotta meg, de szabása, hossza követi a korabeli férfidivatot. Így pl. a *Theaterzeitung* 1832-es évfolyamában¹⁶ van egy londoni divatkép, amelyen a kabát hossza, szabása – hasonló, csak az ujjak mások, a gallér formája kissé eltérő. A jelmez egyébként olyan sikeres volt, hogy egy hasonló, álló gallérú, hosszabb, térdig érő dolmány zrínyi néven kedvelt társasági ruhadarabbá vált.

Klasszy szintén tanulmányozta a régi magyar viseletet, s igyekezett a divatos formákkal egyeztetni. Később csatlakozott hozzájuk Tóth Gáspár és Keresztessy Sámuel férfi-, valamint Varga János és

Barabás Miklós: Divatkép. Papír, színezett könyomat, *Der Spiegel*, 1841., 2.

Franz Stöber: Divatkép. Színezett könyomat, *Wiener Theaterzeitung*, 1831. XXVIII., 84.
A jobb oldali figura kabátja és a Zrínyi-ruha rokonsága könnyen felismerhető.

Mindszenty János női szabó, rendszeresen megjelentetve magyar ruhás divatrajzokat a *Honderű*-ben, *Életképek*-ben és a *Pesti Divatlap*-ban. Így tulajdonképpen ők alkották meg azt a nemzeti viseletet, amely a reformkorban, majd a kiegyezést megelőző esztendőkből hazafias érzelmek kifejezője volt, és hallatlan népszerűségnek örvendett.

Az ún. német módit a pesti divatlapok a francia és német lapok metszeteinek utánközlésével vagy másolásával terjesztették, két-három hét késéssel. A nemzeti viseletet a magyar szabómesterek tervezték (és kiviteleztek), de természetesen nem ők rajzolták meg a divatlap számára. Ez nem is volt szokásos, hiszen a korzálás igen magas grafikai színvonalat követelt meg. A szabó, vagy alkalmazottja, megrajzolta a modellt, amely mintaként szolgált a hivatásos grafikus számára. Így tudjuk, hogy pl. Barabás Miklós¹⁷ (1810–1898) több divatképet rajzolt „Nemzeti Divatképek” címen. Mellette azok rajzolták a magyar divatképeket is, akik a párizsi vagy bécsi mintákat másolták. Nevük csak ritkán van jelezve, kivétel pl. Fuchstaler Alajos. (1815–1863)¹⁸. A rézmetszés rendszerint Perlaszka Domokos, (1801–1846) Kohlmann Lipót, (XIX. sz. első fele) illetve Kohlmann (Vidék) Károly (1800–1882) munkája volt, lehet, hogy alkalmanként ők is rajzolták a divatképet.

„KUZMIK ÉS ALTER URALKODÓ NEVEK VOLTAK...”¹⁹

A szabadságharc bukása elsodorta a magyar irodalom pártolásában „bűnös” divatlapokat, de már az ötvenes évek elején újbabb jelentek meg. 1859-től ismét közöltek magyaros divatképeket, általában Rohn Alajos (XIX. sz. első fele) rajzait és metszeteit. Mivel nem mindegyik alatt szerepelt szabócég, megen-

gedhetjük azt az óvatos feltételezést, hogy esetleg a grafikus maga is tervezett modelleket. A legtöbb azonban Monaszterly és Kuzmik, illetve Alter és Kiss műhelyét hirdette, a két, a XIX. század derekán legnépszerűbb Váci utcai céget²⁰. Alterék az ötvenes években váltak a magyar divat irányítóivá, elnyerve a királyné őfelsége udvari szálíltói megtisztelő címet is. Egyaránt készítettek magyaros és franciás modelleket. Az egyik tulajdonos, Kiss Kornél évente kétszer Párizsba utazott, hogy a legújabb módival megismerkedjen és bevásároljon.

A másik ismert szabócégtulajdonosai, Monaszterly és Kuzmik az Alter és Kiss cég üzletvezetőjeként tanulták ki a szakmát, és 1858-ban nyitották meg üzletüket. Igen gyorsan népszerűek lettek. Ők is Párizsban és Londonban vásároltak... „divattermük párizsi modorban varró műhellyel bír, melyben minden kiválasztott szövetet gyorsan a legújabb ízléssel állítanak ki”²¹ – írta róluk Vachot Imre a *Budapesti Kalauz* című kiadványban, azt is hozzátéve, hogy „a vidékiek kíváratára nemcsak mindennemű ruhakelmementákkal, hanem a divat körülményes leírásával s a legjelesebb divatrajzokkal is szolgálnak”. Ez utóbbi megjegyzés arra az óvatos feltételezésre enged következtetni, hogy a párizsi nagy cégekhez hasonlóan saját modelltervezőjük és rajzolójuk volt. Az 1860-as évek végétől – az ország gazdasági fellendülésével párhuzamosan – felvirágzott a szabó- és divatipar is. 1866-ban jelent meg az első, már mai értelemben is divatlappnak tekinthető kitűnő kiadvány, a *Magyar Bazár*²² a Berlinben kiadott *Der Bazar* pesti változataként²³. Ez azt jelentette, hogy a lap szépirodalmi és társaséleti mellékletét magyar szerkesztők állították össze, a sok rajzzal és szabásmintával ellátott divatismertetést és kézimunka-leírásokat, a színes mellékleteket pedig Berlinből küldték. A divatrajzoknál ugyan gyakran szerepel az, hogy a „ruhák, készöltönyök megvásárolhatók” Áts és Tsai, Keller és Zsitvay és más jó nevű cégek-nél, de ez pusztán reklámfogás lehetett, hiszen a rajzok nyomódúcait a *Der Bazar* szállította.

1888-ban egy újabb igen színvonalas divatlap jelent meg, a *Divatsalon*²⁴ a bécsi *Wiener Mode*²⁵ társ-lapjaként. A kiadványok sikerét jelzi, hogy hamarosan újabb újságok is felbukkantak: a *Bazár*, a *Buda-pesti Bazár* és a *Divatújság*. Az előző kettő elég gyenge színvonalú volt, de a *Divatújság*²⁶ több figyelmet érdemel, mivel szerkesztője Csepregyhé Rákos Ida volt, a Népszínház igen kedvelt jelmeztervezője és szabója. Így tehát ez volt az első olyan divatlap, amelyet nem író, hanem ruhatervező adott ki, de minősége sajnos nem érte el a *Magyar Bazár*ét vagy a *Divatsalon*ét.

Barabás Miklós: Zrínyi Miklós. A Kostyál Ádám által tervezett jelmez felhasználásával.

Ólaj, vászon, 242x99 cm.

BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 13.464

Rohn Alajos: A Monaszterly és Kuzmik cég hirdetése. Papír, könyvnyomtatás, 350x553 mm. Hölgyfutár, 1860.

PÁRIZS ÉS LONDON VONZÁSÁBAN

A XIX. század végére Budapest Európa egyik divatcentruma lett, nem utolsósorban ragyogó társasági élete miatt. A korzókon, a lóversenypályán, a Gerbeaud teraszán, a színházakban, az Operában, a nagy bálokon gyönyörű leányok és asszonyok udvaroltattak maguknak „snájdig” katonatisztekkel és elegáns fiatal urakkal. Európa különösen a millenniumi ünnepségek ragyogó pompájára figyelt fel. A szabóipar pedig kitűnően megfelelt a megnövekedett igényeknek.

A virágzó társadalmi élet megváltoztatta a vásárlási szokásokat is. Már nem tudta két nagy cég a középosztály és az arisztokrácia igényeit egyaránt kielégíteni. A mezőny megoszlott: exkluzív, kisebb forgalmú, nagyon drága szalonokra, amelyek olyan színvonalat képviseltek, hogy a magyar arisztokrácia a párizsi cégektől átpártolt hozzájuk, illetve a még mindig jó minőséget kínáló, de jóval olcsóbb, a középosztályt kiszolgáló divatruházakra. Mellettük természetesen sok silány árut tartó üzlet is megélt szegényebb vásárlóiból, de ők a divat alakulásába nem szólhattak bele.

A XX. század elején a magukat áruháznak reklámozó cégek közül kiemelkedett a Kossuth Lajos utcai „Holzer”²⁷, ahonnan sok jómódú pesti dáma kabátja, ruhája származott. Méretre dolgozó műhelynek állandó vevői voltak Klotild és Augusztina hercegnő és számtalan igen híres színvonalú csillag. Hirdetett a *Divatsalonban*, a *Színházi Élethez*, és saját kiadványa is volt *Divatértésítő*²⁸ címen. Bár nem tartozott az igazán exkluzív cégek közé, vitathatatlanul a pesti divat egyik irányítója, meghatározó egyénisége volt. Elsőnek hozta be a párizsi haute-couture cégek modelljeit, de saját tervezésű modelleket is hirdetett²⁹. Az előkelő belvárosi üzletek keveset hirdettek, sőt egyes műhelyekben csak ajánlólevéllel fogadtak új megrendelőket. A legelső és legelegánsabb szalon tagadhatatlanul Girardi Józsefé volt, akinek tevékenységéről szinte semmit sem olvashatunk a divatlapokban. Nem is volt rá szüksége, hiszen mindenki tudta, ki „a Girardi”. Egyébként Alter és Kiss segédjeként került a pesti divatélet központjába, majd

A Holzer Divatház hirdetése. Színházi Élet, 1913., II. 65.

1882-ben önállósította magát a Koronaherceg u. 1. szám alatt. Életének csúcspontja valószínűleg 1916-ban volt, amikor IV. Károly koronázására hat hét alatt 163 női díszruhát készített, köztük a királyné, Zita koronázási öltözékét is.

A magyar szabóipar növekvő sikere ellenére, úgy tűnik, az önálló divattervezés háttérbe szorult. A magyar nemzeti viselet formái a reformkorban kialakultak, s nagyjából konzerválódtak. A férfidivat nem kívánt művészi fantáziát – a szabás apró változásait London diktálta, s különben se voltak fontosak. A

társadalom nem divatos, hanem korrekt megjelenést követelt a férfiaktól, amelynek titka a finom alapanyag, a jó szabás s főleg az öltözködési előírások pontos ismerete volt, azoknak a bonyolult szabályoknak a betartása, amelyek meghatározták, hogy milyen alkalommal milyen típusú öltözetet illik viselni. Különösen ebből a szempontból érdemes azonban egy, a század első felében igen ismert nevet emlékeztetnünk: Mangold Béla Kolosét. A vidéki orvos fia a szabószakmát Párizsban és Londonban tanulta, s már onnan is rendszeresen küldött tudósítást a pesti lapokba az elegáns megjelenés titkairól. 1908-ban egy részletes öltözködési tanácsadót³⁰ jelentetett meg, amelyben táblázatokkal segítette a járatlanokat, hogy az utcán, irodában, lóversenyen és temetésen stb. zakóban, zsakettben vagy frakkban illik-e megjelenni, s milyen zoknit, nyakkendőt és inget kell hozzájuk választani. 1910-ben a *Szabó Hírlap*³¹ című szaklapban állandó rovatot kapott. A Váci utca 15. szám alatt saját műhelye volt, igen előkelő vevőkörrel, de hírét sajtómunkásságával szerezte és tartotta meg továbbra is: „neve fogalommá lett Nagymagyarországon, irányítója volt az úri világ öltözködésének. Aki csak egy kicsit is adott magára, az Mangold Béla Kolos kódexe szerint öltözködött. ... Az angol és francia ízlésű divat meghonosításában Mangold Béla Kolosnak oroszlánrésze volt” – írta róla 1929-ben a *Szabó Ipar*³², abból az alkalomból, hogy őt is utolérte a gazdasági válság, és csődbe ment. Hozzá kell tenni a méltatáshoz, hogy nagyon szűk réteg követte pontosan a divatirányítót, a középosztálybeli férfiak nagy többsége nem sokat törődött a finom részletekkel.

A legismertebb női divatszalonok sem igen terveztek önállóan, inkább a korszak szokása szerint a bécsi és francia cégek modelljeit vásárolták meg. Ez azt jelentette, hogy megvették a tervet, a hozzá való anyagokat, és megvarrták a megrendelők alakjára. A jómódú vevőket nem zavarta, hogy a darab több példányban is megtalálható, mert egy ismert párizsi cég aktuális modelljét viselték, s ezt mindenki tudta. Jó példa erre a szokásra a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében lévő csíkos selymmuszlin ruhá³³, amelyet egy Hadik-Barkóczy grófné az övszalag tanúsága szerint a jónevű Fáy cégnél csináltatott, de a modell azonos a párizsi haute-couture bécsi eredetű tagjának, Christoph Drecollnak az 1907-es nyári kollekciójában szereplő Henriette nevű ruhatervével. A szép kivitelű akvarellrajzot, mely szinte minden részletében azonos a reprezentatív ruhával, a Modesammlung der Stadt Wienben³⁴ őrzik.

A modellvásárlásra azért volt szükség, mert így tudták a dernier crie-t (szó szerinti fordításban „utolsó kiáltás”, azaz a legfrissebb módi) követni – amely csak akkor jelent meg a divatlapokban, amikor az elegáns dámák a társasági élet színhelyein már viselték az új toaletteket. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az előkelő cégek szabói, ha nem is tekinthetők tervezőművészeknek, jelentős alkotók voltak maguk is, hiszen ki tudták választani és ki tudták vitelezní a legelegánsabb öltözéseket.

A MODERN DIVATTERVEZÉS SZÜLETÉSE

A divat- és jelmez-, azaz ruhatervezést a XIX. század végéig nem tekintették művészi feladatnak. Az ugyan előfordult, hogy jeles művészek Leonardo da Vincitől Hans Makartig különleges alkalmakra ruhát is terveztek, de elsőnek a preraffaeliták gondoltak arra, hogy mindennapi használatra esztétikus és egészséges ruhákat tervezzenek. Ezek kifejezetten a XIX. század közepén uralkodó divatformák – szoros fűzők és óriási krinolinok – ellen irányuló reformöltözékek voltak, amit a közönség a bohém művészek bolondos ötletének tartott. Senkinek sem jutott volna eszébe utánózni a festők asszonyainak laza, bő redőkbe szedett ingruháit. Mégis, innen eredt az ötlet, hogy az összművészetre törekvő szecessziós alkotók feladatuknak tekintsék a női viselet esztétikus megreformálását is. Ezért tervezett ruhát az angol Walter Crane, az osztrák Gustav Klimt, a belga Henry van de Velde. 1900-ban Krefeldben Henry van de Velde kiállításon mutatta be az ő és barátai által tervezett reformruhákat – meglehetősen szép sikerrel. A világ rangos művészeti és társasági lapjai mindenütt tudósítottak bemutatójukról, mégis nagyon merésznek tűnt az a jóslata, hogy: „Mától kezdve a ruhakiállítás a műtárlatok magaslátára emelkedett. A melyet épp úgy megismételnek majd mindenképp, mint a kép és szoborkiállításokat szokás”³⁵. Las-

san a művészek által tervezett reformruhákat már nem csupán közvetlen környezetük, de a bátrabb, feltűnést kedvelő, jó alakú társasági hölgyek is hordták.

Hazánkban is a XIX. század végétől merült fel az igény a női viselet művészi szintű tervezésére és kivitelére. A Magyar Iparművészeti Társulat pályázatain, karácsonyi vásárán, illetve havilapjában, a *Magyar Iparművészetben* feltűntek az iparművésznők alkotásai, ezek azonban inkább hímzések, esetleg hímzett blúzok, öltözködési kiegészítők voltak, festett legyező, napernyő, domborított bőrtáska stb. 1902-ben gyermekruha-tervezési pályázatot³⁶ hirdettek meg, de a díjat, bár 12(?) terv érkezett be, eredménytelenség miatt nem osztották ki. Rendszeresen jelentkezett alkotásaival a kiállításokon, pályázatokon Mirkovszkyné Greguss Gizella, 1901-ben a Szegedi Iparművészeti Kiállításon többek között egy estélyi köpennyel: „a rendkívül leleményes és ötletes művésznő finom ízlésre valló, modern színvonalon álló, változatos alkotásainak egy egész gyűjteményével külön is szerepel: Ez utóbbiban szintén égetett bársonyból³⁷ készült gyönyörű bársonybelépője a legszebb, amelynek fényes sárgásbarna alapján pompásan érvényesül a beégetett tompított tónusú rajz pávaszemekkel átszőtt lendületes vonalainak ritmikus játéka” dicsérte Divald Kornél³⁸ műtörténész. A későbbiekben nem olvashatunk az ismert iparművésznő ruhaalkotásairól, de a Magyar Nemzeti Múzeum Textilgyűjteménye őriz egy selyemhímzéses fekete túll estélyi kabátot³⁹, amelyet eredetileg a Szikra néven publikáló gróf Teleki Sándorné számára készített, majd Kaffka Margit tulajdonába került.

Tudunk arról is, hogy Lakatos Artúr 1903-ban egy hétköznapi, a modern zakót utánzó magyaros férfiruhát tervezett, amelyet az *Új Idők*⁴⁰ című hetilapban ismertetett, nem sok sikerrel. Szintén néhány magyaros ruhatervvel jelentkezett a gödöllői művészcsoporthoz tagja, Undi Mariska. A gödöllőiek egyébként, más hasonló csoportokból eltérően, bár saját maguk egyszerű reformöltözeteket viseltek, Undi kivételével se kiállításra, se egyéb nyilvánosságra hozatal céljából nem terveztek ruhát. Körösfői Kriesch Aladár (1863-1929) festőművész ugyan azt hirdette, hogy a női divat a népviselet, főleg a kalotaszegi elemek segítségével újulhat meg, de nem foglalkozott a továbbiakban a kérdéssel. Undi Mariska követte Körösfői útmutatásait, terveit 1906-ban közölte az *Új Idők*⁴¹, majd 1912-ben a *Magyar Iparművészet*⁴². Elek Artúr szerint: „Ruhái a népviseletnek megneemesített és logikussá fejlesztett változata.” 1912-es modelljeit már nem a népművészet ihlette: „Újabban megtermékenyítőleg hatott képzeletére Poiré művészete, amely főként a színekombinációk iránt ébresztette fel érdeklődését.” Gyakorlatilag tehát Undi Mariskát tekinthetjük az első magyar divattervező iparművésznek, de egyrészt keveset és ritkán tervezett, másrészt nem volt komoly visszhangja munkásságának.

Az I. világháború idején Tormay Cecil, az ismert író előkelő mágnáshölgyek közreműködésével megalakította a Fényűzés Elleni Ligát⁴³, amely 1916-ban divattervezési pályázatot írt ki – az elsőt Magyarországon! Céljuk a háborús anyaghiány miatt anyagtakarékos, praktikus ruhák megalkotása volt. A mai olvasó számára különösen mulatságos az a feltétel, hogy a ruhák anyaga csak bársony és selyem lehet, semmi esetre sem sötétszürke vagy sötétkék posztó. De rögtön érthetőbbé válik a kiírás, ha tudjuk, hogy az utóbbiak voltak a katonai egyenruhák alapanyagai. A pályázatra rengeteg mű érkezett, amatőröktől, valószínűleg arisztokrata hölgyektől is, de nincsenek adataink a résztvevőkről. A kivitelezett modellek nagy sikert arattak, elsősorban azért, mert, ahogy a *Divatsalon* tudósítója korholóan írta, nem feleltek meg a kitűzött célnak: „Egy olyan kiállítást látott ugyanis (a tudósító), amelynek címe és tartalma teljes ellentétben áll egymással... A fényűzés ezekben az angol és francia nagystílusú alkotásokat utánzó kreációkban vígan, sértetlenül tenyészik tovább.”⁴⁴

A háború alatt egyre erősebben jelentkezett az igény, hogy önálló magyar modelltervezés legyen, hiszen a francia modelleket mind nehezebb volt megszerezni és egyre drágábbak lettek. Különben is, ez kitűnő alkalomnak tűnt a Párizstól való elszakadásra. Így írt erről 1914-ben Gonda Béla a *Magyar Iparművészetben*:⁴⁵ „a háború kínálja az alkalmat, hogy összeterelve mindazt a művészeti értéket, tudást és fantáziát, amely iparművészeinkben megvan, fejlesztve a hölgyközönségnek általános művészeti kultúráját és esztétikai érzékét, végül hozzáfűzve mindehhez azt a mesterségbeli tudást, amely e szakmabeli iparosainkat még a külföldön is elismertté tette: igyekszünk a párizsi divattól való emancipálódásra”.

1917-ben a *Magyar Iparművészet*⁴⁶, ismét foglalkozott a kérdéssel: „Mialatt divatruházaink és a nagyközönség makacs elfogultságának hiszi, hogy minálunk nincsenek olyan divattervezők, akiknek ízlését és ötleteit érdemes volna anyagban megcsinálni, mi egymás után mutatjuk be a Magyar Iparművészet olvasóközönségének azokat a magyar iparművészeket, akiknek megvan az eszritjük és készségük, hogy a női ruháknak anyagában és formáiban fejezzék ki mondanivalójukat.” Ebben a számban a lap a cikk mellékleteként négy ruhatervet ismertetett, de az ígért folytatás elmaradt.

Feltűnt viszont egy új művész, Angelo, akiről a *Színházi Élet* 1918-ban így írt: „ma egyike a legdivatosabb neveknek Pesten”.⁴⁷ Angelo művészi fényképeket készített és ruhaterveket: „mint divatkreátor éppúgy ösmernek és becsülnék Párizsban, mint Budapestben” – nyilatkozta a riporternek. A szakmát ugyanis Párizsban, a haute-couture cégek modellezőjeként kezdte, s csak a háború miatt tért haza. Néhány évig Pesten is aktívan tervezett, végül azonban a fotózást választotta. Petőfi Sándor utcai műterme a legdivatosabb volt Pesten, s a *Színházi Élet* divatfotóinak többségét is ő készítette.

DIVATIRÁNYÍTÓ CÉGEK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

1918-ban rendezték az első divatrevüt a *Színházi Élet*⁴⁸ szervezésében a Modern Színpadon. A műfajt – a rendszeres divatbemutatók elődjét – a XX. század talán legtehetségesebb divatkreátora, Paul Poiret találta ki, látványos színpadi keretek közé helyezve legújabb alkotásait. A pesti divatrevün a már ismert cégek mellett olyan új csillagok is szerepeltek, mint a Förster Nővérek (Haris Bazár 2.), a Sidy szalon (Schwarz Sidy, Kristóf tér 6.) és az ismert szücs cég, a Dán Testvérek (Váci utca 6.). A modellek túlnyomó többségét Angelo tervezte. 1921-ben egy Művészársaság elnevezésű szervezet kívánt divatvetést rendezni, amelyre még divatalbumot is ki akartak adni, Relle Pál (művészeti író), Guthy Böske (a *Színházi Élet* divatszakértője), Angelo és Moór Jenő (a Nőiruha-készítők Országos Szövetségének (NOSZ) igazgatója) közreműködésével, de végül éppen ez utóbbi szervezet élénk tiltakozása miatt megghiúsult az ötlet.⁴⁹ A NOSZ maga sem tétlenkedett: 1920-ban pályázatot írt ki magyaros díszítésű modellek tervezésére.⁵⁰ Az első díjat Cs. Holló Erzsébet és Tedesco Juci nyerték, de nem arattak igazi sikert. Pedig új modellekre szükség volt, mert a szabók nem tudtak Párizsba utazni, s főleg nem kaptak devizát a vásárláshoz. A következő években azonban enyhültek a gondok, ismét megindult a rendszeres modellvásárlás, sőt a NOSZ társasutakat is szervezett Párizsba. Az 1921-ben megrendezett egészen nagyszabású divatrevün, a Reneszánsz Színházban⁵¹ megint az ismert párizsi szalonok – Jenny, Patout, Lanvin, Paquin, Drecol stb. modelljeit vitelezték ki a résztvevő cégek, csak a Holzer és a Vékey (IV., Eskü tér 6.) szalon mutatott be saját tervezésű ruhákat. 1922-ben ismét rendeztek divatrevüt⁵², sőt a Gellértben⁵³ divatvetést is Végül általánossá lettek a divatbemutatók. 1932-ben így írt a *Női Divat*⁵⁴ című szakmai lapban Dünn László, az egyik jó nevű szalon tulajdonosa: „Egy-egy divatbemutató... olyan érdeklődést kelt, mint akár egy színházi premier vagy vernissage. A lapok ráfeksznek a divattudósításokra. A dámák úgy beszélnek, vitatkoznak a színekről, vonalakról, fényeffektusokról, sőt a technikai részről, a szabásról is a ruha kapcsán, mint akár az új Galsworthyról vagy Le Corbusier új házairól, vagy arról, hogy Gál Franciska már nem gügyög a méltóságos asszony trafikjában.”

Újabb cégek is divatosak lettek, mint pl. Farkas Ferenc (IV., Bécsi u. 3.) és Rotschild Ábrahám (Bálvány utca 4.). Úgy tűnt, hogy a budapesti társas élet és divatipar a háború okozta megrázkódtatástól magához tért. A fellendülésnek az 1929-es gazdasági válság vetett véget. Budapest ismét messze került Párizstól, a devizaproblémák is újrakezdődtek, s főleg sok patinás cég tönkrement vagy kisebb helyiségekbe húzódott. Csődbe jutott 1936-ban a Girardi cég is. A Holzer 1931-ben bezárt, és egy kisebb üzletbe költözött a Váci u. 24.-be. Igaz, 1941-ben a *Magyar Ipar*⁵⁵ című kiadványban már ismét azt olvashatjuk a Holzer fiúkról, hogy a pesti divat diktátorai. Ugyanakkor újabb cégek is megjelentek, közülük talán a legérdekesebb Aponyi Júliáé (Aponyi Albert gróf leánya, aki maga is társaságbeli hölgy volt. Szalonja arisztokrata körökben igen gyorsan a legkedveltebb lett.

Tüdös Klára: Magyar női díszruha, a Corvin Áruház 1939-es kínálatából.
BTM Kiscelli Múzeum, Textilgyűjtemény, ltsz.: T.1995. 9.1. 1–3.

számolt be arról Holzer Sándor, hogy Gelb Lipót szabómester a bírósághoz fordult, mert tőle egy Winternitz nevű konfekció cég 12 női köpenymodellt rendelt, de csak hármat vett meg és készíttetett el vele, ugyanakkor a többit más céggel kivitelezette, megsértve ezzel Gelb Lipót szerzői jogát. A királyi tábla igazat adott a szabómesternek, s kimondta: „a női divatmodellek, azok rajzai és bármilyen azzal összefüggő kereskedelmi cikkek ugyanolyan szerzői tulajdonjogot képeznek, mint akár a színdarab, regény, kép vagy szobor”. Azt már Holzer tette hozzá, hogy Európa más államaiban már régóta létező jogelvet fogalmaztak meg végre nálunk is!

A harmincas évek második felében emelkedett ki Rotschild Klára műhelye a Váci u. 69.-ben, végül pedig Szita Józsefé az Irányi u. 27. szám alatt. Ezek az új csillagok – bár változatlanul megvásárolták a francia cégek modelljeit – sok, saját tervezésű alkotással is jelentkeztek, amelyekkel „pestiesítették” a párizsi módit. Közben ugyanis lassan felértékelődött a hazai modellezés is. 1921-ben a *Magyar Divatipar*⁵⁶ jelentette, hogy kirabolták Weil Hedvig üzletét, s főleg legújabb modelljeit vitték el. 1926-ban abból kerekedett botrány, hogy a Fischer Júlia cég Gombaszögi Fridának és Góthné Kertész Ellának az *Alvó férj* című darab vígszínházi előadására szállított ruháit saját szabadalmaként hirdette, holott Molyneux-modellek voltak. A népszerű francia cég Ausztriában és Magyarországon 10-12 példányban adta el ezeket a modelleket, így jól ismertek voltak! „Igen szép az üzleti leleményesség és reklám, de mégis azt hiszem, hogy tisztességtelen verseny kritériumába tartozik, hogy egyik cég a közösség megtévesztésére álszabadalmat hirdet és büntető szankcióval látja el mások ideáit, amelyek már előzőleg is sokszorosan forgalomba vannak. Az idegen tollakkal való dicsekvés ízlés dolga – de az üzleti jogrend megvédelem a Szövetség feladata.”⁵⁷ – mutatott rá a *Magyar Divatipar* a kétségtelenül fennálló jogi hézagra.

A kérdést 1930-ban rendezték jogilag. Szintén a *Magyar Divatiparban*⁵⁸

A toaettek szerzői jogát tehát már törvény védte, de maga a divattervezés még mindig gyerekcipőben járt. A *Magyar Divatiparban*⁶⁰ Moór Jenő, a NOSZ vezetője sürgette az iparművészeket, hogy tervezzenek szabócégek számára modelleket. A NOSZ⁶¹ 1929-ben a Goldberger céggel közösen kiírt egy pályázatot a Parisette nevű új műselyem anyag felhasználására, ezen azonban túlnyomórészt a már ismert cégek vettek részt, igaz, feltehetőleg önálló alkotásokkal.

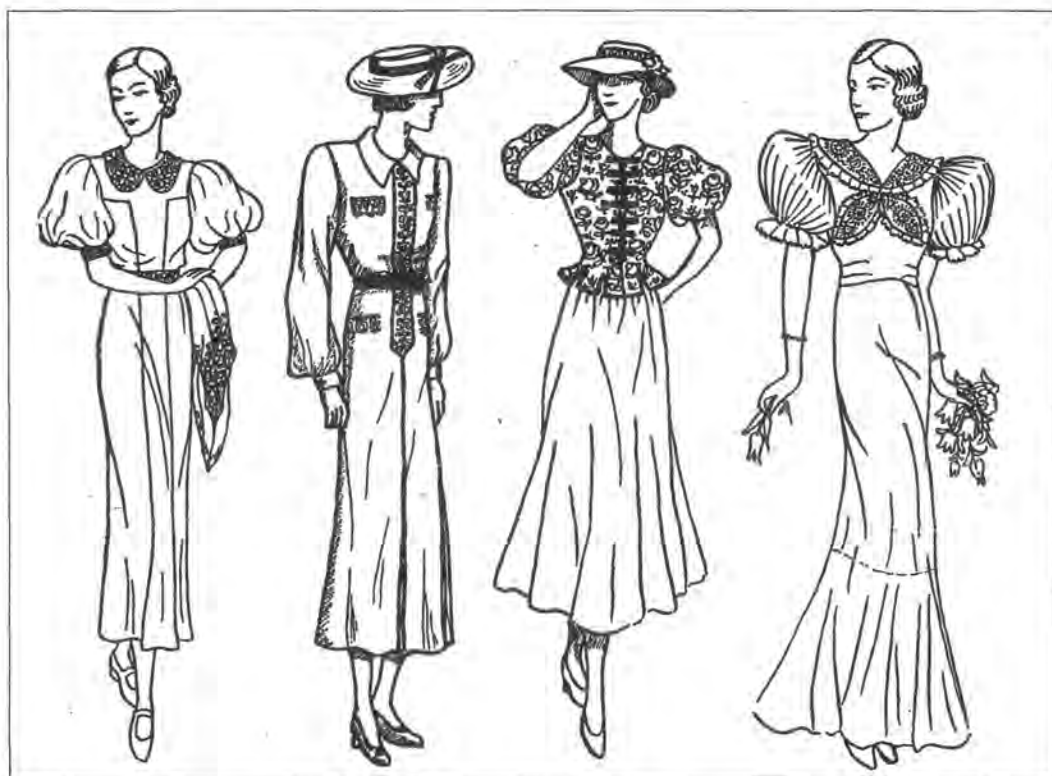
Hasonló volt a helyzet a következő években is, egészen 1933-ig, amikor Ferenczy Ferenc belügyminisztériumi titkár a Társadalmi Egyesületek Szervezete (TESZ) keretében a NOSZ-szal együtt kiíratott egy pályázatot, kifejezetten magyaros ízlésű ruhák tervezésére⁶². A pályázat sikeres volt, kitűnő tervek érkeztek, s novemberben már a megvalósított ruhákat mutatták be. Az első díjat Nagyajtay Teréz, a Nemzeti Színház, a második díjat Tüdős Klára, az Operaház jelmeztervezője nyerte. A bemutatott megelőző műsor szereplői közül Némethy Ella opera-énekesnő viselte Tüdős Klára díjnyertes ruháját, melynek kivitelezéséért a Fischer Júlia céget illeték elismeréssel. Másik modelljét, melyet Kőszegi Teréz színművész nő viselt, a Förstner Nővérek készítették. A zsűriben Goldberger Leó textilgyáros, Tüdős Klára, Guthi Böske divatszaktört, „Takácsné úrhölgy” a TESZ képviselőjében, Girardi Tibor, Hollósi igazgató a kamara részéről vettek részt. A zsűri tagjai miatt a *Női divat* című⁶³ újságnak – joggal – fenntartásai voltak, hiszen Tüdős Klára mellett a zsűri másik alkotó tagja, Girardi Tibor, sőt a Goldberger cég is kapott díjat! Azonban ez kényszermegoldás volt, mert ha a szakma legjobbjait kizárták volna, nemigen maradt volna színvonalas zsűriznivaló! A pályázat sikere, pozitív sajtóvisszhangja növelte a divattervezés tekintélyét is 1935-ben⁶⁴ az iparművészeti kiállításon a legismertebb szabócégek is részt vettek modelljeikkel, ami a ruhatervelés iparművészeti voltának elismerését jelzi.

A következő években Ferenczy és a NOSZ rendszeresen pályázatokat írt ki, nem csupán ruha, de himzett blúz és magyaros textilminta tervezésére is. E versenyekre sok, igen magas színvonalú terv készült. Nagyajtay Teréz többször pályázott első díjat nyerve, de mellette megjelent egy új divattervező-generáció – Fries Erzsébet, F. Haranghy Erzsébet, Tedesco Anna, Csemák Anna Réka, M. Konkoly-Thege Ilona, Farnadi (Feigl) Ilonka. Rajzaikat rendszeresen közölte a *Muskátlí*⁶⁵ című kézimunkaújság, amely így némileg pótolta egy korszerű divatlap szerepét is.

Az I. világháborúig oly virágzó és sikeres divatlapkiadás ugyanis közben elsovdott. A sikeres, hosszú életű lapok közül egyedül a *Divatsalon* jelent meg a háború alatt és után a papírhány ellenére. A harmincas évek gazdasági válságát már ez a lap sem tudta túlélni, igaz, színvonala is időközben nagyon erősen hanyatlott. A *Pesti Hírlap* mellékleteként megjelent *Pesti Divat*, illetve a *Tolnai Világlapja* társalapja, a *Párisi Diva*⁶⁶ nem tudták az úrt betölteni, s rajtuk kívül csak néhány hosszabb-rövidebb életű vékonyka kiadvány volt, mint a *Record*, a *Legújabb Divat*. Némelyiknek csak a címlapja volt magyar, belül német nyelvű volt. Igaz, foglalkozott rendszeresen a legújabb módival a *Magyar Úriasszonyok Lapja*⁶⁷, a *Társaság* és a szintén kedvelt kézimunkaújság, a *Tündérújjak* is. A legolvasottabb a *Színházi Élet*⁶⁸ volt, amely egyaránt volt színházi újság és a nőolvasók számára készült színvonalas társasági lap. Divatrovát Guthi Böske szerkesztette, aki a pesti divat történetében az egyetlen olyan szakértő újságíró, aki – nem szakmabeliként – meglehetősen nagy tekintéllyel rendelkezett a szabóiparban.

A *Muskátlí* kezdettől fogva arra törekedett, hogy a magyar textilművészetet és ruhatervelését a népi himzés és szabás motívumaival termékenyítse meg. Szerkesztője, a Magyar Királyi Állami Nőipariskola⁶⁹ igazgatója, Spolarich László, tagja lett a Ferenczy Ferenc által 1934-ben alapított Magyar Öltözködési Mozgalom Bizottságának, s mint ilyen a divattervpályázatok zsűrijének is. A lap megszűnéséig, 1944-ig, folyamatosan közölt magyaros ízlésű modelleket. A felsoroltakon kívül még Edvi Illés Panni, Barthus Irén, Érchezyi Irén, Vadonné Perényi Irén, Juszti Krisztina művei szerepeltek gyakran a lap oldalain.

De honnan került elő hirtelen ennyi divattervező? Néhányan más iparművészeti ágban tevékenykedtek előzőleg, mint pl. F. Haranghy Erzsébet, legtöbben pedig vagy a Rákóczi téri Magyar Állami Női-

F. Haranghy Erzsébet: Magyaros ruhatervek. Muskátli, 1936. 5-6. 81.

pariskola⁶⁹ vagy más nőipariskola (leginkább a Lajos utcai) tanárai, illetve a hallgatói voltak. Ezek a nőipariskolák az elszegényedett középosztálybeli családok leányainak igyekeztek kenyeret adni. Technikaileg kevesebb tudást nyújtottak a szabóipari iskoláknál, de elméleti képzésük színvonalasabb volt, sőt a Magyar Állami Nőipariskolában érettségizni is lehetett. A Magyar Képzőművészeti Főiskola rajztanító-nő szakos hallgatói is kötelesek voltak a Rákóczi téri iskolát heti 10 órában látogatni kézimunka-tanulás céljából. Néhány tervező iparművészeti iskolát végzett, melynek textiltanszékén foglalkoztak ruhatervezéssel is, különösen 1943 után, amikor több ezer pengő költséggel varrótanműhelyt rendeztek be.⁷⁰

Az ismertetett tervezők közül Nagyajtay Teréz és Tüdös Klára emelkedett ki. Nagyajtay csupán kacérkodott a nemzeti színházi feladatai mellett a „civil” divattal. Alkotásai légiesen könnyedek és elegánsak, kissé mindig jelmezszerűek. Fries Erzsébet és F. Haranghy Erzsébet tervei is jól sikerültek, ügyesen tudták egyeztetni a napi divatot a magyaros motívumokkal. Igen sok, változó színvonalú rajza jelent meg Farnadi Ilonkának, úgy tűnik, ő kizárólag a tervezésből élt. Munkásságát a második világháború után is folytatta, de már nem népies tervekkel.

A magyaros modellek első számú alkotója vitathatatlanul Tüdös Klára⁷¹ volt. 1936-ban Pántlika néven önálló szalont nyitott a Kristóf tér 6. szám alatt, melynek bemutatói az előkelő világ találkozóhelyei lettek. „Tulajdonképpen riportélmény. Elmondhatnám, hogy több angol szót hallani, mint magyart a meghívott érdeklődők között. Szemben velem ünnepelt filmszínésznő latolgatja, hogy melyik nagyszerű ruhadarab felelne meg a leginkább egyéniségének”⁷² tudósított a Muskátli 1937-ben a sikeréről. Alkotásai ma is megragadóak. Titkát így árulta el a Magyar Iparművészetben 1937-ben⁷³: „A ruha vagy anyagban, vagy vonalban, vagy dekorációban legyen magyaros, de sohasem mindhárom egyszerre.” 1939-ben a Magyar Divatcsarnok vezetősége felajánlotta, hogy egy önálló, magyaros ruhákat áruló osz-

Farnadi Ilona: Magyaros ruhatervek. Muskáti, 1937., 3. 44.

tály számára tervezzen. Egy év múlva a Corvin Áruházban folytatta munkáját – mint az első magyar finomkonfekció-tervező, de továbbra is egyedi, igen komoly igényességgel létrehozott darabokat készítve. Így például a Budapesti Történeti Múzeum⁷⁴ tulajdonában lévő, Corvin cégjelzéses magyar díszruhája zöld színjátzó selyemtaftból készült, buggyos tüllujjait és tüllkötényének széleit XVII. századi felvidéki mintát utánzó vert csipke díszíti, s a fűzött derék mívés fémgombjai XVIII. századi formát követnek.

A magyar divat sikere ismét felkeltette Európa figyelmét Budapest iránt. 1935-ben a *Femina*⁷⁵ című ismert francia divatlap októberi címlapján Párizs, Róma mellett Budapest szerepelt Európa egyik divatközpontjaként. Az export is megnövekedett, a magyaros kivitelű blúzok, ruhák, táskák szinte mindenhol eljutottak – nem csupán Európába, de Amerikába is.

A sikernek ugyanis elsősorban gazdasági jelentősége volt. A megnövekedett export nagyobb termelést jelentett a textilgyárosok számára is, így nem csoda, ha Gyárfás Andor, az Adria Selyemszövő Gyár Rt. igazgatója 1940-ben a *Női Divat*⁷⁶ hasábjain követelte: „Meg kell teremteni a modell ipart.” Bár ez a kívánsága nem teljesült maradéktalanul, úgy tűnik, 1940 körül a divattervezés önálló műfajjá lett. A *Női Divat*-nak⁷⁷ ugyanabban a számában, amelyben a Gyárfás-cikk megjelent, olvasható egy érdekes hirdetés is: „Nagy tetszéssel találkozott az újonnan megjelent M. S. modellalbum, mely árai és kivitele szempontjából úttörő. 25 db kézzel rajzolt, úgy angol, mint francia modellalbum ára 10 P.⁷⁸ Kapható Kádár Magda és Tamásfalvy Zsuzsa szervezőknél IX., Üllői út 1., valamint Braun Sándor és Vadász divatlapkereskedőknél Deák Ferenc u. 21., Fehérhajtó u. 8–10. Mindenféle kopírozási munkát vállalunk. A legjobb rajz-kollekciókat műtermünkben kívánatra bemutatjuk. Az 1. számból még egy pár példány kapható.”

Lukács Zsuzsa: Divatrajz. *Ez a Divat*. 1959. 8. 6.

A DIVATTERVEZÉS MINT IPARMŰVÉSZET

A háború után éveken keresztül az anyagihiány volt a jellemző. Nem volt szövet, selyem vagy bársony, a flanelnek is örültek. Nem volt papír és divatlap sem. Az első vékonyka rajzos kiadvány, az *Ez a Divat*⁸⁰ 1949-ben jelent meg először, s akkor is csak szezononként egy szám. Az *Asszonyok*⁸¹, majd a *Nők Lapja* foglalkozott a divat alakulásával, de a rajzok, melyeket rendszerint Z. Vágó Zsófia készített, elsősorban átalakítási tanácsokat adtak; ötleteket, hogyan lehet „egyetlen esti ruhánkat” többféle módon viselni. Az új vonalakat azok a kiadványok, albumok terjesztették, amelyeket a modelltervezők a szabók számára készítettek – legtöbbször nem is nyomtatott, hanem eredeti rajzos kivitelben. 1947-ben a Magyar Divattervező Művészek Szakszervezete rendezett divatbemutatót,⁸² ami arra utal, hogy annyian voltak, hogy külön szakszervezetekbe tömörülhettek.

Hogy az ismert nagy szalonok tulajdonosai tagjai voltak-e az új szakszervezeteknek, nem tudjuk, hiszen a bemutatón résztvevőket külön nem sorolták fel. 1947-ben azonban még léteztek, mert mind Aponyi Júlia, mind Rotschild Klára, mind Szita József lelkesen nyilatkozott az *Asszonyok*-ban⁸³ az új, Christian Dior-féle, New-Looknak nevezett, nőies divatstílusról.

1948-ban valamennyi szalont államosították. Többen „önként” beléptek a szövetkezetekbe, mások valószínűleg „kiléptek” az országból. Sokan az 1949-ben megalakuló Ruhaipari Műszaki Tervező Vá-

A hirdetés arra utal, hogy kézzel rajzolt és nyomdai úton sokszorosított divatrajzokat adtak ki, amelyekhez kívánatra szabásmintát is mellékeltek. A modelltervezéssel ekkor már több stúdió is foglalkozott, kettőről konkrétan is tudunk az újsághirdetésből: a Stúdió Artról, és a Stúdió Parysról, ez utóbbinak S. Radó Zsuzsa rajzolt.

1940-ben a Szent István-héten nagyszabású divatbemutatót tartottak, amelyen 1940–41 téli divatját „120 pompásnál pompásabb magyaros ruha, estélyi, délutáni, délelőtti ruha, kosztüm és kabátkompozíció” képviselte... A *Női Divat* büszkén jelentette: „Minden darab, minden apró részlet magyar kéz és magyar tehetség munkája volt, amelynek kiválóságát a résztvevő közönség egyöntetű percenként felzúgó tapsal ismertette el”.⁷⁹

Sajnos azonban csak a résztvevő szabóiparosokat sorolták fel, azt nem, hogy a modelleket ők vagy más tervező készítette-e. Ez volt – érthető módon – az utolsó nagyszabású divatesemény. A közelgő front elsodorta a békebeli Budapest csillogó társasági életét.

lalathoz⁸⁴ kerültek. Néhányan lakásukon dolgoztak alkalmazottak nélkül, így pl. Szita is. Államosították Rotschild Klára cégét is, de Különlegességi Női Ruhaszalon címen tovább üzemelt, sőt Rotschild Klárát meghagyták a szalon vezetőjének. Ám nemcsak az üzleteket, a tervezést is „államosították”. A *Nők Lapja*-ban, az *Ez a divat*-ban a Ruhaipari Tervező Vállalat rajzai jelentek meg – minden nevet száműztek, a francia, angol divat híreivel együtt. Az ekkor kialakuló konfekciógyártás modelljeit is „névtelenek” tervezték. A gyárak bemutatóikat gyakran üzemek csarnokaiban tartották, hogy a munkásasszonyok megbírálhassák őket. Valószínűleg nem lehetett túl jó véleményük, mert ezek a modellek silány anyagból készültek, és a konfekciógyártás alacsony műszaki színvonala miatt rosszul szabottak voltak, arról már nem is beszélve, hogy milyen unalmasak és konzervatívak voltak, hiszen a nyugati „kapitalista divat” utánzása ideológiai hibának számított.⁸⁵ Pedig a divattervezők képzése 1947-ben vált főiskolai szintűvé, amikor az iparművészeti iskolából főiskola lett. Igen sok jó nevű, tehetséges művész ekkor kapta meg a diplomáját: pl. Soltész Nagy Anna, Szabó Albert, Gyulai Irén, Balogh Rozi, Mészáros Éva. A tervezők elsősorban a külföldre szánt kollekciókban tudták fantáziájukat, művészi érzéküket megmutatni. Az 1953-tól évenként megrendezett nemzetközi (azaz a szocialista tábor országai közötti) ruhaversenyen rendre elnyerték a második díjat, természetesen a nagy testvér, a „sokkal fejlettebb”⁸⁶ Szovjetunió után.

1953 után lassan kezdték elismerni, hogy a nyugati divat követése még nem merénylet a szocializmus építése ellen. A most már havonta megjelenő *Ez a Divat* elmosódott barna-fehér képein rendszeresen tudósított Párizs, London, Róma újdonságairól, és átfogó körképet adott a magyar tervezők alkotásairól. A lap rajzait, divattanácsait rendszerint Lukács Zsuzsa készítette. Lassan újjáéledt tehát a pesti divat, ami az előző évekhez képest haladást, de a háború előtti színvonalhoz viszonyítva óriási visszaesést jelentett. A Belvárosban néhány kis „maszek” működött, dédelgetve a Nyugatról beszerzett pár divatlapot, amelyekből a pénzesebb vevők kiválaszthatták új ruháik modelljét. A budapesti divatot, akárcsak 100 éve, ismét két Váci utcai szalon irányította – a Különlegességi, később Clara Szalon és a Fővárosi Mérték Utáni Szabóság, később Budapest Szalon. A 100 évvel ezelőtti helyzettel szemben azonban az volt a különbség, hogy csak kevesek engedhették meg maguknak, hogy a két exkluzív szalonban dolgoztassanak. Kettőjük közül a vezető a Clara, azaz Rotschild Klára volt, aki szinte haláláig uralta a pesti divatot. Igaz, hallatlan előnyöket élvezett – szezononként Párizsba utazhatott, sőt anyagvásárlásra is kapott devizát. Modelljei a párizsi ízlést tükrözték, konzerválva a harmincas évek végének, negyvenes évek elejének felfogását, azt a tervezési stílust, amely feladatának tekintette a párizsi modellek „pestiesítését”. Ő volt a magyar divat nagymamája, akire a párizsi nagy cégek vezetői ma is emlékeznek. Vetélytársa, Arató Ferencné, a Budapest Szalon vezetője szintén gyakran utazhatott Párizsba, de ő kissé angolosabb, önállóbb és konzervatívabb stílust képviselt. Rajtuk kívül elsősorban az OKISZ-Labor (Ungvár u. 64–66.) és a Ruhaipari Tervező Vállalat (József krt. 29.) készített modelleket – ez utóbbi látta el a nagy konfekciógyárakat is. Terveztetett modelleket belföldi eladásra a Ruházati Bolt Vállalat és exportra a Modex nevű cég. Ezeknek dolgoztak azok a fiatal tervezők – Ökrös Zsuzsa, Nádor Vera, Gyulai Irén, Mészáros Éva, Balogh Rozi, Vörös Irén, Erhardt Magda, Vámos Magda, Russai Magda, Lendvai Ilona,⁸⁷ akik megteremtették hazánkban az iparművészeti szintű divattervezést, munkáikat rendszeresen bemutatták az országos iparművészeti kiállításokon.

Általában magyar alapanyagból, a legújabb divatvonalakat követve igyekeztek a képzőművészeti alapelveknek is eleget téve önállóan alkotni. Néhányan közülük saját kivitelezésre is vállalkoztak az Iparművészeti Vállalat keretein belül – Balogh Rozi, Szilvitzky Margit, Ökrös Zsuzsa, Szabó Albert megalakították 1958-ban a Divattervező Stúdiót,⁸⁸ amely kis példányszámú, igényes finomkonfekciót készített. De ők sem tudtak lényegesen változtatni azon a helyzeten, hogy Magyarországon a szép, divatos modelleket csak a divatbemutatókon és vásárokon lehetett látni, az üzletekben általában divatjamúlt, rossz minőségű méterárut és sikkelen konfekciót árultak.

A hatvanas évek végére, hetvenes évek elejére némileg változott a helyzet. Az *Ez a Divat* színes lett, s ugyancsak színes kivitelben jelent meg a Divattervező Vállalat Lapja, a *Pesti Divat*.⁸⁹ A szakma két nagy „öregje” – Rotschild Klára és Aratóné – meghalt. A Clara szalont egy ideig Nádor Vera vezette, a

házat területén, mint Balázs Klára, Bubb Ferenc, Cser Andor, Droppa Judit, Jankovics Zsuzsa, Nyári Ildikó – s a felsorolás távolról sem teljes! Megjelentek olyan erős egyéniségű művészek is – Bódy Irén, Bakó Ilona, Sárvári Katalin –, akik függetleníteni akarták magukat Párizstól, és a magyar népviselet formáira, díszítéseire támaszkodva időálló alkotásokat kívántak létrehozni. Törekvésüknek kedvezett, hogy a hetvenes években Párizsban is szívesen merítették a különböző népek formakincséből.

Ebben az esteendőben Bulgária követségében, Szófiában rendezték meg júniusban, első hagyományával máig XI. Nemzetközi Divatkongresszus, amelyen a Szovjetunió és a népi demokráciák országában kívül minden más országban is kiépült kollekcióival a Kínai Népi Divatbiennálénak a Nagygyűjtő Divatbiennálén belül nemzett több mint ötszáz modell vonultat fel, közte Magyarországról hatvenkét modellből álló kollekcióval szereztek pontot. A hazai textiltipar előadásából készült tavami, nyári, őszi és téli kiegészítők, ruhák, kosztümök, tréningruk egyenes elvűek szerint készüldék, a különböző típusú, testalkatú és korú emberek számára, a helyes és idősebb el-
térülések figyelembevételével. A magyar kollekció modelljeiből hatvanat a Ruháipari Tervező Vállalat és tizenkettőt a Készítő-Műintéző Vállalat tervezett és készített – jellemzően a férfi, harmonikus színek, az egyszerű, de elegáns divatvonalak.

Bemutattuk néhány nyári modellt a Rákosparti Tervező Vállalatnak a Szókrat Kongresszusra készült kollekciójából:

1. Lefelé bővült újszülött anyai köpeny, szögletes kitágítással, órási rített zsebekkel. Amikor rúd-fehér csikó lemezzel

2. A köpenyhez zöldség, főként túróval díszített, csurgogó szendvicsből álló tálalás az „EVA”-el kapcsolatos gyűjtésen részt vevőkből. A hús a köpeny anyagából készült, zöldség szendvicsrel párosított. A modell Néddor Vana tervezte.

3. Sárga fekete csíkos „Solweig” odazomból készült nyári kiegészítő, spencer vonalú kabátból, melyet nagy gallér díszít

4. A kóvetésen szoknyája megasztott derekú és négyzetleges kinyúlású, fekete pálcán, kombiné-zsindőre feketeérz egyenlő li. Nádor Vera terne

5. Háromrézes kumpló, égetett sárga szent-
tunghból. A bírák elől apró hajlékokba re-
szeltek.

9. A komlós kabátja enyhén szelfolt, kisebb hosszabb mint a kosztümkabátok az utóbbi években. Érdekes a mamis-gomboldas-megoldás. A modell Vörös Irén tennete

(Komlós Lili felvétel.)

*A Ruhaipari Tervező Vállalat kollekciója, Vörös Irén tervei.
Ez a Divat, 1960. 6. 10.*

104

zett textilbiennáléknak. Komoly sikereket értek el a tervezők modelljei külföldön is. Díjakat nyertek, jelentőssé vált az export a KGST-országokba, de nőtt Nyugat felé is, bár abba az irányba inkább az ún. bér munka volt a jellemző, amikor a konfekciógyárak hozott anyagból és műszaki technológiával gyártották a ruhákat.

Nem változott a helyzet azonban – a szocialista tervgazdaság korlátai miatt – a belföldi piacon. A kiállításokon megcsodált gyönyörű modellek hiányoztak az üzletekből, ahol változatlanul divatjamúlt, nagy példányszámban készült, rossz minőségű konfekció kellett magát. Budapest – úgy tűnt – menthetetlenül lemaradt a francia, angol, olasz, nyugatnémet divatközpontok mögött.

A helyzet a nyolcvanas évek közepén kezdett lassan változni, amikor az addigi belvárosi 3-4 maszek mellett sorra nyíltak a divatos ruhákat áruló magánbutikok. Ezek egyforma, művészietlen, csúnyán kivitelezett, rossz anyagból készült, de mindig a legutolsó divatot követő árut kínáltak. A mind erősebb konkurencia arra kényszerítette az állami ipart is, hogy a bér munka tanulságait felhasználva kis szériás, divatos termékeket gyártson. Megjelentek a piacon nagynevű, ismert nyugati cégek is, amelyek közül pl. Pierre Cardin Magyarországon, magyar tervezővel – Tankó Judittal – hazai alapanyagból gyártatta termékeit. Mivel azonban az alapanyaggyártás még nem zárkozott fel a nyugat-európaihoz, vagy akár a távol-keletihez, a magyar Cardin minősége sem volt azonos a franciáéval. Az üzletek megteltek rossz vagy közepes minőségű, de nagyon divatos termékekkel, s Budapest kezdett ismét divatközpont lenni, legalábbis kelet-európai értelemben. A „szocialista” turisták nem utolsósorban bevásárolni jöttek Budapestre.

A kilencvenes évek elejére, az erősödő nyugati import és a megszűnő keleti export hatására az egész textil-, és divatipar válságba jutott. A legtöbb állami üzem leállt, a szerencsésebbeket a csődtől a privatizáció mentette meg, mások, mint pl. a Magyar Divat Intézet csökkent létszámmal, kissé megváltozott profilal⁹¹ harcolnak a megmaradásért. A Modex, az OKISZ-Labor, az IDEA-bolt megszűnt. A volt Clara Szalon kirakatában az osztrák Liska cég bundái kelletik magukat, a Budapest Szalon helyén – Adidas-sportbolt működik. A tendencia általános, a magyar cégek helyét ismert osztrák (pl. Ostermann) vagy angol (Mark and Spencer) foglalták el.

A divatipar válsága az iparművészek egzisztenciális biztonságát megrendítette, mégis, mindennek ellenére úgy tűnik, magához tér, sőt most kezd igazán kibontakozni az önálló magyar divattervezés. Évről évre különböző divatpályázatokat hirdetnek (Air France- és Malév-pályázat, Operaház Fashion stb.), új

Szilvitzky Margit: Nyári ruha. Ez a Divat. 1960. 6. 10.

divatos szalonok és tervezők jelennek meg. A sikeres, idősebb generáció néhány tagja Modern Etnikum néven 1991-től megrendezett csoportos kiállításán a magyar nép- és történeti viselet formáit felhasználva a XX. század végének szellemében kívánja megújítani a napi divatot, létrehozva az európai palettán egy sajátos magyar stílust, iskolát.

Az Iparművészeti Főiskola évente több kiemelkedő tehetséget bocsát útjára, s mellette megjelentek a középfokú képezést adó divatiskolák is. Közülük a legrégebb és a legismertebb az 1985 óta működő Rosemari Divatiskola.

Azt, hogy a kilencvenes évek melyik irányzata és melyik tervezője lesz az utókor számára is jelentős, ma még nem lehet megállapítani. Sikerül-e a magyar gazdaságot a divat és textilipar tevékenységével is fellendíteni – ez az elkövetkezendő években fog kiderülni. Nem elképzelhetetlen, hogy az ezredfordulóra Budapest ismét valódi divatcentrum lesz.

JEGYZETEK

1. *Tudományos Gyűjtemény*, Pest. Kiadó: TRATTNER Tamás János. 1829. V. 131–132. A női ruha nem Kostyálnál, hanem Mindszenty János nőiszabó-mesternél készült.
2. Kostyál Ádám munkásságáról vö. KERÉNYI A. Mária: „Pesti polgár és férfi szabó”: Kostyál Ádám. *Folia Historica* 11. MNM. Budapest, 1983. 104–116.
3. *Journal des Luxus und der Moden*. Weimar, 1786–1827. Szerk.: Carl August BÖTTIGER. Kiadó: F. J. BERTUCH (1811-től Carl BERTUCH) Más, korai kiadványok: *Journal des Dames et des Modes*. Paris, 1797–1839. Kiadó: Pierre Antoine LEBOUX DE LA MÉSANGIRE; *Wiener-Moden-Zeitung und Zeitschrift für Kunst, schöne Literatur und Theater*. Wien, 1816–1848. Kiadó: Johann SCHICKH, Franz WITTHAUER (1838-tól), Ritter von FRANCK (1844-től), August BACHMANN (1847-től). Többször is változott a címe, de rendszerint *Theaterzeitung*-nak rövidítette magát.
4. *Der Spiegel. Blätter für Kunst, Industrie und Mode*. Ofen, 1828–1848. Kiadó: Franz WIESEN, később Franz Wiesen özvegye és S. ROSENTHAL. Jó nevű divatlap volt, az egész német nyelvterületen ismerték, nemcsak Pesten.
5. *Honművész*, Pest, 1833–1841. Kiadó: TRATTNER Tamás János, Szerk.: ROTHKREPF (MÁTRAY) Gábor; *Rajzolatok*. Pest, 1835–1839. A továbbiakban más néven jelent meg, és nem foglalkozott divattal. Szerk.: MUNKÁCSI János; *Honderű*. Kiadó: ERDÉLYI János. Szerk.: PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár; *Életképek*. Pest, 1844–1848. Szerk. és kiadó: FRANKENBURG Adolf; *Pesti Divatlap*. Pest, 1844–1848. Kiadó: ERDÉLYI János. Szerk.: VAHOT Imre.
6. *Journal des Dames* (Paris). 1830. 31. 231., 5. juin 1830
7. *Wiener Theaterzeitung*, 1830. 80. *Notizblatt* 27, 81.
8. *Journal des Dames*, (Paris), 1830. 32. 250, 10 juin 1830
9. *Tudományos Gyűjtemény*. 1830. III. 137.
10. *Hasznos Mulatságok*. Kiadó: TRATTNER János. Szerk.: KULTSÁR István. Pest, 1831. 2. 1., július 7–8.
11. *Tudományos Gyűjtemény*. 1831. VII. 126.
12. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény Röpirat B 687/1/1832
13. *Adressbuch der Stadt Pesth Jahr 1803*. Pest, 1803. 177–181.
14. *Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königl. ung. Freystadt Pesth*. Pest, 1827. 462–466.
15. *Honművész*, 1833. 12. 424.
16. *Modebilder zur Theaterzeitung*, 1832 September, Nr. 10
17. Barabás-rajtot találunk pl.: *Der Spiegel* 1842. 2., az *Életképek* 1845. 10., 1846. 7., a *Honderű* 1844. I. 1. 36. számban.
18. Példák: *Honművész* 1833. 71. 574. Klasszy és Mindszenty modelljeit rajzolta Fuchstaler, metszette Kohlman, 1839. 39. 312 Nr. 20; Klasszy Vencel modelljét rajzolta Fuchstaler, metszette Kohlman, 1841. 30. 240. Nr. 15; Klasszy modelljét rajzolta Fuchstaler, a metsző nincs feltüntetve.
19. ROBOZ Imre: A tükrökből. Kaposvár, 1880. 156.
20. A két cégről, valamint a később említett cégekről részletesebben vö. F. DÓZSA Katalin: A szabóipar Magyarországon a dualizmus korában. *Folia Historica* 2. MNM. 1973. 160–162. és Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945. Budapest, Gondolat, 1989. 151–154.
21. VACHOT Imre: Budapesti Kalauz. Budapest, 1864.
22. *Magyar Bazar*. Budapest, 1866–1904. Kiadó-szerkesztő: SZABÓ Richárd, majd WOHL Janka és Stephanie.
23. *Der Bazar – Illustrierte Damen Zeitung*. Berlin, 1855–1937. Kiadó: L. ULLSTEIN.
24. *Divatsalon*. Budapest, 1888–1929. Szerk.: FANGHNÉ GYUJTÓ Izabella, SZABÓNÉ NOGÁLL Janka.

25. *Wiener Mode*. Wien, 1888–1955. Kiadó: COLBERT & ZIEGLER.
26. *Bazár*. Budapest, 1906–1914. Szerk.: GUBODY Vilma; *Budapesti Bazár*. Budapest, 1903–1914. Szerk.: KIRÁLY Kálmán, RADNAY Erna; *Divatújság*. Budapest, 1894–1914. Szerk.: CSEPREGHYÉ RÁKOSI Ida.
27. Holzer Simon Központi Áruháza, Kossuth Lajos u. 9.
28. *Divatértéslítő*. Budapest, 1898–1901. Szerkesztő-tulajdonos: HOLZER Sándor.
29. Pl. *Színházi Élet* III. 1914. 15. Hátsó borító.
30. MANGOLD Béla Kolos: Öltözködési kódex férfiaknak. Budapest, 1908.
31. *Szabó Hírlap*. Budapest, 1910–1944. Szerkesztő-tulajdonos: ULLMAN Jákó.
32. *Szabó Ipar*. Magyar Konfekció Újság. Szerk.: VÁGÓ Jenő. Budapest, 1929. 10. 110.
33. Ltsz.: MNM. 1957.144.1–2
34. *Modesammlungen der Stadt Wien*. Ltsz.: 6490.
35. *Magyar Iparművészet*. Szerk.: RÁTH György. Budapest, 1900. 1. 44.
36. *Magyar Iparművészet*. 1902. 121., 240.
37. A bársonyvetés vasalással előállított mintázás volt, a MIP szerint Mirkovszkyné találta ki.
38. *Magyar Iparművészet*, 1901. 208.
39. Ltsz.: MNM.T. 1984.195.
40. *Új Idők*. Szerk.: Herczeg Ferenc, 1903. 9. 205.
41. Uo. 1906. 10. 333–335.
42. *Magyar Iparművészet*. 1912. 1. 43.
43. A Fényűzés Elleni Liga tevékenységéről vö. F. DÓZSA Katalin: Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945. Budapest, Gondolat, 1989. 25–26.
44. *Divatsalon*. 1916–17. 1. 19–30.
45. *Magyar Iparművészet*. 1914. 17. 468.
46. Uo. 1917. 92.
47. *Színházi Élet*. 1918. 16. 32.
48. Uo. 1918. 2. 28.
49. *Magyar Divatipar*. A Nőruha-készítők Országos Szövetségének és a Női Szabók Anyagbeszerző és Termelő Szövetkezetének hivatalos lapja. (Szerk. nincs.) Budapest, 1920. 17. 5
50. *Magyar Divatipar*. 1921. 9. 2.
51. Uo. 1921. 36. 6.
52. Uo. 1921. 36. 46.
53. *Társaság*. Szerk.: DOBAY István, Budapest, 1922. 20. 328–331.
54. *Női Divat*. Budapesti Nőruha-készítők Ipartestületének hivatalos lapja. (Szerk. nincs.) Budapest, 1932. 4. 2.
55. *Magyar Ipar*. Szerk.: ÁRVAY József, Budapest, 1941. 382.
56. *Magyar Divatipar*, 1921. 33. 7.
57. Uo. 1926. 11. 3.
58. Uo. 1930. 13. 2.
59. A hangzatos, elsősorban gazdasági érdekeket szolgáló elnevezést 1936-ban találták ki a Budapesti Nemzetközi Vásáron. *Női divat*. Budapest, 1936. 5. 5.
60. *Magyar Divatipar*. 1930. 6. 7.
61. Uo. 1929. 12. 6., eredményhirdetés: 18. 4.
62. A pályázatról részletesen I. F. DÓZSA Katalin: *A Muskátlí című kézimunkaujság és magyaros öltözködési mozgalom az 1930-as években*. *Ethnographia* 1–4. Budapest, 1989. 329–341.
63. *Női divat*. 1933. 11. 8–9.
64. *Magyar Divatipar*. 1935. 12. 7.
65. *Muskátlí*. Budapest, 1931–1944. Szerk.: ZULAWSKY Elemérné, 1932-től SPOLARICH László, 1935-től a *Magyar Iparművészet* társalapja. Részletesebb ismertetését I. F. DÓZSA: *A Muskátlí... i. m.*
66. A *Pesti Divat*-nál nincs külön szerkesztő megjelölve, a *Párisi Divat* szerkesztője SOMFAY Margit, illetve M. KRASZNAI Elza, a *Record* szerkesztője öv. MÁTYÁSY Gusztávné, ugyancsak ő a felelős szerkesztője, sőt kiadója is a *Legújabb Divat*-nak.
67. *Magyar Úriasszonyok Lapja*. Budapest, 1923–1944. Szerk.: KERTÉSZ Béla; *Társaság*. Budapest, 1913–1944. Szerk.: előbb DOBAY István, majd MIAKICH Károly; *Tündérújjak*. Budapest, 1924–1944. Szerk.: SZEGEDY Ida és W. BARTHA Emma.
68. *Színházi Élet*. Budapest, 1913–1937. Szerk.: INCZE Sándor.
69. Budapest VIII., Rákóczi tér 2. Ma ruhaipari szakközépiskola.
70. *Magyar Iparművészet*. *Muskátlí*. 1943. 7. 79.
71. Előbb Szunyoghné, majd Zsindelyné, ezért csak leánynevéen említem. Életről, tevékenységéről vö. DIZSERI Eszter:

- Zsindelyné Tüdös Klára. Budapest, 1994.
72. *Muskátlí*. 1937. 8. 105.
 73. *Magyar Iparművészet*. 1937–1938. 6. 178.
 74. *Ltsz.*: T.1995.9. 1.1–3.
 75. *Femina*. Paris, 1935. 10.
 76. *Női divat*. 1940. 5. 5.
 77. *Női divat*. 1940. 5. 4.
 78. A francia és angol elnevezés a ruhák stílusára utal.
 79. *Női divat*. 1940. 7. 5.
 80. *Ez a Divat*. Budapest, 1949–. Szerkesztő induláskor nincs megadva.
 81. *Asszonyok*. Budapest, 1946–49. Kiadja az MND SZ. Felelős szerkesztő: 1946-ban ARANYOSSI Magda, 1947-ben IZSÁKY Margit, majd PAPP Antal, 1948–49-ben ismét IZSÁKY Margit. Érdemes felsorolni a szerkesztőbizottság tagjait is: Gárdos Mária, dr. Majláth Jolán, Némethy Béláné, Rajk Júlia. A IV. évfolyam 22. száma után hirtelen eltűnt, és a következő héten megjelent a *Nők Lapja* I. évfolyam 1. száma, amely felépítésében, szerkezetében azonos volt az *Asszonyokkal*, de egy névtelen „szerkesztőbizottság” szerkesztette.
 82. *Asszonyok* II. évf. 1947. 12. (az oldalak nincsenek számozva, ezért nem közlöm).
 83. *Uo.* 1947. 20.
 84. 1949-től Ruhaipari Tervező Vállalat, jelenleg Magyar Divat Intézet néven működik ugyanazon a telephelyen, a VIII., József krt. 29.-ben.
 85. A korszak divatának politikai megítéléséről vö. F. DÓZSA: Magyar divattörténet 1945–1958. In: *História*. Budapest, 1991/4. 22–24. és 1991/5–6. 50–52.
 86. Az *Asszonyok* már 1949-ben ismerteti, hogy miért fejlettebb a szovjet konfekcióipar a nyugatinál. IV. évf. 1949. 17.
 87. A felsorolás nagyon hiányos, de jelen cikk csak vázolja a divattervezés történetét.
 88. A *Nők Lapja* X. évf. 1958. 24. számában mutatja be őket.
 89. *Pesti Divat*. Budapest, 1959–1974. Szerk.: NÁDOR Vera.
 90. 1978-ban az I. szombathelyi textilbiennálé ruharészét gyakorlatilag a Magyar Divat Intézet anyagából rendezték.
 91. Kevesebbet modellezik, elsősorban oktatással, a trendek ismertetésével és irányítással foglalkozik.

BUDAPEST – MODESTADT
KURZE GESCHICHTE DER UNGARISCHEN MODESCHÖPFUNG

ZUSAMMENFASSUNG

Im Mai 1829 erschien in der Zeitschrift "Tudományos Gyűjtemény" ein vom Pester Schneider Kostyál Ádám, publizierter Stich, der ein Paar in ungarischer Galakleidung darstellte. Dieses war das erste anspruchsvolle Andenken der ungarischen Modeschöpfung. Die Männerkleidung war eine Erneuerung der traditionellen ungarischen Tracht, verwendete historische Elemente des 17–18. Jahrhunderts, folgte aber den Formen der europäischen Mode. Die neue ungarische Kleidung fand auch im Juni 1830 in Paris gefallen, welche Rudolf Apponyi der Neffe des österreichischen Botschafters es auf dem Ball des Prinzen von Orleans trug. Über diesen Erfolg berichteten auch die europäischen Modeblätter.

Die europäische Mode wurde von den Pester Modeblättern in Nachbildung oder Kopie der Stiche aus französischen und deutschen Blätter mit zwei-drei Wochen Verspätung publiziert. Der "Spiegel" war 1828 in Ungarn das erste deutschsprachige Modeblatt. Dem folgten die ungarischen Blätter "Honművész" (1833), "Rajzolatok" (1935), "Honderű", "Életképek" und "Pesti Divatlap".

Der Verfall des Freiheitskampfes vertrieb auch die "kriminellen" Modenblätter in Unterstützung der ungarischen Literatur. Erst in den fünfziger Jahren erschienen sie erneut. Die meisten verbreiteten die Atelier von Monaszterly und Kuzmik beziehungsweise Alter und Kiss, die zwei bekanntesten Firmen an der Mitte des 19. Jahrhunderts in der Váci Straße.

1866 erschien die erste, im heutigen Sinn als Modezeitschrift zubetrachtende Ausgabe, mit dem Titel "Magyar Bazár". Sie war eine Variante des in Berlin erscheinenden "Der Bazar". 1888 folgte der "Divatsalon", ein Partnerblatt der "Wiener Mode".

Ende des 19. Jahrhunderts wurde Budapest zu einem der Modezentren Europas. Zwei Firmen konnten schon nicht mehr den Aussprüchen des Bürgertums und der Aristokratie gleichzeitig befriedigen. Der Markt teilte sich: in exklusive, teure Salons mit kleinerem Umsatz – der eleganteste Salon war der von Josef Girardi in der Koronaherceg (Erzherzog) Straße 1 – und den viel billigeren Modewarenhäusern, die die Bedürfnisse der Mittelklasse mit guter Qualität befriedigten. Unter ihnen ragte Simon Holzers Warenhaus in der Kossuth Lajos Straße hervor.

Ende des 19. Jahrhunderts entstanden auch bei der Frauenkleidung in Ungarn kunstvolle Entwurf. Nennenswert war 1906 Marischka Undi, welche mit einem ungarischen Kleidentwurf auftrat.

Während des I. Weltkrieges erschien der erste erfolgreiche Modeschöpfer, Angelo, welche zuerst Kleidungen entwarf, später hauptsächlich künstlerische und Modefotos gestaltete. Sein Atelier in der Petőfi Sándor Straße war betreffs der Mode das hervorragendste in Pest, auch die Mehrzahl der Modefotos aus der Zeitschrift "Színházi Élet" wurden von ihm gemacht.

Seit 1918 fanden regelmäßige Modeschauen und in Budapest statt. Woran die elegantesten Firmen teilnahmen. Unter ihnen zwei in der Zwischenkriegszeit modisch gewordene Salons, wie z. B. das von Klara Rotschild in der Váci Straße und József Szita, Irányi Str. 27.

1933 Ferenc Ferenczy, Sekretär des Innenministeriums, schrieb ein Wettbewerb für von Modeentwürfen für den ungarischen Geschmack aus. Den ersten Preis gewann Teréz Nagyajtay, Kostümbilderin des Nationaltheaters, den zweiten Klára Tüdös, Künstlerin des Opernhauses.

Klára Tüdös war die erfolgreichste und im Ausland bekannteste ungarische Modeschöpferin. Daneben entwickelte sich eine neue Schöpfergeneration: Erzsébet Fries, Erzsébet F. Haranghy, Anna Tedesco, Anna Réka Csernák, Ilona Konkoly-Thege, Ilonka (Feigl) Farnadi. Ihre Zeichnungen wurden regelmäßig in der Handarbeitszeitschrift "Muskáti" veröffentlicht.

Nach dem Zweiten Weltkrieg waren Stoffe Mangelware. Die erste dünne, gezeichnete Ausgabe "Ez a Divat" erschien erst 1949.

1948 wurden alle Modesalons verstaatlicht. Viele der Modeschöpfer gelangten 1949 zum neugegründeten "Ruhaipari Tervező Vállalat" für Entwerfen der Bekleidungsindustrie. Das Salon von Klara Rotschild wurde auch verstaatlicht funktionierte aber unter dem Namen "Különlegességi Női Ruhaszalon" weiter, und Klara Rotschild blieb Leiterin des Salons. Nicht nur die Geschäfte und Salons sondern auch die Planung der Kleider wurde damals verstaatlicht. In den Zeitschriften "Nők Lapja" und "Ez a Divat" erschienen Zeichnungen des Ruhaipari Tervező Vállalat, alle ohne Namen.

Nach 1953 erkannte man langsam, daß dem Folgen der westlichen Mode keine Tat gegen dem Sozialismus war. Die Budapester Mode wurde wie vor 100 Jahren wieder von zwei Salons in der Váci Straße angeführt – der "Különlegességi Női Ruhaszalon", unter dem späteren Namen "Clara Salon", und die "Fővárosi Mértékutáni Szabóság", spätere "Budapest Szalon".

Die Ausbildung der Modeschöpfer gelangte 1947 auf Hochschuleniveau – aus der Schule für Kunstgewerbe wurde eine Hochschule. Hier erhielten junge Modeschöpfer ihre Diplome, wie: Anna Nagy Soltész, Zsuzsa Ökrös, Vera Nádor, Irén Gyulai, Éva Mészáros, Rozi Balogh, Irén Vörös, Magda Erhardt, Magda Vámos, Magda Russai, Ilona Lendvai, Margit Szilvitzky, Albert Szabó. Sie brachten, die ungarische Modeschöpfung auf kunstgewerbliches Niveau.

Ende der sechziger Jahren, in den siebziger Jahren wurde "Ez a Divat" farbig und auch eine neu Zeitschrift: "Pesti Divat" erschien in Farbe. Das Unternehmen für Kunstgewerbe – Iparművészeti Vállalat, später "Idea" setzte die von einer Jury

geprüften Produkte der Kunstgewerbekünstler in seinen eigenen Geschäften in den Handels.

Die einzelnen Bereiche teilten sich. Bedeutende Entwerfer beschäftigten sich mit Leder wie, z. B. Katalin Abaházi, Éva Csiba, Árpád Molnár, usw. andere mit dem Bereich der Strickkleidung, z. B. Klára Balázs, Ferenc Bubb, Andor Cser, Judit Droppa, Zsuzsa Jankovics, Ildikó Nyári, usw.

Es fanden sich auch starke individuelle Künstlerin ein, wie Irén Body, Ilona Bakó, Katalin Sárvári, die von Paris unabhängig sein wollten. Sie schufen ihre Werke auf Grund der Formen und Verzierungen der ungarischen Volkskunst und wollten auf Ewigkeit erschaffen.

Wegen der Schranken der sozialistischen Wirtschaft änderte sich nicht die Lage auf dem Binnenmarkt. In den Modengeschäften fehlten die wunderbare Kleidung die wir auf Modeschauen bewundern konnten – es waren nur altmodische, in großer Zahl gefertigte Serienprodukte von schlechter Qualität im Angebot. Budapest so schien es blieb hoffnungslos hinter den französischen, englischen, italienischen und westdeutschen Modezentren zurück.

Mitte der achtziger Jahre wurden in großer Zahl Privatboutiquen eröffnet. Sie boten die einförmige, geschmacklosen, häßlich bearbeiteten Waren aus Stoffen schlechter Qualität an, welche aber immer der letzten Mode folgten. Berühmte westliche Firmen, z. B. Pierre Cardin erschienen auf dem ungarischen Markt, die mit der ungarischer Schöpferin, Judit Tankó aus heimatlichen Stoffen ihre Produkte erzeugten. Budapest begann wieder ein Modezentrum zu sein – wenigsten in osteuropäischer Hinsicht.

Anfang der neunziger Jahre geriet die gesamte Textil- und Modeindustrie aufgrund des verstärkten westlichen Imports und des ausbleibenden Ostexport in Krise. Ende der neunziger Jahre erholte sie sich von der Krise und es entstand eine selbständige ungarische Modeschöpfung. Es ist nicht unvorstellbar, daß zur Jahrtausendwende Budapest wieder zu einem wirklichen Modezentrum wird.

PEST-BUDAI ÜNNEPSÉGEK 1865–1870 KÖZÖTT SZÉKELY BERTALAN RAJZAINAK TÜKRÉBEN

1865–1870 között jeles események zajlottak Pest-Buda városában, melyek többségükben a császári pár látogatásaihoz kapcsolódtak. I. Ferenc József és ifjú felesége első alkalommal 1857-ben látogatott Magyarországra.

Az ünnepségeket akkor B. Bachmann-Hohmann (XIX. sz. közepe) és Joseph Heicke (1811–1861) osztrák művészek örökítették meg színes litográfiasorozatban.¹ A magyar művészek közül Barabás Miklós és Sterio Károly kapott egy-egy műre szóló kisebb megbízást.² A látogatások a 60-as évek során többször is megismétlődtek, de ezúttal az események megörökítésére az osztrák Vinzenz Katzler (1823–1882) és Franz Kollarz (1829–1894) mellett magyar művészeket is felkértek. Az Olaszországból 1862-ben hazatelepült Heinrich Ede, a népeletképeiről jól ismert Jankó János vagy a Münchenben élő és 1866-tól az ottani akadémián tanító Wagner Sándor mellett a pályakezdő Székely Bertalan is megbízást kapott az események helyszínén történő rögzítésére. Székely 1862-ben tért végleg haza Münchenből, és nevét ekkor már jól ismerte a magyar közönség *II. Lajos holttestének feltalálása*, valamint a Dobozi Mihály és hitvese című történelmi képei kapcsán és a Bajor Nemzeti Múzeum számára festett, *VII. Károly császár menekülését* ábrázoló freskójáról. A rendezőbizottság felkérésére Székely a helyszíneken készí-

Fáklyásmenet a királyi palota előtt, 1865

Az eredeti rajz után metszette Morelli Gusztáv. Vasárnapi Újság, 186.5 júl. 16. 359.

Liszt Ferenc az Erzsébet oratóriumot vezényli a Pesti Vigadóban, 1865
Az eredeti rajz után metszette Ruzs Károly. Vasárnapi Újság, 1865. dec. 12. 449.

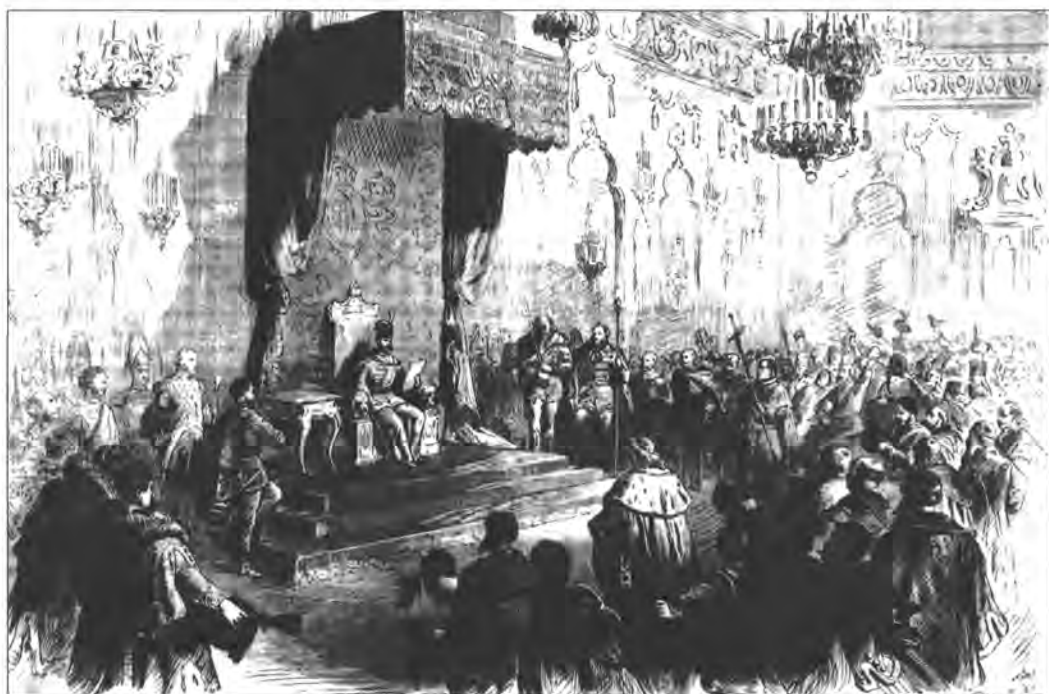
tett ceruzarajzokat, akvarell- és olajvázlatokat, amelyek nagy része fametszet formájában megjelent a *Vasárnapi Újság* számaiban.

A rajzok közül az események időrendi sorrendjében első a *Fáklyásmenet a királyi palota előtt* című tusrajz.³ A mű datálatlan, de ismeretes, hogy a fáklyás felvonulás 1865. június 7-én zajlott le. A *Vasárnapi Újság* július 16-i száma beszámol az eseményről és közli a rajzról készült metszetet. „Mintegy 9 óra tájban indult meg a menet a pesti városház teréről a polgármester és a tanács vezérlete alatt. 2000-nél többre ment már a lobogó szövétnekek száma, s a roppant néptömeg, amely folyton növekedett ... a pesti Dunaparton vonult fel hosszú sorban a lánczhídig ... A királyi várakhoz érve a palota előtti tér nem volt képes magába fogadni a tengersokaságot s egy nagy rész a távolabbi utcákra s tékre szorult. Midőn Ő Felsége a palota erkélyén megjelent, riadó éljenzés harsant végig ős Buda hegyormain, melyeknek zaja egész Pestig elhatott.”⁴ A tusrajz távlatból mutatja a palota Krisztinaváros felőli homlokzatát és az előtte hömpölygő tömeget. Laza, könnyed előadásmódja szinte festői hatást kölcsönöz a műnek. A *Vasárnapi Újság*ban megjelent metszet már jóval részletesebb, igaz, ezáltal eltűnik a festői könnyedség, ugyanakkor látványos közelképeket kaphat a néző a palota reprezentatív épületéről, és bepillant a tömegbe, elegánsan öltözött hölgyek és urak ruháit, szemlélődő vagy elragadtatott arckifejezéseiket megcsodálva. Sőt, a nagyvonalú kompozíciós megoldás, – amely különösen jól érezhető az egyes embercsoportok megformálásánál – sem vész el A *Vasárnapi Újság*on kívül az eseményről beszámol a *Magyar Sajtó* is, és hivatkozik a lipcsei *Illustrierte Zeitung* egyik számára, amely szintén közli a Székely-rajzról készült metszetet.⁵

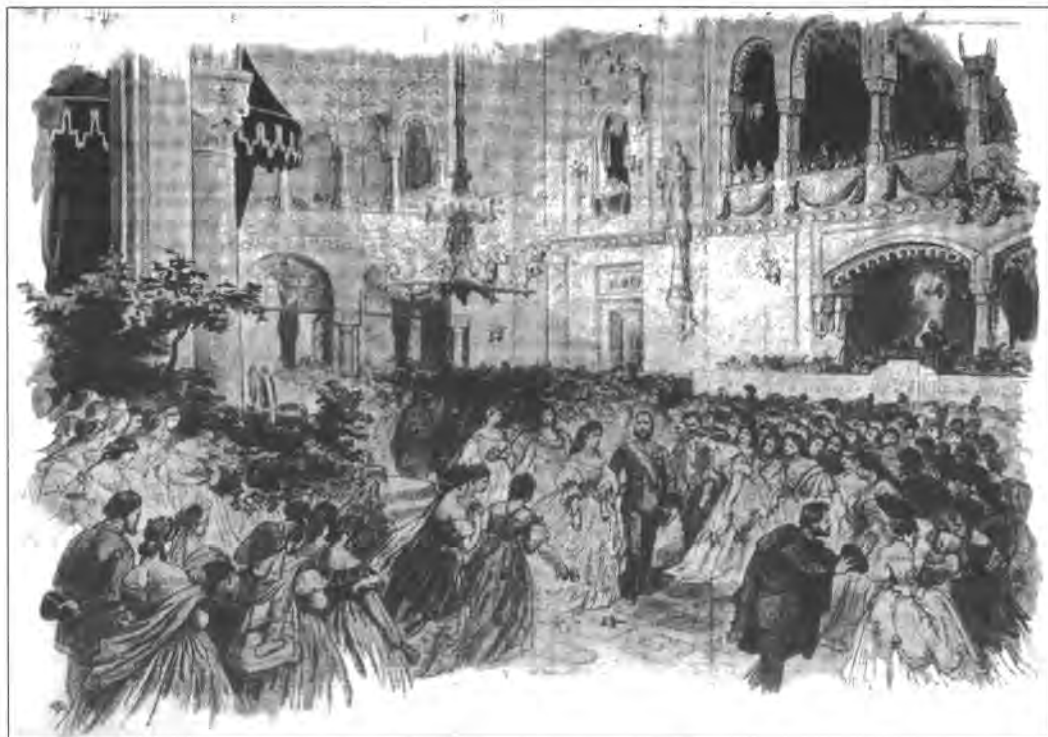
1865 nyarán egy másik jeles esemény zajlott a fővárosban, amelyről szintén beszámoltak a korabeli újságok. A pesti zenekonzervatórium 1865-ben fennállásának 23. évfordulóját ünnepelte, és ebből az al-

kalomból augusztus 15. és 22. között több zenei bemutatót is rendeztek. Ezek fénypontja volt Liszt Ferenc *Erzsébet* oratóriumának bemutatása a pesti Vigadóban. Az oratóriumot Liszt Ferenc tanította be, és ő maga vezényelte az 500 főből álló ének- és zenekarnak augusztus 15-én és 22-én.⁶ Székely rajzot készített a bemutatóról, amelyet a *Vasárnapi Újság* 1865. december 12-i számában leközölt.⁷ A Vigadó díszes termében, a zsúfolt nézőtér közepén felállított emelvényen a nézőnek háttal áll Liszt Ferenc, és lendületes mozdulattal vezényli az oratóriumot. Karcsú, energiát és erőt sugárzó alakja a kompozíció középpontja, s e szerkesztési bravúrral Székely érzékeltetni tudja a feszült figyelmet, az előadás hangulatát.

1865 decemberében ismét a fővárosba érkezik Ferenc József, és Székely ceruzarajzot készít az eseményről a helyszínen. A rajz, amelyet ezúttal nem közölt le egyetlen napilap sem, a pest-váci vasút belsejét ábrázolja a királyi vonattal. Előtte áll Ferenc József, alakja láthatóan elkülönül a többiekétől, mögötte Andrassy Gyula gróf és körülöttük a fogadóbizottság tagjai.⁸ A rajz datálatlan, de ugyanezt az eseményt örökíti meg Weber J. (XIX. sz. közepe) szépiarajza, melynek hátoldalán áll az esemény keletkezésének dátuma, 1865. december 12., tehát nyilvánvalóan a Székely-rajz keletkezési dátuma is ugyanez.⁹ Az országgyűlés ünnepélyes megnyitására 1865. december 14-én került sor a budai várpalotában. A *Vasárnapi Újság* 1865. december i száma beszámol az eseményről, és közöl egy metszetet, amely nem Székely munkája.¹⁰ Ugyanakkor ő is készít egy szépiarajzot, amely távlatból szemlélve, elnagyolt csoportokkal vázolja csupán az eseményt nagyvonalú képszerkesztéssel, oldott, könnyed festői előadásmóddal.¹¹ A rajz után készült metszetet közli a *Vasárnapi Újság* 1866. január 21-i száma. Mint minden más esetben, a metszet jóval részletesebb, ezáltal kevésbé lendületes, de jóval több információt közöl az eseményről.¹² Közelképként hozza a császár alakját, az őt üdvözlő hercegprímás díszes ruhája, a többi főúri méltóság alakja, mozdulataik jól kivehetővé és a korabeli szemlélő számára beazonosíthatóvá váltak. A térkomponálás és a csoportfűzés eleganciája a metszeten is jól érvényesül.

Az országgyűlés ünnepélyes megnyitása, 1865.
Az eredeti rajz után ismeretlen metsző munkája. *Vasárnapi Újság*, 1866. jan. 21. 29.

I. Ferenc József és Erzsébet királyné a Pesti Vigadóba.. 1866. Eredeti rajz
Vasárnapi Újság, 1898. szept. 18. 647.

Az 1866-os esztendő farsangja szintén a felejthetetlen események közé tartozott a pest-budai polgárok számára, mivel a Vigadó termében tartandó bált a császári pár nyitotta meg 1866. február 6-án. A *Vasárnapi Újság* részletesen beszámolt az ünnepélyes eseményről, sőt az azt megelőző lázas készülődésről is „A városban is egész nap észrevehető volt a készülődés a fényes estélyre. A divatkereskedések terméi talán soha nagyobb ostromnak nem voltak kitéve, mint éppen e napon ... Kilencz óra után jelent meg a fejedelmi pár, s a mennyezet alatt helyet foglaltak, s néhány perc múlva körsétát tettek a teremben. Ott mulatásuk rövid, alig egy negyedórát tartó volt, de a fejedelemasszony nyájassága e rövid időt feledhetetlen emlékvé tette mindazok előtt, akik őt láthatták ... A Császárnénak ez alkalmából átnyújtott tánczrend igen díszes kis album alakú volt, kék bársonyba kötve és gazdagon aranyozva. ... A táncz csak a felséges pár eltávoztása után indult meg, de ezután hosszan és vidáman folyt. ... Szóval az ideai farsangnak ez volt a legvidámabb estéje, melynek párja messze földön nem lesz, heted-hét farsangon.”¹³ Székely Bertalan a helyszínen rajzot készített az eseményről, s éppen a leírás idézett részét, a királyi pár sétáját örökítette meg, midőn a feldíszített teremben a bálozók által szabadon hagyott részen méltóságteljesen vonulnak, miközben néhányan csokraikat helyezik le a császárné lába elé.¹⁴ Érdekes módon a *Vasárnapi Újság* csak jóval később, más események kapcsán közli le – több alkalommal is – az eredeti rajzot.¹⁵

A farsangi vigasságot néhány nap múlva egy másik ünnepség követte. a főváros tanácsa Ferenc József és Erzsébet királyné 1854. április 24-én kötött házasságának emlékére új szegényház létesítését határozta el 1854. április 12-én.¹⁶ Székely Bertalan ceruzarajzot készített *Az Erzsébet szegényház zárókölétéle* címmel.¹⁷ A feldíszített épülethomlokzat előtt az ünneplő közönségtől körülveve a császárné jelképesen ráüt az épület zárókövére, s ezzel ünnepélyesen felavatja a leányárvaházat. A művész ezúttal is

Az Erzsébet szegényház záróköletétele. Eredeti rajz. Vasárnapi Újság, 1898. szept. 18. 647.

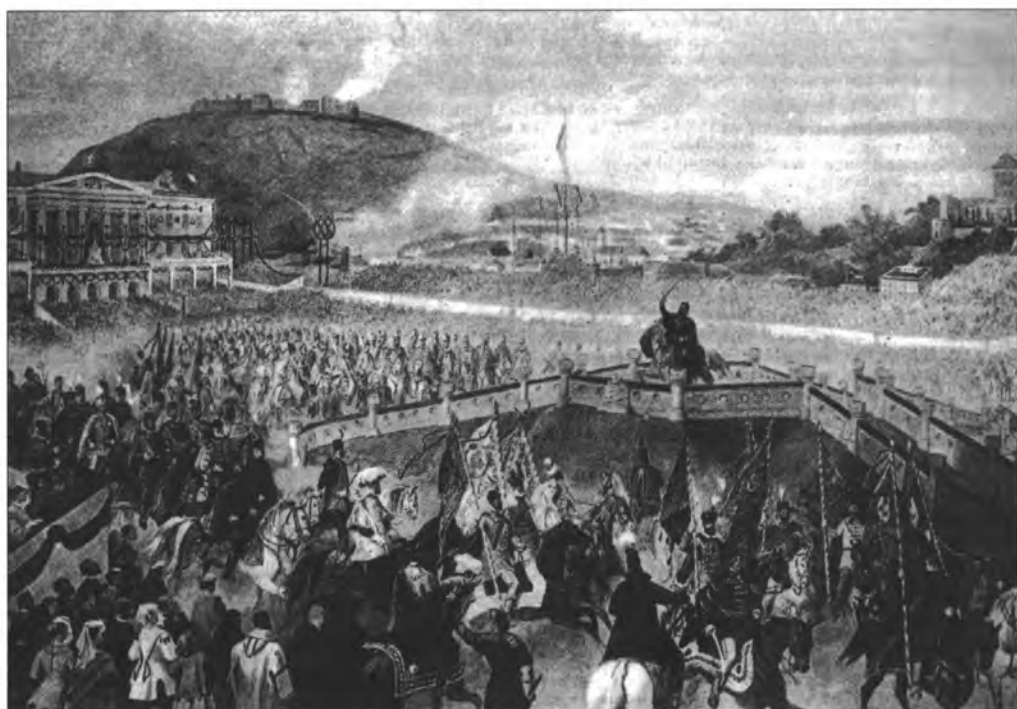
*A koronázási menet. Erzsébet királyné megérkezése a koronaterembe.
Eredeti rajz után ismeretlen metsző munkája. Vasárnapi Újság, 1867. júl. 21. 361.*

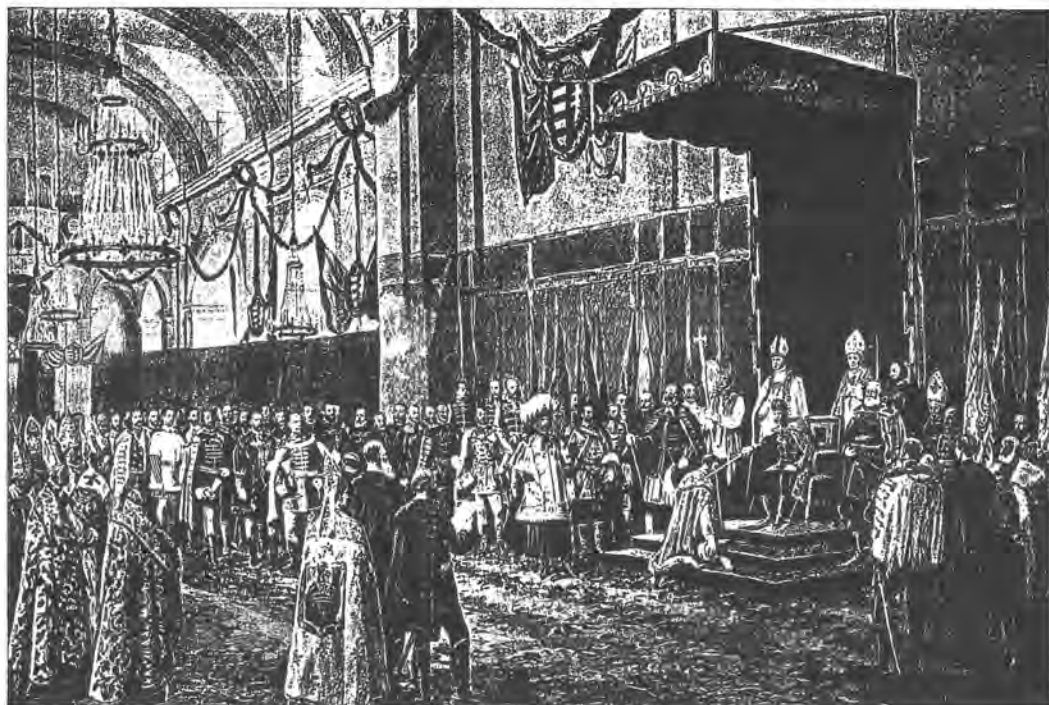
Koronázás, 1867. Az eredeti akvarellek után Morelli G. metszete. Vasárnapi Újság, 1892. jún. 5. 393.

*Az eskütétel, 1867. Az eredeti akvarell után Morelli G. metszete.
Vasárnapi Újság, 1892. jún. 5. 393.*

A kardvágás, 1867. Az eredeti akvarell után készült metszet. Vasárnapi Újság, 1892. jún. 5. 393.

Lovaggá ütés, 1867. Az eredeti akvarell után készült metszet. *Vasárnapi Újság*, 1892. jún. 5. 393.

ztávlatból örökíti meg az eseményt, így igazán csak Erzsébet középpontba helyezett, karcsú, sötét ruhás alakja ismerhető fel. Sötét sziluettjét jól ellensúlyozza a jobb oldali és bal oldali csoport sötétre színezett foltszerű kialakítása. Az eredeti rajzot jó néhány évvel később a *Vasárnapi Újság* hozta le.¹⁸

1867. március 14-én szintén fontos eseményről értesülhettek az újságolvasó polgárok. Ezen a napon – az 1865. december 14-én megnyitott országgyűlés által elindított „alkotmányos kiegyenlítés” folytatásaként, az 1867. február 17-én Bécsben megalakult magyar kormány és kinevezett miniszterelnöke, Andrássy Gyula gróf vezetésével a kormány több tagja a budai várpalotában tette le az esküt Ferenc József előtt. A *Vasárnapi Újság* így ír a történekről: „A miniszterek eskütétele a kisebb trónteremben történt. Ő Felsége, magyar huszártábornoki egyenruhában, fején kalpaggal, fogadta trónja ez őrállóit ez ünnepélyes pillanatban. Egyik oldalán első hadsegéde, gróf Crenneville, másikon a miniszterelnök Andrássy Gyula gróf állottak: túl pedig Szláv József belügyminisztériumi államtitkár, ki az eskü formát olvasta. Ő Felsége előtt a többi miniszter állt, kik, művészi felfogással kivitt képünk szerint, jobbjukat felemelve esküsznek a trón és haza, a nemzet és király, törvény és alkotmány hűségére.”¹⁹ A szöveg utal a cikkhez kapcsolódó metszetre, amely ugyan nem szignált, de minden részletében megegyezik Székely Bertalan gróf *Andrássy Gyula kormányának eskütétele* című rajzával, amely ily módon a metszet előképének tekinthető.²⁰ Ezúttal a rajz is részletesebb megoldásokat mutat, így a személyek jól felismerhetők, a ruhák, az arcok és a gesztusok kidolgozottak. A jelenet művészi megformálása a kiértelt kompozíció következtében jól adja vissza az esemény sorsdöntő jelentőségét és ünnepélyességét.

Az 1867-es esztendő legnagyobb eseménye kétségtávol I. Ferenc József és Erzsébet királyné magyar királlyá és királynévá koronázása volt. Székely a koronázási ünnepségeket rendező országos bizottságtól kapja a megbízást, hogy a koronázás mozzanatait öt vízfestményen örökítse meg.²¹ A sorozatból jelenleg csak négy olajvázlat, néhány rajzvázlat és tanulmány, illetve egy tusrajz ismeretes.

Valószínűleg a sorozat első tagját képezhette *A koronázási menet* címet viselő tusfestmény, amely

Erzsébet királynénak a színhelyre való megérkezését örökíti meg.²² A kompozíció, eltérően a többitől, meglehetősen zsúfolt, a királyné hintóját is elsősorban a mellette lovagló testőr tömegből kimagasló alakjáról lehet észrevenni. Az előtérben a testőrség díszmagyarba öltözött katonái lépkednek, mögöttük a lovas testőrség, tőlük jobbra pedig néhányan a lelkes tömegből a kalapjukat lengetik. A rajzot csak jó néhány évvel később a *Vasárnapi Újság* 1898-as száma közli egy Erzsébet királynőről szóló cikkben.²³ Az eseményhez közel eső időpontban a *Vasárnapi Újság* cikket közöl Képek a koronázásról címmel, amelyben részletesen leírja a XVII. századi hintót, amelyet Rubens festményei díszítenek, valamint a díszes fogatot és a testőrök ruházatát. A cikk mellékletként közli a rajz metszetváltozatát, amely ugyan jelzetlen, de a kompozíció és a részletek egyértelműen megegyeznek a rajzéval, tehát Székely szerzősége nem vonható kétségbe.²⁴

Az ünnepségsorozat legfényesebb mozzanata maga a koronázás volt. Az eseményről 1867-ben így ír a *Vasárnapi Újság* tudósítója: „Mátyás király temploma rég nem látott jelenetnek lőn színhelye f. évi jún. hónap 8-án. 1792 (Ferencz király koronáztatása) óta nem volt magyar koronázás Budán: azelőtt pedig soha. Az Árpád- és a vegyesházbeli királyok idejében Székesfehérvár volt a koronázás rendes helye; csak egyszer, Róbert Károly harmadszori koronázásakor látott Budavára koronázást. ... Azt hisszük, mostantól kezdve a rendes koronázási hely már Budapest.”²⁵ Az újság metszetet is közöl, és a tudósító részletesen ismerteti, sőt kritizálja is azt, de a metszet nem Székely rajza után készült. Az 1867-es szám

A képviselőház ülése az Akadémia dísztermében, 1867. Eredeti rajz után ismeretlen metsző munkája.
Vasárnapi Újság, 1867. dec. 1. 589.

ismerteti az ünnepségsorozat hatodik napján lebonyolított eseményeket.²⁶ Székely megbízásáról és művének elkészüléséről a már említett *Vasárnapi Újság* és a *Pester Lloyd* cikkei tudósítanak.²⁷ A *Pester Lloyd*-ban azonban Kelety Gusztáv arról is beszámol, hogy a londoni *News* és a *Leipziger Zeitung* lehozta Székely akvarelljeit.²⁸

A források beszámolóai alapján biztosra vehető, hogy Székely Bertalan öt képből álló akvarellsorozatot tervezett, de a *Vasárnapi Újság* 1892-es számából az derül ki, hogy csak négy készült el. A lap szerint ezek ekkor Erzsébet tulajdonát képezték és a királyné adta át azokat megjelentetésre a szerkesztőségnek. A cikkíró, Jókai Mór szerint: „Lapunk szerencsésnek tartja magát, hogy ezek közlésére az engedélyt megnyerhette, mert történelmi becsületet fokozza az, hogy az 1867-iki koronázás ünnepélyeinek rendezőse, mely azokat hódolattal ajánlotta fel e nagy nap emlékére a királynénak, utasította volt a festőművészt – Székely Bertalant – (ki ennek a feladatnak is derekasan megfelelt), hogy a művészi kivétel mellett teljes történelmi hűségre törekedjék, az egyes résztvevő személyeket, ruházatuk s általában megjelenésük minden kis részletében egészen híven örökítse meg.”²⁹ A négy akvarell csak az újságok közléseiből ismerjük, így a *koronázást* is, amely megfelelt a cikkben leírt követelményeknek.³⁰ A festő ugyan távlatból szemléli a jelenetet, így a király, a királyné és kísérete csak hátulról látható, de a kiemelés és díszes ruházatuk következtében így is jól felismerhetők. A kompozíció igazán hangsúlyos részeit a templom belsejének két díszes oltára képezi. Az akvarellhez készült két rajz tanulmány is, az egyik a főtemplom szentélyét, a másik a trónszéket ábrázolja.³¹ Ismeretes még egy olajtanulmány is, amely a *budavári Nagyboldogasszony-templom díszítése I. Ferenc József koronázásakor* címet viseli, és vöröses alaptónusban tartott nagyvonalú szintanulmány.³² A téma legismertebb változata azonban a koronázást bemutató kisméretű olajvázlat, amely kompozícióját tekintve megegyezik az akvarellével, a főbb figurák és csoportok itt is jól kivehetők, de a mű valódi értékét pazar színgazdagsága, oldott festőisége, a vörös alapszínen belül vibráló tónusok és színárnyalatok változatossága adja. Az ünnepélyességet a sejtelmes hatást keltő fényeffektusok fokozzák.³³

A koronázási sorozat másik fontos darabja az *Eskütétel*. A *Vasárnapi Újság* nagy cikkben számol be igen részletesen az eskütételről. Megjelöli az esemény helyszínét, amely ezúttal a pesti plébániatemplom és a Duna-part közötti tér (ma Március 15. tér). Az országgyűlés tagjai a koronázásról gőzösn érkeztek a térre, és elfoglalták kijelölt helyeiket. Ezután jött a díszes menet keresztül a Lánchídon, elől a huszárok, mögöttük a törvényhatóságok bandériumai, a jászkunok és jászok küldöttsége, majd a megyék és városok küldöttei. Őket követték a nemesek és főrendűek csoportjai, az ország főméltóságai, a rendek lovagjai és nagykeresztesei, az aranygyapjasok, majd az egykori és mostani tartományok zászlóvivői, a zászlósorak a koronázási jelvényekkel, és végül a püspökök zárták a sort. Végezetül pedig a király, testőrségével: „A király föllépett az emelvényre. Kíséretét itt csak a helyettes nádor, az ország primása, a miniszterek, a kalocsai érsek s az apostoli keresztet vivő püspök képezték. Ott állt, Isten szabad ege alatt, a nemzet színe előtt, nyilván, hogy esküt tegyen az ország alkotmányára s épségére, Isten nevében. ... A nádor helyettese az esküformát a primásnak nyújtotta át. A király bal kezébe vevén az arany keresztet, jobb keze három ujját magasra emelé, arczalet keletnek fordult. S hangosan és súlyozva mondá el a nagy esküt. Hallotta Isten és az ország.”³⁴ Az újság metszetet is közöl a leíráshoz, de összehasonlítva a későbbi közlésekkel és az olajvázlattal, megállapítható, hogy az nem Székely munkája. Tudomásunk van azonban egy ceruzarajzról, amely nyilván tanulmányként készült az akvarellhez, amelyen a művész a színezést és az alakok neveit is ráírta a rajzra.³⁵ Az akvarellt, melyet a királyné számára készített a művész, szintén csak az újságok metszeteiből ismerjük, és közlési helyük megegyezik a koronázás metszeteivel, mivel általában sorozatként kezelték őket.³⁶ Az eskütétel című akvarellnek is elkészült az olajtanulmánya, amely hasonló jellegzetességekkel rendelkezik, mint a sorozat többi tagja. A kompozíció itt is rálátásos, a figurák csak helyükről és mozgásukról ismerhetők fel. A kontúrok határozottak, a színek erősek, a fény mindenütt egyenletesen oszlik el, s egységbe foglalja a változatos színegyüttest.³⁷

A koronázási ceremónia harmadik, talán leglátványosabb eseménye volt a kardvágás. Ez az esemény is, miként az előző kettő, június 8-án zajlott le, időrendben harmadikként követve a koronázást és az es-

Gróf Batthyány Lajos temetése, 1870. Eredeti rajz után ismeretlen metsző munkája.

Vasárnapi Újság, 1870. jún. 5. 364.

küetelt. Az esemény rövid leírását adja a *Vasárnapi Újság*, de ennél jóval részletesebb tudósítást olvashatunk Jókai Mór már idézett cikkében, amely közli az akvarellről készült metszetet.³⁸ Jókai leírja az esemény színhelyét, mely a Lánchíd előtti téren, a pesti Duna-parton történt. A tér egyik oldalán az Akadémia palotája, a másikon a feldíszített Lloyd-palota látható, amelynek erkélyéről a királyné és kísérete nézi az eseményt. A tér közepén a vármegyék történeti emlékü helyeiről vett földből emelt dombocszkára kell a királynak fellovagolnia és kardjával a négy égtáj felé suhintva jelképesen jelezni, hogy megvédi az országot, bárhonnan is érne támadás. Magát a jelenetet pedig így írja le: „Midőn a király kiválva kíséretéből, tűzvérű szürke ménén a királydombra vágatott s fején a koronával, vállán a palásttal, kezében Szent István kardjával kimagaslott a nép tömege fölött, mikor dőlczegen tön két ugrást lova s ő négy felé vágott...”³⁹ Az akvarell metszétváltozatának egyik legelső publikálásáról szintén a *Vasárnapi Újság* 1867-es száma tudósít, amely beszámol a lipcsei *Illustriren Zeitung* koronázási cikkéről és Székely akvarelljeiről, kiemelve *A kardvágást*, amelyet a legszebbként nevez meg.⁴⁰ A metszet egyébként nagyvonalú képszerkesztéssel, bravúros kompozícióval mutatja be a jelenetet, melynek középpontjában a kardját magasra emelő király alakja áll. Az emelvény előtt a kíséret díszes ruhájú alakjai kissé részletesebben láthatók, míg a tömeg csak jelzésszerű, és a kompozíció díszes kereteként szolgál a Lloyd-palota, a Duna és a Gellérthegy háttérben sötétlő tömege.⁴¹ A többihez hasonlóan *A kardvágás* című akvarellnek is ismert az olajtanulmánya, amely mind között a leglátványosabb mind a kompozíció, mind a többinél élénkebb és változatosabb színvilág tekintetében.⁴² A sorozat negyedik eseménye az aransarkantyús vitézek avatása vagy népszerűbb nevén a lovaggá ütés volt, amely a Keresztelő Szent Jánosról elnevezett templomban zajlott le, ahol a király a hagyományoknak megfelelően néhány férfiút aransarkantyús vitézzé avatott. Jókai így ír az eseményről: „A király elfoglalván a trónt: jobbról az esztergomi hercegprímás, balról pedig a kalocsai érsek állták körül ... A felszólított lovaggá ütendő vitéz mély meghajlással a trónhoz lépett, s a király előtt a második lépcsőre térdelt, mire Ő Felsége a hüvelyéből kivont karddal háromszor érinté az illetőnek bal vállát.”⁴³ A cikk ugyanitt közli az akvarellről készült metszetet is. A

metszet, megfelelő a közönség igényeinek, a személyek ábrázolásánál a felismerhetőségre, a díszes ruhák megfestésénél pedig a részletességre törekszik. A *Lovaggá ütés* olajvázlata, a *Koronázás* jelenetéhez hasonlóan egy alapszínre hangolt, a vöröses alaptónuson belül az ablakokon beáradó fény teszi a színeket élettelivé és a hatást ünnepélyesebbé.⁴⁴

A koronázás zajos és látványos eseményei után néhány hónappal ismét készül egy Székely-rajz. Ezúttal A képviselőház ülése az Akadémia dísztermében címmel, melyet leközl a *Vasárnapi Újság* 1867. december 1-jei száma.⁴⁵ A metszethez kapcsolódó cikk főként a díszes terem leírásával és az ülések rendjével, a szónokok, írnokok, újságírók helyének leírásával foglalkozik. A metszet némileg megfelelő a leírásnak, részletesen mutatja be a dísztermet és a középpontban éppen egy szónok áll, mögötte az írnok ül. Az előtérben és oldalt képviselők ülnek és állnak, a szónok mögötti, zsúfolásig megtelt terem közönségét csak vázlatosan, jelzésszerűen ábrázolja.

A koronázási sorozat eseményeket lezáró lapjaként tekinthetjük Székely Bertalan *Emléklap a magyar koronázásra* című művét, amelyet Schürer von Waldheim Rudolph metszett és amely megjelent a *Pester Lloyd* 1867. június 8-i számában.⁴⁶ Az emléklapon a királyi pár mellképe alatt a Lloyd-palota épülete látható, amely előtt lezajlott a koronázási kardvágás jelene.

A pest-budai eseményeket ábrázoló sorozat utolsó darabja a *Gróf Batthyány Lajos temetése* című rajza, amelyet csak az újságok közléséből ismerünk. Magyarország első, az 1848–49-es szabadságharc leverése után kivégzett miniszterelnökét a kivégzés estéjén a Rókus kórház halotti kamrájába szállították, és az éjszaka leple alatt ki akarták vinni a városból, hogy valamelyik Batthyány-birtokon eltemessék. Ez azonban az éber őrjárat miatt nem sikerült. A *Vasárnapi Újság* 1899-ben megjelent cikkének írója így folytatja: „Így a szekér visszafordult, s a néptelen utcákon végig, csakhamar a Ferencziek zárdájának Hatvani (ma: Kossuth Lajos) utcára nyíló kapuja elé ért, hol a koporsót kísérő két kórházi szolga becsöngetvén, az ezen eshetőségre készen lévő szerzetesek azonnal ajtót nyitottak, s a koporsót a templomuk alatti sírboltba vitették, hol a halott kiléte hitelesen megállapítván, csöndes szertartással beszentelték és a sírbolt egyik földszinti fülkéjébe elhelyezték; ... és huszonegy esztendeig itt nyugodott a nagy halott. ... Az idők változával Pest városa jogának és kegyeletes kötelességének tartotta, hogy az addig rejtegetve tartott dicső halottat hozzá és a nemzethez méltó nyugvó helyre vitesse át 1870. márczius 29-én egy bizottság által a Ferencz-rendiek sírboltjának titkát hivatalosan földerítettvén a testet elmállott fényű koporsójából kivételve, érczkoporsóba helyeztette át s részére a Kerepesi-úti temető legszebb táját kiválasztva, oda még ugyanazon év június 9-én délután nagy pompával eltakarította.”⁴⁷ Az újság ugyanazon száma néhány oldallal előbb közli a Székely Bertalan egykorú rajza után készült metszetet is „Batthyány Lajos temetése 1870. június 9-én” felirattal.⁴⁸ Ugyanezt a metszetet egész oldalas változatban közli a temetés évében, 1870-ben június 5-én a *Vasárnapi Újság*, *Batthyány gyászünnepély: a gyászmenet a Kerepesi-úti temetőben* címmel.⁴⁹ A kompozíció középpontjában a koporsót szállító díszes halottaskocsi áll, melyet a kormány, a törvényhozás tagjai, a törvényhatóságok, testületek és társulatok tagjai kísérek. Az előtérben a sírok között megrendülten álló asszonyok, gyermekek és levett süvegű parasztemberek állnak. A *Vasárnapi Újság* 1899-es leírásánál közölt metszetet így jellemzi a cikkíró: „A nagy pompájú temetési menetnek a temető fái között vonuló részletét meghatóan hangulatos rajzban örökítette meg akkor Székely Bertalan jeles festőnk, kinek vázlatát időszerűnek tartjuk éppen most lapunk olvasóinak bemutatni.”⁵⁰ A mű valóban egyike a legjobbaknak, talán a köztudottan 48-as eszmékhez ragaszkodó Székely érzelmeinek egyik tanúbizonyságaként. Székely Bertalan fent ismertetett rajzai jól tükrözik a művész minden erényét, amely kompozíciós készség fejlettségében, a téralakítás nagyvonalúságában, a csoportfűzés bravúrában és az egyes személyek karakterének megformálásában jut kifejezésre. Székely éppen a 60-as évek során festi történelmi képeinek többségét, és a rajzok jól mutatják a monumentalitás iránti érzékét és a sokalakos kompozíciók szerkesztésében szerzett jártasságát. Mindezen értékek különösen jól érvényesülnek az eredeti rajzokon, lendületes, elegáns megformálásukban, míg a metszeteknél elsősorban a részletgazdagság és rajzi finomság emlíendő.

1. CZENNERNÉ WILHELMB Gizella: A képzőművészet szerepe Erzsébet királyné tiszteletének és kegyeletes emlékezetének ábrázolásában. In: Erzsébet, a magyarok királynéja. Eisenstadt, 1991, 169. Katalógus, (A továbbiakban: Eisenstadt, 1991.)
2. I. m. uo.
3. Fáklyásmenet a királyi palota előtt. Papír, tus, fedőfehér 225x315 mm, BTM. ltsz.: 18.258. A képmezőben tintabejegyzések: „Donau Citadelle auf dem Bloksberge, Baume (äusserer aufgang in die Burg.) Ofen”. Származás: Fővárosi Képtár letét, 1938(?) A hátoldalán pecsét. Ernst Lajos gyűjteménye.
4. A budapesti júniusi napokból. A fáklyásmenet a budai várakban. VÚ. (*Vasárnapi Újság*) 1865. 12. évf. 29. sz. 359. Az illusztrációként közölt fametszetek készítője (vagy készítői) ismeretlenek.
5. *Magyar Sajtó*, 1865. 543.
6. Liszt Ferenc, VÚ., 1866. aug. 8. 33. évf. 32. sz. 511.
7. VÚ. 1865. dec. 12. 12. évf. 36. sz. 449. VÚ. 1911. 58. évf. 43. sz. 861.; *Pesti Napló*, 1936. ápr. 9.; *Új Idők*, 1935. dec. 14. 49.
8. Der Empfang seiner Majestät am Bahnhof zu Pest. Papír, lavírozott ceruza, 247x353 mm, BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 18.260. Jelzés: de Székely. Származás: Fővárosi Képtár letét, 1938.
9. Weber J.: I. Ferenc József fogadtatása Pesten, 1865. dec. 12. Papír-szépia, tus, 24,2x35,9 cm. MNM TKCS ltsz.: 9533. Hátlapján „Begrüssung Kaiser Franz Josephs – Pester Bahnhofs am 12. dec. 1865. Original Zeichnung von Historien Maler Weber.”
10. VÚ. 1865. dec. 17. 51. sz. 649. Az esemény másik lehetséges időpontja június 6. L. VÚ. 1865. júl. 9. 28. sz. 348. (A metszés nem Székely Bertalan munkája.)
11. Fogadás a királyi palotában. Papír, szépia, fedőfehér, 242x317 mm, BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 18.259. Jelzés nélkül. Hátoldalán ceruzával: „Originalzeichnung v. Székely”. Hátoldalon tussal, évszám tintaceruzával javítva: „Illust. Ztg. 4 May 1857.” és pecsét: Ernst Lajos gyűjteménye. Származás: Fővárosi Képtár, letét, 1938.
12. A rajzot közli még VÚ. 1866. jan. 21. 13. évf. 13. sz. 29., ismeretlen szerzőtől; *Magyar Sajtó*, 1865. 543.; *Új Idők*, 1916. 22. évf. 53. sz. 651. (1867-es koronázási ünnepet ír, helytelenül.)
13. Tárház: Ó Felsőgeik Budapesten. VÚ. 1866. jan. 21. 13. évf. 3. sz. 29.
14. I. Ferenc József és Erzsébet királyné a Pesti Vigadóban. Papír, ceruza, tus, 274x352 mm, BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 18.261 BTM. Jelezve jobbra lent: Orig. Zeichnung de Székely lent középen ceruzával: „Besuch des Bürgerballes durch ihre Majestate am 6. Febr. zu Pest. Einige Damen ligen ihre bouquets der Kaiserin zu Füßen”. Származás: Fővárosi Képtár letéte, 1938(?) Ernst Lajos gyűjteményéből.
15. VÚ. 1898. szept. 18. 45. évf. 38. sz. 647.; *Új Idők* 1916. 22. évf. 53. sz. 654.; VÚ. 1918. jan. 6. 65. évf. 1. sz. 4.
16. Eisenstadt, 1991., 220–221.
17. Az Erzsébet szegényház zárókötetéle. Papír, ceruzarajz, tus felülfestéssel, 350x244 mm, BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 15.883. Jelezve jobbra lent: „Originalzeichnung von B. v. Székely”. Feliratok: „Schlussteinlegung des Elisabethineums – Armenhauses durch die Kaiserin von Oesterreich am 27 Feb. zu Pesth. – Das Format bittet der Künstler nicht zu ändern. Des Kaisers Portrait ist ähnlicher zu machen.” Származás: Fővárosi Képtár letéte, Ernst Lajos gyűjteményéből.
18. VÚ. szept. 18. 1898. 45. évf. 38. sz. 650.
19. VÚ. 1867. ápr. 14. 14. évf. 15. sz. 177.
20. Gróf Andrássy Gyula kormányának esküetetele. 1867. III. 14. Papír-tus, MNM TKCS. ltsz.: 54.268. A személyek beazonosítását l.: Eisenstadt, 1991. Kat. sz.: 48. 222.
21. Ajándék Ó Felsőgeinek. VÚ. 1867. okt. 20. 42. sz. 520.; *Pester Lloyd*, 1867. 14. évf. 240. sz. 3.
22. A koronázási menet. Papír, tus fedőfehérrrel, 240x350 mm, BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 18.340 Jelezve nincs. Felirat a rajz alatt: „Auffahrt... (olvashatatlan) zur Krönung in Ofen am 8-ten July 1867” (July helyett Juni olvasandó). Származás: Ernst Lajos gyűjteményéből.
23. VÚ. 1898. szept. 18. 45. évf. 38. sz. 650.; VÚ. 1892. jún. 5. 39.évf. 23. sz. 394.
24. VÚ. 1867. júl. 21. 14. évf. 29. sz. 360–362. Az esemény leírása, metszet a 361-es lapon.
25. Képek a koronázásról. VÚ. 1867. júl. 14. 14. évf. 28. sz. 350.
26. VÚ. 1867. jún. 9. 14. évf. 23. sz.
287. A koronázáshoz I. Pauer Hans Kaiser Franz Joseph I. Bei Trage zur Bilddocumentation seines Lebens. Wien, 1966.
27. L. a 21. jegyzetet.
28. KELETY Gusztáv: A koronázás szóban és képen. *Pester Lloyd*, 1867. 14. évf. 238. sz.
29. JÓKAI Mór: A király koronázása 1867-ben. VÚ. 1892. jún. 5. 39. évf. 23. sz. 391–393. Metszet: 392.
30. VÚ. 1891. aug. 16. 38. évf. 33. sz. 540.; VÚ. 1898. szept. 18. 45. évf. 38. sz. 661. HERMAN Lipót: Székely Bertalan vázlatairól. *Magyar Művészet*, 1930. 506.
31. A budavári főtemplom szentélye. Papír, ceruza, 443x630 mm, BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz. 23.159. Trónszék. Papír, ceruza, 422x342 mm, BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 23.158. Jelzés nélkül. A BTM Kiscelli Múzeuma tulajdonában van még két Székely Bertalan koronázást ábrázoló vázlata. ltsz.: 16.325 és 18.337.

32. A budavári Nagyboldogasszony-templom díszítése I. Ferenc József koronázásakor. Papír, olaj, 66x52,5 cm, BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 16.042 Jelzés nélkül.
33. A koronázás. Vászon, olaj, 39x58 cm, ltsz.: MNG 51.85. Jelzés nélkül.
34. Képek a koronázásról. Az eskü. VÚ. 1867. jún. 30. 14. évf. 26. sz. 324.
35. I. Ferenc József koronázási esküje. Papír, ceruza, 43x55 mm, BTM Kiscelli Múzeuma ltsz. 15. 892 Jelzés nélkül.
36. L. a 30. jegyzetet.
37. Eskütétel. Vászon, olaj, 39x57,5 cm, MNG ltsz.: 51.86. Jelzés nélkül.
38. VÚ. 1867. jún. 16. 14. évf. 24. sz. 298.
39. VÚ. 1892. jún. 5. 39. évf. 23. sz. 393.
40. VÚ. 1867. júl. 14. 14. évf. 28. sz. 352.
41. A metszetet közli még VÚ. 1916. nov. 26. 63. évf. 48. sz. 760.
42. A kardvágás. Vászon, olaj, 39x57,5 cm, MNG. ltsz.: 51.87 Jelzés nélkül. Publikálva: *Magyar Művészet*, 1930. 507.
43. VÚ. 1892. jún. 5. 39. évf. 23. sz. 396. Metszet: 393.
44. Lovaggá ütés. Vászon, olaj, 39,5x58 cm, MNG, ltsz.: 51.88.
45. VÚ. 1867. 14. évf. 44. sz. dec. 1. 589.
46. *Pester Lloyd*, 1867. jún. 8. 135.
47. VÚ. 1899. okt. 8. 46. évf. 41. sz. 691–692.
48. Uo. 683.
49. VÚ. 1870. jún. 5. 17. évf. 29. sz. 364. Az esemény egykorú leírása, a Baththyány-gyászünnepe címmel uo. 363., 365.
50. L. a 47. jegyzetet, 692.

ZSUZSANNA BAKÓ

PESTE IN PEST-BUDA VON 1865 BIS 1870 IM SPIEGEL DER WERKE VON BERTALAN SZÉKELY

ZUSAMMENFASSUNG

In den Jahren 1865 bis 1870 gab es sich wichtige und bedeutungsvolle Ereignisse in Pest-Buda, welche in Verbindung mit dem Besuch des kaiserlichen Paares standen. Für die Verewigung dieser Ereignisse wurden anerkannte österreichische und ungarische Künstler aufgefordert. Unter ihnen können wir nach 1865 auch Bertalan Székely finden. Seine Werke entstanden an Ort und Stelle, die meisten Zeichnungen wurden kurz nach ihrer Vollendung in Stichform von den zeitgenössischen Zeitungen – in erster Reihe von der *Vasárnapi Újság* (Sonntagsblatt) – publiziert. Bei den untersuchten Werken finden wir auch Aquarelle und Skizzen in Öl.

1865 fertigte Székely vier Zeichnungen, drei davon wurden bei dem Besuch von Franz Josef im Juni und Dezember gezeichnet. Die mit "Fackelzug vor dem königlichen Palast" und "Die festliche Eröffnung der Nationalversammlung" betitelten Bilder wurden in der *Vasárnapi Újság* publiziert. Das dritte Bild, welches die Ankunft des Kaisers darstellt, wurde jedoch nicht veröffentlicht.

Das vierte Ereignis war nicht mit dem kaiserlichen Besuch verbunden, aber für das Publikum der Hauptstadt war es ebenso so bedeutend und festlich. Es war die Rede über die Erstaufführung des Oratoriums "Elisabeth" von Franz Liszt – wobei der Komponist selbst dirigierte.

Székely verewigte dieses Ereignis in einer energischen schwungvollen Zeichnung – sie wurde eine der besten aus der Serie.

1866 entstanden wieder zwei Zeichnungen. Eine verewigte die Faschingsfeier mit dem Titel "Franz Josef I. und Königin Elisabeth in der Pester Redoute", die zweite stellte die Ablegung des Schlußsteins des Armenhauses durch Elisabeth dar. Wir kennen diese Zeichnungen auch als Originale, welche aber in der *Vasárnapi Újság* publiziert wurden.

1867 war das Krönungsjahr, und dieses Ereignis wurde in mehreren Werken von Székely verewigt. Die bekanntesten und malerischsten von ihnen sind die vier Ölskizzen, welche sich in der Ungarischen Nationalgalerie befinden: Die Krönung, Der Eid, Die Schwertschläge und Die Einweihung der Goldsporn Rittern. Die Vorlagen der Ölskizzen sind vier Aquarellen mit ähnlichen Titeln, die wir nur aus den Publikationen und Nachrichten der Tagesblätter kennen. Darüber hinaus diesen kennen wir einige Skizzen von der Krönung die den Thronessel beziehungsweise den Ort der Krönung, die Heilige Jungfrau Kirche, darstellten. Das erste Teil der Serie, die die Krönungszeremonie darstellte, war der Festzug der Krönung (Zeichnung), dessen Aquarell oder Ölskizze wir nicht kennen. Aber aus schriftlichen Quellen wissen wir, daß der Künstler ursprünglich einen Auftrag für die Verewigung von fünf Szenen bekommen hatte. Die oben erwähnte Zeichnung mit bewegungsvoller Komposition wurde einige Jahre später von der *Vasárnapi Újság* veröffentlicht. Die Krönungsserie wurde mit dem Stich "Gedenkblatt zur ungarischen Krönung" abgeschlossen. Dieses Werk wurde im *Pester Lloyd* publiziert. Zu den Ereignissen des Jahres gehörte noch die Verewigung der Tagung der Nationalversammlung mit dem Titel "Die Sitzung des Abgeordnetenhauses im großen Saal der Akademie".

Der letzte Teil der Serie, der die Ereignisse aus Pest-Buda darstellte, ist eine Zeichnung 1870 mit dem Titel "Beerdigung des Grafen Lajos Batthyány". Sie wurde im Jahre der Beerdigung und auch noch viel später, 1899 in der Vasárnapi Újság mit dem detaillierten Bericht über die Bestattung und im zweiten Fall mit der Würdigung des Werkes von Székely publiziert. Bertalan Székelys Zeichnungen, die zwischen 1865 und 1870 im Zusammenhang mit Besuch des kaiserlichen Paares entstanden beziehungsweise seine Aquarellen und Ölskizzen, widerspiegeln die Entwicklung der Kompositionsfähigkeit des Künstlers, die Großzügigkeit, die Raumformung, die Bravour, die Gruppenbildung und die ausgezeichnete Charakterdarstellung der einzelnen Personen. Székely malte in den sechzig Jahren eine ganze Reihe von historischen Bildern, und die hier beschriebenen Werke zeigen seine Empfindung für Monumentalität und seine Erfahrung in der Schöpfung von Kompositionen mit vielen Figuren. All diese Werte kommen bei seinen originalen Zeichnungen und Aquarellen mit ihren schwungvollen und eleganten Formen zur Geltung, bei den Stichen ist die Minuzien und die malerische Feinheit die auffälligste Tugend.

PEST-BUDA- ÉS BUDAPEST-LÁTKÉPEK ÉS ÚTIKÖNYVEK

A tájkép műfaján belül jelentős változás történt a XVIII. században: a városlátkép, a veduta kialakításával olyan változata jött létre, mely a XVIII. század közepe táján bekövetkező művészeti változásokkal szoros összefüggésben volt. Zádor Anna megfogalmazásával a történelem iránti fogékonyság az egész XVIII. századra jellemző volt. Az általános érvényű művészeti törvények, mintaképek keresése során legelőbb az antikvitásban, majd más történelmi korszakokban próbálták megtalálni azokat. A késő barokknak a stiláris egzotikumok iránti vonzódása – etruszk, római, egyiptomi, orientális művészet – kiegészült a XVIII. század első harmadában megkezdődő ásatásokkal, a régészeti leletek tanulmányozásával, a régi korok műalkotásainak, épületeinek utazások során való megismerésével és megörökítésével.¹ A középkor iránti érdeklődés kezdete is erre az időre – a század közepére – tehető, az angliai gotizálással majdnem egy időben német területen is megjelenik (Wörlitz, gótikus ház a kastélyparkban, Friedrich Wilhelm von Erdmannsdorf és Georg Friedrich Hesekei, 1760-as, 70-es évek)² Ezt a folyamatot Werner Hofmann azzal a kifejezéssel illeti, mely még mindig nem egyértelmű stílus kategória, nem is korszakelnevezés, leginkább bizonyos folyamatok érzékeltetésére alkalmas – ez

*Budapest im Jahre, 1885. Illustrierter Führer... Bp., 1885. 73. o. illusztrációja
„Das Nationalmuseum”*

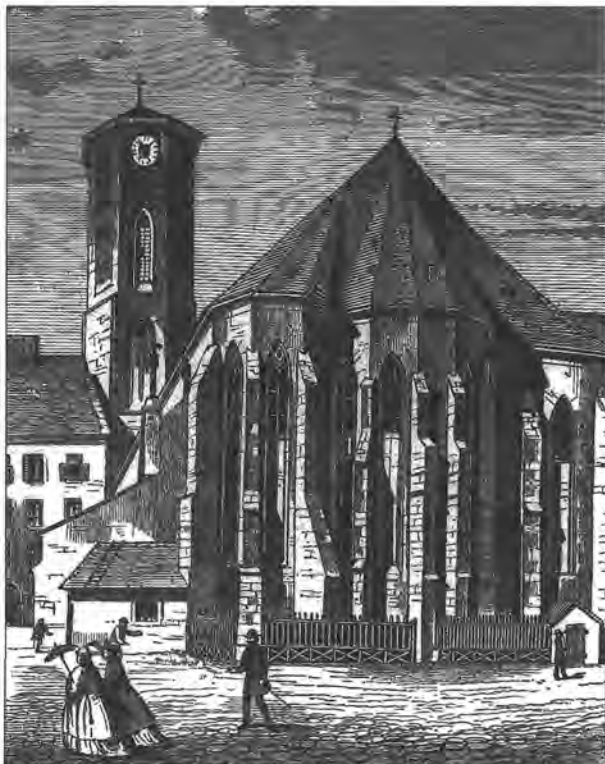
Buda-Pest, a' magyarok fővárosa... Pest. 1845. Az első illusztráció: „Pest-Pesth”

a historizmus, melynek XVIII. századi keletkezésétől datálható a művészi tudat teljes megváltozása. W. Hofmann ezt olyan cezúrának tartja, amelytől fogva a műalkotás mind gondolati, mind formai tekintetben új alapokra helyeződik. Ez lesz majd a következő század művészetének kiindulópontja. De már a XVIII. században a múlt például állítása, mintául vétele nem egy bizonyos múltbéli korszakot jelentett, hanem gyakorlatilag bármelyiket.³ Hogyan valósult meg mindez a tájkép műfajában? A múlt felé fordulás része lett a történelmi nevezetességű városok, épületek, tájak ábrázolása, mind a festményeken, de még inkább a grafika sokszorosítható műfajában. A tájkép is eszközzé válhatott a nemzeti történelem bemutatásának, sőt kialakult a történelmi tájkép műfaja (például Molnár József: Nemzeti album. 1858).⁴ A városlátképek, épületábrázolások, tájképek hiteles, részleteikben pontos ábrázolások voltak, s ez igény is volt velük szemben. Az egyes darabok helyett egyre gyakrabban albumok, sorozatok jelentek meg, szöveg kíséretében. Ez a szöveg, azaz az irodalmi anyag ugyanúgy pontos, tudományos jellegű volt, az esetek többségében forrásmunkák sorára támaszkodva, mint ahogy az a képi megfogalmazással szemben is elvárás volt. A hazai tájak, városok, épületek bemutatása a nemzeti törekvések részévé vált, azokat erősítette, s rövid időn belül nagy népszerűsége tett szert.

A magyarországi albumok, sorozatok, kiadványok sorában kettőt kell megemlítenünk mint alapvető fontosságút. Az egyik Rudolf Altnak Xaver Sandmann által litografált rajzai Pest-Budáról.⁵ A másik Hunfalvy János és Ludwig Rohbock közös tevékenységének egyik eredménye, a Magyarország és Erdély képekben három kötete mellett az 1859-ben Pesten megjelent Pest és Buda (Pest und Ofen neben Umgegend) kötet 24 db acélmetszet illusztrációval. Hunfalvy történészként és földrajztudósként mindmáig az egyik legjobb útleírást készítette el, a legújabb tudományos eredményeket alkalmazva, gondot fordítva a forrásanyagok felhasználására.⁶ Munkája néprajzi, történelmi, geológiai, művészettörténeti, régészeti szempontból egyaránt fontos, más tudományágakat nem is említve. Mind az Alt–Sandmann, mind pedig a Hunfalvy–Rohbock album mintaadóvá vált hasonló jellegű kiadványok számára a későbbiekben. Jelentek meg persze korábban is ismertetések, útleírások német és angol nyelven Magyarországról, illusztrációkkal, metszetekkel, de mind a szöveget, mind az ábrázolásokat tekintve e két sorozat bizonyult a legnagyobb hatásúnak. Ami a képeket illeti, nagyon sok hasonló vonást mutatnak stílusán, kompozicionálisan és témaválasztásban egyaránt. Alt részletező, aprólékos stílusa jól

megfelel az épületek, utcarészletek topografikus pontosságú bemutatásához, de alkalmas a minden kompozíción feltűnő életképi részletek megformálására is. Rohbocknál az acélmetszet technikája olyan finomságokra ad módot, melyek összetéveszthetetlenül sajátossá teszik lapjait. Ő is szereti a részletekben való elmélyedést, de a természet, a kimondottan tájképi részletek gyakoriak és fontos szerepet kapnak kompozícióin. Minkettejüknél megjelennek romantikus megoldások, s ez mind a stílusra, mind a témaválasztásra érvényes. Ilyen Alt váci temetője, budai hegyi látképei vagy Rohbock császármalmái, az éjjeli lánchídi jelenete – egyedül itt jelenik meg a híd mint kilátóhely. Különösen a pest-budai látképeknél érezhető a korábbi metszetek ihlető hatása, ez csak ritkán fordul elő városképi részleteken, annál is inkább, mert sok esetben a legfrissebben megtervezett, befejezett épületeket, együtteseket mutatják be.⁷

1845-ben, Alt–Sandmann albumával egy időben jelent meg egy könyvecske Buda-Pest A' magyarok fővárosa vagyis ezen testvér-városban létező minden nevezetességek és látni méltó dolgok leírása. Vezéd vidékiek és benszülöttek számára bájos nyelvújítási jellegzetességeket mutató címmel. Hat acélmetszet és egy kihajtható térképmelléklet – a két város alaprajzával – illusztrálja. Az előszóban a magát meg nem nevező szerző Feldmann munkájára utal, mint a legújabb német nyelvű kiadványra, mely mintául és alapul szolgált „czélszerű rövidítésekkel nyelvünkhöz értelve”. A kötet szerkezetét, felosztását a legtöbb későbbi mű követi. Az előszó után a két város fekvésének és területének leírásai következnek, de nemcsak Pestről és Budáról, hanem a Dunáról is külön fejezet szól, ez utóbbinál leírván a hajóhidat is, említést téve az épülőfélben lévő Lánchídról. A következő fejezet címe: Nevezetes épületek Pesten és Budán. Itt városrészekre felosztva sorolja végig a műemlékeket a könyv a Belvárostól a Ferencvárosig Pesten, majd Buda öt városrészében. Külön tárgyalja a „szobrokat és egyéb emlékeket”. Itt ír hosszabban a Lánchídról, „az austriai monarchia, sőt a szárazföld egyik legroppantabb építményéről”. A kilátóhelyeket „Pest és Buda áttekintésére” külön kiemeli a kötet, ez a korszakban különösen fontos szempont volt, s kihagyhatatlan sétahelyekké váltak azok a magaslati pontok, melyekről a legszebb, legfestőibb kilátás nyílt a városokra. A festői látvány megtekintése és élvezete társasági szórakozássá vált. A Gellérthegy mellett, mely már az előző században is kedvelt kilátóhely volt, a János-hegyet és a Svábhegyet is megemlíti Budán, s Buda megtekintésére is a Gellérthegy mellett találja a legalkalmasabbnak. A gyakorlati tudnivalók, statisztikai jellegű adatok ezután következnek a nyilvános kormány-székekről és hatóságokról, politikai alapítványokról, nyilvános intézetekről, jótékony intézetekről és egyesületekről. Különös érdeklődésre tarthat

Cassius: Magyarország fővárosa. Budapest leírása képekkel.
Pest. 1866. 28. o. illusztrációja: „Mátyás temploma Budán”

Rudolf Alt-Franz Joseph Sandmann: A pesti városliget. Papír, színes litográfia, MTKCs ltsz. T. 4039

*Ludwig Rohbock-Joseph Richter: A császárfürdő épülete és a császármalmok
Papír, acélmetszet, MTKCs ltsz. T. 3035*

*Rudolf Alt–Franz Joseph Sandmann: A budai császárfürdő udvara.
Papír, litográfia, MTKCs ltsz. 4045*

*Ludwig Rohbock–Joseph Riegel: A Lánchíd éjjel.
Papír, acélmetszet, MTKCs ltsz. 53. 806*

számot az utolsó rész a szellemi és társadalmi életéről, a mulatóhelyekről, a két város környékéről és sétányairól, a temetőkről (ez utóbbiak először, de nem utoljára tűnnek föl a látóvalók sorában), a fürdőkről. A kötetet egy „általános jegyzések idegenekre nézve” című rész zárja utazásról, üzletekről, gyakorlati tudnivalókról, valamint egy kiegészítő jegyzék a térkép elemzéséhez, utcanevélistával. A legnevezetesebb helyek és épületek ismertetésére visszatérve a sort a Váci utcával kezdi, „Pest legkiecsesebb utcájá”-val, „minden ék- és pompaszerek rakhelyével, minden dologtalan díszuracsok és arslánok gyűhelyével, az utcai társalgás és gyönyörök tulajdonképi központjá”-val. A városház és megyeház épületeinek leírását illusztrációk egészítik ki csakúgy, mint a Redouté-ét. A városi színház a Vigadóval 1832-ben készült el, s Pest legszebb, legjellegzetesebb épületeinek egyike volt, míg a szabadságharcban el nem pusztult. Metszeten látható a múzeum is, mely értelemszerűen a Nemzeti Múzeumot jelenti. Rövid története mellett leírást kapunk az épületről és gyűjteményeiről is. A „Terézia város”, ahogy a szöveg jelzi, „Pest kiskereskedésének fészke”, s ennek megfelelően itt ipari létesítményekről, gyárakról olvashatunk elsősorban. A pesti szobrok és egyéb emlékek sorában találjuk az épülőfélben lévő városligeti Hermína-kápolnát. Budával a szerző mostohán bának illusztrációk szempontjából: mindössze egy szerepel róla, mely látkép a Várpalotáról, előtérben a Dunával és a hajóhíddal. A címlap melletti bevezető illusztráció különösen érdekes: szokatlan módon Budáról nézve mutatja a Lánchidat, a háttérben Pest Duna-parti házsorával. (A szöveg említi, hogy először a budai hídfő készült el.) Az illusztrációk rajzolója ismeretlen, a jobb alsó sarokban viszont mindegyiken látható a metsző szignatúrája (Winkler sculp). Az acélmetszetek nagyon finoman kivitelezett, pontos és részletező ábrázolások. A topografikus hűséggel bemutatott épületek mellett a rajzoló sehol sem mulasztotta el zsánerjelenetekkel éleníteni a kompozíciókat, melyek a korábbi városképek megoldásait követik (például a Vasquez-féle térképek kis oldalképei).

Míg ez a kiadvány szövegét és illusztrációit tekintve egyaránt nagyon szerény, lényegre törő és tárgyilagos, az 1866-ban Heckenast Gusztáv által kiadott Magyarország fővárosa. Budapest leírása, képekkel címet viselő kötet más műfajt képvisel. A magát Cassius álnéven megnevező szerző, valójában Áldor Imre író és újságíró, személyes hangvételű szépirodalmi művet alkotott. A 34 db fametszet illusztráció jelentős része nem a megszokott ábrázolási típusokat utánozza, hanem új kompozíció.⁸ Szerkezetét tekintve ez a mű is nagyobb fejezetekre tagolódik: Tájékpé Budapestről, Pest áttekintése, A Városliget, Buda áttekintése, Budapest története, Statisztikai adatok, Tudnivalók és Végszó. Ez utóbbiból sok mindent megtudhatunk a szerzőről, szándékairól, forrásairól. Nem kis önbizalommal állítja Cassius, hogy „ami az átdolgozásnál fölhasznált forrásokat illeti, sok volna elszámítnunk mindazon iratokat, melyeket végig kellett olvasnunk, hogy művünk alapos, és biztos legyen”. Három forrást mégis szükségesnek tart név szerint megemlíteni: Hunfalvy útleírását, Hartleben „elavult és rövid utmutatását”, melyet „illő ítélettel járván el ... használt”, és a „nagybecsű” Vasárnapi Újság évfolyamainak leírásait. Fő törekvése az volt, hogy a legújabb épületeket bemutassa, és a Végszóban még a legfrissebb információkat is hozza, melyek a főszövegből kimaradtak. A Tájékpé Budapestről bevezető fejezete arról a csodálatos és egyedi fekvésről beszél, mint a város legfőbb jellegzetességéről és legnagyobb értékéről, amit két illusztráció is igyekszik bemutatni. A Pest áttekintése részben magyarázatát adja annak, miért nevezi Budapestnek a várost. „Magasabb ponrról nézve Pest, Buda és Ó-Buda egy városnak látszik, melyet a Duna vág kétfelé. E szoros összeköttetés következtében 1830 körül azon gondolat támadt az emberekben, hogy egy néven nevezzék őket, s azóta Budapestnek keresztelték, a mi mindenesetre nemzeti szempontból igen helyeslendő.” Ebben a fejezetben foglalkozik Pest nevezetes épületeivel, utcaival. A Nemzeti Múzeum építéséről nem túl hízelgő a véleménye: „Építését Pollák nevű pesti építész vezette, de a várakozást semmi tekintetben sem elégitette ki, ez ügyetlen építész az oka, hogy a nagyszerű külalak daczára is, muzeumunk izléstelen és czélszerűtlen”. Fontosnak tartja még megemlíteni a városházát, a megyeházát, hasonlóképpen a korábbi művekhez – de mellettük az új Nemzeti Színházat is (1834–1837), templomokat (az egyetemet, a Kálvin téri reformátust és a „lipótvárosi basilikát”, „mely Pestnek legna-

Pálóczy Lipót: Budapest és környéke. Bp., 1896.

Képkötet illusztrációi lapjelzés nélkül: „Látókép a várról nézve” és „Múzeum-körút látóképe”

gyobbszerű temploma lesz”, ez utóbbit ugyan csak a Hild-féle tervváltozatban, mely később soha nem épült fel). Rengeteg magánpalotát, középületet, szállodát, fogadót sorol föl, történeti adatokkal fűszerezve bemutatásukat. A Váci utcát mint Pest büszkeségét írja le, mely „kivált este oly ragyogó kirakatokat mutat fel, minővel Páris sem szégyenelhetné meg magát”. A Hunfalvy–Rohbock kötetben szereplő Király utcai romantikus épületet Áldor is megemlíti: „Az utca közepén ... megragadja a figyelmet egy goth stylan épült palota, amelynek alsó termében maig is hetenkint, minden időszakban nyilvános bált tartanak, azonban ha társaságán végig nézész, tapasztalt szemed csakhamar rá ismer az aljasabb osztályok közönségére.” A Nemzeti Múzeum melletti „ország-házról” részletesen ír. „Ybl építész nagyszerű terve szerint” három hónap alatt emelték, egész oldalas illusztrációt láthatunk róla. Ugyancsak Ybl tervezte a lovardát, mely 1858-ban épült fel, „s izletes alakjánál fogva diszélül szolgál a muzeum háttérének, hol utóbbi időben sok szép palota épült”. Bár hozzáteszi még, hogy „a muzeum másik oldalának végén áll a juratus-világból híres Két-pisztoly korcsma, vagyis inkább lebuji”. Újdonság az eddigiekhez képest, hogy a szerző önálló fejezetet szentel a Városligetnek. Bár Alt és Rohbock albumaiban is szerepel egy-egy ábrázolás a Városligetről, a biedermeier érzelmességével átszőtt romantikus elképzelés jegyében itt szövegben és képen egyaránt terjedelmesen szerepel. Áldor szerint ennek oka az, hogy „egyáltalában nincs ember Pesten, kinek ez üdítő helyhez valami kedves emléke ne volna kötve”. Még a tervezett állatkertről is közöl térképet. A Buda áttekintése fejezet adatokkal és történeti áttekintéssel kezdődik. A Lánchíd és az Alagút kapcsán említés esik Széchenyről, majd a királyi vár bemutatása következik. Itt konkrét politikai utalásokkal is találkozhatunk. „Mária Terézia, kinek hulló félben levő trónusát a magyar nemzet lovagiasan megmenté, hálából Budán akart lakni, s megrendelte a palota fölépítését, de a kincstárban nem volt reá pénz. Ennélfogva a nemzet gyorsan gyűjtött egybe annyi összeget a mennyivel a jelenleg főnnálló diszes lak fölépülhetett. A budai királyi palota tehát a nemzet épülete, mely magyar királyra vár. ... Most ... ismét föl fog virágozni. Az ajtók tárva állanak, a nemzet reménye fényt vet a termekre.” Az időpont 1866. A várbeli gyönyörű kilátásra is utal Áldor, pontosan leírva a látványt. Nem meglepő – s gondoljunk ismét a dátumra – a Szent György téri „osztrák hősi emlékmű” említése. A budai fürdők felsorolása, a hegyek, Eötvös József nyári lakának említése után ismét a kilátás: „nincs bűbajosabb látvány, mint a magasból estve a Dunára letekinteni”. A romantikus, festői, vadregényes helyek – Szép Juhászné, Zugliget, Svábhegy, Jánoshegy – után visszatérünk a Császármalomban fölépült Lukács fürdőhöz. Óbuda számos római emléke mellett újdonságnak számít a zsinagóga említése. A „Colossalis” épület lelkesült leírása egy eddig nem értékelt műemléket mutat be. Jellemző, hogy a fejezetet a Ganz vasöntöde zárja, mely az egész osztrák államban egyike a legnagyobbaknak. „Szabadalma van a vasúthoz tartozó vaskerekék elkészítésére. Egy gőzszekérhez tartozó mindennemű készleteket ezen gyárból hordoznak szét az egész monarchiára.” A Budapest története című fejezetet nem illusztrálják fametszetek. Sőt szedéssorai egészen a szerző koráig tárgyalják a történelem eseményeit. Különösen a befejezése, a reformkor bemutatása érdekes. Bár a közelmúlt eseményeit mindig nehéz megítélni, itt tárgyilagosan megfogalmazott, pontos és igaz mondatokat olvashatunk. A záró statisztikai adatok a legfontosabb intézményekre vonatkozó neveket, számokat közlik. Érdekes és tanulságos ez a rész, hiszen a korszakról ad tényszerű képet. A betűrendbe sorolt tudnivalók után következik a már említett Végszó. A kiegészítést megelőző évben született könyv nemcsak szövegét tekintve izgalmas, olvasmányos munka, a fametszet illusztrációk segítségével még erőteljesebb a hatása. Bár vannak olyan metszetek, melyek korábbi kompozíciók átvételei – az óbudai hajógyár, a Nemzeti Múzeum, a megyeház épülete vagy a Széchenyi-hegyi látkép –, legtöbbjük új, eddig meg nem fogalmazott kompozíció, s sok esetben maga a téma is olyan, amit eddig nem ábrázoltak. Ilyenek az első fejezet látképei, a szokatlan nézőpontokkal. Az alaprajzok, tervek is gyakoriak, mint például a Hild-féle Bazilikáé, a városligeti Dr. Fischof gyógyintézeté vagy a még csak tervezett álatkerté. Vannak olyan kompozíciók is, melyek meglepnek erőteljességükkel – az Alagút bejárata vagy a Lánchíd tér. Szokatlan nézőpontból láthatjuk a Császármalom épületét, ez azonban a környezetben elhelyezhetővé teszi a helyszínt, szemben a korábbi ábrázolásokkal. A kötettel egy hangulatos illusztrációkkal teli, izgalmas, olykor költői, máskor ironikus szövegű

budapesti útleírást kapott kézbe a múlt századi olvasó, olyat, melyen érezhető a korszak kiegyezéssel kapcsolatos várakozása, hangulata is.

Az 1885-ben megjelent német nyelvű vezető már igazi útikönyv, a kifejezés mai értelmében. (Budapest im Jahre 1885. Illustrierter Führer für die Besucher der Allgemeinen Landes-Ausstellung in Budapest, 1885.) 90 db fametszet illusztrációval készült, két térkép egészíti ki.⁹ A kiadó előszava után a fejezetek elsősorban a gyakorlati tudnivalókkal foglalkoznak, mint az utazás oda és vissza, a megérkezés, szálláshelyek, közlekedés, éghajlat. A történelmi összefoglalót topográfiai és geológiai leírás követi, a látnivalók után pedig a városligeti országos általános kiállítás bemutatása, utcajegyzék, térképek és forrásirodalom felsorolása zárja. Az utóbbi 15 művet sorol föl, köztük például Bonfini vagy Hampel Óbudai ásatásait mint a legújabb tudományos szakirodalmat. Bél Mátyás *Notitia Hungariae*-ja vagy Bertrandon de la Broquière 1433-as munkája arra utal, hogy a fölhasznált művek tekintetében a legautentikusabb forrásokhoz nyúlt a szerző. Ez a kortársi művekre is érvényes, Horváth Mihály Magyarország történelme (1860–1863) a legjobbak közé tartozik. A hasonló műfajú előzmények között a Feldmann-féle 1859-es Pest und Ofent, Hauffler-Szerelmey művét, és a Hunfalvy-Rohbock Magyarország és Erdély képekben 1854-es kiadását említi. A szöveg első ránézésre is különbözik a korábbi kiadványoktól, rengeteg adatot közöl, táblázatokba elrendezve, grafikonokon bemutatva. Az összbenyomás a kötetet elolvassán az, hogy valamivel több, mint egyszerű útikönyv, inkább egy korszerű városmonográfia előzményének tekinthető. Hiszen azok az adatok, melyeket közöl, az egyszerű utazók nagy többségét nem érdeklik, annál inkább azokat, akik valamilyen okból el akarnak mélyedni a főváros történetében, fejlődésében, akkori helyzetéről is képet akarván kapni. A nagyszámú illusztráció is ezt erősíti – sok olyan épületről közöl képet, melyek a megjelenés előtt nem sokkal épültek (A margitszigeti gyógyfürdő, a várkerti bazár, szobrok, a Deák-mauzóleum stb.). Az országos kiállítás pavilonjait bemutató rész különösen érdekes, a historizmus építészei kutatóinak számos érdekes adalékot szolgáltat.

Az utolsó kötet már a századvég idejéről származik, a millennium évében adták ki, és minden bizonnyal a millenáris események vendégei számára készült.¹⁰ A Budapest és környéke címében is jelzi, hogy „baedekerszerű útmutató”, s a korábbiakhoz képest oly mértékben részletező, hogy igazából csak a legkiválóbb és legalaposabb mai hasonló műfajú művekkel vethető össze. Nincs egyetlen olyan téma sem, mely elkerülte volna a szerző figyelmét, s az előző műhöz hasonlóan ez a munka is közelebb áll a városmonográfiához, mint az útikönyvhöz. Az illusztrációk fotók, négy nyelvű felirattal; sok olyan épületet, városképi részletet bemutatnak, melyek ma már nem léteznek (Közlekedési Múzeum, Tabán). Német nyelvű kivonatos szövegváltozat is tartozik a kiadványhoz, valamint a már elmaradhatatlan térkép.

A múlt század kezdetétől a végéig egy sajátos műfaj, a városleírás – mint az útikönyv, útalbum egy-fajta megnyilvánulása – néhány jellegzetes példáját szeretnénk volna bemutatni. E műveknél a szöveg és az illusztráció egyformán fontos, ezek egymás hatásának segítői, kiemelői. Huszadik századi társaiktól alapvetően eltérnek alaposságukban, a feldolgozás módjában, az illusztrálás minőségében. Mint a Történelmi Képcsarnok kézikönyvtárának értékes darabjai a gyűjtemény sokoldalúságának bizonyítékai.

JEGYZETEK

1. SZABÓ Júlia: A XIX. század festészete Magyarországon. Bp., 1985.
2. Dr. Hans MÜLER: Neostile. Kunst in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Leipzig, 1979.
3. Werner HOFMANN: A földi paradicsom. XIX. századi motívumok és eszmék. Bp., 1987.
4. BASICS Beatrix: A történelemábrázolás módjai és a Történelmi Képcsarnok gyűjteménye. *Művészettörténeti Értesítő*. 1984. 1–2.

5. Két sorozat is megjelent, színes és sárgás tónusú változatban, 24, illetve 35 lappal. A bővebb változat ajánlása József nádornak szól mint a város felvirágoztatójának. SÁRMÁNY Ilona: Ecset által homályosan – Fővárosok és festők. *Budapesti Negyed* IV. évf. 4. sz. 49–86.
6. Magyarország és Erdély eredeti képekben. Történelmi és helyirati szöveggel. Darmstadt, 1856, 1860, 1864. I–III. BASICS Beatrix: „Pesth und Ofen” – Ludwig Rohbock metszetsorozata. *Műemlékvédelmi Szemle* 1993. 1. 55–63.
7. SCHOEN Arnold: Buda-pesti képek, könyvek Csillag Béla gyűjteményében. Bp., 1936.
8. Ilyenek a következők. Például: a „Budai alagút”, a „Lánczhídtér”, a „Kapuczinusok zárdája”, a „Szent Anna temploma” és a „Városház Budán”.
9. Az első olyan útikönyv, ahol a kötet végén reklámok és hirdetések is helyet kaptak.
10. PÁLÓCZY Lipót: Budapest és környéke. Baedekerszerű útmutató a magyar fő- és székvárosban és környékén idegenek és helybeliek számára. Az ezredéves kiállítást tárgyaló függelékkal és a főváros környéke és a kiállítás térképével. Bp., 1896. Német nyelvű kísérőkötetel.

BEATRIX BASICS

PEST-BUDA UND BUDAPEST – ANSICHTSKARTEN UND REISEBÜCHER

ZUSAMMENFASSUNG

Die Studie beschäftigt sich mit Reisebüchern, die solche Ansichtsbilder aus Pest-Buda enthalten, welche bis jetzt nicht publiziert worden waren. Die Illustrationen sind verschiedener Gattung (Kupferstiche, Holzschnitte, Fotos) und in vielen Fällen Quellennachweis, beziehungsweise einzigartige Dokumente der dargestellten Gebäuden oder der Stadtteilbilder. Je weiter wir in der Zeit fortschreiten, desto wichtiger, gründlicher und wissenschaftlicher wird der Text. Die behandelten Reisebücher bilden einen wichtigen Teil des Materials aus dem vergangenen Jahrhundert, in Hinsicht der Illustrationen als auch des Inhalts.

LESZNAI ANNA MESEVILÁGA

„Itt minden Egy, és egy síkon van. Itt – minden találkozik. Itt mindennek csak a neve más, valója közös. Itt – mindennek csak ritmusa, zenéje más, értelme ugyanaz. Az örökké új és az örökké ó. Új »világ-érzés«, mely régi, mint maga a világ – és mégis reveláció. Nem jöhet akármikor, csak amikor az órája ütött. Most újra aktuális” – írta Fülep Lajos Lesznai Anna lírájáról.¹ Ezek a sorok nemcsak a verseket, hanem a Lesznai-műveket általában jellemző szellemiséget, az ősazonosságvágyat fogalmazzák meg.²

Az ősazonosság mint téma „a századelőn kibontakozó, Budapest szellemi életét jelentős mértékben meghatározó társaság, a Vasárnapi Kör összejöveleire merült fel. A csoport, melynek Lesznai Anna is tagja volt, Lukács György vezetésével 1915-ben jött létre. Lesznai művészi gondolkodását erősen befolyásolták a vasárnaponkénti összejöveleken hallottak. Sok más téma mellett beszélgettek és vitatkoztak az ősazonosság kérdéséről, a meséről és az ornamentikáról is. Mindhárom téma foglalkoztatta Lesznai Annát. Érthető, hiszen az akkoriban kibontakozó egész életműve egy sajátos mesevilág, melyben ősazonosság, mese és ornamentika összefüggtek. Úgy gondolta, hogy az ősazonosságot csak egy feszültség nélküli műformával lehet kifejezni, mint amilyen a „tisztá lélekvalóságot” tükröző mese és az ezzel rokon, síkban tartott ornamentals. Mese és ornamentika stilizálásának törvényei hasonlóak. Kiindulásként mindkettő a valóság elemeit használja fel, de saját törvényszerűségei szerint tovább alakítva azokat, egységes, autonóm világot épít ki.

Mese és képzőművészet kapcsolata Lesznai számára, teljesen egyértelműen, az ornamentika síkján jöhetett létre. Az így megfogalmazott képi világ a századelőn kibontakozó és önállóvá váló ornamentális műtípushoz köthető. Ez a kifejezőmód a leginkább alkalmas arra, hogy a mesei tartalmat a neki megfelelő, a hétköznapi valóságon felülemelkedő, homogén formával jelenítse meg. A mesei történetfűzés töretlensége és egyértelműsége, képi szinten, az egy síkban tartott, összefüggő, stilizált formák által valósulhatott meg. Mese és ornamentals egyteljesítményéből következik Lesznai mesevilágának egysége.

Ezen tanulmány Lesznainak a Vasárnapi Kör világnézetéből kiinduló gondolatvilágát és szülőföldjének népművészetéből formálódó szín- és formavilágát megvizsgálva az eszmei és mesei tartalom, valamint a képi megfogalmazás összhangjának egy lehetséges és megvalósult formáját mutatja be.

A MESE ÉS A VASÁRNAPOSOK

A 1910-es évek folyamán Európában művészek, filozófusok tettek kísérletet a kor pozitivista, impresszionista, naturalista gondolkodásával szemben egy spirituális-metafizikai világnézet megteremtésére. Ezen áramlathoz tartozott a korszak egyik legszínvonalasabb filozófiai csoportosulása, a magyar Vasárnapi Kör³ is. Célként az ember „új szellemi típusának” kialakítását tűzték ki, mely a leköszönő materializmus-szal szemben a transzcendencia fontosságát, a relativista impresszionizmussal szemben a princípiumok egyértelmű érvényességét, az anarchikus világnézettel szemben a normatív etika „pátoszá”⁴ hirdette.

A Vasárnapi Kör kezdetben baráti társaság⁴ volt. Összejöveleiket Balázs Béla szervezte, a vitákat és beszélgetéseket azonban Lukács György irányította. Az ő filozófiai nézetei határozták meg leginkább a csoport gondolkodását.

A Kör vasárnap délutáni találkozóinak témái között szerepelt a mese is. A társaság két „hivatásos” mesemondóját, Lesznai Annát és Balázs Bélát érintette a kérdés a leginkább, de Lukács György mint a csoport szellemi irányítója a meséről szóló vitákban is központi szerepet játszott.

Lesznai Anna naplója⁵ több töredékes feljegyzést őriz, melyeket minden bizonnyal az összejöveteleken elhangzottak alapján készített. Ezek elemzése helyett érdekesebb azonban két teljesen kidolgozott, a beszélgetések eredményeit is magába foglaló írást megvizsgálni. Az egyik Lesznai Anna Babonás észrevételek a mese és tragédia lélektanához,⁶ a másik Lukács György Hét mese című tanulmánya.⁷ Mindketten Balázs Béla Hét mese című kötetére reagálva fejtették ki nézeteiket a meséről.

1914-ben a Nyugatban Balázs is írt a témáról Lesznai Anna mesekönyvének kritikájában, de ez lényegében megegyezik Lesznai fejtegetéseivel és véleményével. Ők ketten egy mesevilágban éltek, s nemcsak mesekincsük volt közös, hanem a belőlük fakadó gondolataik is, melyeket együtt formáltak.

Lesznai Anna így emlékezik meg erről: „Közös volt egész csoda-, mágia-, mesevilágunk. Ő azt mondta, a mese az emberiség köztulajdona, és a meséket nem kell költeni, hanem az ember kinyújtja a kezét és kifogja őket a levegőből. Aztán fogdostuk is együtt, és én gyakran mondtam valamit: ezt változtasd meg, vagy csináld másképp. Ő megtette, mondván: nem baj, ez úgyis közös tulajdon volt, már mielőtt megírtuk. Sok ilyen mesét írtunk meg együtt. Meséltünk így egymásnak és másoknak.”⁸

Lesznai és Lukács is igyekezett meghatározni a mese eredetét, származását, s ezek hatását a műfaj stílusára és a benne foglalt világkép kialakítására. Lukácsnak a mese vizsgálata jó ürrügy volt arra, hogy kifejtse lélekvalóság-koncepcióját, s ezáltal feltáruljon szellemi meghasonlottsága, misztikus kiút-keresése. A kiutat a tiszta mese megtalált világában látja, mely az ember hétköznapi életével szemben egy ésszel fel nem fogható, megváltott valóságot teremt. Gondolkodásának befelé fordulása a századforduló Bécsének lélekközpontú, miszticizmusra hajló szellemiségét idézi.

Lesznai Anna – bár ő is osztotta a vasárnaposok és Lukács kiábrándultságát – inkább kutatói szempontok alapján vizsgálta a mesét. A műfajjal kapcsolatban felmerülő kérdéseket hagyományos módszerekkel, pszichológiai, mitológiai, néprajzi megközelítésben igyekezett megválaszolni. A lukácsi irracionalista filozófia hatása azonban nála is felfedezhető.

Lukács filozófiai szakkifejezésekkel agyontűzdelt, gyakran homályos fejtegetéseinek legfontosabb gondolatai a következők: A mese s az általa ábrázolt mesevilág minden problémától mentes, az abszolút homogeneitás formája. Mivel matériája nem a mi létezésünk anyagából való, színhelye egy, a mi világunktól különálló síkon található, nem érvényesek rá a mi axiómáink. Önálló, minőségileg különböző világát azáltal teremti meg, hogy létezésünk valamely „alapadottságát” figyelmen kívül hagyja, illetőleg egy új, a mi valóságunkban nem ismert törvényszerűséget iktat be, s az így adódó axiómákat újból csoportosítja. Ennek a világnak is megvannak a maga szigorú törvényei, csak éppen nem azonosak a mieinkkel. A mese végső célja elérésében a mágia felé irányul. A „... mágia: uralkodás az irracionális, az értelemmel át nem járt, sőt át nem járható felett ... A mágia világa: egy új világ, nem a mi világunknak igazi értelmet és biztosságot nyert valósága.”⁹

A mese világának mágia felé irányultsága magyarázza meg, hogy megtalálhatjuk benne az abszolút újat, de nem a mi (empirikus vagy metafizikai) valóságunk szerinti újról van itt szó, hanem létezésünk tapasztalat fogalmának kibővítéséről, létünk kereteinek relatívvá válásáról.

A mese új fogalma nem időből ered, nem valamihez képest új, hanem „abszolút” új. Megtalálása valaminek, ami mindig is volt (vagy ugyanúgy lehet, hogy sohasem volt), valaminek, ami a hétköznapi valóságunkkal, mint lényegében új, szemben áll. Ez az „új” másságot jelent, amely kifejezi a mese mágiából eredeztethető világának a mi (metafizikai és empirikus) világunktól való különbözőségét.

Mindezek eredményeként a mesének teljesen autonóm alaptörvényei vannak. Ebből fakad könnyűsége, ornamentálisága, ami a többi műfajra éppen azért nem jellemző, mert ha túl is mutatnak minden empirián, mindig a mi valóságunk törvényeit kell megfogalmazniuk.

A mese autonóm világának teljes gondolati átélése rámutat arra, hogy létezésünk mai formája nem az egyedül lehetséges, csak egy a sok közül, tehát a mi választásunk eredménye. A mese a mágia felé irányul, a mágia pedig, Lukács szerint, lényegében ősbib a vallásnál és a metafizikánál, a világ egy gazdagabb gyökeréhez nyúlik vissza. Azokba a mélységekbe, ahová a metafizika és a vallás által már nem érhetünk el, amit leírni nincs szavunk. Az a valóság, melyben a mágia gyökerezik, általunk nem megismerhető. A mi világunkban nem lehet egységes mágia, mágikus rendszer, mágikus valóság. A mágia minden tárgya idegen számunkra, nem tudjuk, honnan hová tart.

A téma további tisztázása érdekében Lukács egy misztikus, mítikus világot idéz meg, melyben a mese, a mítosz és a metafizikai világ helyét keresi. A mesét és a mágját elkülöníti a mítosztól és a metafizikai világtól. Minden mesével foglalkozó tanulmány, így Lukács

is érinti mese és mítosz kapcsolatát. A mítosz, Lukács szerint, valóságunk ismeretlen gyökereinek néha érthetetlen és töredékes megjelenése. Az érthetelenségnek és a töredezettségnek az az oka, hogy azon a ponton képtelenek vagyunk visszaemlékezni.

Ezzel szemben a mese töredékessége abszolút. Minden mesét, ha „axiómáját ... mágikus intencióval” megtaláljuk, a végtelenségig lehet folytatni. A befejezés ugyanis az értelemben van, s mivel a mese eredendően az értelmén túlról indul, nem is érkezhetsz vissza oda. A meséket meg kell találni, s erre azok az időszakok felelnek meg, mikor a valóság fellazul, elveszti útja egyirányúságát, és látszólag választási lehetőségek merülnek fel. Ez az idő az, amit Lukács máshol a lélekvalóság érvényesülésének nevez. A lélekvalóság szabad lehetőségeit kihasználva a lélek saját magában egy új, tágas és ismeretlen kozmoszt teremt, amiben könnyen eltévedhet. Ez az új magányosság. A lélek eme belső végtelensége válik a mese végtelenségévé.

Az új mesetípus a lélek meséje. Lélek, mágia, emberiség előtti állapot, ornamentális Lesznai Anna meséről írott „észrevételeiben” is szerepel.

Elsőként a mese eredetének kérdésére igyekszik megadni a választ. Az általa ismert mesekutatók véleményét félretéve a mesét a „csudalató ember” lelkéből származtatja. A csudalátás képessége, Lesznai szerint, legtisztábban a mesében érvényesül. Lukácséhoz hasonlóan „ösmeséről” és „műfajmeséről” beszél.

Az ösmese hite, mely a régi, a mi racionalitásunk előtti mágikus világhoz kapcsolódik, az akkor élt ember válasza az ősi hatalmak s jelenségek összefüggéseit feszegető kérdésekre. Ezt a világot Lukáccsal szemben Lesznai kimondva is az édenel azonosítja. A lukácsi mágiahoz hasonlóan nála is lényegi azo-

Lesznai Anna

Fotó, Petőfi Irodalmi Múzeum

Címlapborító Balázs Béla *Misztériumok* című könyvéhez
Bp., 1912 Nyugat
Hatvany Lajos Múzeum, Hatvan

által az eddig korlátlan meselékeknek is a forma korlátai közé kell szorítania önmagát. Az ösazonosság és lélekvalóság mára teljesen szétvált fogalmai csak a valós időn és téren kívül mozgó mese tudja újra összeforrasztani.

Lesznai Anna, aki szerint a mese a lélektől elválaszthatatlan, tanulmánya során törvényszerűen eljutott a lélek egy másik megnyilvánulási formájáig, az álomig. Álom és mese összevetése nem ismeretlen a mesét pszichológiai szempontból vizsgáló mesekutatók előtt. Lesznai abból indul ki, hogy álmunkban mesét látunk. A formai hasonlóságok ellenére sem kívánja egyiket a másiktól származtatni, hanem páralel jelenségeként értelmezi őket. Mindkettő motívumai „egy közös, mélyebb ösztön hasonlatos gyermekei”. Ugyanakkor különbség az, hogy míg az álomba öntudatlanul kerül a valóság, addig a mese a számára szükséges valóságtöredékeket saját szigorú törvényeinek megfelelően építi be. Az álom passzív, a mese pedig aktív a valóság befogadása és beépülése szempontjából. A „közös elv”, mely a többi szellemi produktumtól elkülöníti őket, a fantázia elsődleges szerepe, a képzelet uralma a valós világ felett. Mind a mese, mind az álom rendelkezik vágyteljesítő funkcióval. A „freudisták” ezt a vágyteljesítő funkciót, Lesznai szerint, helytelenül egyszerűsítették le a szexuális teljesülést biztosító funkcióra. Elismeri, hogy létezik a sokrétű műfajmesének egy ilyen szexuális tartalma is, de ez a jelentésrétegek második szintjét foglalja el. Az első a szó szerinti történet, a legmélyebb szintet a mese igazi jelentése, az „énség

nosságban léteznek a dolgok, nem differenciáltak; metafizikai és empirikus szféra egybeesik.

A mese az édeni azonosságból származik, törvényszerűségei, szereplői magukon hordozzák annak nyomait. A mai mese, annak ellenére, hogy az ősműtől ered, az ember lelkével együtt fejlődik, s legtisztábban tükrözi mindenkori állapotát. Lesznai azonosítja lelkünk világát a mai meséével. Ez ugyanaz a gondolat, mellyel a lukácsi tanulmányról szóló rész végződik.

A mese a „tisza lélekvalóság” tükröződése, s nemcsak az emberiség elhomályosult múltja éled fel újra általa, hanem a jövőbeli rendeltetés is megmutatkozik benne. A lélek azonban nem összefüggő többé, egyénekbe van zárva, s érvényesülni is csak egyes formákban, a mindenségtől különvált alkotásokban tud.¹⁰

Kezdetben mágiával, varázssal igyekezett a világot saját törvényei szerint átformálni. Később, ahogy mindinkább elszakadt a dolgok „édeni lélekazonosságától”, annál inkább csökkent a lehetősége annak, hogy az átformált világot magába váltsa. Ezért teremtette meg a művészetet, ahol az egyes műfajokon keresztül érvényesíthette törvényeit.

Csodavilágának létrehozásában, a többi műfajhoz hasonlóan, a mese is kénytelen a valóságunkat eszközként felhasználni, s ez-

korlátainak" áttörése jelenti. „A freudisták szerinti »korlátlan nemi vágy teljesülése« helyett én a korlátalanság utáni vágy teljesülését merem a mese velejének nevezni.”¹¹

A mese stilizálását, Lukácshoz hasonlóan, ornamentalshez hasonlítja. A mese „egy nívón ábrázol”, azaz a tartalom és forma között nincs feszültség, mivel azok azonosak. „A lélekvalóság önnön törvényeiben jelenik meg, – empirikus valóságunkat, melyet kifejezésül használ fel, teljesen magába váltja.”¹²

A mese további sajátosságai közé tartozik, hogy bármikor folytatható, az, aki rátalál törvényszerűségeire, a lélekvalóság szabályait követve tovább fűzheti a végtelenségig.

Az ósazonosság mesében való tükröződése eredményezi a szabad alakváltozás lehetőségét. Az alakváltozás képessége megváltja a lelket „az egyetlen valóság rabságából”. A mese korlátlan, probléma nélküli világa „antitragédia”, amiben a hős győzelme eleve elrendelt. A győzelem gyakran nem a főszereplő tettei, hanem erkölcsi tulajdonságai és lelkiereje révén szerezhető meg. Ekképpen a „motiváció intenzitása” felülmúlhatja a cselekvést, a lelkiállapot kivetítése elegendő az eredmény eléréséhez. Tulajdonképpen eleve kész a történet, mivel a hős már hős mivolta által diadalmas.

Lesznai egy, a számára legszebb és legmélyebb mesemotívum (a gyümölcs kéri, hogy szedjék le, a kalács, hogy süssék meg, a segítő táltos, hogy fejezzék le...) kapcsán mutat rá az önbeteljesedés, a szerelmi megsemmisülés megváltó voltára.¹³

Az igazi mese befejezése mindig pozitív, a meshősnek beteljesedés az osztályrésze, a férfi hősök győznek a küzdelemben, a nők családot alapítanak. Mesének, meshősnek és sorsának a törvényei egyek. Ez az egység teszi lehetővé a lélekazonosság ábrázolását.

Bármennyire sok és változatos motívum, kaland, szereplő gazdagítja a mesét, az alapélmény ugyanaz marad. Lélek és mese az ósazonosságból a megváltás előtti harmóniáig vezető „hídon” kel át. A lélek itt nyer egyéniséget, az egyén itt juthat el a végső harmóniába, míg a mesék itt alakulnak „varázsigéből” történetté, s önálló műfajjá.

Sok esetben nehéz elválasztani bizonyos epikai műfajokat (mítosz, monda, mese, legenda, novella stb.)¹⁴, főleg hogy ezek elemei, motívumai gyakran keverednek. Lesznai Anna szerint is ritka a mese (mind a régi, mind az új) műfaji tisztasága, de bizonyos sajátosságok (ismétlés, fokozás, szimmetria stb.) jelentkezése mégis ezt szolgálja. Ezek az állandósult formulák segítették többek között a mese szóbeli előadását.

„A műfajmese”¹⁵ nem ábrázol, nem oktat, nem magyaráz, hanem a lélekvalóság törvényeit tükrözi, értelmessé, tagolttá, mozgalmassá és tartalmassá „díszíti az időt”, mint a hogy teret díszít a véle oly gyakran találkozó ornamentika¹⁶ – foglalja össze Lesznai a mese stilisztikai sajátosságainak egyikét. Ehhez járul az ígék túlsúlya, mivel a mesei tartalom, a lelki és szellemi mondanivaló mind a cselekményben fejeződik ki. A mesét műfajjá válása fokozatosan eltávolítja a lélekvalóságtól, miközben a lélek egyénibbé válik. Ez az egyénivé válás vezet a lélek elmagányosodásához, amiért a mesék is új megértést igényelnek.

LESZNAI ANNA SZERELEMFILOZÓFIÁJA¹⁷

Lesznai meséinek megértéséhez elengedhetetlenül szükséges szerelemfilozófiájának ismerete. Ahogy a népmesék értelmezése nem lehet teljes a nép hitvilágának tanulmányozása nélkül, úgy a Lesznai-mesék sem vizsgálhatók a háttérükben állandóan jelen lévő szerelemfilozófia nélkül.

Lesznai Annánál a Vasárnapi Kör metafizikai, etikai idealizmusa szerelemben ágyazva található meg. Szerelemfilozófiája tulajdonképpen a vasárnaposok nézeteit közvetíti saját asszonyi, szerelemben feloldódó egyéniségén át.

Lesznai a szerelmet mint elsődlegesen női princípiumot jelölte meg: „Mindig a nő felelős a szerelemmegváltás sikeréért, mert a nő útja a szerelem.”¹⁸ A szerelem képes a megváltásra, eljuttatja az ént Istenhez. Áldozat nincs benne, hiszen az egyén teljeseedik általa. Az ember eszközzé válik az igaz szere-

lemben, de Isten, és nem egymás kezében. Az igaz szerelem az a „helyes életvitel”, az a lélektől lélekig vezető út, mely az empirikus valóságtól elszakadva az autentikus, metafizikai léthez visz.

A legfőbb cél, a megváltás elérése különböző módon valósulhat meg: 1. a megváltás akarásával, mivel az maga megváltást eredményez, 2. az „élet feláldozásával”, mert „csuda a szeretet ilyen mértékű egyén áttörési képessége”, 3. a szerelem által, hiszen benne test és lélek dualitása megszűnik, eggyé válnak önmagunkkal, zártakká leszünk, s ezáltal leginkább egyek a mindennel.¹⁹

Lesznai Anna a szerelemből nem zárja ki a testet, az egyén empirikus világban szervesült részét. A szerelemben fakadó testi vágyat a lelkeket is eggyé ötvöző közvetítőként ismeri el. A szerelem problémáját, s ezen belül a testiség fontosságát Lukács sem vetette el: „Gyuri [Lukács] szerint az igaz szerelem váltja meg reálisan az embert, következő lehetséges fejlődési fokába emeli ... épp azért vezet felőbb énünkhöz ma a nemi szerelem, mert valamiképp mai feladatunk a test magasabb fokba emelése, a test és lélek viszonyának tisztázása, javítása.”²⁰

Ember és természet harmonikus viszonya egy régi, mágikus azonosság emlékét idéző „plátói Erősz” által lehetséges.

A természet minden egyes részével érzett azonosságunk, a természetbe való beleolvadás vagy kiszakadás nehézsége, a természet és szerelem egymástól elszakíthatatlan köteléke elvezet Meluzina²¹ alakjához. Lesznai Anna világnézete az általa újrateremtett Meluzina alakjába sűrítendő. Szerelemvágyát, emberi világgal, természettel, Istennel való kapcsolatát ezen keresztül érthetjük meg.

„Van egy csuda perce mikor átéli magában a természet teljesedését és átbukását az egyénbe. A szerelem által teljesedik, ebben izzik problémája ... A szerelemben megéli a halált »a test a természet léleké hálnak« benne. Megéli a testburok szakadását egy lélek behatását a másikba.”²²

Meluzinának abszolút hű, kölcsönös szerelemre van szüksége a megváltáshoz. Lesznai szerint háromféle szerelem létezik: 1. Heilbronni Katica²³ egyéni belemúlása kedvesébe, ki befogadja az ő egyéniségét. Ez a szerelemnek egy hierarchikus vagy küzdően dialektikus formája. 2. Izolda teljesedik kedvesében, ez Trisztán és Izolda²⁴ igazi beteljesítő örök szerelme. 3. Két ember megtűri, sőt kedveli egymást, de nem „egzaltálódnak” egymásban. Ez egy több-kevesebb szerencsével szerelemnek félreismeret emberi viszony. Az első típus esetleg csak azt váltja meg, aki feladja egyéniségét, a második megváltja, illetve „relatív magasabbá váltja” mindkét szeretőt, a harmadik típus nem válthat meg senkit, csak segítheti a partnereket életútjukban. Lesznai mesehőseinek teljesedése, illetőleg bukása attól függ, hogy melyik szerelmet választják.

A szerelem a századelőn egyfajta misztikus vallásként jelentkezett,²⁵ ezen „új” vallás hívőit hitük segítette a hétköznapi lét elviselésében, s már itt a Földön emberi rendeltetésük beteljesedését, megváltásukat ígérte.

A megváltásnak még egy lehetséges útja van itt a Földön: a mese.

LESZNAI ANNA MESÉI

„A mese az emberi agy örök funkciója. A mese megint fontossá válik, ha az ember túl akar menni önmagán, fontossá válik számára, amit nem tud. A mese többnyire az élet és a halál legfőbb kérdéseinek megoldásáról szól. Én sokat meséltem nemcsak írásban, hanem szóban is.”²⁶

S nemcsak szóban, de képben is, s nemcsak képben, hanem hímezésben is.

A mese Lesznai létének egész keretét jelentette, hasonlóan a kerthez, ami nemcsak a „csudák” helyszíne volt, hanem maga a csoda. A kert minden élőlénye, minden zuga, minden egyes részlete bármikor mesévé elevenedett számára.

Buja vadon volt a körtvélyesi park, melyet Lesznai édesanyja tovább alakított. Egzotikus, ritka növényeket, sok-sok színes virágot, s lánya születésekor egy négyholdas fenyőfasort ültetett. Itt nőtt fel, ez volt az ő kertje, egy tökéletes, öntörvényű világ, egy mikrokozmosz, melyen képzelete mágiájával ural-

kodott. Visszaímodta magát abba az ősi világba, mikor az ember együtt élt, illetve egybe tudott olvadni a természettel.

Lesznai Anna számára, ahogy Balázs Béla is írta²⁷, az élet minden eseménye csoda volt, akárcsak a gyerekeknek. Bármennyire „súlyosodtak a dolgok”, ő töretlenül csodálni tudta őket, s ezt sosem nőtte ki, mindig gyermek maradt. Az egész világ egy nagy képeskönyv volt számára, melynek képeit és meséit újraírta varázslatos képzeletével.

Lesznai Anna nem megtalálta a meséket, hanem velük, bennük élt, álmait, gondolatait, valósága egy csodálatos mesevilágot formáltak. Akár írt, akár festett vagy hímezett, amit létrehozott, az mind az ember és természet kiegyensúlyozott harmóniáját, egymásba váltódásának lehetőségét ígérte. A mesén keresztül jutott el az édeni lélekazonossághoz, abba a szebb világba, melyet Lukács keresett esszéjében.

A mese szigete, Lesznai szavaival, ott fekszik az Óperenciás-tengerben, Csudaország és Emberország határán, ahonnan a mazsolából, kalácsból, szép ruhából, sőt csókból is kifogyott gyerekek hajója már nem tud tovább menni Csudaország felé. „Olyan volt ennek a szigetnek a természete, hogy mikor partjára szállottak a tündérek, menten szemmel láthatóak lettek, ragyogtak, mint a csillag nyári éjszakán. Az odakerült gyerekek szíve pedig halkká csendesedett a nagy csudálkozásban... most már megneszelték a tündérek szavát. Beszédbe elegyedtek, az állatoknak, a fáknak, az öreg bútoroknak is megoldódott a szavuk, s íme megértették egymást, mert most már valahányan ... »mesenyelven« szóltak! ... Vannak olyan gyerekek, kiknek szíve nagy csudálkozásában ott feledkezik a tündéreknél. Ezek aztán mindig visszakészülődnek Meseszigetre.”²⁸ Ezekhez a gyerekekhez hasonlít Lesznai Anna, ő is faggatja a bútorokat, fákat, madarakat, pillangókat, s amit hall, azt továbbmondja mindazoknak, akik arra érdemek.

Lesznai Anna 10-es és 20-as években írt meséi közül csak három jelent meg nyomtatásban,²⁹ pedig kéziratos formában több mint 160 meséje, illetve meseterve létezik.³⁰

Könyv alakban A kispillangó utazása Lesznán és a szomszédos Tündérorságban³¹ és a Mese a bútorokról és a kisfiúról³² olvashatók; a Mese az eperszemnyi szívről³³ Lesznai Anna tervei ellenére „csak” az Új Világ hasábjain keresztül juthatott el a közönséghez. A könyvnek szánt meséihez saját maga készített illusztrációkat, melyek „színes ablakok”-hoz hasonlóan betekintést nyújtottak a szavakkal leírt világba.

A Lesznai-meséket nem lehet hagyományos műfaji csoportokba rendezni, vannak ugyan felismerhető népmesei elemek és motívumok bennük, de szabályos típus csak kevés található.

Alapgondolatuk legtöbbször a lélek megváltása, legyen az emberé, állaté, növényé vagy élettelen dolgóé. Ahogyan a szerelemfilozófiánál már láttuk, többféle út lehetséges. Ezekről szólnak a mesék, akár célhoz érnek rajtuk a hősök, akár nem.

A Lesznai-mesék kategorizálásának egy lehetősége: a többségnek az ún. „megváltás”-mesékhez való besorolása. Ezek témájukban egyéni invenciók, Lesznai „világnézetét” tükrözik. Külön csoport kialakítása szükséges a népmesékkel rokon történeteknek. A megváltásmesék közé több típus tartozik, ilyenek a „szívmesék”, a „lélekmesék”, a „Meluzináról és a természetről szóló mesék”, a gyerekmesék, valamint „mesék az ars poeticáról”. Előfordul, hogy bizonyos mesék nem köthetők egy meghatározott típushoz, hiszen már az elnevezésekből adódóan is vannak átfedések.

Lesznai Anna meséiben általában a népi elbeszélő hagyományok motívumaiból, szerkezetéből, morfológiájából indult ki. Ezt az alapot írta tovább egyéni, kozmikus világképének segítségével. Lesznai meséi ugyanúgy közel maradnak ahhoz a hitvilághoz, melyből kinőttek, mint a népmesék. Az ő esetében ez nem más, mint a lélekvalóságba és ezen belül a lélek megválthatóságába vetett hit. A természet, a szerelem, a mese mágiaja, a csudalátás képessége, mellyel a lélek egy új azonosság világába jut. Ez az ősi, édeni azonosságra emlékeztet, melyben a dolgok nem differenciáltak. Ebből következik a történetekben oly gyakori alakváltoztatás.

A lélekmegváltás, ami Lesznainál a mese elsődleges funkciója, kihat a népmesei motívumokra. (A boldog mesevég esetében például míg a népmese szerencsés befejezése, a szerelem, a házasság vissza-

vezet a hétköznapi életbe: „boldogan éltek, míg meg nem haltak...”, addig a Lesznai-mesékben ugyan-ez egy magasabb szférába jutást tesz lehetővé.)

A mese a lélek tükre, s mint ilyen „egy bizonyos látószöveget világít meg kiváltképp azt ami nincs jelen egy adott korszak kollektív helyzetében.”³⁴

Lesznai és a vasárnaposok számára a mese, a lélekazonosság megteremtésével, az egyén feloldódását jelentette egy „imaginárius közösségben”, a lélek magányának megszűnését a szerelmi megváltás által.

LESZNAI ANNA MESEILLUSZTRÁCIÓI

Lesznai Anna 10-es, 20-as években virágzó mesevilágának teljes jogú, önálló alkotóelemei a meseillusztrációk vagy inkább meseképek, hiszen csak a könyvnek tervezett meséknél függött össze közvetlenül szöveg és illusztráció.

A könyvformában (A pillangó utazása... és a Mese a bútorokról és a kisfiúról) és az Új Világ hasábjain (Mese az eperszemnyi szívről) megjelent három mese illusztrációi – ugyan nem hiánytalanul – a Magyar Nemzeti Galéria, a hatvani Hatvani Lajos Múzeum gyűjteményében, illetve egy kép, a Péterkét közrefogja az erdő (a Mese a bútorokról és a kisfiúról című meséhez) magántulajdonban található. Egyetlen szöveg nélküli, összefüggő meseképsorozata, a Pólyásbaba napjai című sajnos sosem került nyomtatásra. Különálló, nem beazonosítható meseképeit, melyeket saját kezűleg általában népmese címmel illetett, a hatvani Hatvani Lajos Múzeum őrzi.

MESE ÉS ORNAMENTIKA

Vezér Erzsébet szerint³⁵ a mesei látásmód központi szerepének tudható be, hogy Lesznai művészete minden műfajban közeli kapcsolatba került a népművészettel. A mesei látásmód és a népművészet azonos ősi múltra, tradícióra és világnézetre vezethető vissza.

Lesznai képei, hímezéstervei, meséi, meseillusztrációi, versei és regénye, e teljes életmű egyetlen egységbe foglalható mesevilág.

Ennek egyes elemei az ornamentális síkján teremthetnek kapcsolatot. Ez az a konstrukciós szervezőerő, amely a népművészethez hasonlóan képes a különböző műfajokban teret, időt kitöltve harmonikus kompozíciót létrehozni. Lesznai erre a következőképpen világít rá:

„Mint az ornamentikában az ősi őrishyponk – a rendezetlen chaost érezzük űrnek – értelmes formákkal népesíti, »díszíti« a teret: úgy népesíti lélekkel a lélek őrishypona a mesevilágot.

A kifejezhetetlenségnek, az őszonosság megszólalásának és alakot öltésének ellentmondását a mese az ornamentalsal rokon törvényekkel oldja meg. Egy szinten ábrázol, átvitt értelemben egysíkjú, mint a tánc és az ornamentals, benne az élményforma nem válik egy zártabb műforma tartalmává, mivel a mese szuverénül uralkodik a tartalmán, nincs feszültség és küzdelem forma és tartalom között, a kettő azonos.”³⁶

A mese stilizálásának sajátosságát Lukács is a harmadik dimenzió hiányában, az ornamentálisban találta meg.

A fent idézett szavak a Lesznai-meseillusztrációk képi világának alapját fogalmazzák meg. Ornamentális, síkban gondolkodás jellemzi őket úgy, ahogy a meséket is. Lukács szerint „a mese azáltal vált meg (adja a megváltás látszatát), hogy mindent egy síkra hoz, egytermészetűvé alakít át Isten előtt a megváltott dolgok ilyen egyenértékűek lesznek. A megváltott dolgok művészete az ornamentum, mese”.³⁷ Mind az ornamentum, mind a mese képes a megváltásra, illetve annak kifejezésére. Ennek megfelelően a mese szövege mint tartalom tökéletesen harmonizál a képi megjelenésével mint formával. Ezért nem illusztrációkról van szó, hiszen a képekben a prózai szöveggel egyenértékű, ugyanazon mesei gon-

dolkodásból fakadó világ jelenik meg.

Az ornemens absztrakció útján képes az empirikus valóság elemeit saját, öntörvényű világába emelni, s ezáltal a képi ábrázolások közül leginkább elszakadni az egyszerű hétköznapi élettől. Ez magyarázza a vásárnaposok érdeklődését, így Lesznaiét is az ornemens által megfogalmazott művészeti problémák iránt. A harmadik dimenziót nélkülöző ornemens stilizálása, a kör nézetei szerint, megegyezik a meséével. Mese és ornemens egy síkon mozgása, metafizikai szempontból, a keleti művészetet jellemző, korlátlan lélekazonosságot fejezi ki. Az ornamentika tehát, Lukács szerint, elveszi a dolgok tárgyi voltát, beemeli őket egy magasabb transzcendentális létbe, azaz egy differenciálatlan valóságba. A Lesznai által megkülönböztetett kétféle világkompozíció – az arabeszk, ahol minden egyenértékű az isteni térben, és a hierarchikus, architektonikus, ami az emberi lelket mai állapotában uralja – ugyanezt a gondolatot tükrözi.³⁸

A mágikus erővel bíró őszonosság ösztönös megértését Lesznai a gyerekeknél és az egyszerű embereknél találta meg. A tapasztalaton túli, „az énség korlátjain kívüli” világhoz a dolgok természet tudományos értelmezését nélkülöző ember kerülhet közelebb. Ezért érvényesülhet az őszonosságot hordozó ornamentika – akár mágikus, akár esztétikai funkciót tölt be – a népi tárgyi kultúra, illetve a népművészet körében.

Tulipánfa, 1910–14

Hímzéstervezés, Hatvani Lajos Múzeum, Hatvan

LESZNAI ANNA ÉS A NÉPMŰVÉSZET

A századforduló azon korszakok egyike, amely újra „felfedezte” a népművészetet (egyetemes vonatkozásban a törzsi művészet is ideértendő) a képzőművészet és más művészeti műfajok számára. A kiindulópontot a XIX. század második felétől kezdődő, egyre szisztematikusabb gyűjtések jelentették. Az ezek során talált népművészeti alkotásokat az egyetemes művészet részeként kezelték, egyes motívumaik átelve vagy átírva beépültek a „grand art”-ba.

Magyarországon is megfigyelhető egy ilyen irányú törekvés. A hivatalos politika éppúgy, mint maguk a művészek a népművészeti hagyományok felelevenítését, illetve megőrzését szorgalmazták. Lehetséges megoldásként a képzőművészek tervezőmunkába való bevonása, illetve a háziipar támogatása merült fel. Ilyen kezdeményezés volt a gödöllői művésztelep elődje, egy szövő, hímző és bőrmintázó iparművészeti telep.

*Párnaterv, 1908–10
Hatvany Lajos Múzeum, Hatvan*

ka, Juhász Árpád, Mihály Rezső) ahhoz, hogy megismerje a matyó díszítőművészet kompozíciós törvényeit, szín- és formavilágát. Később ezt a hagyományban kialakult törvényrendszert átformálva születtek meg tervei. Ezeket egyrészt ő maga, másrészt megbízott hímzőasszonyok készítették el. Erre utalnak a terveken a színek precíz meghatározását szolgáló számok és szövegek, de Lesznai is megemlékezik erről a háziipar és népművészet kapcsolatát bemutató cikkében: „Saját tapasztalatból tudom, hogy oly vidéken, melyen már a nyomtatott minta majdnem kiszorította a hímzést, újabban, mióta ott terveim nyomán dolgozgat az asszony nép, egész érdekes saját rajzú vagy legalább saját ízlésük szerint átalakított díszű, hímzett szélű kendőket viselnek a lányok.”⁴¹ Kölcsönös egymásra hatás alakult ki alkotóművész és népművészet között. Lesznai azok közé tartozott, akik megértették a népművészet organikusságát, integritását, hogy: „Rajz, szín, technika, anyag, a díszített tárgy maga is, szoros összhangot alkotnak – s bármely tényező megbolygatása megbillenti a benső egyensúlyt.”⁴²

Lesznai felismerte az ornamentalsben rejlő konstruktivitást, absztrahálási lehetőséget, a terv, a kompozíció erejét, s élt vele. A hímzőasszonyok magyarázatai, az ornamentals elméleti vizsgálatának eredményei, a népi díszítőművészet belső törvényeinek, s alkotó módszerének megismerése lehetővé tette számára, hogy ezeket a tapasztalatokat, olvasmányaiival és saját gyakorlatával kiegészítve, a Tervezés művészete címmel tartott előadásaiban⁴³ összefoglalja.

Élete nagy részében az asszonyok és a parasztok által használt mintákat igyekezett tanulmányozni és megérteni.⁴⁴ A népművészet szerinte önálló nyelv, melyet meg kell tanulni ahhoz, hogy érthető legyen. Nem egy nemzeti nyelvezet, hanem sokkal inkább egy ideális „eszperantó”, melynek mélyen a múltba nyúló, közös gyökerei vannak. A népművészeti alkotások – természet és Isten szimbólumokban kifejezett titkos, misztikus erejének hordozóiként – egy hatalmas szellemi rendszer épületének „letöredezett kődarabjai”.⁴⁵ Véleménye szerint a művészeknek tanulmányozniuk kellene a népművészet egyensúly és

Az 1904-től működő gödöllői művésztelep tagjai közül többen – Körösfői Kriesch Aladár, Zichy István, Juhász Árpád, Undi Mariska, Medgyaszay István – rendszeresen járták az országot, sőt bekapcsolódtak a Malonyai Dezső-féle erdélyi gyűjtésbe is. Ezek az utak az egész magyar néphagyomány feltérképezését és összegyűjtését célozták.

Magánszorgalomból Lesznai Anna is részt vett a népművészet „felfedezésében”. Egyrészt ő maga is gyűjtött szlovák népmeséket,³⁹ másrészt hímzéseivel és hímzésterveivel egy élő népművészeti hagyományt fordított le egyéni művészi nyelvére.

Lesznai Anna kapcsolata a népművészettel gyermekkorához vezet vissza, ekkor tanult meg a mezőkövesdi asszonyoktól hímezni.⁴⁰ De nemcsak technikáról és színekről tanult a hímzőasszonyoktól, hanem az absztrakt és ábrázoló minták „egymásba történő átváltásáról”, elvont és valós világ kapcsolatáról. Lesznainak nem volt szüksége matyóföldi tanulmányútra (l. Undi Mariska).

ritmus iránti érzékenységet, a formák tiszta, organikus kialakítását, önmérsékletét, arányérzékét és leszűrni belőlük az örök érvényű törvényeket. Lesznai Anna saját eredményeit a fent említett előadás-sorozatban igyekezett megosztani hallgatóival.

A tervezőművészet alapelemeinek a meghatározott teret, az irányt és a mozgást nevezte. Az irány és a mozgás felvázolásában a vonalaknak elsőrendű szerepet tulajdonított. A vonal szerkezeti és esztétikai funkcióit a következő hat pontban foglalta össze: „1. Irányokat rajzol fel. 2. Formákat, körvonalakat határoz meg. 3. Részekre osztással, valamint a részeknek egymáshoz és a síkhoz való viszonyával szervezi a teret. 4. Változatos kifejezőeszközei következtében képes arra, hogy vékonyságával vagy vastagságával plasztikai illúziót hozzon létre. 5. Egyedülálló módon tud kifejezni hangulatot, ítéletet, biztonság hiányát, hidegséget és elragadtatást. 6. Végül kalligrafikus jellegével maga is szépséggé válhat, például a kínai rajzok vagy Matisse festményei esetében.”⁴⁶ A vonal szerepének ez a túlhangsúlyozása, a kompozíció összetartásától a legfinomabb esztétikai minőség kifejezéséig, a szecesszió vonalkultuszát idézi.⁴⁷

A tervezésnek alapvető eszközei még „a felület és a szín, a sötét és világos értékek, a körülhatárolt tér a lehetséges irányok végtelen variációjával”.⁴⁸ A vonalnak sajátos mágikus funkciót is tulajdonított. Ugyanígy maga a rajz, az emberi alkotótevékenység, akár ábrázoló, akár absztrakt, rendelkezik bizonyos mágikus erővel. Az egyszerű geometriai elemekből kialakított kompozíció is jelentéssel bír. Az ismert szimbólumok mellett azok is hatással vannak az emberre, melyeknek az értelmét már csak az archetipikus képüket ismerő tudattalan foghatja fel.

Népmese

Mesekép, Hatvany Lajos Múzeum, Hatvan

*„Egyik vázában rokonokra akadt a kis kék pillangó”
A kis pillangó utazása Lesznán és a szomszédos
Tündérorságban, 1913.
Papír, akvarell, Magyar Nemzeti Galéria*

*Péterke a kastély előtt
Mese a bútorokról és a kisfiúról, 1918.,
Hatvany Lajos Múzeum, Hatvan*

A kompozíció lényege, hogy a formák, a színek, az irányok és a mozgások kiegyensúlyozásával megteremtse a káoszból a rendet és a harmóniát.

„A tervezés időn és téren túl egyesíti az emberiséget. A tervezés (és legtisztább megnyilvánulásai, az ember által alkotott legősbibbi díszítő formák), a mitológia ősi jelképeihez, a sagákhoz, legendákhoz és tündérmesékhez hasonlóan, melyek az egész benépesült földgolyón elterjedtek, a mi egyetemes és közös kincsünk.”¹⁴⁹

Népművészet, tervezés, ornamentika, mese az emberiség régmúltjának mára elveszett, de mégis szükséges harmóniáját idézik, s ezek Lesznai megtalált világának alapkövei.

LESZNAI MESEILLUSZTRÁCIÓINAK KÉPI VILÁGA

Lesznai Anna a megváltás-gondolat kör megjelenítéséhez egyrészt a népi hagyományból, másrészt korának és saját világnézetének szimbolizmusából merített.

Mivel a történet elbeszélésében a meséknél a cselekmény a fontos – a szereplők jellemvonásainak, külsejének, érzelmeinek s az események helyszínének leírása nem hangsúlyos –, a képi ábrázolásuk narratív. A leíró részek legtöbbször a hallgató, illetve az illusztrátor fantáziájára vannak bízva. A művész mindenkoron kötik az adott időszakban uralkodó megjelenítési formák és a szöveg által megkövetelt stilisztikai sajátosságok. Az előző fejezetek alapján látható, hogy Lesznai esetében, a két műfaj ornamen-

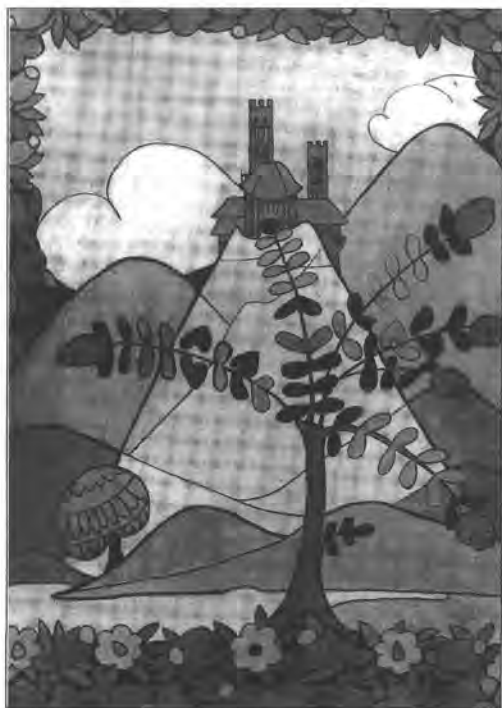
talítása révén, ezen a ponton nem lehet feszültség. A képi ábrázoláson keresztül Lesznainak lehetősége nyílt a mesékben rejtőző, a szövegből esetleg csak homályosan érzékelhető jelentéstartalmak kiemelésére.

Lesznai Anna ezen korai grafikai munkássága sokkal szervezettebben kapcsolódik a népművészethez, mint a magyar szecessziós képzőművészet más alkotóié.

A század elején a kiállítások anyagában állandóan jelen lévő egyetemes szecessziós törekvések mellett általános igény volt a modern művészet magyaros jellegének kialakítására. Ennek megvalósítása a gyakorlatban a gyűjtőutak eredményeképpen megismert anyagok egyes elemeinek, legfőképpen motívumoknak a beépítésével történt, illetőleg a népi életből vett jelenetek, népviseletbe öltöztetett szereplők ábrázolását jelentette.

Lesznai Anna meseillusztrációinál azonban nem a népi díszítőmotívumok egyszerű átvételéről van szó, hanem a népművészeti alkotások önálló nyelvezetének megértéséről, a bennük érvényesülő színlátszának, konstruktív formaalkotásnak, szintetizálóképességnek, belső egyensúlynak az elsajátításáról. Ily módon a kompozíciókat összefogó, a motívumokat rendező vonal legalább annyit köszönhet a szecesszióknak, mint a lapos öltéssel dolgozó matyó hímzés sablonjainak. A grafikákhoz és hímzéstervekhez készült különálló, de esetenként magukon a kész lapokon is látható vázlatok is ezt bizonyítják.⁵⁰ A csak egyszerű vonalra épülő, színeket még nem használó vázlatok nem a linearitás artistikumát hangsúlyozzák, hanem az elemeket harmóniába rendező konstruktív szerkezetet.

Lesznai a mese megváltott világának kifejezéséhez ezt a konstruktív, de ugyanakkor ornamentális szerkezetet használja, mely a századelőn az ábrázoló és a megjelenítő művészi kifejezésmód mellett önálló „ornamentális műtípushoz” köthető. (Ebbe a típusba sorolhatók be Kozma Lajos korai grafikái.)

„A Tubafa”
Mese az eperszemnyi szívről, 1919.
Magyar Nemzeti Galéria

Pólyásbaba napjai
Mesekép, Hatvany Lajos Múzeum, Hatvan

Ez az ornamentális kifejezőmód egyesíti magában az ábrázolás realizmusát, konkrét valósághoz kötődését és a megjelenítés absztraháló, elvont, a hétköznapi léttől eltávolodó szemléletét. Lesznai mesére vonatkozó nézeteinek ismeretében joggal állítható, hogy a mese megváltott világának képi megidézése-re ez az új műtípus volt a leginkább alkalmas.

Lesznai Anna életművében a tanulmány tárgyát képező időszak, azaz a 10-es, 20-as évek jelentette a tetőpontot. Ekkor készült művei beilleszkednek a kor egyetemes művészeti áramába, de ugyanakkor mégis egyedülállóak. Asszonyi világlátása, a körtvélyesi kert varázsa, a vásárnaposok lélekvalóság-konceptiója és a mezőkövesdi asszonyok hímzéseinek szín- és formavilága egy sajátos életművet hoztak létre.

Berény Róbert barátja és művész társa így vélekedett róla: „Ő a szeretet játékos mesemondója, s ennélfogva nem a nagy építő akarat festője ... Epikus, mint a dajka, s keze alatt a dolgok egymás mellé rakásával épül a kép.”

JEGYZETEK

1. FÜLEP Lajos: Lesznai Anna lírája. *Nyugat*, 1923 II. 284.
2. Lesznai Anna életét és munkásságát VEZÉR Erzsébet dolgozta fel, „Lesznai Anna élete” c. művében. Bp. 1979.
3. A Vasárnapi Körrel részletesebben: NOVÁK Zoltán: A Vasárnap Társaság. Budapest, 1979 70. és KARÁDI Éva-VEZÉR Erzsébet (szerk.): Vasárnapi Kör. Dokumentumok, Bp. 1980.
4. Alapító törzstagok: Balázs Béla, Ritoók Emma, Antal Frigyes, Fogarasi Béla, Hajós Edit, Schlamadinger Anna és a második generációt alkotó Hauser Arnold és Mannheim Károly. Később csatlakozott Lesznai Anna, Láng Juliska, és Fülep Lajos. 1918-ban kapcsolódtak a körhöz: Gergely Tibor, Káldor György, Radványi László, Tolnay Károly, Rényi Edit és Sinkó Ervin. Az összejöveteleket látogatták, de nem tagok: Kner Imre, Lorsy Jenő, Spitz René, Stephani Elza, Varga Jenő, Varjas Sándor és Wilde János.
5. Lesznai Anna naplójegyzetei a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában olvashatók: V. 3670/43/1–20
6. LESZNAI Anna: Babonás észrevételek a mese és a tragédia lélektanához. *Nyugat* 1918 XI.évf. július 1. 55–68. (Ezentúl LESZNAI, 1918.)
7. LUKÁCS György: Hét mese. In: LUKÁCS György: Balázs Béla és akinek nem kell. Válogatott tanulmányok. Gyoma, Kner Izidor kiadása, 1918 103–121.
8. Beszélgetés Lesznai Annával (1965. június 23-án, kérdező: VEZÉR Erzsébet). Irodalmi Múzeum I. Emlékezések
9. LUKÁCS Gy. i. m. 106.
10. LUKÁCS ugyanerről ld.: LUKÁCS György: Lélek és forma, Bp. 1910.
11. LESZNAI, 1918. 58.
12. u.o.
13. A motívum alapja: ld. Lesznai Anna szerelemfilozófiája c. rész.
14. ld., bővebben a következő fejezetben.
15. A műfajmese alatt a valódi, vagy tündérmesék értendők.
16. LESZNAI, 1918. 60.
17. Ezen rész forrásaként az idézett Karádi-Vezér könyv dokumentumai és a Lesznai naplójegyzetek szolgáltak.
18. KARÁDI-VEZÉR i. m. 110.
19. Lesznai A. naplójegyzetei. Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratára II. V. 3670/43/1–20 27. lap.
20. KARÁDI-VEZÉR, i. m. 108., részlet Lesznai naplójából.
21. Meluzina Lesznai „önmitizációja”, aki ember és természet egymásbaváltásának lehetőségét keresi egész életén keresztül. Meluzina eredetileg egy szép sellő, a Lusignan grófok özanyja. Raimondi gróf feleségül veszi, de ígéretét, miszerint nem lesi meg nejét, mikor az hetente egyszer sellővé változik, féltékenysége miatt nem tudja betartani. Ezért Meluzinának el kell tűnnie, de ha gyermekeit veszély fenyegeti mindig felbukkan.
22. Lesznai A. naplójegyzetei. Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratára II. V. 3670/43/1–20 19. lap.
23. Heinrich von KLEIST: Heilbronni Katica című lovagi színjátékának főhősnője, aki reménytelenül, önmagát teljesen feladva szerelmes Wetter von Stahl lovagba.
24. A középkori francia lovagregény két főhősnéek, Trisztán breton királyfinak és Izolda ír királylánynak, tragikus szerelme Lesznai számára a megváltást jelentő szerelem példája.
25. Nemcsak Lesznai Anna és a Vasárnaposok vitakoztak ebben az időben szerelemfilozófiai kérdésekről. SCHMITT Jenő

Henrik is foglalkozott a szerelemmel, mint a megismerés legmagasabb fokával (Művészet–Etika–Szerelem, Bp.Táltos kiadása, 1917)

26. „Beszélgetések a művésztől – A szépség szerelmese – Hazalátogatott az író, költő és festő Lesznai Anna” (beszélgető partner: GÁCH Marianne). *Film–Színház–Muzsika* 1965. július 16.
27. BALÁZS Béla: Lesznai Anna meséskönyve. *Nyugat* VII.évf., 1914. I. kötet 64–66.
28. LESZNAI Anna előszava, könyvéhez „A kispillangó utazása Lesznán és a szomszédos Tündérországbán”-hoz. A magyar nyelvű, Móra könyvkiadó által megjelentetett változatban nem szerepel. Vezér Erzsébetnél létezik egy magyar nyelvű változat, melyet rendelkezésemre bocsátott
29. A Lesznai monográfiának tekinthető Lesznai meséskönyvben SZABADI Judit négy Lesznai meséskönyvet említ (Pólyásbaba napjai, A kispillangó utazása...., Mese az eperszemnyi szívről és Mese a bútorokról és a kisleányról). Kutatásaim szerint azonban ezek közül könyv alakban csak a második és a negyedik létezik, a harmadikhoz készültek illusztrációk, de csak a szöveg jelent meg az *Új Világ* folyóiratban, az első pedig csak illusztráció formájában található meg a Hatvany Lajos Múzeumban.
30. A kéziratok a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában olvashatóak. L. A. mesejegyzetei V. 3670/18, V. 3670/32, V. 3670/44,
31. Előszőr 1913-ban Bécsben jelent meg, kutatásaim szerint csak németül: "Die Reise des kleinen Schmetterlings durch Leszna und nach den benachbarten Feenreichen" Verlag Brüder Rosenbaum Wien, Leipzig, 1913. Magyarul: A kis pillangó utazása Lesznán és a szomszédos Tündérországbán. Budapest, Móra könyvkiadó, 1978.
32. LESZNAI A.: Mese a bútorokról és a kisleányról. Gyoma Kner Izidor Könyvnyomdája, 1918.
33. LESZNAI A.: Mese az eperszemnyi szívről. *Új Világ* 1919. I.évf., 2.szám, 89–103.
34. Marie Louise von FRANZ: Női mesealakok. Budapest, 1992 23.
35. VEZÉR Erzsébet: Lesznai Anna élete. Budapest, 1979. 21.
36. LESZNAI 1918..58.
37. Lesznai Anna naplójegyzetei. Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratára I. V. 3670/43/1–20 94 lap.
38. Ekkoriban ez a gondolkodás nem állt egyedül, a vonal és forma önállósulásával a századeleji kialakulni látszik egy új ornamentális műtípus, mely a keleti művészetek arabeszkjeinek egyenértékű világát idézi meg. Erről ld.: Walter CRANE: Vonat és forma, Bp.1910. A művészettörténeti szakirodalomban ugyanennek a tudományos feldolgozása: Weltkulturen und Moderne Kunst, München, 1972 (katalógus).
39. Lesznai saját visszaemlékezése. In: Pesti beszélgetés Lesznai Annával a Nyugatról, Balázs Béláról és Budapestről – HAJNAL Zsuzsa, *Magyar Nemzet* 1965, július 16.
40. Beszélgetés Lesznai Annával 1965 június 23-án. Kérdező: VEZÉR Erzsébet. Irodalmi Múzeum I. Emlékezések (Petőfi Irodalmi Múzeum dokumentációs csoportja) Budapest, 1967 11.
41. LESZNAI Anna: Háziipar és népművészet. *Magyar Iparművészet* XVI. évf., 1913 369–376., 376.
42. uo. 370.
43. 1948. február 4–május 19-ig tizenöt, kétórás előadást tartott általános és középiskolai tanároknak a tervezés művészetéről és gyakorlatáról a Lawrence Street School Művészeti Műhelyében New Yorkban. Magyarul megjelent: LESZNAI Anna : A tervezés művészete. In: Hatvany Lajos Múzeum Füzetek. Ford.: NÉRAY Katalin, szerk.: FÁBIÁN László, Budapest, 1976 (ezentúl: Lesznai, 1976.)
44. Eredeti: „I passed most of my life endeavouring to study and to understand the patterns employed women and painted by our peasants”
- LESZNAI Anna angol nyelvű írásai a magyar és nem magyar népművészetéről. Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratára. 5.
45. ld. uo. 38–39.
46. LESZNAI Anna: A tervezés művészete 8–9.
47. A vonal szerepének vizsgálata a századelőn kialakult, már említett ornamentális műtípus kapcsán előtérbe került. Lesznai fenti utólagos meghatározása, a szecesszióban természetessé vált gondolatokat tükrözi. Ld. a már említett Walter CRANE tanulmányt és VARIAS Sándor, KOZMA Lajos: Utolsó ábrándok. Melódiák című 1908-ban megjelent grafikai lapokhoz írt utószavát.
48. LESZNAI Anna: A tervezés művészete 31.
49. uo. 32.
50. A rengeteg különálló, különböző technikával készült (ceruzarajz, tus, akvarell, sablonnyomás, olaj) vázlat és hímzésterv Lesznai Anna tudatos, kísérletező alkotómódszerére enged következtetni. (ld. a hatvani Hatvany Lajos Múzeumban őrzött Lesznai hagyaték).

ANNA LESZNAI, DIE MÄRCHENERZÄHLERIN DER VASÁRNASOK (SONNTAGER)

ZUSAMMENFASSUNG

Die Wunder- und Märchenwelt aus Körtvélyes beziehungsweise die fortschrittlich gesinnte Spiritualität der Künstler- und Intellektuellenkreise (in erster Reihe die Sonntager) bildeten in den Zehner Jahren des 20. Jahrhunderts das Fundament der künstlerischen Tätigkeit von Anna Lesznai. Die bedeutendsten Elemente aus ihrem Lebenswerk sind aus der Sicht der bildenden und angewandten Kunst, ihre Stickereien, Stickereinentwürfe sowie ihre Märchen und Märchenillustrationen. In dieser Zeit schrieb sie beinahe 160 Märchen oder Märchenentwürfe, aber nur drei von ihnen sind in gedruckter Form erschienen. "Die Reise des kleinen Schmetterlings in Leszna und im benachbarten Feeland", "Das Märchen von den Möbel und dem kleinen Jungen" gelang in Buchform, das "Märchen über das erdbeergroße Herz" durch Új Világ an die Öffentlichkeit.

Die Märchen in den Büchern illustrierte sie selbst, durch dessen "farbige Fenster" wir in die mit Wörtern beschriebene Welt hineinblicken können.

Zum künstlerischen Ausdruck des Geistes der Philosophie der Sonntager (Vasárnasok), der ihr ganzes Leben bestimmte, verwendete sie die "reine Seelenwirklichkeit" im Spiegel des Märchens und das damit in der Ebene gehaltene verwandte Ornament.

Die Stilisierungsgesetze des Märchens und der Ornamentik sind ähnlich. Als Ausgangspunkt verwenden beide die Elementen der Wirklichkeit, formen sie aber laut der eigenen Gesetze weiter und bilden daraus eine selbständige, eigene Welt.

Die Verbindung zwischen dem Märchen und der bildenden Kunst kann laut Lesznai eindeutig nur auf der Ebene der Ornament entstehen.

Die so abgefaßte bildliche Welt ist zu dem sich am Anfang des Jahrhunderts entfaltenden und selbständig werdenden ornamentalen Kunsttyp zu binden.

Diese Ausdrucksweise ist am meisten dazu fähig, um den Märcheninhalt der in der entsprechenden homogenen Form über die tägliche Wirklichkeit hinüberraagt, zu schildern.

Die eindeutige und ungebrochene Historie des Märchens, auf bildlichen Niveau wurde, in einer zusammenhängenden, stilisierten Formen geschildert. Märchen und Ornament bilden eine untrennbare Einheit in der Märchenwelt von Lesznai.

Diese Studienarbeit untersucht die Gedankenwelt der Künstlerin, die in der Weltanschauung des Vasárnapi Kreises und in der Farben- und Formenwelt der Volkskunst ihres Heimatortes wurzelt; sie zeigt eine mögliche und wirkliche Form des Zusammenhangs zwischen den Ideen des Märcheninhalts und der bildlichen Formulierung.

A MAGYAR REPÜLŐGÉPSZERELVÉNYGYÁR RT. TÖRTÉNETE 1941–1950

ELŐZMÉNYEK

A MAGYAR REPÜLŐIPAR HELYZETE 1920 UTÁN

Az 1921. július 26-án életbe lépett trianoni békeszerződés súlyosan érintette az I. világháború előtt kifejlődött, majd a háborús években megerősödött, főleg Budapest és környékére települt magyarországi repülőipari üzemek tevékenységét. A szerződés 139. cikke elrendelte, hogy Magyarország kormánya saját költségén köteles összeírni és a Léghajózási Szövetségek Közi Ellenőrző Bizottság által meghatározott helyekre leszállítani az ország területén meglévő, valamint gyártás alatt álló összes repülőanyagot.¹ A bizottság utasítására ezt követően megkezdődött az üzemekben és a repülőtereken tárolt repülőgépek megsemmisítése. A repülőanyagok felkutatása és megsemmisítése vontatottan haladt, ezért a bizottság javaslatára a repülőgépek gyártási és külföldről történő beszerzési tilalmát 1922 végéig meghosszabbították.

Ilyen körülmények miatt a repülőgépgyártó cégek egy része más cégekbe beolvadva gyártási profiljukat átalakították, más részük felszámolt és megszűnt. Ilyen módon az albertfalvai Első Magyar Légcsavargár Részvénytársaságot 1920 májusában felszámolták, a Fehérvári úton lévő Ganz–FIAT Magyar Repülőgépgyár Rt. 1924-ben megszűnt, a pesti gyárteleppel rendelkező „IKARUS” Automobil- és Repülőgépkatrészgyár Rt. 1924. májusában cégszövegét „IKARUS” Hűtő- és Fémárugyár Rt.-re változtatta. 1920 júliusában az aszódi Magyar Lloyd Repülőgép- és Motorgyár Rt. cégszövegét Magyar Lloyd Művek Rt.-re változtatta, és papírgyártásra állt át, majd 1926-ban megszűnt. A mátyásföldi repülőter mellett Magyar Általános Gépgyár Rt., mely jelentős számú repülőgépsárkányt és repülőgépmotort gyártott 1916 és 1918 októbere között, 1921-től gépkocsimotorok, automobilmek, majd tehergépkocsik és taxik építésére tért át. Végül pedig az I. világháború alatt Albertfalvára települt legnagyobb magyar repülőüzem, a Magyar Repülőgépgyár Rt. 1920. március 21-én beolvadt a Neuschloss Lichtig Faipari Rt.-be és neve Neuschloss Lichtig Repülőgépgyár- és Faipari Rt. cégszövegre módosult. A repülőiparban dolgozó magyar szakmérnökök és szakmunkások szétszóródtak, részben más szakterületen vállaltak munkát, részben külföldre távoztak.

1922 végén került sor Magyarországon a repülés és repülőgép-építés tilalmának részleges feloldására. Az intézkedés a trianoni békeszerződés rendelkezéseinek betartásával összhangban, a Léghajózási Szövetségek Közi Ellenőrző Bizottság szigorú ellenőrzése mellett történt. Ez az enyhítés teremtette meg a lehetőséget arra, hogy a Neuschloss-Lichtig Repülőgépgyár és Faipari Rt. albertfalvai üzemében 1923 első hónapjaiban megépítésre kerüljön a Szebeny György által konstruált, de Oravecz Béla főmérnök által áttevett háború utáni első magyar kísérleti iskola-repülőgép. A módosított tervek alapján megkezdődött Albertfalván a Szebeny és Oravecz névvel jelzett iskola-repülőgépek építése, melyekből 1923–1924-ben csupán 8-9 db épült.² A repülőgépekkel kiképzés közben több súlyos baleset történt, amely végül is az Albertfalván újra kibontakozni készülő repülőgép építés megszüntetését vonta maga után.³

A szövetséges és társult főhatalmak részéről 1922 végén engedélyezett repülési és repülőgép-építési tilalom enyhítése lehetőséget adott arra, hogy Magyarország iskola-repülőgépeket gyártson, illetve használhasson a repülőgép-vezetők gyakorlatban tartása céljából. 1923 közepétől Szegeden megindulhatott a pilótaképzés a volt pilóták gyakorlórepüléseivel párhuzamosan, amely a rejtett katonai repülést is szolgálta. Szegeden 1923 év végéig 1 db iskola-repülőgéppel 180 felszállás történt 20 órai repülési idővel. 1924-ben Szombathelyen és Székesfehérvár-Sóstón is elkezdődtek a gyakorló- és kiképzőrepülések.⁴

Nyilvánvalóvá vált, hogy a repülőgépek a kiképzés alatt elhasználnának, s ezért javításukat meg kell szervezni. Célszerűnek mutatkozott, hogy úgy a repülőgépszármány-, mint a repülőgépmotor javítások, valamint az időszakos műszaki ellenőrzések egy helyen történjenek. Ezen célok megvalósítására 1925-ben létrehozták Székesfehérvár-Sóstón a M. Kir. Sóstói Gépjavítóműhelyt. A fejlődést jól mutatja az a tény, hogy 1927 szeptemberében már nemcsak javítások és műszaki ellenőrzések történtek, hanem több műhelyben repülőgépvezetők, légszavak előállítására is folyt.⁵

1927. március végén a Szövetséges és Társult Főhatalmak Katonai Ellenőrző Bizottsága beszüntette magyarországi működését. Ezt megelőzőleg a M. Kir. Légügyi Hivatal már 1926 első felében érintkezésbe lépett a Weiss Manfred Acél- és Féműve Rt.-vel, amely a legalkalmasabbnak látszott, hogy le rakja a repülőgépszármány és a repülőgépmotor gyártásának alapjait, valamint berendezkedjen arra, hogy adott helyzetben azonnal megkezdhesse a megfelelő típusú iskola-, gyakorló és fegyverekkel felszerelt repülőgépek sorozatgyártását a még ekkor titokban létező légierő részére. A W. M. Acél- és Féműve Rt. vezetősége fogékornak mutatkozott a kezdeményezés iránt, s 1926 nyarán tárgyalásokat kezdett az Ernst Heinkel Flugzeugwerke GmbH-vel a Heinkel HD-22 iskolarepülőgép licencének megszerzésére. E tárgyalások eredményesek voltak, így 1926. november 12-i keltezéssel Warnemündéből megérkezett a Heinkel licencmegállapodási tervezete, amely 25 db HD-22 gyártására vonatkozott.⁶ Ilyen előkészület után 1927. január 31-én a Kereskedelemügyi Minisztériumban meg is kezdődtek a tárgyalások a W. M. Acél- és Féműve Rt.-nek a repülőgépgyártásra való berendezkedéséről. Ezen a tárgyaláson a M. Kir. Honvédelmi Minisztérium képviselői is részt vettek. A kereskedelemügyi miniszter 1927. augusztus 31-i határozata alapján a W. M. Acél- és Féműve Rt. 1927. szeptember 14-én megkötötte a licencszerződést a Heinkel céggel. Ezt követően 1927. december végén egy másik licencszerződés megkötésére is sor került. Nevezetesen a Société des Moteurs Gnôme et Rhône cégnek az eredetileg a Bristol cég által konstruált kilencheseres, 380–600 LE teljesítményű Jupiter VI típusú repülőgépmotorjának gyártásáról.⁷ 1928 elején még az amszterdami Fokker céggel a Fokker CV D és CV E jelzésű repülőgépszármányok építésére is sikerült licencszerződést kötni. Közben még 1927. novemberben a W. M. Acél- és Féműve Rt. vezetősége bejelentette a Kereskedelemügyi Minisztériumnak, hogy új részvénytársaságot kíván alapítani, amely a gépkocsi-, traktor- és a repülőgépgyártást fogja végezni.⁸

1927. december 22-én kelt leiratában a Kereskedelemügyi Minisztérium tudomásul vette a bejelentést, és egyben közölte a W. M. Acél- és Féműve Rt. tulajdonosaival és vezetőségével, hogy az alapítani kívánt új részvénytársaság a törvényekben meghatározott állami kedvezményeket megkapja.⁹ Ezt követően a W. M. Acél- és Féműve Rt. tulajdonosai megkezdtek az előkészületeket a Weiss Manfred Repülőgép- és Motorgyár Rt. megalapítására.

A WEISS MANFRED REPÜLŐGÉP- ÉS MOTORGYÁR RT. LÉTREJÖTTJE ÉS TEVÉKENYSÉGE AZ 1930-AS ÉVEKBEN

Az 1928. június 20-i alapítási tervezet szerint a Weiss család tagjai, valamint a Weiss Manfred Acél- és Fém művei Rt. és a Weiss Manfred Első Magyar Conservgyára és Ércárugyára Rt. részvénytársaságot alapítanak Weiss Manfred Repülőgép- és Motorgyár Rt. néven.

Az 1928. július 9-én megtartott alakuló közgyűlés jegyzőkönyvének 6. pontja szerint a W. M. Acél- és Fém művei Rt. – az alapítók egyike – a különféle megállapodásokat és szerződéseket már az alakítandó „Weiss Manfred Repülőgép- és Motorgyár Rt.” nevében és részére kötötte meg.¹⁰

Minthogy a W. M. Acél- és Fém művei Rt. már 1927 végén már megkezdte a repülőgépsárkányok építését, ezért a W. M. Repülőgép- és Motorgyár Rt. létrehozásával 1928. július 9-én jogilag különvált a repülőgépsárkány, valamint a repülőgépmotorok gyártása. A nyersanyagot, a szerszámokat, a gyártáshoz szükséges különféle szerszámgepeket, sőt a műhelyeket is a W. M. Acél- és Fém művei Rt. adta. A W. M. új gyára a magyar repülőgyártás bővítésének kezdetét jelentette.

1928-ban több újabb licenszszerződés megkötésére került sor. A Bayerische Flugzeugwerke AG-vel a BFW U-12 a és b típusjelzésű repülőgépsárkányok gyártására 1928. szeptember 13-án, majd 1928. október 1-jén a Siemens und Halske AG-vel a Siemens Sh-10, Sh-11 és Sh-12 típusjelzésű 70–125 LE teljesítményű repülőgépmotorok építésére sikerült gyártási szerződéseket kötni.¹¹

1932 végén és 1933 elején befejezéshez közeledett az 1927–1928-ban megkötött licenszszerződések alapján történő repülőgépsárkányok és repülőgépmotorok építése. A folyamatos munkák fenntartása érdekében új repülőgépek kifejlesztése, valamint újabb típusú és nagyobb teljesítményű repülőgépmotorok gyártása vált szükségessé. A Légügyi Hivatal ösztönzésére az új repülőgépmotorok gyártásának megindításához jelentékeny beruházásokat eszközölt a cég, amelynek költségeit magára vállalta. Így kerültek gyártásra a Gnome et Rhone cég K-7, K-9 és K-14 típusjelzésű repülőgépmotorjai 1934-től egyenként 10%-os licenccdíj megtérítése ellenében.¹²

1933 utolsó hónapjaiban kifejlesztésre kerültek a WM-16 „Budapest K-14” jelzésű nappalibombázó-feladatok, majd 1934-ben a WM-16 „Budapest K-9” elnevezésű közelfelderítő feladatok elvégzésére szánt repülőgéptípusok. Ezek gyártása 1936 elejére befejeződött. Ezután újabb gépekre megrendelést a cég a Légügyi Hivaltól nem kapott. Egyetlen munka ekkor a K-14 Krsd repülőgépmotor továbbfejlesztése volt, amelyből 1937 végéig 180 db került legyártásra.

A repülőiparnak Darányi Kálmán 1938. március 5-én Győrött megtartott beszéde adott új lendületet, amelyben bejelentette az egymilliárd pengős fegyverkezési programot. Ennek első jelei a hazai repülőgép- és motorgyártásban 1939-ben jelentkeztek.

A MAGYAR REPÜLŐGÉPSZERELVÉNYGYÁR RT. LÉTREJÖTTÉNEK OKAI

TÖREKVÉSEK A HAZAI REPÜLŐGÉPGYÁRTÓ-IPAR NÖVELÉSÉRE

1938 augusztusában jugoszláviai Bledben a kisantant államok elismerik Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát. Ez azt jelentette, hogy az eddig titokban létező légierő nyíltan színre léphetett, valamint erőteljes fejlesztése megkezdődhetett. Az 1938 szeptemberében kiadott harcértékjelentés szerint a magyar légierőnek 206 db harci repülőgépe volt.¹³ A géppark harcászati szempontból az akkori követelményeknek átlagban közepesen megfelelt. Az előzőekben említett 206 db harci repülőgép nagyobbik hányada 117 db Németországból vásárolt, de magyar motorral felszerelt géptípus volt, amelyek 1938 első felében került leszállításra. A többi vegyesen olasz és hazai konstrukciójú volt.

1938-ban a németországi repülőgép-beszerzések megszűntek, melynek okai egyrészt politikai természetűek, másrészt műszaki jellegűek voltak. Ezért 1938 közepén a HM úgy döntött, hogy „úgy anyagi,

Épülő üzem a Fővény utcai részen, 1941

mint kiképzés területén olasz vonalra” tér át Sajnos az ezen irányba tett erőfeszítés nem hozta meg a kívánt eredményeket. Ezért 1939 végén a katonai vezetés már minden erővel a hazai repülőgépgyártó-ipar fejlesztésén munkálkodott. Addig, míg a hazai repülőgépgyártást előkészítik és elindítják, más áthidaló megoldást nem találtak, mint – kompromisszumokkal is – a külföldről történő repülőgép-beszerezéseket. Habár az 1938–1939-ben leszállításra került olasz típusok egy része nem felelt meg a követelményeknek, az előállott kényszerhelyzet mégis arra készítette a katonai vezetést, hogy repülőgépanyag-megrendeléseinek zömét újra csak olasz cégeknek adják ki. Viszont a légierő vezetői nem mondtak le arról, hogy újból próbálkozzanak nagyobb mennyiségű repülőgépanyagot beszerezni Németországból.

Ezen elképzelés megvalósítása céljából már 1939 utolsó hónapjaiban a M. Kir. Honvédelmi Minisztérium tárgyalásokat kezdett a dessauai Junkers céggel a Junkers Jumo 211 B és D típusú repülőgépmotorok, valamint a Junkers Ju 87 B típusjelzésű repülőgépszármű magyarországi gyártása ügyében. A tárgyalások igen gyorsan eredményre vezettek, és a HM 1940. január 25-én kelt 75.047/le III.-1939. számú leiratában 28 db Junkers Ju 87 B2- típusú zuhanóbombázó vásárlásával párhuzamosan hivatalosan is bejelentette ezen típus, továbbá a Junkers Jumo 211 Ba és Da tizenkét hengeres soros repülőgépmotorok gyártásilicencia-vételi igényét.¹⁴

A végleges szerződéseket Budapesten 1940. február 23-án írta alá a Junkers cég megbízásából Mühlen és Meyer-Scholz, valamint vitéz Háy László ezredes, a M. Kir. Honvéd Légierők parancsnoka.¹⁵ 1940 áprilisában a német Birodalmi Légügyi Minisztériuma (továbbiakban R. L. M.) jóváhagyta a Junkers Ju 87 B szármű, valamint a Junkers Jumo 211 Ba és Da repülőgépmotorok Magyarországon történő gyártásának a M. Kir. Honvédelmi Minisztérium és a Junkers cég által aláírt végleges licenstszerződéseit. A légierők parancsnoka 1940. május végén értesítette a Weiss Manfred Repülőgép- és Motorgyár Rt.-t, hogy 30 db Junkers Ju 87 típusú repülőgépszármű gyártását haladéktalanul kezdje meg. 1940 júliusától úgy a Junkers Ju 87 szármű, mint a Junkers Jumo 211 licenstszerződési előkészületei, valamint az ezekhez szükséges tényleges munkák mind nagyobb ütemben megindultak.

Minden szempontból igen fontos és figyelemre méltó a Junkers Ju 87 B típus hazai gyártásával kapcsolatos tárgyalássorozatban a Junkers és a Weiss Manfred Repülőgép- és Motorgyár Rt. illetékes vezetői közötti 1941. január 30. és 31-én tartott megbeszélés. Itt a Junkers cég részéről elhangzott az, hogy a

német légierő részére 500 db Junkers Ju 87 típusú zuhanóbombázót és 1000-1500 db Junkers Ju 211 típusú repülőgépmotort rendel Magyarországon.¹⁶

A sárkányok közül 1 db-ot 1941 decemberében, 243 db-ot 1942 végéig kellett volna leszállítani. A motorokból 9 db-ot 1941 végéig, 92 db-ot 1942. október hóig, ettől az időponttól pedig havonta 100 db-ot terveztek gyártani. Itt a szükséges terület 23 000 négyzetméter, a munkáslétszám 3500 fő, a munkagépszükséglet 1000 db különféle eszterga-, maró- és fűrőgép.¹⁷ Mivel ilyen nagy mennyiségű repülőgép-sárkány és repülőgépmotor gyártása került szóba, szükségszerűvé vált, hogy az ezekhez való műszereket, felszereléseket, tartozékokat, alkatrészeket hazai üzemek állítsák elő. Így például a futóművek gumiabroncsainak legyártására a W. M. Repülőgép- és Motorgyár Rt. még 1940-ben megbízást is adott a Magyar Ruggyantagyrának, a Danuvia Rt. pedig a géptípus fegyverzetének elkészítésére kapott megbízást. 1941 februárjában a Marx és Mérei céget bízták meg a repülőgép-sárkányok fedélzeti műszereinek (táviránytű, magasságmérő stb.) gyártásával.¹⁸ E tárgyalások időszaka alatt, 1941. február 18-án a HM „A” tanácstermében „haderőfejlesztéssel kapcsolatos értekezlet”-et tartottak. Az értekezleten a honvédelmi miniszter a hadrendfejlesztés négy irányát határozta meg, melyből kettő a légierő fejlesztésére vonatkozott. Ennek alapján első helyre a „légierők mennyiségi és minőségi fejlesztése”, a harmadik helyre pedig az „ellenséges légierők elleni védekezés” került. Az egész fejlesztés anyagi és személyi végrehajtását úgy kellett megoldani, hogy az „1943. évben legkésőbb befejezést nyerjen”.¹⁹

Az Értekezlet résztvevői leszögezték, hogy a legfontosabb harci repülőgépek, és pedig a zuhanóbombázó, valamint a vadászgépek hazai gyártását minél hamarabb minden eszközzel meg kell kezdeni közös gyártás révén, német segítséggel. A Junkers Ju 87 típusú párhuzamosan a Junkers Ju 88, valamint a Messerschmitt Me (BF) 109 típusú gépek gyártása is felvetődött.

A MAGYAR-NÉMET REPÜLŐIPARI ÁLLAMKÖZI SZERZŐDÉS

MINT A MAGYAR REPÜLŐGÉPSZERELVÉNYGYÁR RÉSZVÉNYTÁRSASÁG LÉTREHOZÁSÁNAK FŐ TÉNYEZŐJE

A Budapesten 1941. március 10–14. között tartott magyar–német bizottsági tárgyalások dokumentuma szerint a hadművelleti és harcászati alkalmasság szempontjából egyaránt alkalmas Messerschmitt Me 210 vízszintes és zuhanóbombázó és a Messerschmitt Bf (Me) 109 F vadászrepülőgép került előtérbe a Junkers Ju 87 sárkány és Junkers Ju 211 motortípus helyett. Kétségtelen, hogy a magyar légierőnek már csak a honi légvédelem kiépítése miatt is szüksége volt egy korszerű vadásztípusra, valamint egy többfeladatos, a szárazföldi erők támogatására alkalmas bombázó-, felderítő-, alacsonyítamadó-feladatokat egyaránt ellátni képes géptípusra.

Április 1-jén Littay András tábornok vezetésével magyar bizottság utazott ki Németországba. Feladatuk a közös magyar–német repülőgépgyártással kapcsolatos ügyek tisztázása, valamint a tekintetbe jövő gépfajták hadművelleti és harcászati alkalmasságának, műszaki teljesítményeinek megvizsgálása és gyakorlati kipróbálása volt.

A bizottság a tekintetbe jövő típusokra vonatkozólag Regensburgban és Augsburgban a Messerschmitt műveknél, Stuttgartban és Grenzhagenben pedig a Daimler Benz motorgyárban tájékozódott, majd ezt követően Berlinben a Német Birodalmi Légügyi Minisztériumban folytatott tárgyalásokat. Német kívánságra a tervezett gyártásban részt vevő magyar gyárak, a Weiss Manfred Repülőgép- és Motorgyár Rt. és a győri Magyar Waggon- és Gépgyár Rt. képviselői is csatlakoztak a bizottsághoz.²⁰

Április 2-án került sor a tárgyalásokra Berlinben az RLM hivatalos helyiségében, melyen német részről Müller és Panzeram miniszteri tanácsosok, Littay tábornok vezetésével az egész magyar bizottság részt vett. A tárgyaláson Müller miniszteri tanácsos mindenekelőtt ígéretet tett, hogy a Junkers Ju 87 és a Ju 211 licenciáival kapcsolatosan teljesített eddigi fizetések az újonnan megszerzendő Me- és DB-licenciákra átvitetnek.

Az új típusok gyártásával kapcsolatosan a németek „... külön kihangsúlyozták, hogy két olyan gép

építésének átadásáról van szó, ami még náluk is a jövő fegyvereként számít”. A tárgyalások eredményeképpen a magyar katonai vezetés elé terjeszthető gyártási ajánlat is kialakult. Ennek alapján a Me 109 F típusú vadászpilóta nélküli repülőgépeket a Magyar Waggon- és Gépgyár Rt., a Me 210 típusú vízszintes és zuhanóbombázókat a Weiss Manfred Rt., esetleg még egy másik magyar gyár fogja gyártani. Az elérendő havi teljesítményeket a következőkben szabták meg: a Me 109 F havi 50 db, a Me 210 havi 50 db, a DB 605 a Weiss Manfred cégnél havi 150 db, a másik cégnél havi 50 db A gyártás első szakaszában aránylag sok kész és félkész anyagot kell behozni. A későbbi időben azonban a hazai gyárak a lehetőségig mindent maguk fognak előállítani. A német fél hangsúlyozta, hogy igen „fontos ezenkívül a felszerelési ipar gyors megszervezése és munkába állítása”.²¹

A magyar bizottság véleménye a német ajánlatról az volt, hogy annak elfogadása esetén nemcsak a magyar légierő korszerű repülőgépekkel való ellátásának gondja oldódna meg, hanem egyben a magyar repülőgyártás megteremtésének alapját is képezné. A gyártás elmaradása esetén nem lenne biztosítható a repülőanyag utánpótlásának feladata.

A végleges szerződés megtárgyalására 1941. május 8–10. között került sor Berlinben. A tárgyalást a németek részéről Müller miniszteri tanácsos, magyar részről Hellebronth Vilmos ezredes vezette. Hellebronth ezredes a tárgyalásokon szerzett benyomásait és tapasztalatait az 1941. május 12-én kelt úti-jelentésében írta le. A tárgyalásokon „német részről kíméletlenségig menő nyíltságot tapasztaltunk” – írta jelentésében. Amennyiben a tervezett magyar–német repülőipari tárgyalások pénzügyi nehézségek miatt megszakadnak, annak „... politikai kihatásai is lesznek”.²²

Hellebronth javasolta a vezérkar főnökének, hogy a „magyar–német rep. ipari kapcsolatok még súlyos gazdasági áldozatok esetén is feltétlenül fenntartandók. Magyarországon önálló rep. ipar nincs, s ezt német segítség nélkül kiépíteni nem lehetséges. Önálló, ütőképessé magyar légierő magyar repülő ipar nélkül nincs.”²³

Homlok Sándor ezredes, berlini katonai és légügyi attasé 1941. május 11-i jelentése szerint a „... szerződéstervezet német részről preventív intézkedés hosszú háború esetére”.²⁴ Német érdek Magyarországon repülőgépgyártó-üzemet létesíteni, miután az még huzamosabb időn át képes légitámadásoktól mentesen, nyugalomban gyártani. Rámutatott arra is, hogy ez az üzem – amennyiben a háború tart – 1944-től úgyszólván teljes egészében a németeknek fog szállítani.²⁵

A tárgyalásokon Ploch repülőtábornok kijelentette, „hogy Magyarország német segítséggel véráldozatok nélkül tetemes területeket kapott vissza, s így anyagi áldozatot hozhat”. Homlok Sándor ezzel kapcsolatban megjegyezte, amennyiben a politikai tárgyalásokon e kérdés felvetődne, sokkal egyszerűbbnek látná, hogy nyíltan tisztáztassék: Magyarország „szövetségi hozzájárulás” avagy „döntőbírói költségek”, avagy, ha úgy tetszik „hadisarc” tekintetében milyen összeggel tartozik a Német Birodalomnak, és nem kellene ezeket a német követeléseket egy létesítendő repülőgépgyár mezébe burkolni.²⁶

A légierő vezetőinek 1941 tavaszán a légierő korszerű gépekkel való felszerelése szempontjából más választása nem volt, mint hogy szorgalmazza a magyar–német repülőipari államközi szerződés megkötését a kedvezőtlen pénzügyi feltételek ellenére is. 1941. június 6-án Berlinben magyar részről Littay tábornok, német részről Udet vezérezredes írta alá az államközi szerződést. A Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. létrejöttének lehetőségét az államközi szerződés második része első pontjának hatodik bekezdése határozta meg. Eszerint: „a HM az RLM kívánságára és a lehetőségekhez képest, a fent megjelölt közös termelésen felül az RLM rendelkezésére fogja bocsátani a Magyarországon levő szabad ipari teljesítőképességet más repülőszervevények, tartozékok és alkatrészek gyártására és az RLM-t rendelései elhelyezésénél támogatni fogja. A felek fenntartják maguknak, hogy erre vonatkozóan közelebbi megállapodásokat fognak kötni.”²⁷

A MAGYAR REPÜLŐGÉPSZERELVÉNYGYÁR RÉSZVÉNYTÁRSASÁG MEGALAKULÁSA ÉS TEVÉKENYSÉGE, 1941–1944

A MAGYAR REPÜLŐGÉPSZERELVÉNYGYÁR RT. MEGALAKÍTÁSA

1941 elején a magyar–német repülőipari államközi szerződést előkészítő megbeszélések megindulásának időszakában, 1941. február 13-án egy ajánlat érkezett a M. Kir. Honvédelmi Minisztérium 14. osztályához. Ennek beküldője Edmund Uher magyar származású gyáros, aki 1931-ben Magyarországot elhagyva Németországban telepedett le, azért, hogy – mint a beadványból kiderül – „... technikai képességeimet az ottani nagyvonalú lehetőségekkel gyümölcsöztessem”.²⁸ Kivándorlása után a német repülőiparban helyezkedett el, majd vállalatot alapított. 1938 körül az RLM felszólította a céget „... a német légiflotta technikai fejlesztésében való közreműködésre ...”. Az elkövetkező években a cég üzemei és „konstrukciós irodái” fontos tényezőivé váltak a német repülőiparnak. 1940-ben Uher Ödön gyáros találmányai alapján német állampolgárságot kapott. Sőt 1941-ben az Uher Ödön, vagyis most már az Edmund Uher által vezetett müncheni Uher & Co, Gesellschaft für Apparatebau „... cég betéti társaság ...” részvényeinek 25%-a Villy Messerschmitt repülőgépgyárosnak mint „csendestárs”-nak a tulajdonában volt.²⁹

Uher Ödön beadványában közölte, minthogy Németországban szakmunkásokból igen nagy hiány van, ezért megbízást kapott a német államtól, hogy más országokban keressen lehetőséget a különböző repülőgépszerelvény-megrendelések munkáinak elkészítésére. Ezért „... magyar voltom következtében ezen megbízást Magyarországra kértem és mint ... megbízólevelemből kitűnik, egyelőre 1200 itteni szakmunkás állandó foglalkoztatására kaptam konkrét megbízást”.³⁰

A továbbiakban arra a tényre is felhívta a HM figyelmét, hogy az elektromos és hidraulikus speciális repülőgépszerelvények, amelyek a repülőgépekben különféle szerkezetek meghajtásaihoz szükségesek, többek között leszállólap, légszavarállító berendezések, automatikus olaj- és hűtővíz-keringtető és -szabályozó szerkezetek stb. egy fajtáját sem gyártják Magyarországon. Gyártási módjuk, technológiájuk hazai vonalon teljesen ismeretlen. Ebből fakadóan feladatait abban látta, hogy „... ezen Magyarországon mind ez ideig ismeretlen technikai szakmát meghonosítsam és nagy értékű tapasztalataimat és ezen gyártáshoz szükséges különleges munkagépeket Magyarországra hozva, ezen cikkek gyártását itt megszervezzem”.³¹

Elképzeléseit két módon kívánta megvalósítani. Először is a megfelelő kisebb-nagyobb magyar cégeknek folytatódó megrendeléseket kellene kiadni, megfelelő előlegek és az elvégzett munkák utáni folyamatos gyors fizetés alapján. Ezzel még a kisebb cégeket is abba a helyzetbe lehet hozni, hogy hitelek igénybevétele és saját pénzügyi helyzetük megnehezítése nélkül a megrendelt munkát folyamatosan elvégezzék. Másodszor pedig az előbb ismertetett elképzelés megvalósításával párhuzamosan létre kellene hozni egy „... tiszta magyar jellegű részvénytársaságot ...”, amely minden tekintetben mintaszerű gyártelepet létesítene és a Németországból behozott legmodernebb munkagépekkel szerelné fel. Az ily módon létrehozott magyar részvénytársaság kapná az RLM-től a megrendeléseket és ennek a cégnek feladata és ellenőrzése mellett lennének a munkák a magyar ipari vállalatok között szétosztva, valamint részben saját gyártásban előállítva.³²

A második variáció alapján létesítendő új gyár hozzávetőlegesen 400-600 fős munkáslétszámmal üzemelne. Az új gyár felszerelésére a német állam 560 000 márka értékű legmodernebb szerszámgepek rövid határidőre történő kivételét engedélyezte. Az alapítandó új gyár felszerelését tekintve az elsők közé emelkedne, sőt speciális berendezése folytán egyedülálló lenne, szögezte le Uher Ödön.³³ Ezenfelül további 500 000 RM összeg transzferálására is engedélyt kapott a létrehozandó új vállalat mielőbbi beindítására. A terv keresztülvitelére Uher Ödön a következő ajánlatot tette a HM-nek.

– Először, „... részvénytársaságot alapítok egyelőre 150 000 pengő alaptőkével, mely rövid idő múlva 600 000 pengőre emeltetik”.

– Másodszer, a jegyzésre kerülő részvények „.... névre szólóak. 60%-uk fiam, Uher Alfonz Arisztid, budapesti lakos tulajdonában lesznek”. A még fennmaradó 40% részvény 15%-a az alapító Uher Ödön kezébe, 25%-a pedig Villy Messerschmitt gyáros tulajdonába kerül. Ez utóbbi részvényes személyén keresztül a magyar vállalat a legjelentősebb és legnagyobb német repülőgépipüzemmel, a Messerschmitt A. G.-val jutna előnyös érdekközösségbe. Uher Ödön kötelezettséget vállalt arra, hogy a fia nevében és kezében lévő részvények nem kerülnek külföldi kézbe.

– Harmadszor, a megalakításra kerülő részvénytársaság kizárólag magyar vezetéssel és alkalmazottakkal dolgozna. Technikai tapasztalatok átadása céljából mint „technikai tanácsadó” egy müncheni technikai vezető működne közre. A magyarországi alvállalkozók és bedolgozók, továbbá az új gyár munkájának technikai ellenőrzését, az elkészült anyagok átvételét egy Münchenből kirendelt speciális szakember végezné, aki állandóan Budapesten tartózkodna.

Negyedszer, a megalakításra kerülő részvénytársaság legfelső irányítása, igazgatósága, üzem- és üzletvezetése többségében magyar állampolgárokból állna. Az igazgatóságban „.... külföldi és a németországi pénzügyintézetem delegáltja venne részt”.³⁴

A beadvány beküldője a magyar államnak nyújtott előnyöket is ecsetelte. Így többek között leszögezte, hogy a magyarországi finommechanikai ipar hosszabb időre foglalkoztatást nyerne. Lehetőség lenne új speciális csúcstechnológiát jelentő szerszámgépek beszerzésére. Végezetül ezen javaslat megvalósítása Magyarországon mind ez ideig ismeretlen új iparágat hoz létre, amely a szó legnemesebb értelmében iparfejlesztést jelent.³⁵

Ékesen bizonyítják a fentiek azt, hogy Edmund Uher magyar származású német gyáros jó üzleti érzékekkel és igen körültekintő alapossggal, jó szervezőképességgel kezdte meg Magyarországon új vállalatának létrehozatalát, mely a HM jóváhagyásával találkozott.

Uher Ödön magyar származású müncheni német gyárosnak a HM 14. osztályához benyújtott és az előzőekben ismertetett beadványa minden bizonnyal már az 1941. március-áprilisban folyó magyar-német repülőipari államközi szerződést előkészítő bizottsági tárgyalásokon úgy magyar, mint német részről ismert volt. Ezért ezeken a megbeszéléseken már szóbeli megállapodás, de legalábbis ígérek születtek arra vonatkozóan, hogy a HM lehetővé teszi az RLM számára bizonyos mennyiségű magyar szabad ipari teljesítőképesség rendelkezésre bocsátását. Ez konkrétan azt jelentette, hogy a magyar-német repülőipari szerződésben megjelölt Bf/Me/109 F és Me 210 típusú repülőgépsárkányok, valamint a Daimler Benz DB 605 típusjelzésű repülőgépmotorok termelésére még újabb magyar üzemek is alakulnak, illetve bekapcsolódnak különféle repülőalkatrészek, valamint tartozékok gyártásába.

Végeredményben az 1941. június 6-án létrejött magyar-német repülőipari egyezmény több repülőgépgyár létrehozását tette szükségessé. Így már 1941 júliusában megalakult Csepelen a Dunai Repülőgépgyár Rt., mely cég 1942-től a Messerschmitt Me 210 kétmotoros harci repülőgép licenc alapján történő gyártását végezte. 1942-ben létrejött Mátyásföldön a Repülőgépgyár Rt. a Levente típusú iskola-repülőgép gyártása, valamint különböző típusú iskola- és harci repülőgépek javítása céljából. A Junkers Ju 52g típusú szállító-repülőgépek licencgyártására létrehozták a Pestszentlőrinci Ipartelepek Rt.-t. Továbbá az „EMESE” Magyar Kísérleti Repülőgépgyár Rt. kísérleti célokat szolgáló magyar tervezésű hadi-repülőgépek megépítése és kikísérletezése céljából jött létre Budapesten.

Ezenkívül nagyobb bővítéseket végeztek a Magyar Waggon- és Gépgyár Rt. győri üzeménél, valamint a Magyar Kir. Állami Vas-, Acél- és Gépgyárnak repülőgépgyárában a „MAVAG Héja” gyártása miatt.

1942-től különféle rep. felszerelési anyagok gyártásába igen sok üzem is bekapcsolódott. Így repülőgépműszerek és -alkatrészek területén kiemelkedő szállítók voltak Marx és Mérei, Philips, Gamma, Telefongyár. Fehér Ferenc cég, Csonka János gépgyára, IKARUS Hűtő- és Fémárugyár és a Bosch-Fegyverzet gyártásában a Danuvia, az Elzett, valamint az AEG. Optikai anyagokat főleg a Magyar Optikai Művek, a rádiók és ezek alkatrészeit pedig a Siemens és a Telefunken cégek magyarországi üzemiei szállították.

1941. március végén–április elején a HM jóváhagyásával és támogatásával a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, valamint a vitéz Gira és Becsey Fémárugyár közkereseti társaság és a müncheni Uher & Co Gesellschaft für Apparatebau egy új magyarországi részvénytársaság alapítását határozta el.

Az alakuló közgyűlést 1941. április 21-én a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank üléstermében tartották. Majd pár nap múlva, 1941. április 24-én még egy úgynevezett pót alakuló közgyűlést is tartottak. Ezen elfogadták és jóváhagyták a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. alapszabályát.³⁶ Az alapszabály 1. § kimondta, hogy a társaság cége magyarul: Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt., németül: Ungarische Flugzeugsmontagefabrik Aktiengesellschaft. A társaság székhelye Budapest. A továbbiakban az alapszabály rögzítette a vállalat tárgykörét. Eszerint „... Repülőgépszerelvények, mechanikus és elektromos, valamint hidraulikus készülékek és berendezések, műszerek és azok alkatrészei gyártása és forgalomba hozatala. Műszaki vállalatok képviselője. Az előbbieken körülírt üzletkörrel rendelkező vállalatok alapítása, ilyen vállalatokban érdekeltségek vállalása. A társaság fióktelepeket is létesíthet.”³⁷ Az alapszabályban rögzítették, hogy a cég határozatlan időre alakult. A társaság alaptőkéje 1 200 000 pengő, amely 1200 darab névre szóló 1000 pengő névértékű részvényre oszlott. Az igazgatóság 3-10 tagból állt. Az alakuló közgyűlés megválasztotta az igazgatóság tagjait. Ez alapján:

– Edmund Uher gyáros, elnök-igazgató a müncheni Uher & Co Gesellschaft für Apparatebau tulajdonosa.

– Becsey Vilmos gyáros, a vitéz Gira és Becsey Fémárugyár igazgatója és résztulajdonosa.

– Dr. Ranódy György ny. minisztériumi osztályfőnök.³⁸

Mint hogy a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt.-nek ekkor még nem volt működő saját gyártelepe, ezért a különféle ügyek intézését a Budapest I., Attila u. 61–63. sz. alatt nyitott központi iroda, az „Uher & Co Gesellschaft für Apparatebau München magyarországi vezérképviselőt” végezte.

Már a pót alakuló közgyűlést követő második napon a Budapesti Kir. Törvényszék az 1941. április 26-án 43816/5 számú végzésével elrendelte a cégbíróságnál a társas cégek jegyzékébe a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. bejegyzését.³⁹ A bejegyzést követően 1941. május 5-én a cég vezetősége a HM 14. osztályához kérelmet nyújtott be az állami kedvezmények elnyerése ügyében. Tekintettel arra, hogy az üzem tevékenysége „... elsőrangú honvédelmi érdek ...” volt, ezért a HM 17/b osztálya „... 8 esztendő adómentesség megadását ...” javasolta. Ezen tárgyban 1941. június 20-án a pénzügyminiszterhez átirat kíséretében a „... Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. adómentesség iránti kérelmét illetékes elbírálás végett ...” pártfogó javaslat kíséretében elküldték.⁴⁰

AZ IGAZGATÓSÁG TEVÉKENYSÉGE 1941. DECEMBER VÉGÉIG

Az alakuló közgyűléseket követően már 1941. május második felében újabb közgyűlésre került sor. Ugyanis ezen a közgyűlésen Szendrődy Szilárd és Szász-Kovács Ernő igazgatósági tagok lettek, így mint részvénytársasági „... tisztviselők e minősége és alapszabályszerű cégjegyzési jogosultsága bejegyzetett”.⁴¹

1941. június 21-én rendkívüli közgyűlésre került sor. Ezen az ülésen az alapszabályok 1. §-ának módosítását határozta el az igazgatóság. A módosítással a társaság német nyelvű cégszövege az eddigi Ungarische Flugzeugmontagefabrik Aktiengesellschaft szövegről Ungarische Flugzeugarmaturenfabrik Aktiengesellschaft cégszövegre változott. Ezen módosítást a Budapesti Kir. Törvényszék 1941. szeptember 6-án 5558 sz. alatt bejegyezte.⁴² A HM 1941 nyarán felkérte az igazgatóságot, hogy vitéz Rapaics Dezső ezredes igazgatósági taggá választása iránt intézkedjenek. A Budapesti Kir. Törvényszék 1941. szeptember 6. 4317 sz. alatt elrendelte vitéz Rapaics Dezső ezredes igazgatósági tag „... alapszabályszerű cégjegyzési ...” jogosultságának a cégbíróságnál történő bejegyzését.⁴³ Végeredményben 1941. december végéig a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. vezetősége és jogi helyzete kialakult. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy mint magyar–német alapítású, repülőgépszerelvényeket gyártó hadiüzem fog az elkövetkező időszakban működni.

INTÉZKEDÉSEK A MAGYAR REPÜLŐGÉPSZERELVÉNYGYÁR Rt. GYÁR
TERÜLETÉNEK MEGSZERZÉSÉRE

Feltételezhető, hogy a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. megalakulása előtt már történtek különféle intézkedések telephelyének kijelölése és megszerzése ügyében. Egyelőre nem tisztázott, hogy mikor kezdődtek meg a tárgyalások az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. leányvállalatának, az Elektromos és Finommechanikai Gyár Rt. Reitter Ferenc utca 132–138. sz. ingatlanainak megvétele tárgyában, amelyben a 101 honi légvédelmi tüzérsztyály pótraktára volt elhelyezve. Egy bizonyos, hogy 1941. április 21-én, a cég alakuló közgyűlése napján, már konkrét lépések történtek a gyártelep megszerzésére. Tény ugyanis az, hogy a megalakult cég nem rendelkezett olyan gyárteleppel és gyárpületekkel, ahol a termelést azonnal meg lehetett indítani. Így 1941. április 21-én a megalakított cég nevében dr. Keszits Károly ügyvéd a HM-ben tárgyalásokat folytatott az Elektromos és Finommechanikai Gyár Rt. és az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. tulajdonában lévő ingatlanok kisajátítása ügyében.⁴⁴

Az alakuló közgyűlést követő napokban az ingatlanok megszerzésére irányuló intézkedések igen gyors ütemben követték egymást. Így már 1941. április 22-én a HM az érdekelt felek képviselőivel együtt tárgyalásokat folytatott, majd ezután közösen megtekintették az ingatlanokat. Ezt követően rögtön egy kisajátítási kérvényt szerkesztettek. Két nap múlva, 1941. április 24-én az érdekelt felek által kívánt különféle módosításokat figyelembe véve újabb kisajátítási kérvény megszerkesztésére került sor. Ezt a módosított kérvényt 1941. április 25-én a HM-nek átadták.⁴⁵ 1941. április 26-án az ingatlanok kisajátítási ügyében tárgyalás folyt a HM-ben, majd az Iparügyi Minisztériumban is.

Végül 1941. május 1-jén a kisajátítási kérvényt Bartha Károly honvédelmi miniszter aláírta.⁴⁶

Ezt követően május 6-án dr. Keszits Károly mint a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. jogi képviselője a kisajátításra kerülő ingatlanok pontos adatainak felmérése ügyében a telekkönyvi hatóságoknál lépéseket tett. A pontos adatokra, a 26607 hrsz. ingatlanon lévő régi gyárpüület átalakításához és átépítéséhez, valamint a hozzáépítésre kerülő új épületrészek tervezéséhez szükség volt. Minthogy a cég igen korszerű gyárüzemet akart létesíteni, nemcsak a Reitter Ferenc utcában lévő ingatlanok kisajátítására történt intézkedés, hanem a Fövény utca 88–90. szám alatti 26598 és 26608 hrsz. ingatlanokra is.

A következő napon, 1941. május 7-én a HM 14. osztályán megjelent az Egyesült Izzólámpa- és Villamossági Rt. részéről gróf Jankovich igazgató, és kérte, hogy az Elektromos és Finommechanikai Gyár Rt. Reitter Ferenc utca és Fövény utca sarkán lévő telepe helyett más ingatlant sajátítsanak ki. Egyben ajánlatot is tett az Újpest, Aradi utca és Lórántffy Zsuzsanna utca sarkán lévő Dr. Just féle Izzólámpa- és Villamossági Gyár Rt. gyártelepének kisajátítására. Azonban a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. részéről dr. Kolarits Béla, az ingatlan elhelyezkedését megismerve és ez alapján a cég érdekeit figyelembe véve, gróf Jankovich igazgató javaslatát még ezen a napon elvetette. Véleményének kialakítását egyrészt az ingatlan magas kisajátítási ára, másrészt az új üzemnek „... csekély terjeszkedési lehetőség miatt ...”-i aggodalma is befolyásolta.⁴⁷ Ilyen indokok alapján a HM 14. osztálya számára is gróf Jankovich igazgató „... ajánlata tárgytalannak minősült”. Ezt követően tovább folytatódott az Elektromos és Finommechanikai Gyár Rt. ingatlanainak kisajátításával kapcsolatos ügyek intézése.

A HM 1941. június 30-án kelt jelentése a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. Budapest I., Attila utca 61–63. sz. alatt lévő irodájában az érdekelt felek képviselőivel történt megbeszélés alkalmával létrejött végleges megállapodást írásban rögzítette. A jelentésben a kisajátítási ügy pillanatnyi állapota mellett az ingatlanon levő épületek kiürítésének, továbbá az ott tárolt különféle anyagok elszállításának helyzetét, valamint az ezzel kapcsolatos további teendőket is összegezték.⁴⁸

1941. július 4-én a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. átiratot küldött Bartha Károly honvédelmi miniszternek. Ebben számolt be a cég, hogy a kisajátítást elrendelő iratban leszögeezett feltételek „... értelmében a mai napon átultunk a m. kir. kincstári jogügyek igazgatóságának a m. kir. postatakarékpénztárnál vezetett 64 220 sz. csekkszámra javára 205 000 pengőt ...” az Elektromos és Finommechanikai Gyár Rt. telepének kisajátítási árába „... részfizetés képen ...”.⁴⁹

Közben a HM az Egyesült Izzólámpa- és Villamossági Rt. leányvállalatának, az Elektromos és Finommechanikai Gyár Rt. Reitter Ferenc utca 132–136. sz. ingatlanán lévő épületében elhelyezett raktár bérleti szerződésének hatálytalanítását is elrendelte. Ugyanis a szóban lévő épület egy részében a 101. honvéd légvédelmi tü. osztály 201. féléysz. századának pótraktára volt elhelyezve. 1941. július 30-án a Magyar Kir. Budapesti Honvéd Hadtestparancsnokság jelentette a HM 14. osztályának, „... hogy az Egyesült Izzólámpa- és Villamossági Rt. épületében, Reitter Ferenc utca 132–136. elhelyezve volt 101. honv. légv. tü. oszt. pótraktára kiürítettett és a tulajdonos részére visszaadatott.”⁵⁰

Említésre méltó az a tény, hogy a kisajátítási ügyek intézésével párhuzamosan már 1941. június hónapban megkezdődtek az átalakításra kerülő régi épület, valamint az újonnan építésre kerülő új gyár-épület és irodaépület tervezési munkálatai.⁵¹ Mivel az ingatlantulajdonosok a lehető legmagasabb összeget igyekeztek kisajátított ingatlanukért megkapni, a tárgyalások az érdekelt felek között nagyon elhúzódtak. Egyes részletkérdésekben 1941 novemberében újabb tárgyalásra került sor a kisajátítási bizottság, valamint a HM és a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. képviselői között.

1942 márciusában az eddigi tárgyalások következményei alapján a kisajátításra kerülő ingatlanok telekkönyvi adataiban változásokat eszközöltek. Eszerint új helyrajzi számot – 26.604, 26.605, 26.606 és 26.607 – kaptak. A 26.598 és 26.606 hrsz. telekrészeket pedig 26.598 hrsz. alatt vették ez időponttól telekkönyvi nyilvántartásba. A kisajátítási egyezség ügyében 1942. április 16-án a HM-ben az érdekelt felek újabb tárgyalásokat folytattak. Végül 1942 augusztusában sok huzavona után az ingatlanok kisajátításának ügyében végleges megállapodás született. Ezen egyezség bejelentését a felek 1942. augusztus 28-án Kádas államtitkárnál az Iparügyi Minisztériumban meg is tették.⁵²

Erre az időpontra a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. új üzemépületei teljesen felépültek, sőt a már külföldről beérkezett és felállított új szerszámgéppark egy részén már folyt a termelés is. Dr. Kesits Károly ügyvéd, a kisajátított és már új helyrajzi számokkal rendelkező ingatlanokra 1942. szeptember 9-én és 10-én a HM-ben egy adásvételi szerződés szerkesztése ügyében tárgyalásokat folytatott. Az 1942. szeptember 15-én elkészült szerződésen a következő napon módosításokat végeztek. Majd a módosított adásvételi szerződést még ezen a napon, 1942. szeptember 16-án aláírásra elküldték a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. vezetőségének. A véglegesen jóváhagyott és aláírt szerződést a Magyar Kir. Honvédelmi Minisztérium szeptember 18-án dr. Kesits Károly ügyvédnek kiadta a telekkönyvi hatósághoz való továbbítás végett. 1942. szeptember 19-én dr. Kesits Károly ügyvéd az adásvételi szerződést a „... budapesti központi kir. járásbíróság mint telekkönyvi hatóság ...”-nál, illetve az illetékkiszabási hivatalnál benyújtotta.⁵³ A vételár 330 000 pengő volt. A telekkönyvi hatóság az 1942. október 9-én kelt telekkönyvi végzésében helyezte birtokba mint tulajdonost a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt.-t, az előzőekben említett ingatlanokon. 1942. október közepére sikerült a cégnek a gyártelepet birtokba venni.

A GYÁRI ÉPÜLETEK ÉPÍTÉSÉNEK MEGINDULÁSA ÉS BEFEJEZÉSE 1941–1942

Mihelyt a HM 1941. május 1-jén elrendelte a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. részére kerülő ingatlanok kisajátítását, rögtön megkezdődött az új gyárépületek terveinek kidolgozása mellett a régi gyár-épület átépítésének tervezése is. A gyárépületek terveit Lehoczky György okleveles építészmérnök (Budapest I., Uri utca 24.), az épületek statikai számításait pedig Harsányi Szabolcs okleveles mérnök készítette.⁵⁴ 1941. május vége–június hónapokra lehet tenni a tervezés megkezdését a tervrajzok alapján. Ugyanis a Fövény utca 88–90. sz. alatt épülő régi, valamint az új gyárépületet összekötő épületrész erőtanai számításai 1941 júniusában már elkészültek.

Az üzemi építkezés alkalmával, az Elektromos és Finommechanikai Gyár Rt. régi épületének teljes átalakításán kívül, egy teljesen új irodaépületnek és egy ehhez kapcsolódó „munkásjóléti épületnek” épí-

tését határozták el A tervekben látható, hogy a régi gyárépület és az újonnan épülő épületek közé úgynevezett „összekötő épületek”-et is terveztek. A 324.609/1941-III.sz. építési engedély nem teljesen új épület építésére, hanem csak „átalakított helyiségek és háromemeletes gyárépület-toldalék” építésére vonatkozott.⁵⁵ Nyilvánvaló, hogy ez a kis „kegyes család” arra irányult, hogy az új gyárépületek építésének engedélyezési ügyeinél tapasztalt hosszadalmas bürokratikus huzavonát kikapcsolhassák. A HM-nek és az alapításban részt vevő cégeknek érdekében állt a gyári üzemszerkezet minél előbbi felépítése, hogy az üzemből minél hamarabb megindulhasson a termelőmunka.

Az építkezés kivitelezését Szöllősy Elemér okleveles mérnök (Budapest II., Olasz fasor 43/A) mint „építőmester” végezte.⁵⁶ Az építkezés 1941. augusztus–szeptember hónapokban nagy ütemben megindult, az építkezési tervek részletes kidolgozásával párhuzamosan kiadott építési engedély alapján. Az építkezéshez szükséges betonacél és egyéb vasanyagokat a Weiss Manfred Acél- és Fémművei Rt. szállította anyagiutalásra. Az anyagiutalást csak a cég anyagmegrendelési visszaigazolása után állították ki.⁵⁷ Minthogy a gyár elsődlegesen hadiüzemnek épült, ezért sürgősségi fokozatban az „S I.” jelölést kapta, s így az építkezéshez szükséges anyagokat soron kívül kiutalták részére. A tervek, amelyeket a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. igazgatósági tagjai is elláttak kézjegyükkel, 1941. december 9-én kerültek bemutatásra az „Ép. Ipari. Biz.”-nak.⁵⁸

1942. február végére a régi gyárépület átalakítása „...és a háromemeletes gyárépület-toldalék ...” annyira elkészült, hogy megindulhattak a gyártási előkészületek. Ezt bizonyítja egy, a „Budapest Székesfőváros XIII. kerületének előljárósága” által 1942. február 26-án kiadott használatbavételi engedély is.⁵⁹ 1942 márciusában a már Németországból megérkezett szerszámgépek beállítása és összeszerelése megkezdődött. Nem ismert, hogy 1942-ben mikor fejeződött be az építkezés. Egyes visszaemlékezők szerint 1942 tavaszán „... hónapokig nem volt munka, hanem csak rendezkedés történt ...”⁶⁰ Feltételezhető, hogy a termelés csak 1942. június–július hónapokban indult meg, viszont a termelés megkezdésével egyidejűleg tovább folytak az üzemi építkezések. 1942 második felében, sőt még 1943 első felében is tartottak a gyári építkezések. 1943. március 24-én a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. megrendelést adott a W. M. Acél- és Fémművei Rt.-nek „4000 kg különböző méretű ... idomvasak 1000 kg vaslemez 3 mm ...”. Fenti rendelésünkre gyárépítkezésünkönél feltétlenül szükségünk van.”⁶¹

Ez a dokumentum világosan azt bizonyítja, hogy a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. üzemi területén kisebb-nagyobb építkezések még 1943 közepén is folytak.

AZ IGAZGATÓSÁG ÉS TEVÉKENYSÉGE 1942–1945 KÖZÖTT

1942 februárjában a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. Reitter Ferenc utca 132–138. sz. alatt lévő épületei egy részének átalakítási és építési munkálatai a befejezés stádiumába kerültek. Mindinkább sürgetővé vált az eddig Németországból leszállított korszerű szerszámgépek kicsomagolása, felállítása, összeszerelése és beállítás utáni üzembe helyezése. Ezért szükségessé vált, hogy a müncheni Uher & Co Gesellschaft für Apparatebau egyik műszaki tisztviselője, Hans Pröpster a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. műszaki irányításában részt vegyen. Az 1942. február végén vagy március első napjaiban megtartott igazgatósági ülésen Hans Pröpster cégvezetővé választása meg is történt. Sőt 1942. március 4-én már cégvezetői minősége és alapszabályszerű cégjegyzési jogosultsága „... bejegyeztetett ...” a „... budapesti kir. törvényszék mint cégbíróság ...”-nál.⁶²

Becsey Vilmos igazgató, a cég alelnöke 1942 áprilisában meghalt. Helyette a társaság egyik tisztviselőjét, Szász Kovács Ernő cégvezetőt választották meg. Szász Kovács Ernő 1942. május 11-től mint a cégbírósnál is hivatalosan bejegyzett igazgató s egyben mint igazgatósági tag végezte munkáját a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt.-nél.⁶³

A cég termelésének erőteljesebb megindulása után újabb személlyel bővült az igazgatóság. Ugyanis

1942. július 7-én a cégbíróságnál bejegyzésre került mint új igazgatósági tag Kokothaki Rakan, a Messerschmitt A. G. ügyvezető kereskedelmi igazgatója. Sőt még ugyanezen a napon Perlaky Antal József társasági tisztviselő igazgatói „minősége” is bejegyzésre került.⁶⁴

Így 1942 derekán, a termelés intenzívebb beindulása időpontjában a következő személyekből állt a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. vezetősége:

Igazgatóság

Elnök: Edmund Uher gyáros, a müncheni Uher & Co Gesellschaft für Apparatebau tulajdonosa.

Tagok: vitéz Rapaics Dezső ezredes, Magyar Kir. Honvédelmi Minisztérium, dr. Ranódy György nyugalmazott minisztériumi osztályfőnök, Kokothaki Rakan, a Messerschmitt A. G. ügyvezető kereskedelmi igazgatója, Szászy-Kovács Ernő, a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. igazgatója.

Felügyelőbizottság

Elnök: Vasskó Pál.

Tagok: Szöllősy Elemér mérnök, id. Mérey Béla, Balogh Elemér.

Ügyvezetőség

Vezérigazgató: Edmund Uher, ügyvezető igazgató: vitéz Rapaics Dezső, üzemigazgató: Szászy-Kovács Ernő, kereskedelmi igazgató: Szendrődy Szilárd, üzemvezető főmérnök: Hans Pröpster, főkönyvelő: Sötétormos István, főpénztáros: Alfonz Uher.

1943. május 15-én dr. Kolarits Béla tisztviselő cégvezetővé való bejegyzéséről történt intézkedés. 1943. július 29-én a Budapesti Kir. Törvényszéknél mint cégbíróságnál bejegyzésre került Sötétormos István aligazgatói címmel felruházott tisztviselő, Rahner János cégvezető, továbbá dr. Halla Aurél és Bogányi Károly igazgatósági tagsága, valamint cégjegyzési jogosultsága. Ugyanekkor vitéz Rapaics Dezső s dr. Ranódy György igazgatósági tagságának megszűnése szintén bejegyzésre került.⁶⁵

A Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. második rendes közgyűlését 1943. október 7-én tartották meg. 1943 utolsó hónapjaiban a következőkből állt a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. vezetősége:

Igazgatóság

Elnök: Edmund Uher gyáros, a müncheni Uher & Co. Gesellschaft für Apparatebau tulajdonosa.

Tagok: Bogányi Károly, dr. Halla Aurél ny. minisztériumi államtitkár, Kokothaki Rakan, a Messerschmitt A. G. ügyvezető kereskedelmi igazgatója.

Felügyelő Bizottság

Elnök: Vasskó Pál.

Tagok: Szöllősy Elemér mérnök, id. Mérey Béla, dr. Almási Balogh Elemér.

Ügyvezetőség

Vezérigazgató: Edmund Uher, aligazgató: Sötétormos István, ügyvezető igazgató: Perlaky Antal József, üzemigazgató: Hans Pröpster mérnök, főkönyvelő: Sötétormos István, cégvezető: Rahner János.

Az 1944. év elején újabb személyi változások történtek a cég vezetésében. Ugyanis 1944. január 19-én Cg.43816/30 sz. alatt a cégbíróságnál dr. Melczer Elek, dr. Mikecz Ödön ny. államtitkár és Rákosi Béla ny. altábornagy igazgatósági tagsága és ezzel egyben cégjegyzési jogosultsága került bejegyzésre.⁶⁶ Továbbá 1944. május 2-án elrendelték Tahy Ferenc igazgatói címmel való felruházását, egyben cégjegyzési jogosultságát, valamint Perlaky Antal József ügyvezető igazgatói tisztségének megszűnését.⁶⁷

Az 1944. július 31-én megtartott rendes közgyűlés az alapszabályok 12. §-ának módosítását határozta el. A cég vezetésében 1944-ben még kétszer történt változás. Először 1944. november 18-án Cg.43816/38. sz. alatt a Budapesti Kir. Törvényszék mint cégbíróság elrendelte dr. Wallner Antal cégvezetői és Sötétormos István aligazgatói minőségének s egyben cégjegyzési jogosultságának megszüntetését. A második változás dr. Melczer Elek igazgatósági tagságának 1944. november 30-án történt megszüntetése volt.⁶⁸

1944 november végén, illetve december elején több csoportban a szakmunkások és tisztviselők egy része a cég vezetőségének nagy részével együtt áttelepült Németországba. Így Hans Pröpster üzemvezető főmérnök is elment november végén, akiről a régi üzemi dolgozók úgy szakmai tudása, mint az em-

berekkel való bánásmódja alapján igen elismerőleg és dicsérőleg nyilatkoztak közel negyven év távlatából. Nyilvánvaló, hogy az 1944. évben bekövetkezett politikai, valamint gazdasági, továbbá katonapolitikai és ezekkel kapcsolatos különféle változások hatással voltak a cég belső életére, amit a vezetésben 1944-ben végbement változások is tükröztek.

A TERMELÉS MEGINDULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE 1941. ÁPRILIS ÉS 1944. NOVEMBER KÖZÖTT

A Magyar Repülőgépszerelvény-gyár Részvénytársaság 1941. április 21-én történt megalakulását követően a gyárterület megszerzésével párhuzamosan intézkedések történtek a termelés megindítására is. Igen érdekes az a tény, hogy már 1941. április végén megindult az üzemi termelés a Vitéz Gira és Becsey Fémárugyár Pestszenterzsébet Horthy Miklós út 50. sz. alatti telepén. Ezt bizonyítja egy 1942 januárjában készült dokumentum, amely a Magyar Nemzeti Bank iratanyagában található. E szerint az „... rt. megvásárolta a Reitter Ferenc utca 132–138. sz. alatti ingatlanokat, melyekre megfelelő átalakítással gyárüzemet létesít. Az átalakítási munkálatok folyamatban vannak, s míg az építkezés befejezést nyer, a gyártás átmenetileg a Gira és Becsey cég pestszenterzsébeti telepén vette kezdetét”.⁶⁹

Még részletesebb információt kapunk a Vitéz Gira és Becsey Fémárugyárnak a Magyar Kir. Honvédelmi Minisztérium 14. osztályához 1941. június 26-án keltezett ingatlankisajátítást kérelmező beadványából. Ebben a beadványban a cég gyártelepe bővítéséhez történő ingatlankisajátítást azzal indokolta, hogy „... két hónap óta pedig hadirepülőgép-alkatrészeket is állítunk elő.” Támogató javaslatában a HM leszögezte, hogy a cég „... a meginduló rep. gép gyártásból is kiveszi részét, amennyiben a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. alvállalkozójaként működik”.⁷⁰ Valóban a Vitéz Gira és Becsey Fémárugyárnak még 1941 első hónapjaiban a müncheni Uher & Co Gesellschaft für Apparatebau megrendelést adott 10 000 db Absperrventil (hűtő-elzáró szelep) legyártására 55 pengő darabonkénti egységáron.

1941 május–júniusban a Vitéz Gira és Becsey Fémárugyár, mint alvállalkozó már nagyobb mennyiségben gyártotta a hűtő-elzáró szelepet a Messerschmitt Me 210 típusú kétmotoros repülőgépekhez.⁷¹ A beindult gyártási tevékenységet tanúsítja a Vitéz Gira és Becsey Fémárugyárnak 1941. július 12-én keltezett számlája. Ugyanis ezen számla lapján 1789 db „hűtővízelzáró szelep” nyert leszállítást a Magyar Repülőgépszerelvény-gyár Rt. részére.⁷² Levéltári iratok hiánya miatt nem tisztázott a Magyar Repülőgépszerelvény-gyár Rt.-nek a Vitéz Gira és Becsey Fémárugyár pestszenterzsébeti telepén végzett munkája. Egy azonban biztos, hogy az alvállalkozói szerepen kívül olyan gyártási profilt dolgoztak ki, amelynek megvalósításával már 1941 végére több mint 2 millió pengő „eredményt” produkált a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt.⁷³ Valószínűnek tűnik, hogy a Vitéz Gira és Becsey Fémárugyár pestszenterzsébeti telepén az Uher & Co Gesellschaft für Apparatebau által 1941-ben behozott szerszámgépek egy részének tárolása mellett a géppark másik részét beállítás és összeszerelés után a termelésbe bekapcsolták. Figyelemre méltó az is, hogy 1941. december végéig több mint ötven darab igen korszerű szerszámgépet szállítottak le külföldről a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. szerszámgépparkja részére.

1941. december első felében megindultak az Uher & Co Gesellschaft für Apparatebau müncheni cégtől leszállításra került különféle szerszámrajzoknak, alkatrészrajzoknak átmásolási, fénymásolási, illetve magyarra való adaptálási munkálatai.

1942. március–április hónapokban megkezdődött a Reitter Ferenc utca 132–138. sz. alatti gyártelep régi gyárépületének átalakított „helyiségeiben”, valamint a már elkészült „... háromemeletes gyárépület-toldalak ...”-ban a termelés megindításához szükséges külföldről már megérkezett, korszerű technológiai szintet képviselő szerszámgépek beállítása és összeszerelése. Majd ezeken a gépeken 1942. május körül megindult a produktív gyártás is.

Bizonyítja ezt a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. igazgatóságának a Dunai Repülőgépgyár Rt.-hez címzett 1942. július 11-én kelt levele. Ennek alapján a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. „... mint a hivatalos német–magyar repülőgép-gyártási, ún. Me-programba bekapcsolt cég a M. Kir. Honvé-

delmi Minisztérium 17./r. osztályával folytatott tárgyalásainak eredményeképp a következő repülőgépszerelvények sorozatban való ...” gyártására rendezkedett be.⁷⁴

Az átirat szerint a leglényegesebb repülőgépszerelvények a következők voltak:

1. Olajhűtő-szabályozó termosztát a Daimler Benz DB 605 B-1 típusú repülőgépmotorokhoz.
2. Olajhűtő-szabályozó termosztát a Daimler Benz DB 605 A-1 típusú repülőgépmotorokhoz.
3. Hűtővíz-szabályozó a Daimler Benz DB 605 A-1 típusú repülőgépmotorokhoz.
4. Hűtő-elzáró szelep Me 210 típusú repülőgépekhez.

A továbbiakban az átirat meghatározta, hogy ezeket a komplett motoralkatrészeket havonta milyen mennyiségben és milyen felosztási terv betartása mellett kell szállítani. Így a Daimler Benz DB 605 B-1 típusú repülőgépmotorokhoz szükséges olajhűtő-szabályozó havi termelési darabszáma 260, amelyből a magyar részesedés 50 db, német rész 210 db A DB 605 A-1 típusú változat részére szükséges olajhűtő-szabályozókból pedig a havi termelés 300 db, melyből 100 db magyar, 200 db német részre készül. Végül a Daimler Benz DB 605 A-1 típusú repülőgépmotorokhoz szükséges hűtővíz-szabályozókból 50 db a magyar és 210 db a német fél részére került leszállításra. Ebből az utóbbi repülőgépmotor-szerelvényből a havi termelésnek 260 db-ot kellett elérnie.⁷⁵ Az irat befejezésül közölte, hogy a felsorolt „... cikkek a HM hozzájárulásával a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt.-n keresztül az Uher & Co müncheni cégnél lennének megrendelendők”.⁷⁶ Az árajánlatban közölt egyes repülőgépszerelvények irányárait a Dunai Repülőgépgyár Rt. vezetősége magasnak tartotta. Ezért a megrendelés kiadását egyrészt a Messerschmitt A. G. magyarországi képviselőjével való tárgyalás, illetve a HM-ben való tájékozódás előzte meg.⁷⁸ A komplett repülőgépmotor-szerelvényeken kívül az elkészítésükhöz szükséges sablonokat, készülékeket, sőt szerszámokat is nagy mennyiségben gyártották, nemcsak saját szükségletükre, hanem a müncheni anyacég részére is. Ez igencsak növelte 1942 közepétől a cég hasznát.

1942-től 1944 végéig a felsoroltakon kívül a cég a következő fontosabb gyártmányokat állította elő: speciális esztergakések, menetfúrók, szorítóanyák, feszítőtüskék, továbbá meghatározott alkatrészek gyártásához szükséges esztergakészülékek, fúrókészülékek, marókészülékek, különféle sablonok, különféle húzószerszámok.⁷⁸

1944-ben már az elkészült különféle alkatrészekhez és komplett szerelvényekhez ellenőrző műsze-

Épülő üzem 1941 őszén

reket is gyártottak nagyobb mennyiségben.⁷⁹ Valószínűleg ezen gyártmányok nagy része is, úgymint a Daimler Benz DB 605 A-1 és DB 605 B-1 motoralkatrészek Németországba kerültek leszállításra.

Felmerül a kérdés, hogy egy ilyen szerteágazó gyártási tevékenységhez a nyersanyagot, valamint a félkész termékeket milyen módon és honnan szerezte be a cég. Gyári iratok hiányában a volt régi gyári dolgozók visszaemlékezéseire lehet támaszkodni. Több régi üzemi dolgozó – egy 1989 decemberében történt beszélgetés alkalmával – egyöntetűen annak a véleményének adott hangot, hogy „... a nyersanyagot Németországból hozták”.⁸⁰

1943 második negyedétől a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. különféle magyar cégek részére bér munkákat is vállalt. A Weiss Manfred Acél- és Fém művei Rt. 1943. május 25-én megrendelést adott a cégnek nagyobb mennyiségű kódgránátgyújtó szájszavár elkészítésére lőszergyártó üzeme számára.⁸¹

A gyártás 1943. június–július hónapokban már javában folyt a W. M. Acél- és Fém művei Rt. által leszállított nyersanyagok felhasználásával. 1943. augusztus 16-án a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. átiratban értesítette a W. M. Acél- és Fém művei Rt.-t, „... hogy a kódgránát szájszavár megmunkálásából visszamaradt vasforgács első részletét f. hó 14-én ... az Önök címére ... útba indítottuk.

A szállítmányra vonatkozó adatok a következők:

Waggon száma: 239040, nettó súlya: 9295 kg”.⁸²

1943. október második felében véget ért a kódgránátgyújtó szájszavarak legyártása és elszállítása a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt.-nél. Egy 1944. január 4-én kelt kimutatás alapján a kódgránátgyújtó szájszavár teljes elkészítése tizenöt munkafolyamatból állt. Ez a kimutatás részletesen mutatja a gyártás alkalmával keletkezett anyagselejteket darabszámát is Így a tizenöt munkafolyamat alatt összesen 1212 db-os selejt keletkezett. Az elkészült kódgránátgyújtó szájszavarak összmennyiségének darabszáma nem ismert.⁸³

Egy igen fontos átirat elküldésére került sor 1944. február 28-án a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt.-nél. Ugyanis ebben az átiratban, amelyet a Weiss Manfred Acél- és Fém művei Rt.-nek címeztek, a cég „szabad kapacitás”-át ajánlotta fel.⁸⁴

Az 1944. április 3-án megindult angol–amerikai bombatámadások az egész magyar repülőiparban lényeges változásokat hoztak. Ugyanis 1944. április közepén a Magyar Kir. Honvédelmi Minisztérium a Horthy-ligeti Dunai Repülőgépgyár Rt., a győri Magyar Waggon- és Gépgyár Rt., valamint a csepeli Weiss Manfred Repülőgép- és Motorgyár Rt. szételepítését határozta el.

Minthogy a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. a DB 605 típusú repülőgépmotor-alkatrészek gyártásában volt érdekelt, ezért új szerszámgépek beszerzésével párhuzamosan a Reitter Ferenc utcai gyártelepről több csúcstechnológiát képviselő szerszámgépet a budatétényi Diósárokba telepítettek ki Feltehető, hogy ezek a szerszámgépek 1944 szeptemberében már bekapcsolódtak a különféle motoralkatrészek gyártásába. Ezáltal a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. 1944 utolsó hónapjaiban mint az ún. „vadászprogram”-ba bekapcsolódott cég végezte termelő tevékenységét.

Érdekes, hogy a különféle repülőgép-szerelvények és -alkatrészek, valamint az ezekhez szükséges készülékek, sablonok, szerszámok stb. gyártása mellett más hadianyagok gyártására is vállalkozott a cég. Nevezetesen még 1944 szeptemberében a Weiss Manfred Acél- és Fém művei Rt. lőszerosztálya megrendelést adott 200 000 db 2 kg-os 43 M jelzésű bomba vezetőszármányának legyártására. Ezen megrendelést a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. vissza is igazolta. Egy 1944. október 5-én keltezett átiratban a cég a megrendelőtől különféle méretű lemezanyagok leszállítását kérte a gyártó készülékeinek kipróbálása céljából.⁸⁵ Az átiratban továbbá közölték a megrendelővel azt is, „... hogy az Ipari Anyaghivatal a bombaszármányok legyártásához szükséges anyagot részünkre már kiutalta, ellenben a kiutalt mennyiség első részletét csak novemberben kapjuk meg, és mivel a fentiek legyártásához szükséges szerszámok és készülékek javarészt már készen vannak, szükségesnek tartanánk, hogy a szerszámok kipróbálásához szükséges anyagot már most megkaphassuk”.⁸⁶

A 2 kg-os 43 M jelzésű bombaszármány gyártási munkálatainak megindulását jelzi az 1944. november

21-i Újabb engedmények a 2 kg-os bombaszárny gyártásánál és átvételénél című irat. Ez kimondta, hogy az ejtőpróbánál a bombatestet nem kell a bombaszárnyba belehelyezni, mert az „az ejtésnél a bombaszárnyat eldeformálja”. Csupán az átvétel előtt kell kipróbálni a bombaszárnyat, mégpedig úgy, hogy a bomba behelyezése után az összezárt bombaszárnyba a bombának „könnyen el kell fordulnia”.⁸⁷

Nem ismert, hogy a megrendelt 200 000 db 43 M jelzésű bombaszárnyból mennyi készült el. Egy bizonyos, hogy e mennyiség csekély töredéke készülhetett csak el, minthogy 1944. november 15-én a HM Repülőipari Kormánybiztossága elrendelte a Magyar Repülőgépszerelvény-gyár Rt. kitelepítését Németországba. Ezzel 1944. november második felében megkezdődött a cég nemcsak a Budafok Diósárokba települt üzemében, hanem a Reitter Ferenc utca 132–138. sz. alatti gyártelepén is a szerszámgépek leszerelése és szállításra való előkészítése. Ezzel párhuzamosan úgy a Diósárokból, mint a Reitter Ferenc utcai gyártelepről megindult a cég nyersanyagkészletének, félgyártmányainak elszállítása. Végeredményben kiszállításra került Németországba a Budafok-Diósárok üzemrészből 61 db, a Reitter Ferenc utca 132–138. telepről 75 db korszerű szerszámgép, amelyek ebben az időben az ún. „csúcstechnológiát” képviselték.

Végezetül meg kell említeni, hogy 1944 novemberében a kitelepítés elrendelésének időpontja körül a Haditechnikai Intézet által szerkesztett ún. „buzogány” reaktív páncéltörő rakéta egyes alkatrészeinek gyártásában is részt vett a cég a Weiss Manfred Acél- és Féművei Rt. megbízása alapján.⁸⁸

A gyári iratanyag hiányossága miatt az üzemnek 1942–1944 vége között végzett munkájáról, valamint gyártmányairól teljes képet kialakítani nem lehetett.

MUNKÁSOK ÉS ALKALMAZOTTAK LÉTSZÁMA, VALAMINT A MUNKABÉREK ALAKULÁSA 1942–1944

Már 1941-ben, a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. megalakítását követően a cég vezetősége azonnal megkezdte a szakmunkások toborzását. Régi gyári dolgozókkal folytatott beszélgetés alapján egyöntetű vélemény alakult ki arról, hogy a toborzásban illetékesek „nagy reklámot csaptak ez ügyben”.⁸⁹ Ez a „reklám” kiemelt fizetést ígért többéves magas szakmai tapasztalatokkal rendelkező szakembereknek. Nyilvánvaló volt, hogy a Németországból behozott igen korszerű s a „legmodernebb” technológiát képviselő szerszámgépek kezelését csak kiváló szakmai ismeretekkel rendelkező szakmunkásokra lehetett bízni.

A „nagy reklám” meg is tette a hatását. Ugyanis igen sok cégtől, gyárból, vállalatától jöttek szakmunkások. Így többek között az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. szerszámműhelyéből, a Telefongyárból stb. Sőt a Weiss Manfred Acél- és Féművei Rt. idomszerűzetéből is három igen jó szakmai felkészültségű szakmunkás jött el 1941 nyarán. Bódis Károly marós, Komáromi Lajos marós és Sinka Károly esztergályos. Sinka Károly 1942 nyarán a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. Reitter Ferenc utca 132–138. sz. alatti gyártelepén már segédművezetőként dolgozott.⁹⁰

1942 második felében, az üzem termelésének teljes beindulása után a gyár dolgozói három műszakban végezték munkájukat. Egy műszak nyolcórás munkaidőt jelentett. 1943 második felében a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt.-nél a régi gyári dolgozók közlése alapján „... egy szakmunkásnak egyheti bére 180 és 200 pengő között volt.”⁹¹ Ez azt jelentette, hogy 30 és 33,33 pengő közötti bért kaptak egy-napi munkáért. Kiszámítható ebből, hogy egy szakmunkás órábéra 3,75 és 4,17 pengő között ingadozott. Ez igen magas szakmunkásfizetést jelentett. Összehasonlításképpen: a Dunai Repülőgépgyár Rt. karterüzemében dolgozó esztergályos szakmunkás 2,80 pengő átlagórabérben részesült 1943 októberében. Pedig ezen összeg a Dunai Repülőgépgyár Rt. üzemében egyike volt a legmagasabb szakmunkásfizetéseknek. Átlagban a szakmunkásórabérek 2,20 és 2,40 pengő között ingadoztak.⁹² A Weiss Manfred Acél- és Féművei Rt. üzemében dolgozó szak- és betanított munkások órábéra még alacsonyabb volt. Itt a Dunai Repülőgépgyár Rt. szakmunkásórabéréihez viszonyítva a bérek 40 és 70 fillérrel alacsonyabbak voltak.⁹³

A fentiek figyelembevételével egyértelműen leszögezhető, hogy a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. üzemében a szakmunkások kiemelkedően megfizetett dolgozók voltak.

1943 végén, 1944 első hónapjaiban 800-850 fő körül volt az üzemben dolgozók létszáma, amelyből kb. 500 fő volt szakmunkás.⁹⁴ Az adminisztrációs alkalmazottak létszáma a 800-850 fős létszámból következtetve 100-120 fő körül lehetett ebben az időszakban. Egy dátum nélküli kimutatás maradt fenn az adminisztrációban dolgozók egy részének fizetéséről. Minthogy ebben a kimutatásban Sötétormos István havi fizetése 1500 pengő, ez azt mutatja, hogy e kimutatás aligazgatói kinevezése után készült. Aligazgatói kinevezését 1943. július 29-én jegyezték be a cégbíróságon. Így tehát ez az irat minden bizonnyal 1943. augusztus–szeptember, esetleg október hónapokban készülhetett. A kimutatás keletkezésének időpontjában az üzem személyzeti osztályán 19 munkavállaló volt alkalmazva. Ebből 13 fő nő és 6 férfi. A beosztottak havi fizetésének összege iskolai végzettségtől, szolgálati időtől, valamint a nemektől függött⁹⁵:

Név	Belépés időpontja	Szolgalati idő (év)	Iskolai végzettség	Havi bér (pengő)
Sötétormos István	1941. 06. 01.	23	gim. érettségi	1500
Borsos J.-né	1942. 09. 15.	9	4 középisk.	330
Forgács Margit	1942. 05. 01.	1	8 középisk.	290
Hidasi Pál	1941. 07. 15.	10	reálgimn. érettségi	520
Herrfeld V.	1941. 09. 09.	30	reálgimn. érettségi	600

A VÁLLALAT PÉNZÜGYI HELYZETE 1941–1944 KÖZÖTT

1942-ben az igazgatóság az üzem 1941. december 31-i mérlegszámláját nyilvánosságra hozta. Eszerint:

Vagyon	Pengő
Gyáringatlan	–
Gépek és felszerelések	1 998 184
Nyersanyag- és egyéb készletek	24 328
Adósok	1 954 814
Értékpapírok	1 000
Készpénz	9 724
<i>Vagyon összesen:</i>	<i>3 988 050</i>
Teher	Pengő
Résztvénytőke	1 200 000
Ingatlankisajátítási tartalék	260 000
Hitelező bankok	2 390 097
Átmeneti számlák	3 816
Eredményszámlából nyereség	134 137
<i>Teher összesen:</i>	<i>3 988 050</i>
Eredményszámla:	Pengő
Bevételek:	
Árujövedelem	2 304 075
Kivitel	54 527
Egyéb bevételek	1 325
<i>Összesen:</i>	<i>2 359 927.9796*</i>

Ez az eredmény igencsak meglepő, hiszen a fentiekből tisztán látható, hogy a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt.-nek gyártelepe ekkor még nem volt. Felvetődik az a kérdés, hogy honnan származik az eredményszámla kimutatásában szereplő 2 359 927 pengő. Ehhez tudni kell azt, hogy a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. 1941. április 21-én történt megalakulása után rögtön megkezdte a termelést „... átmenetileg a Gira és Becsey cég pestszenterzsébeti telepén.”⁹⁷ Minthogy 1942 nyaratól a termelés a saját gyártelepen a Budapest XIII., Reitter Ferenc utcai 132–138. sz. alatt erőteljesen megindult, igen csak megnövekedett a nyereségek nagysága is

1942. december 31-i mérlegszámla alapján:

Vagyon	Pengő:
Gyáringatlanok	1 084 962
Gépek és felszerelések	2 909 113
Nyersanyag- és egyéb készletek	536 844
Adósok	4 942 232
Értékpapírok	1 000
Készpénz	44 087
Vagyon összesen:	9 518 238

Teher	Pengő
Résztvénytőke	1 200 000
Tőketartalék	40 000
Ingatlanisajátítási tartalék	260 000
Értékcsökk. tartalék	441 261
Osztalékok	
Bankok	2 648 212
Hitelezők	2 987 488
Elfogadványok	1 405 230
Segélyalapok	23 000
Átmeneti számlák	15 589
Nyereség	471 218
Teher összesen:	9 518 238

Eredményszámla	
Bevételek:	
Nyereségáthozat	4 430
Eladásból	8 510 882
Egyéb	118 787
Összesen:	8 634 099,99⁹⁸

Az előzőekben felsoroltak alapján a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. eredményszámlája az 1941. december 31-i 2 359 927 pengő összegről 1942. december 31-ig 8 634 099 pengő összegre, tehát majdnem négyszeresére emelkedett. Mindez azt bizonyítja, hogy egy igen jól prosperáló cég lett egy év alatt. Bevált, amit a Magyar Nemzeti Bank információs lapján 1942 január elején leírtak, miszerint az Rt.-nek nagy jövőt jósolnak. „Kellő tőke áll a vállalat rendelkezésére, és megfelelő támogatásban részesül.”⁹⁹

Újabb pénzügyi erősödést mutat az 1943. év a Magyar Repülőgépszerelvény-gyár Rt.-nél. Ugyanis a hadianyaggyártásba bekapcsolt cégek kérték az Árellenőrzés Országos Kormánybiztosát, hogy magasabb eladási árakkal dolgozhassanak. Ezen kérésüket azzal indokolták, hogy a különféle nyersanyagok

árainak, valamint a munkabérek emelkedése elkerülhetetlenül megterhelte az előállított termékek önköltségi árait. Ezért a cégek kifogásolták, hogy az árszabályozási rendelkezések nem tartottak lépést a tényleges drágulással.

Az 1943. július hóban végrehajtott árrendezés hatásáról tudósít a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt.-nek a W. M. Acél- és Fémművei Rt.-hez 1943. augusztus 11-én kelt átirata. Ebben bejelentette a cég, hogy a Közellátásügyi Minisztérium rendeletével, a W. M. Acél- és Fémművei Rt. „.... részére végzett munkálatok ... ártöbbletét 1943. július 26-i hatállyal 80%-ra emelte fel”. Minthogy az ezt megelőző időben érvényben lévő 22%-os felár az eddigi rendelésigazolási árakban benne foglaltatott, a „.... f. évi július 26-tól kezdve kiszolgáltatót szerelvényekre, ill. alkatrészekre 47,5%, azaz negyvenhét 5/10 százalék felárat fogunk a rendelésigazolásban megadott árakhoz hozzászámítani”.¹⁰⁰ Ezen áremelés – mint hogy 1943. augusztustól érvényben volt – az üzleti év eredményeit is jelentősen befolyásolta. Egyelőre az 1944. év pénzügyi helyzetéről konkrét adatok nem állnak rendelkezésre. Ennek oka a gyári iratok nagy részének hiánya, továbbá az 1944. március 19-én történt német katonai megszállás utáni ellentmondó rendelkezésekkel teli időszak. Mindezt összevetve azért megkockáztatható az a kijelentés, hogy a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. 1944-ben is igen kiterjedt üzleti kapcsolatokkal rendelkező, töretlenül fejlődő, nagy nyereséget hozó cég volt.

Ebben az időszakban nem volt egyedülálló jelenség, hogy egy repülőipari üzem jelentős anyagi hasznot hozott tulajdonosainak sokoldalúan szerteágazó és egyben töretlenül felfelé ívelő gyártási tevékenységével. Ugyanis 1942 decemberétől 1944. november végéig a legnagyobb magyarországi repülőgépgyár, a Szigetszentmiklós határában épült Dunai Repülőgépgyár Rt. 270 db Messerschmitt Me 210 Ca-1 típusú harci repülőgépet adott át. A Kőbányai út és Orczy tér sarkán lévő Magyar Kir. Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak repülőgépgyára kb. 176-180 db MÁVAG Héja típusú gyakorló vadászgépet és 10 db Nebuló típusú gépet szállított le. Az Újmatyásföldre települt Repülőgépgyár Rt. kb. 80-90 db Levente típusú iskolagépet, a győri Magyar Waggon- és Gépgyár Rt. repülőgéposztálya kb. 460 db Me 109 Ga-6 típusú vadászrepülőgépet. A Pestszentlőrincen felépült pestszentlőrinci Ipartelepek Rt. kb. 35-36 Junkers Ju 52g típusjelzésű szállítógépet, a W. M. Repülőgép- és Motorgyár Rt. pedig 1098 DB 605 A és B repülőgép-motort. Végeredményben a magyar repülőgépgyártó üzemek jelentős gyártási eredményeket mutattak fel az 1944. április 3-át követő angol-amerikai bombázások ellenére is 1944. november közepéig.

A MAGYAR REPÜLŐGÉPSZERELVÉNYGYÁR RT. TÖRTÉNETE 1945. JANUÁRTÓL AZ ÁLLAMOSÍTÁSIG

A TERMELÉS MEGINDULÁSA 1945-BEN

1945. január 9–10-én bekövetkezett a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. Reitter Ferenc utcai gyártelepének a szovjet katonai alakulatok által való elfoglalása.¹⁰¹ A gyári dolgozók visszaemlékezései szerint csak február 7-én foglalta el a gyárterületet a szovjet hadsereg. Az biztos, hogy 1945 februárjában szovjet katonai parancsra megindult a munka az üzemben. Ez az ún. „frontmunka” abból állt, hogy a szovjet katonai parancsnok felszólítására az üzem sebtében összetoborzott dolgozói főleg gépjárműjavításokat végeztek, más különféle javítási munkálatok mellett a szovjet katonai alakulatok részére. 1945. március–április hónapokban szintén a szovjet katonai alakulatok részére nagy mennyiségben „pontonhíd-rögzítő csavarok”, illetve „pontonhíd-összekötő csavarok” készítésével is foglalkozott az üzem. Erről a tevékenységről műszaki rajzok is tanúskodnak 1945. március 16-i dátummal, a régi üzemi dolgozók elbeszéléseivel párhuzamosan.¹⁰² A „frontmunka” végzésének időszaka alatt a szovjet katonai alakulatok több nagy értékű szerszámgépet hadizsákmány gyanánt a gyárból ismeretlen helyre elszállítottak.¹⁰³

A gyár történetében a „frontmunka” időszaka 1945. július elejéig tartott, amikor is megszűnt a szov-

jet hadsereg katonai parancsnokságának közvetlen irányítása. Az üzem „... felett a rendelkezési jogot 1945. VII. 4-én kaptuk vissza” – olvasható egy hivatalos iratból.¹⁰⁴ Így megkezdődhettek az erőfeszítések a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. termelésének újraindítására. Óriási problémát jelentett augusztus–szeptemberben az üzem beindítása, mivel a szerszámgépek nagy részét 1944. november–december hónapokban Németországba kiszállították. Az itt maradt töredék szerszámgéppark egy részét pedig a szovjet hadsereg műszaki alakulatai „hadizsákmány gyanánt” szintén elszállították. Ennek ellenére a megmaradt kb. 40 db szerszámgéppel kísérletet tettek a termelés megindítására.

A Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. termelőmunkáját azon régi műszaki alkalmazottak vezetésével kezdte meg, akik Magyarországon maradtak. Így 1945 novemberében a cégvezetőség a következő személyekből állt: Zerkovitz Béla igazgató, Tahy Ferenc műszaki igazgató, dr. Wallner Antal kereskedelmi igazgató, Czagány L. főkönyvelő, dr. Balló A. főmérnök, műszaki osztály: Bohner Endre főmérnök, Gyarmathi Vilmos főművezető, Tuskán Károly művezető. Ebben az időszakban az üzemben foglalkoztatott dolgozók létszáma 160–170 fő volt.¹⁰⁵

TERMELÉS 1946-BAN

1946 januárjában a cég az IKART által kiadott parancsmegrendelések alapján „... bekapcsolódott a Szovjetunió részére történő jóvátételi szállításokba”.¹⁰⁶ A jóvátételi szállítások ekkor főleg szovjet katonai tehergépkocsik és az ezekhez tartozó motorok javításából, továbbá tehergépkocsi-kardántengelyek javításából és gyártásából, valamint egyéb munkákból állt.

A Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt.-nél 1946 január közepén a következő részlegekben folyt a munka: Központi iroda: Czagány L., műszaki osztály: Bohner Endre fm., gépműhely: Keserű Pál fm., szerszámműhely: Tuskán Károly csop. vez., gépkocsiszerelde: Gyarmathi Vilmos fm., ellenőrzés: Barányi János ellenőr, házkezelés: Vrábl István gondnok, raktár és szerszámkiadó: Koch Ede raktárnok.¹⁰⁷

Új termékek gyártása bevezetésének gondolatával is foglalkozott a cég vezetősége 1946. január végén. Ekkor határoztak egyrészt arról, hogy textilgépekhez alkatrészeket fognak gyártani. Másrészt „... csinálni akarunk 100 db autókapszoló szekrényt (részben a Győri Waggon, részben Bosch, részben saját eladás részére) ...”¹⁰⁸ 1946 első hónapjaiban a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. vezetése bővült, állami döntés alapján a vállalathoz cégvezetőnek Gróf Károly lett kirendelve. Az első jelentős üzemi értekezlet, amelyről hivatalos írás is fennmaradt, az 1946. július 31-én megtartott vezetőségi megbeszélés. A megbeszélésen készült jegyzőkönyv a forintgazdálkodásra való áttéréssel kapcsolatos igazgatósági határozatokat hozta az üzem középszintű vezetésének tudomására. A megbeszélésen jelen voltak: a Kereskedelmi Bank részéről dr. Somoskövi Jenő, a Magyar Repülőgépszerelvény-gyár Rt. részéről Zerkovitz Béla igazgató, Gróf Károly cégvezető, Bohner Endre főmérnök, Keserű Pál főmérnök, Pólay Miklós főkönyvelő, Gyarmathi Vilmos főművezető, továbbá Máhr Ottó, dr. Arz Ferenc, Horváth Ilona, Szőnyi Tivadar, Németh Margit, Tamás Istvánné, Zsíték Antal, Zsákai Sándor, Zsolnai Lenke, valamint az üzemi bizottság elnöke és alelnöke.

Az igazgatóság a következőket hozta a megjelentek tudomására. A jóléti ügyek, személyi ügyek művezetőig bezárólag, munkaakkordidő-megállapítások, anyagutalványok kiállítása a megrendelésekkel Gróf Károly cégvezető hatáskörébe tartoznak. Továbbá a jóvátételi munkák intézésével Bohner Endre főmérnököt bízták meg. Az autóügyek vezetője ideiglenesen Gyarmathi Vilmos főművezető lett, aki közvetlenül Zerkovitz Béla igazgatónak tartozik beszámolni. A beszerzés a raktárfőnök Szőnyi Tivadar alá tartozik. Kimondták, hogy az „... osztályok a jövőben tehát nem folytathatnak önálló anyagbeszerzést”. Végül a jegyzőkönyv ötödik pontja leszögezte a „... felsorolt osztályok tartoznak kéthetenként – tehát minden második pénteken 17 órakor – egy költségvetést benyújtani, mely az osztálynak a következő két hétre vonatkozó pénzszükségletét tünteti fel. E költségvetés keretéből az osztályoknak a szükségleteiket

feltétlenül ki kell elégíteniük. A benyújtott költségvetések alapján az igazgatóság meg fogja állapítani, hogy az igényelt összeget milyen mértékben tudja kielégíteni. Az így jóváhagyott keretet túllépni nem lehet.”¹⁰⁹

Másnap, augusztus 1-jén újabb megbeszélés volt, de csak az igazgatóság, valamint Horánszky Ferenc és Birloni Lajos üzemi bizottsági tagok jelenlétében az általános pénzügyi helyzetről. Itt Zerkovitz Béla igazgató közölte, hogy „a jóvátétel (IKART) ezentúl csak kész árut fizet és rendelkezéseket csak előre megállapított ár ellenében eszközli, mivel általában a vállalatoknak forgótőkéjük nincs”. Továbbá a jóvátételi munkákra naponta fog az IKART fizetni, amennyi pénzt neki a Nemzeti Bank arra a napra folyósít. „Netán ki nem fizethető készáru értékét befagyott követelésként fogják a vállalat javára kezelni. ...” Ezért Zerkovitz igazgató elrendelte, hogy minden legyártott árut a raktárba kell leadni. A továbbiakban ismertetésre került a szovjet gépkocsi-„javítási szerződés” jelenlegi állása. E szerint a javításra kerülő 10 db kocsiból augusztus 10-ig három darab javításával mindenáron el kell készülni, míg a hátralévő hét darabot „... nem hozzák be egyelőre a gyárba ...”. Végül közölte, hogy a cégnek semmi pénze nincs, és legjobb esetben is csak augusztus 3-án lehet bérfizetést eszközölni a dolgozóknak.¹¹⁰

Műszaki megbeszélést tartott 1946. szeptember 8-án a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. vezetősége. Ezen részt vett: Zerkovitz Béla igazgató, Gróf Károly cégvezető, Bohner Endre üzemvezető főmérnök, Keserű Pál főmérnök, Tuskán Károly művezető, Horánszky Ferenc üzemi bizottsági elnök, Birlóni Lajos üzemi bizottsági alelnök.

A megbeszélés az 1946. július előtt jóvátételre megrendelésre került 50 000 db Ford dugattyú gyártási problémáival foglalkozott. Leszögezték a résztvevők, hogy jelenleg szállításra kész 720 db dugattyú és 2500 db van leónozva. Igen fontos lenne a dugattyúgyártás fokozása napi 380–390 db-ra a jelenleg 200 db-os napi teljesítmény helyett. Leszögezték, hogy a műszaki iroda a selejtelek értékesítésével fog foglalkozni. Nappali beállítókról kell gondoskodni. A szerszámgyártási program a KREBS marógép felszabadulása után megindítandó. Egyelőre a heti 48 órás munkaidőt betartják. Beszerzéseket is eszközölni kell. Így egy lassú járatú excenterprés vételével párhuzamosan láppelölgépet is kell gyártani, határozták el többek között.¹¹¹

A cégnél pénzügyi problémák jelentkeztek 1946 október elején. Ennek oka egyrészt, hogy a megrendelők a leszállított kész anyagokért általában mindig késve, több esetben pedig egyáltalában nem fizettek. Másrészt egyes jóvátételi munkák, különösen pedig a szovjet hadsereg teherautóinak javításai sehogyan sem akartak véget érni. Ugyanis a megjavított és felújított tehergépkocsik átadása és elszállítása után mindig újabb kocsik javítására kötelezték a céget. Ezért az üzem vezetősége, hogy kiutat találjon ebből a bizonytalan és egyben megrendült anyagi helyzetből, újabb gyártmányok gyártásának bevezetését határozta el 1946. október 6-án.

Az e napon történt műszaki megbeszélésen szóba került a dugattyúgyártás helyzete is Gróf Károly cégvezető ismertetése a gyártás pillanatnyi állapotát. Így a dugattyúból 482 db teljesen elkészült, ónozva 252 db, dörzsölve 21 db, ónozásra vár 600 db. Kiemelte, hogy az 1946. szeptember 8-i megbeszélésen a dugattyúgyártás fokozását elrendelő intézkedés sikerrel megvalósult. Ez alapján a napi dugattyúgyártást az akkor 200 db-os teljesítmény helyett 400 db-ra sikerült növelni. Így biztosítva látszott az, hogy a cégnél 3000 db dugattyú átadása megtörténik „a héten”. Felhívta a továbbiakban a figyelmet arra, hogy az „... üzemvezetőség tartozik gondoskodni arról, hogy úgy nappali, mint az éjjeli munkáknál a dugattyúgyártás minden fokozata ellenőrzés alá kerüljön.”¹¹²

1946. november 2-án újabb műszaki megbeszélésre került sor a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. Budapest XIII., Reitter Ferenc utca 132–138. sz. alatti gyártelepén. Jelen voltak: Zerkovitz Béla igazgató, Gróf Károly cégvezető, Bohner Endre főmérnök, a műszaki osztály vezetője, Keserű Pál főmérnök, a szerszámosztály vezetője, Gyarmathi Vilmos főművezető, Tuskán Károly művezető, Babicsák Zoltán tervezőmérnök, Szabó István művezető.

Ezen a megbeszélésen fény derült arra, hogy az 1946. október 6-án létrehozott szerszámosztály gyártási tevékenysége már javában folyt. Gyártásban voltak az ún. „Schuschitzky-féle” menetfúrók. Ezek

gyártásánál bizonyos szerszámok hiányoztak, ezért ezek teljes megmunkálását csak „... költséget és időt igénylő segédműveletekkel ...” lehetett áthidalni. A hiányosság kiküszöbölése céljából elrendelték, hogy egy aláköszörülő szerkezet, valamint körkések „tervezendők” a menetfúrók gyártásához. Valamint a csigafúrók marásához speciális marók elkészítése szükséges. Mindezekon kívül egy, a márkázáshoz szükséges kis hengerlőkészülék legyártását is eltervezték.

A szerszámokból 50 készlet 3/4 colos gázmenetfúró 60%-ban elkészült. Továbbá 50 db 23 mm és 50 db 12 mm átmérőjű csigafúró gyártás alatt állt. Továbbiakban szóba került a dugattyúgyártás helyzete is. Megállapításra került, hogy 2040 db van átadásra készen, valamint 800 db gyártás alatt. Ebből a gyártás alatti mennyiségből 500 db hőkezeletlen állapotban volt. Még a dugattyúgyártással kapcsolatban Zerkovitz Béla igazgató közölte, hogy az elkövetkező időszakban „... heti 2500 db dugattyúra van kilátásunk”.

Igen érdekesen alakultak a cégnél a jótételei motorjavítások. A gyárban lévő 13 db motorból kijavítva átvételre került 6 db még október 31-én. Két darab Studebackert, öt darab Zis, valamint egy Plimut motort, amelynek dugattyúja és tengelye más cégnél volt megrendelve „... f. hó 8-án feltétlenül át kell adnunk az oroszoknak”. Ugyanis ha ez nem fog megtörténni időben, akkor a szovjetek „... addig nem vesznek át dugattyút, amíg a motorok készen nem lesznek, s ebből válságos helyzet adódik számunkra ...” – közölte Zerkovitz Béla igazgató. A továbbiakban szó esett a szovjet katonai teherautók javításáról. Eszerint az „... oroszoknak eddig 8 kocsit adtunk át, ezek után kaptunk 2 díjkocsit”. A gyárvezetőség minden igyekezettel azon lesz, hogy az oroszoknak még járó 6 kocsit befejezzük és átadjuk, s ezzel ez a rendkívül előnytelen üzlet végre befejeződjék. Az ezenkívül még nekünk járó díjkocsikat később lehetőség szerint fogjuk befejezni.”¹¹³ Valóban a „szerződéses orosz autók” megjavítása igen rossz üzlet volt. Ugyanis a céghez bevontatott üzemképtelen roncs szovjet katonai tehergépjárműveket úgy motorikusan, mint karosszériailag teljesen fel kellett újítani, tehát ismét üzemképesse kellett tenni. A munka elvégzése, valamint a tehergépkocsik átvétele és elszállítása után a szovjet katonai hatóságok részéről semmiféle fizetés nem történt. Általános gyakorlat volt, hogy 2–3 db megjavított, már üzemképes tehergépkocsi átvétele után 1 db üzemképtelen roncsot, ún. „díjkocsit” adtak a szovjet katonai átevők. Minthogy más lehetőség nem volt a cég számára, ezt a roncs „díjkocsit” kijavítás és üzemképesse tévé után eladták. Ebből a befolyt összegből aztán bérfizetéseket eszközöltek az üzem dolgozóinak. A „szerződéses orosz autójavítás” majdnem minden nagyobb ipari üzemet sújtott, tehát e kérdésben nem egyedi jelenséggel állunk szemben. Ugyanis több cég 1945–46-ban szembetalálkozott a szovjet katonai tehergépjárművek szerződéses javításának kötelező jelenségével. Még a Dunai Repülőgépgyár Rt. szigetszentmiklósi telepén is kudarccal végződött 1946-ban az autójavítás. A kudarcot követő vizsgálat megállapította, hogy a sikertelenség oka nem szabotázs volt, hanem a nyersanyag-, az alkatrész- és nem utolsósorban tőkehiányban rejtett. Szintén a szovjet tehergépkocsik javítása vitte csődbe az Újmátyásföldön települt Uhri Testvérek Autókarosszéria- és Járműgyárt is.

Ilyen körülmények, valamint a repülőgépgyártás teljes megszűnése miatt a volt repülőipari üzemek nagy részét felszámolták, illetve profilváltásra kényszerültek. Ily módon a csepeli Weiss Manfred Repülőgép- és Motorgyár Rt.-t 1946-ban felszámolták. Súlyosan sérült üzemcsarnokait a W. M. Acél- és Fém-művei Rt.-hez csatolták. Hasonló sorsra jutott a Pestszentlőrinci Ipartelepek Rt. is. Ugyanis 1946 decemberben beolvasztották a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt.-be. Gyártelepét 1949-től a Magyar Fonóipari Nemzeti Vállalat vette át. Az Újmátyásföldre települt Repülőgépgyár Rt. üzemcsarnokaiba 1947-ben az anyavállalat, az Uhri Testvérek Autókarosszéria és Járműgyára beköltözött, s 1949-től a cég új neve Ikarus Karosszéria- és Járműgyár Nemzeti Vállalat lett. A Dunai Repülőgépgyár Rt. ebben az időszakban kisebb repülőgép-javításokat végzett, majd 1949-ben átalakult Csepel Autógyár Nemzeti Vállalattá.

1946. november hónapjában a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. jogi állapotában és vezetésében változás történt. Ugyanis a potsdami egyezmény értelmében, valamint az 1946 augusztusában megkezdődött magyar–szovjet kormányközi tárgyalások befejezésének eredménye következtében a „... Jóvátételi Hivatal a Nemzeti Kormány 11.700/1945 M. E. számú rendeletének 3. §-ában és a Gazdasági Főtanács 2178/1946 G. F. határozatában foglalt felhatalmazás alapján a „... Háromhatalmi egyezmény határozmányainak végrehajtásaként ...” a cég jóvátétel fejében a Szovjetunió tulajdonába került.¹¹⁴ Ettől az időponttól a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. irányítása és ellenőrzése a Magyarországi Szovjet Javakat Kezelő Hivatal hatáskörébe tartozott. Ezt bizonyítja egy 1946. november 29-én kelt végzés. Ennek alapján szovjet részről Georgij Popov, Vlagyimir Bezuglij, Borisz Romanov és Igor Zubov, magyar részről Gönczi Ferenc, Erdős Zoltán és Vörös Gyula igazgatósági tag lett felsőbb döntés alapján. A cég műszaki irányítását az eddigi műszaki vezetés, tehát Zerkovitz Béla műszaki igazgató, dr. Wallner Antal kereskedelmi igazgató társasági tisztviselők, valamint Gróf Károly cégvezető mint magyar igazgatósági tagok továbbra is ellátták.¹¹⁵ Végeredményben a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. működése magyar igazgatók vezetésével, szovjet és magyar igazgatósági tagok részvételével és ellenőrzésével folyt 1946 utolsó hónapjaiban.

1946 decemberében felsőbb szinten határozat született a második világháború időszaka alatt megválasztott régi igazgatóság elmozdítására, illetve újabb magyar igazgatósági tagok megválasztására. Ez alapján 1947. január 3-án a budapesti törvényszéknél mint cégbíróságnál Andorka Rudolf, Wertheimer Adolf és Nógrádi Gyula igazgatósági tagsága és egyben cégjegyzési jogosultsága bejegyzésre került. Továbbá Uher Ödön gyáros, Rákosi Béla ny. altábornagy, valamint Kokothaki Rakan, a Messerschmitt A. G. kereskedelmi igazgatója cégjegyzési jogosultságának és igazgatósági tagságának megszüntetését is bejegyezték.¹¹⁶ Újabb cégbírósági bejegyzés történt 1947. április 18-án, amikor is Zerkovitz Béla műszaki igazgatót és Gróf Károly cégvezetőt hivatalosan is menesztették az üzemi vezetésből.¹¹⁷

Mindezen felsorolt tényekből megállapítható, hogy a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. irányításában 1946 végétől fokozatosan tért nyert a szovjet gazdasági vezetők szerepe. Ezzel párhuzamosan pedig mindinkább csökkent a magyar vezetés jelentősége az üzem úgy belső, mint külső tevékenységi formáiban. Sőt 1947 április–május hónapjától kezdve az igazgatóság megmaradt magyar tagjai vajmi kevés szerepet kaptak az üzem tényleges irányításában. Így gyakorlatilag a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. legfelsőbb vezetése teljesen szovjet katonai gazdasági vezetők kezében összpontosult. A Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. vezetésében és irányításában ilyformán beállott gyökeres változás nem egyedi és elszigetelt jelenség volt ebben az időszakban. Ezen gazdasági vezetési jelenség a magyar gazdasági életben való megjelenésének okai egyrészt a győztes nagyhatalmak által Magyarország számára kialakított politikai helyzettel voltak szoros kapcsolatban, másrészt az okokat az ennek következtében kialakult belpolitikai helyzetben is kell keresni. Ugyanis 1947 elején „... a Szövetséges Ellenőrző Bizottság révén politikai-katonai ellenőrzést gyakorló hadseregével is jelen lévő Szovjetunió közvetlen támogatását élvező ...”¹¹⁸ Magyar Kommunista Párt, mind nagyobb ütemben megindította az államhatalom megszerzésére irányuló törekvéseit. Ebben a hatalmi harcban a Szövetséges Ellenőrző Bizottság alelnöke, G. V. Szviridov altábornagy nemcsak aktív támogatója, de eszmei és gyakorlati tanácsadója is volt a Magyar Kommunista Párt vezetőinek.

Nyilvánvaló, hogy a politikai és gazdasági hatalmat megszerezni kívánó politikusok minden igyekezetükkel azon voltak, hogy maradéktalanul végrehajtsák vagy végrehajtsák az őket mindenben támogató Szovjetunió gazdasági érdekeit Magyarországon. Ez a jelenség tükröződik a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. történetében is.

1948. januártól a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. Garkovik Leonid vezérigazgató irányításával működött. Feltehetően Garkovik Leonid a Magyarországi Szovjet Javakat Kezelő Hivatal döntése

alapján került az üzem élére.¹¹⁹ Ekkor már a cég az ún. „közös vállalatok” sorába tartozott. Tény volt, hogy ezen vállalatoknál „... a tőkeérdekeltség-vállalás ekkor megvalósult formája még nem különbözött a hagyományos tőkés érdekeltségi rendszerektől, és a Szovjetunió részéről a hagyományos tőkés módszerek használatát jelentette”. Továbbá az ilyen cégek „... sajátos jogi-gazdasági helyzetet élveztek ...”¹²⁰

1948. február 24-én alapszabály-módosító közgyűlésre került sor. Egyelőre nem ismert, hogy az eddig érvényben lévő alapszabály hogyan és milyen formában került módosításra.

Újabb cégbíróági bejegyzésre került sor 1948. március 31-én. Ezen bejegyzés alapján Mihail (Mihály) Klimov, a Podjomnyik Szovjet Állami Gépipari Rt. vezető beosztásban levő tisztviselője lett a cég vezérigazgatója. Igazgatósági tagok lettek továbbá Leonyid Garkovik volt vezérigazgató, Vaszilij Ruzsanov mérnök és Bálint Vagornij.¹²¹

Figyelemre méltó, hogy a céget a már említett „... sajátos jogi-gazdasági helyzetet ...” élvező státusa miatt 1948. április-május folyamán a fennálló rendelkezések ellenére nem államosították, hanem csupán a magyar részvényesek tulajdoni hányada került államosításra. Így továbbra is szovjet irányítással és többségében szovjet igazgatósági tagok vezetésével folytatta ipari tevékenységét a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt.

A cégbíróági iratokban egy 1948. augusztus 28-án történt bejegyzés arról tanúskodik, hogy Dömötör István társasági tisztviselő igazgató lett.¹²²

1949 elején a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. legfelsőbb vezetésében újabb változás következett be. Ugyanis Alexander Kurmazenko osztályvezetőt mint társasági tisztviselőt a cég igazgatójává választották.¹²³

A Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. történetéről a Magyarországi Szovjet Javakat Kezelő Hivatal tevékenységének időszakából szinte semmi adat sincs. Ezért bír különleges értékkel az 1949. június 28-i „Közgyűlési Jegyzőkönyv”. Ebből az iratból sok minden megtudható, amely a vállalat jogi helyzetét, állapotát jellemezte. A közgyűlésen jelen voltak: „... Magyar Államkincstár részvényes, mint 1948. évi XXV. tc. 3. § értelmében állami tulajdonba vett részvények – amelyek feltehetőleg a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál voltak letéve – tulajdonosa képviselőiben: Hajnal György előadó, (88 részvény), Szovjetunió kormánya részvényes képviselőiben: Szolovjev György (400 részvény), Garkovik Leonid (40 részvény), Scsedrin Jenő (132 részvény), Kurmazenko Sándor (40 részvény), összesen: 1200 részvény. Jelen vannak még: Nógrádi Gyula, Kálmán József, Klimov Mihály és Grusin Péter igazgatósági tagok.

Jelenlévők egyhangú felkérésére Szolovjev György úr a közgyűlés elnöki székét elfoglalja. Elnök megállapítja, hogy a ... felsoroltak az egész alaptőke képviselőiben megjelentek és ekképp a közgyűlés az alapszabályok szerint határozatképes. Elnök bejelenti, hogy dr. Szívós István és Bezuglij Vladimir igazgatósági tagok lemondtak, a felügyelőbizottság megbízatása pedig lejárt. A közgyűlés a lemondásokat egyhangú határozattal elfogadja. Elnök javaslatára a közgyűlés egyhangú határozattal az igazgatóság tagjaivá az alapszabály szerinti hátralevő 2. évre Kurmazenko Sándor és Hajnal György urakat, felügyelőbizottság tagjaivá pedig az alapszabály szerinti egy évre Scsedrin Jenő, Uvarov Vaszil, Noszov Makar, Gadó Ottó, Adler Vilmos urakat megválasztja.

Több tárgy nem lévén elnök a közgyűlést berekeszti.¹²⁴

Egyértelműen nyilvánvaló az előzőekben idézett közgyűlési jegyzőkönyvből, hogy a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. 1200 db részvényből 612 db, tehát a részvények többsége a Szovjetunió kormányát képviselő szovjet állampolgárságú egyének kezében összpontosult. Így már a részvények többsége miatt is a cég vezetésében és irányításában a szovjet katonai gazdasági vezetők elvárásai és elképzelései érvényesültek elsődlegesen. Megjegyzendő, hogy ezen állapot az üzemnél már 1947 március-áprilisban megkezdődött.

1949. október 13-án a cégbíróáságnál bejegyzésre került Jakov Senyajev vezérigazgató-cégvezető igazgatósági tagsága és egyben cégjegyzési jogosultsága is.¹²⁵ 1949 decemberére a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. teljesen elsovadt. Munkásainak létszáma 49 főre apadt. Egy 1949. decem-

ber 31-i jelentés szerint a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. dolgozóinak létszáma és fizetésének összege a következő:

„... munkaerő és munkabér 1949 december havában, Magyar Repülőgépszerelvény gyár Rt. (Összes kifizetés bérjárulékokkal együtt, forint)		
Munkások	49	49 000
Tanoncok	6	1 000
Műszaki tisztv.	5	7 000
Adminisztratív tisztviselők	10	10 000
<i>havi átlaglétszám</i>	<i>70</i>	<i>67 000</i>
Az összes munkásokból (49) akkordban dolgozott		33 fő
időbérben dolgozott		14 fő
normát 100%-on felül teljesített		32 fő
normát 100% alul teljesített		3 fő ¹³⁶

PÉNZÜGYI HELYZET 1946–1950 KÖZÖTT

A cég 1945. február hónapjától kezdve szovjet katonai parancsnokság rendeletére „frontmunkát” végzett. 1945. november–decemberben pedig bekapcsolódott a Szovjetunió részére történő jóvátételi szállításokba. A jóvátételi szállítások mennyisége 1946-ban növekedett, s annyira igénybe vette a vállalat anyagi teherbíró képességét, hogy 1946. augusztus 1-jén, a forint bevezetése után is állandósultak a pénzügyi gondok. Egy 1946. november 30-i kimutatás szerint be nem hajtható forintkövetelése a cégnek: Jóvátételi Hivatal: 9 189,96 Ft, Magyar Külker. Igazgatóság: 22 177,83 Ft volt. Ezenkívül még több cég nagyobb összeggel is tartozott a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt.-nek. Így: „Egyesült Izzólámpagyár Rt.: 11 227,39 Ft, Láng L. Gépgyár: 11 622,05 Ft, IKART¹²⁷. Mindent összegezve az 1946. évi veszteség 417 040,69 Ft volt.¹²⁸

1947. június 30-ig a veszteség még 644 346,77 Ft-tal növekedett. A Jóvátételi Hivatal ekkor már 223 387,48 Ft-tal tartozott a cégnek. A cégnek ezenfelül óriási adósságai voltak: a köztartozások összege 329 445,54 Ft volt, amelyből a Budapest Székesfőváros Elöljáróságának fizetendő forgalmi adó 33 339,47 és az illetményadó 252 337,05 Ft volt.

1948-ban fordulat állt be a vállalat pénzügyi helyzetében. Különféle átszervezésekkel, az autójavítások megszüntetésével, új gyártási profilok bevezetésével, az új „gyártmányok szempontjából feleslegessé vált anyagok” értékesítésével sikerült az egyensúlyt biztosítani, valamint a veszteségeket csökkenteni.¹²⁹ 1948-ban kezdték meg a különféle textilipari gépalkatrészek és nyújtógépek rajzainak elkészítését, munkamenetének kidolgozását és gyártását.

Vagyonomérleg 1949. december 31-én

I. Vagyon

1. Beruházott vagyon

a) Telek	93 000,00
b) Épületek	998 642,04
	1 091 642,04

2. Berendezések

a) Gépek és gépberendezések	596 039,29
b) Üzemi felszerelések	296 836,77
c) Igazgatósági felszerelés	92 334,00
	985 210,06

II. Forgó vagyon	
a) Nyersanyag	182 630,73
b) Félkészárú	38 500,00
c) Készárú	31 374,00
d) Adósok	194 108,33
e) Kereskedelmi Ip. Bank	23 555,00
f) Pénztár	2 964,86
	273 132,92
III. Egyéb vagyontételek	
Nyereségrészesedés-szla	
Podjomnyik	260 446,43
IV. Átmeneti vagyon	6 178,50
V. Háborús veszteség	3 259 248,78
VI. Előző évek veszteségei	1 201 387,89
Összesen	7 277 247,57
Téher	
I. Tőkéek	
Résztvényitőke	1 200 000,00
II. Tartalékok	
3. Tőketartalék	250 000,00
4. Jóléti alap	23 070,10
5. Készárú létesített tartalék	9 835,95
6. Kétes adósok ellentétele	38 000,64
7. Pénzügyi tartalék	115 410,23
III. Kötelezettségek	
a) belföldi szállítók	212 071,09
b) érdekeltségek	90 346,47
c) köztartozások	23 797,42
d) alkalmazottak	29 387,84
e) Pésti Magyar Ker. Bank	1 205 609,48
f) Pesti Magyar Ker. Bank elfogadvány	45 000,00
IV. Értékszabályzó ellentételek	
Értéksökkenési ellentét	243 611,08
V. Átmeneti teher	10 950,00
VI. Háborús veszteségek ellentétele	3 259 248,78
VII. 1949. évi nyereség	514473,57
Összesen	7 277 247,57

1950. február végén a Nehézipari Minisztérium elhatározta, hogy a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. 1950. „március 1-jével átalakul Forgácsoló Szerszámok Gyára N.V-ra.”¹³⁰ Ezzel kapcsolatban a cég vezetősége – a fennálló mérlegrendelet alapján – elkészítette az 1950. március 1-jei alapmérleget. Ebben az alapmérlegben szereplő számszerű összegek egy mérlegrendezési számlán keresztül különféle tételek különbözeteinek leírása, illetve leértékelése révén jöttek létre. Így „... Vállalatunk (Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt.) a Forgácsoló Szerszámok Gyára N. V.-be 496 541,73 Ft-ot visz be vagy-onbetétként.”¹³¹

A nehézipari miniszter 1950. április 1-jén kelt 2904/1950. sz. leiratában hivatalos formában is elrendelte a Forgácsoló Szerszámok Gyára N. V. alapítását a „... Népgazdasági Tanács a Magyar Népköztársaság Kormányától átruházott hatáskörben a nemzeti vállalatról szóló XXXVII. tc./N. V. t. 8. §-a, valamint a 8.230/1948. Korm. számú rendelet 3. §-a alapján az 1950. évi március hó 2. napján 165/9/1950. szám alatt hozott határozat ...” alapján.¹³²

1950. április 17. napján a 4865/1950 számú végzés alapján bejegyzésre került a cégbíróságnál a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. megszűnése, s egyben a belőle megalakuló Forgácsoló Szerszámok Gyára N. V. létrejötte. 1950. április 17-én a Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt.-nek mint jogi személynek a története véget ért, de gyártelepének, épületeinek, gépi berendezéseinek, munkásainak, technikusainak, mérnökeinek, alkalmazottainak története még 1996-ig folytatódott.

JEGYZETEK

1. Magyar Törvénytár 1921. XXXIII. tc. V. rész III. cím.
2. CSANÁDI-NAGYVÁRADY-WINKLER: A magyar repülés története. Bp. 1977. 191–192.3. Uo.
4. Hadtörténeti Levéltár (továbbiakban HL) Vezérkari Főnökség (továbbiakban Vkf. 1927. 1. oszt. Eln. 5396.
5. HL: Vkf. 1927. 1. oszt. Eln. 5302.
6. Országos Levéltár (továbbiakban OL) Weiss Manfred Konzern Váll. Okmánytára (továbbiakban W. M. K. O.) Z-402. 38. csomó 583/IV.
7. OL: Weiss Manfred Repülőgép- és Motorgyár Rt. (továbbiakban W. M. Rep. Rt.) Z-407. 58. csomó 452.sz.
8. OL: W. M. K. O. Z-402. 37. csomó 573/3.
9. Uo.
10. Uo.
11. OL: W. M. K. O. Z-402- 49. csomó 674. sz. és Z-402. 44. csomó 623 sz.
12. OL: W. M. Rep. Rt. Z-407. 58 csomó 454. sz.
13. HL: Vkf. 138. 1. oszt. Eln. 3263.
14. OL: Dunai Repülőgépgyár Rt. (továbbiakban Dunai Rep. Rt.) Z-410. 9. csomó 18. sz.
15. Uo.
16. OL W. M. Rep. Rt. Z-407. 84. csomó 699. sz.
17. Uo.
18. Uo.
19. HL: Honvédelmi Minisztérium (továbbiakban H. M.) M. 1. 4407. csomó 1941/46. sz.
20. HL: H. M. III. Csf. 1941/24936. sz.
21. Uo.
22. HL: Vkf.1941. 1. oszt. Eln. 5166.
23. Uo.
24. Uo.
25. Uo.
26. Uo.
27. HL: Vkf.1941. 1. oszt. Eln. 6064/5564.
28. HL: H. M.1941. 14. oszt. Eln. 10.526. sz.
29. Uo.

30. Uo.
31. Uo.
32. Uo.
33. Uo.
34. Uo.
35. Uo.
36. Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban BFL) *Központi Értesítő* 1941. év. 20. szám 716.
37. Uo.
38. OL: Magyar Nemzeti Bank Z-19 Hitelinformációk 10. doboz
39. BFL: Cégbíróági iratok Társas cégek jegyzéke CLXXXVIII. kötete 94.
40. HL: H. M.1941. 14. oszt. Eln. 31245. sz.
41. BFL: *Központi Értesítő* 1941. év. 26. szám 997.
42. BFL: *Központi Értesítő* 1942. év. 1. szám 24.43. BFL: *Központi Értesítő* 1941. év. 43. szám 1630.44. BFL: Magyar Repülőgépszerelvény-gyár Rt. (továbbiakban M. Repszerelvénygyár) iratai XI 131 b/1. doboz
45. Uo.
46. Uo.
47. HL: H. M.1941. 14. oszt. Eln. 31246
48. BFL: M. Repszerelvénygyár XI 131 b/1. doboz Költségjegyzék
49. HL: H. M.1941. 14. oszt. Eln. 45.803 szám
50. HL: H. M.1941. 14. oszt. Eln. 45.803-ban a 24211 sz./Eln. VI. 1941. sz.
51. Fővárosi Tanács Építési Osztály Tervtár 26598-26607 sz.
52. Uo.
53. Uo.
54. Uo.
55. Uo.
56. OL: Weiss Manfréd Acél- és Fémművei Rt. (W. M. Acél Rt.) iratai Z-406. 561. csomó 597 tétel 12029 dosszié
57. Uo.
58. Fővárosi Tanács Építési Osztály Tervtár 26.598-26.607. sz.
59. Uo.
60. Sinka Károly volt gyári dolgozó 1989. december 6-án történt közlése alapján (továbbiakban Sinka Károly közlése)
61. OL: W. M. Acél Rt. Z-406. 561. csomó 597 tétel 12029 dosszié
62. OL: *Központi Értesítő* 1942. év. 14. szám 568.
63. OL: *Központi Értesítő* 1942. év. 25. szám 1196.
64. OL: *Központi Értesítő* 1942. év. 40. szám 1873.
65. BFL: *Központi Értesítő* 1943. év. 38. szám. 1454.
66. BFL: Társas cégek jegyzéke CLXXXVIII. kötet 95.
67. Uo.
68. Uo.
69. OL: Magyar Nemzeti Bank Z-19 Hitelinformációk 10. doboz.
70. HL: H. M.1941. 14. oszt. Eln. 52488. sz.
71. BFL: vitéz Gira és Becsey Fémárugyár (továbbiakban Gira és Becsey Fémgy.) iratai XI 110/c 1. doboz.
72. BFL: Gira és Becsey Fémgy. XI 110/d 2. doboz.
73. OL: Nagy: Magyar Compas 1942–1943. II. kötet 292.
74. OL: Dunai Rep. Z-411 34. csomó 378. sz.
75. Uo.
76. Uo.
77. Uo.
78. BFL: M. Repszerelvénygyár XI 131/d 2. és 3. doboz. Műszaki rajzok.
79. Uo.
80. Gróf Károly, Majoros János, Sinka Károly volt gyári dolgozók 1989. december 6-án történt közlései alapján (továbbiakban Gróf, Majoros, Sinka közlései).
81. OL: W. M. Acél Rt. Z-406 561. csomó 597 tétel 12029 dosszié.
82. Uo.
83. Uo.
84. Uo.
85. Uo.
86. Uo.

87. BFL: M. Repszerelvénygyár XI 131/d 1. dobozban a bombaszárnygyártással kapcsolatos előírások c. csomó.
88. OL: W. M. Acél Rt. Z-406 561. csomó 597. t. 12029 dosszié.
89. Gróf, Majoros, Sinka közlései.
90. Sinka Károly közlése.
91. Gróf Károly volt gyári dolgozó 1989. december 6-án történt közlése (továbbiakban Gróf Károly közlése).
92. OL: Dunai Rep. Z-410 9. csomó 20. szám.
93. Kováts Lajos: A Dunai Repülőgépgyár Rt. története. Budapest, 1985. 89.
94. Gróf Károly közlése.
95. BFL: M. Repszerelvénygyár XI 131/c 1. doboz.
96. OL: Nagy: Magyar Compas 1942–1943 II. köt. 292.
97. OL: Magyar Nemzeti Bank Z-19 Hitelinformációk 10. doboz.
98. OL: Nagy: Magyar Compas 1943–1944 II.köt. 301 és 302.
99. OL: Magyar Nemzeti Bank Z-19 Hitelinformációk 10. doboz.
100. OL: W. M. Acél Rt. Z-406 561. csomó 597. t. 12 029. dosszié.
101. Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 1944–1945. Budapest, 1975. 235. és 236.
102. BFL: M. Repszerelvénygyár XI 131/d 10. doboz és Gróf Károly közlése.
103. Gróf Károly közlése.
104. OL: Dunai Rep. Z-411 34. csomó 378. sz.
105. BFL: M. Repszerelvénygyár XI 131/c 1. doboz és 3. kötet; itt található egy 1945. évi OTI-jelentés. Ebben a jelentésben: 1945. november 25-től december 1-ig 168 fő; 1945. december 2-től december 18-ig 171 fő; 1945. december 9-től december 15-ig 160 fő; 1945. december 16-tól december 22-ig 160 fő; 1945. december 23-tól december 29-ig 159 fő volt a munkavállalók száma.
106. BFL: M. Repszerelvénygyár XI 131/c 1. doboz.
107. BFL: M. Repszerelvénygyár XI 131/d 1. doboz.
108. Uo.
109. Uo.
110. Uo.
111. Uo.
112. Uo.
113. Uo.
114. OL: W. M. Acél Rt. Z-401 4. csomó 69/5.
115. BFL: Társas cégek jegyzéke CLXXXV III. kötet 95.
116. Uo.
117. Uo.
118. BEREND T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon; harmadik átdolgozott kiadás. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1979. 11. (továbbiakban Berend T. Iván).
119. BFL: Társas cégek jegyzéke CLXXXVIII. kötet 95.
120. BEREND T. Iván: 17.
121. BFL: Társas cégek jegyzéke CLXXXVIII. kötet 95. és 96.
122. Uo.
123. BFL: Társas cégek jegyzéke VII/2 e. 218. kötet.
124. BFL: M. Repszerelvénygyár XI 131/a 1. doboz közgyűlési jkv.
125. BFL: Társas cégek jegyzéke VII/2 e 218. kötet.
126. BFL: M. Repszerelvénygyár XI 131/e 1. doboz 1949. évi mérleghez különféle mellékletek.
127. BFL: M. Repszerelvénygyár XI 131/e 1. doboz. Főkönyvi kivonatok 1946-tól.
128. Uo.
129. Uo.
130. FORCON Szerszámpari Tröszt. Igazgatóság. Archivum.
131. Uo.
132. Uo.

*DIE GESCHICHTE DER UNGARISCHEN FLUGZEUGAUSRÜSTUNGSFABRIK
AKTIENGESELLSCHAFT, 1941-1950*

ZUSAMMENFASSUNG

VORGESCHICHTE

Wegen der Verfügungen des Friedensvertrags aus Trianon, der am 26. Juli 1921 ins Leben trat, ging ein Teil der Flugzeugbauwerke zugrunde und räumte auf, der andere Teil wurde in anderen Firmen eingeschmolzen, ihr industrieller Profil wurde umgestalten. Ende des Jahres 1922 erlaubten die Alliierten und Verbündeten Mächte die einheimische Erzeugung von Schulflugzeugen mit kleiner Kapazität. Ende März 1927 beendete die Militärische Beaufsichtigungskommission der Alliierten und Verbündeten Mächte ihre Tätigkeit in Ungarn, so wurde es möglich die Grundlagen der einheimischen Flugzeugbauindustrie abzulegen. So wurde am 9. Juli 1928 die Manfred Weiss Flugzeug- und Flugzeugmotorenbaufabrik Aktiengesellschaft gegründet. Hier begann man 1928 mit der Herstellung von verschiedenen Flugzeugen und Flugzeugmotoren und 1930 sogar selbstgeplante Flugzeugmotoren und Flugzeuge zu bauen.

DIE GRÜNDE DER ENTSTEHUNG DER UNGARISCHEN FLUGZEUGAUSRÜSTUNGSFABRIK AKTIENGESELLSCHAFT

Am 5. März 1938 erstattete Kálmán Darányi in seiner in Győr (Raab) gehaltenen Verkündigungsrede das Rüstungsprogramm von einer Milliarden "Pengő", dessen ersten Zeichen 1938/39 bei der Bestellung von Flugmaterialien meldeten. Der Hauptfaktor der Entstehung der Ungarischen Flugzeugausrüstungsfabrik Aktiengesellschaft war die ungarisch-deutsche flugzeugindustrielle Verhandlung, die im November des Jahres 1940 begann und sich in den ersten Monaten des Jahres 1941 fortsetzte.

DIE GRÜNDUNG DER UNGARISCHEN FLUGZEUGAUSRÜSTUNGSFABRIK AKTIENGESELLSCHAFT UND IHRE TÄTIGKEIT 1941-1944.

1941 gründete Ödön Uher, ein Fabrikant ungarischer Abstammung mit der Genehmigung des Ungarischen Königlichen Landesverteidigungsministeriums die Ungarische Flugzeugausrüstungsfabrik Aktiengesellschaft. Bei der Gründung gelangte sofort 25 Prozent der Aktien in den Besitz von Willy Messerschmitt. Diese Firma entstand im Zeichen eines neuen industriellen Zweigs, und diente der Erzeugung von speziellen elektrischen und hydraulischen Bestandteile der Flugzeuge sowie für die Herstellung der dafür nötigen Werkzeuge. Die Herstellungstätigkeit begann zuerst auf der Anlage von Géza Vitéz und der Fabrik Becsey Fémáruggyár – Pesterzsébet. Im April-Mai des Jahres 1942 begann die Produktion auch auf der Fabrikgelände aus der Ferenc Reitter Straße 132-138. Unter anderen wurden hier die Ölkühler-Regulatoren, Kühlwasserregler, Absperrungsventile der Daimler-Benz DB-605 A, und B Flugzeugmotoren u. a. erzeugt. Ende 1943 und in den ersten Monaten des Jahres 1944 arbeiteten hier 800-850 Werktätige. 1944 schaltete sich die Firma in den sog. "Jagdprogramm" ein. Ende November 1944 wurden die Mehrheit der Werkzeugmaschinen und alle Rohstoffe und Halbfabrikaten nach Deutschland transportiert.

DIE GESCHICHTE DER UNGARISCHEN FLUGZEUGAUSRÜSTUNGSFABRIK AKTIENGESELLSCHAFT VON 1945 BIS ZUR AUFHEBUNG

Am 9 und 10. Januar 1945 wurde die Fabrik der Firma aus der Ferenc Reitter Straße von den Sowjetischen Truppen besetzt. Danach wurde nur "Frontarbeit" im Werk ausgeübt. Das bestand meistens aus der Reparatur von Kraftfahrzeugen. Nach 1946 wurde die Fabrik in die Wiedergutmachungstransporte in die Sowjetunion eingezogen. Damals wurden meistens Kolben sowie Spiralbohrer und Gewindebohrer erzeugt.

Nach dem November des Jahres 1946 gelangte die Fabrik laut der Vereinbarung aus Potsdam und der ungarisch-sowjetischen Verhandlungen - als Wiedergutmachung - in sowjetisches Eigentum.

Nach April des Jahres 1947 wurde sie völlig unter die Leitung und Kontrolle der sowjetischen militärischen Führung gestellt. Am 1. März 1950 wurde die ungarische Flugzeugausrüstungsfabrik Aktiengesellschaft juristisch abgeschaffen. Aus dieser Firma entstand das Nationale Unternehmen und Fabrik der Zerspanungsvorrichtungen und Werkzeuge (Forgácsolószerszámok Gyára Nemzeti Vállalat).

KÖZLEMÉNY

AZ ÓBUDAI SZENTHÁROMSÁG-SZOBORCSOPORT

E téma azért aktuális, mert Óbudán, a Szentlélek téren újra fel akarják állítani az 1956-ban lebontott Szentháromság-szoborcsoportot. Már kutatásom kezdetén kitűnt, hogy egy idevágó tanulmány elkészítését leginkább két tény indokol(hat)ja Egyrészt még soha senki nem írta meg e köztéri alkotás történetét, illetve az eddig megjelent szórványos adatok közül jó néhány téves. Másrészt a lebontott szobrok a Budapesti Történeti Múzeum Fővárosi Képtárának szoborgyűjteményében találhatók,¹ de „életrajzuk” megírására eddig még nem került sor. Következésképpen dolgozatunk nem művészettörténeti elemzés, hanem e szoborcsoport leírása és történetének összefoglalása.

A Kisázsíában kitört pestis 1738 decemberében érte el Óbudát, az első megbetegedéseket ekkor észlelték. A járvány 1739 júniusa és szeptembere között tombolt a legerősebben. Miután a helység plébánosát is elvitte a „fekete halál”, az újonnan betelepedett trinitárius szerzetesek látták el a papi feladatokat a haldoklók körül. Oly nagy volt az elhunytak száma, hogy soknak a nevét be sem jegyezték a halotti anyakönyvbe. Az utolsó beteg 1739. november 30-án halt meg a pestiskórházban. Thomas Segetta (vagy Segetha), óbudai bíró 1739. december 16-án készítette el a járvány szomorú mérlegét. Kimutatása szerint a halottak száma összesen 888 volt, vagyis a járvány Óbuda akkori lakosságának körülbelül a felét ragadta el.²

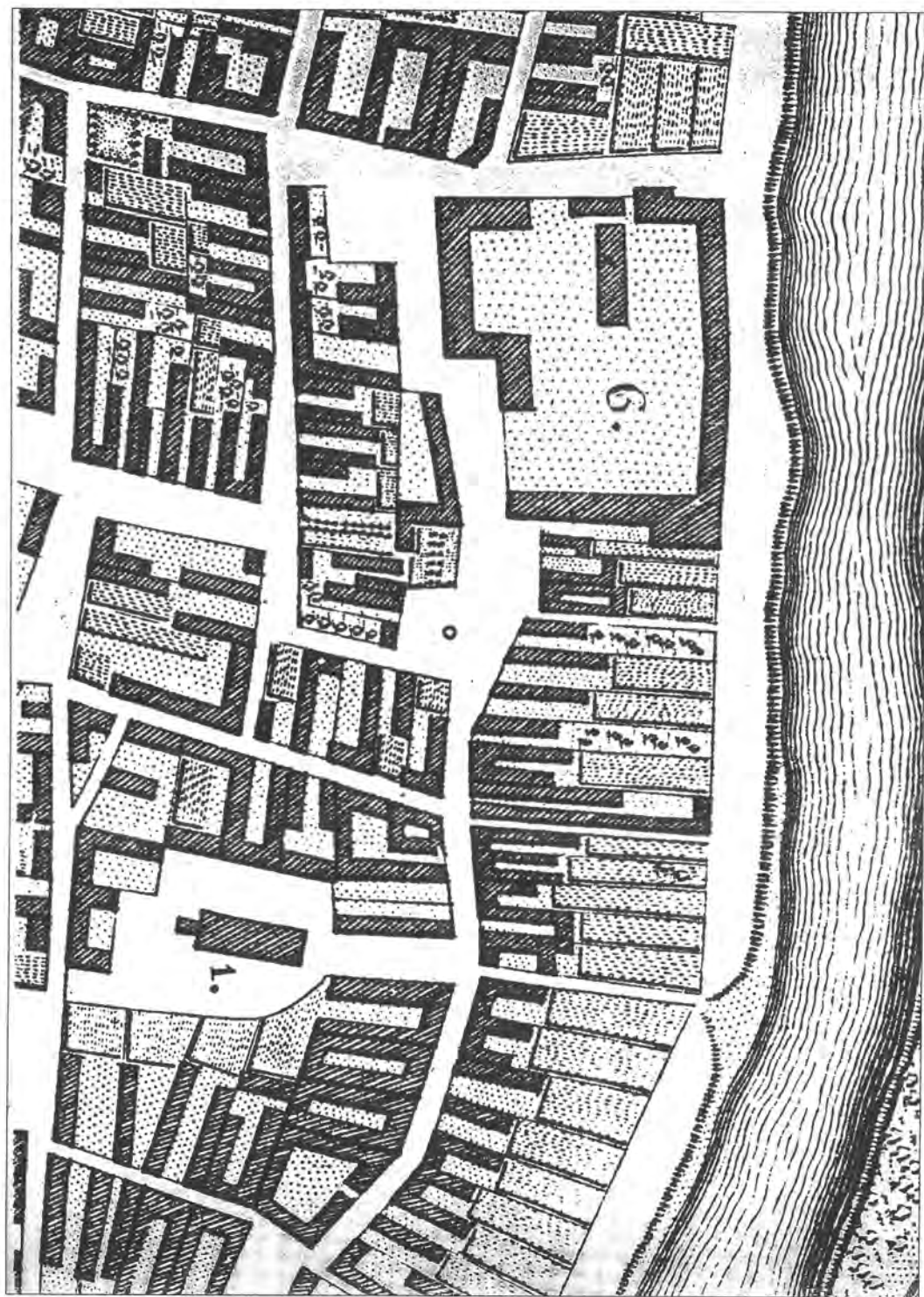
A betegséggel szemben védtelen emberek vallásos hitükben kerestek magyarázatot és vigasztalást. A járványt Isten büntetésének, annak elmúlását pedig Isten könyörületességének tekintették. Éppen ezért elhatározták, hogy egy Szentháromság-szobor (pontosabban szoborcsoport) állításával kéri bűneik bocsánatát és fejezik ki hálájukat a túlélésért.³ Ez szorosan összefüggött azzal a ténnyel, hogy az 1730-as években Óbuda lakosságának 77%-a katolikus, 12%-a református volt.

Feltehetőleg Segetta Tamás óbudai bíró (megh. 1743. augusztus 19.) irányításával (ez a feladat óhatatlanul reá hárult, hiszen a helyi plébános 1739 júniusában meghalt) öt hónap, tehát viszonylag rövid idő alatt összegyűjtötték a szoborcsoport elkészítéséhez szükséges pénzt. Egyik része özv. gróf Zichy Péternétől (?–1745), a helység földbirtokosától származott, 704 forintot az óbudai plébániatemplom építésére gyűjtött összegből vettek el, a harmadik részét valószínűleg a helyi lakosság adományaiból szedték össze.

Az alapkőletételre 1740. május 30-án került sor a Zichy-kastély délnyugati sarkától néhány méterre lévő téren.⁴ Ezt a négyzet alakú területet északról, délről és nyugatról lakótelkek, keletről a Fő utca (az akkor még idáig nyúló Lajos utca) határolta. A teret és a Duna-partot a szűk Hajós utca kötötte össze (l. 1–2. térkép).⁵ A hely kiválasztásában talán szerepet játszott, hogy a trinitáriusok első csoportja 1738 októberében (tehát a pestis kitörése előtt egy hónappal!) telepedett le a kastély közelében, s a rend tagjai azonnal bekapcsolódtak a betegek ápolásába.

A szoborcsoport a tér közepén helyezkedett el, homlokfala, azaz fő oldala kelet felé nézett. Felállításának pontos ideje vagy időtartama ismeretlen, legkorábban 1740 folyamán, de mindenesetre 1743 előtt készült. Lappangó vagy elveszett számadásai hiányában sem tervezőjét, sem szobrászt nem ismerjük. Stílusa barokk.

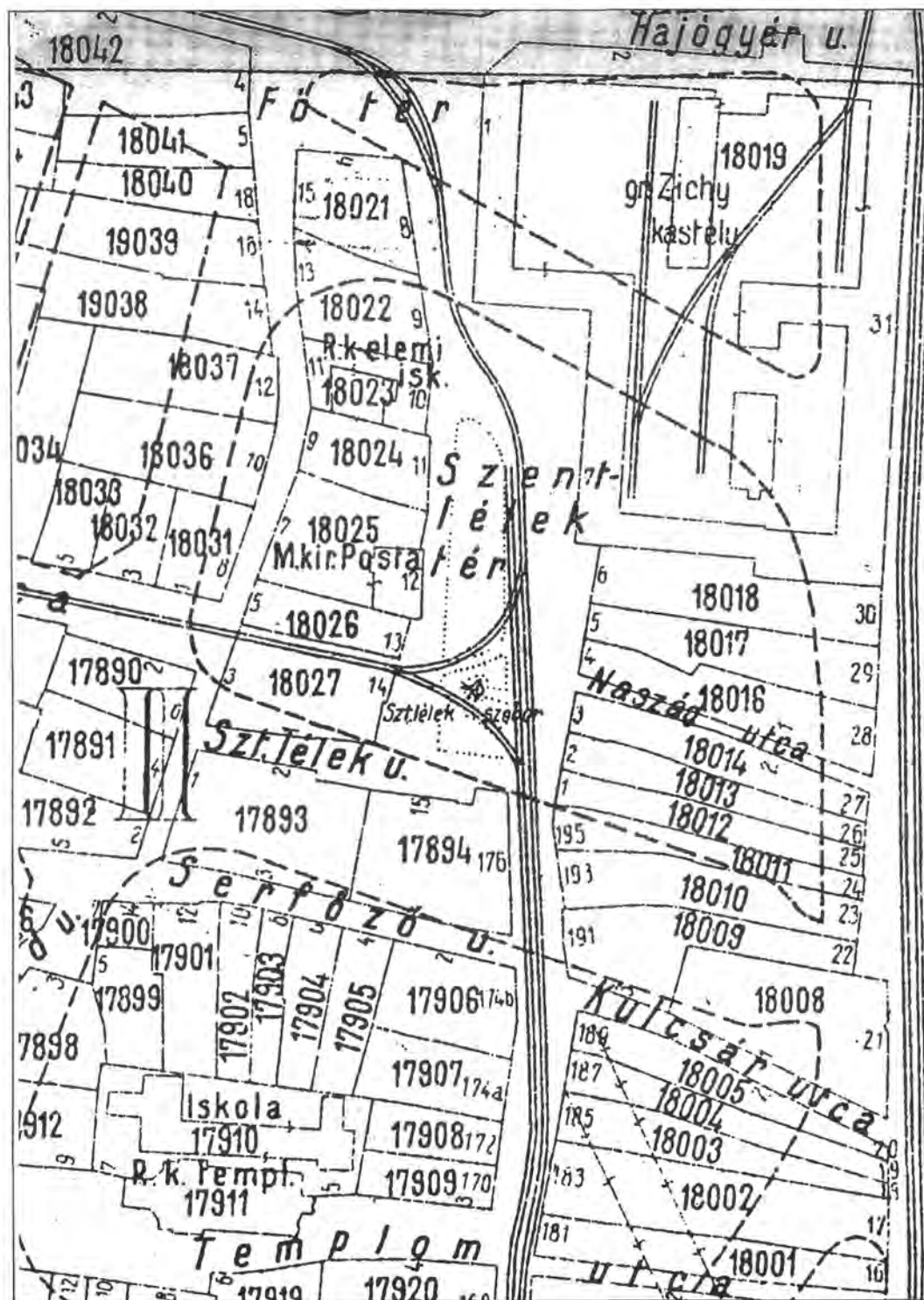
A szoborcsoportról személyes emlékeink, feljegyzéseink nincsenek, tehát nagyságát, tagolását stb., egyszóval látványát csak képek és leírások segítségével idézhetjük fel, ismerhetjük meg. Sajnos a for-

1. A szoborcsoport és környéke Lipszky János Ofen und Pest című térképén, 1810. Részlet

2. Ua. Varásdy Lipót Alt-Ofen című térképén, 1810. Részlet

Ua. Budapest székesfőváros összes területi átnézeti térképén, 1937. Részlet

rsok gyérek és mind az 1900-as évekből származnak, a XVIII–XIX. századból semmilyen anyagunk nincs. Ugyanakkor a részletes és pontos térképeken – melyek közül kettőt (1810, 1862) mi is bemutattunk – mindig szerepel e köztéri alkotás, ami legalább folyamatos létét és változatlan helyét bizonyítja.

Először és mindmáig a legrészletesebben Schmall Lajos írta le Budapest vallásos köztéri szobrairól 1900-ban készített és sajnálatos módon kéziratban maradt összefoglalásában.⁶ Az első képek – öt darab fénykép – 1911-ben jelentek meg.⁷

A Szentháromság-szoborcsoport teljes egészében homokkőből készült, kivéve a kerítést és azt a néhány vasapplikációt, melyeket minden esetben jelünk.

Az alkotás lényegét megjelenítő középső tömb vízszintes metszete, bármely magasságban, egyenlő oldalú háromszög. Az aléptítmény két részre tagolódik, melyeket párkány választ el egymástól. Az alsó rész dísztelen, sarkait vaskos voluták (csiga, illetve tekercs alakú díszítés, sarokforma) támasztják. A felső rész méreteiben némileg kisebb, ugyanakkor jóval díszesebb. A párkányra támaszkodó sarkok szintén tekercs alakú tömbök, melyek tetején egy-egy puttófej található. A felettük kihajló, akantuszlevéllel díszített konzolok három szent ember nagyságú szobrát tartják.

Ha szemből vizsgáljuk az alkotást, akkor bal oldalon Xavéri Szent Ferenc szobra (2. kép) áll. A bajuszos, szakállas alak miseruhát visel, nyakában stóla lóg, melynek mindkét végét kereszt díszíti. Behajlított jobb keze a stólán, illetve mellkasán nyugszik. Kissé felemelt és előrenyújtott bal keze vasszeszűletet tart. Feje tetején szintén vasból készült, tizenegy ágú sugárglória. Minden ág vége öt vékony ujjként nyílik szét.

Xavéri Szent Ferenc élete nincs kapcsolatban a pestissel, ő elsősorban tömeges indiai és japán hittérítése révén vált közismertté. Feltehetőleg a jezsuiták hatására terjedt el tisztelete Pest-Budán.

Jobb oldalon Borromei Szent Károly szobra (3. kép) magasodik. A szörtemen arcú férfi papi öltözetet visel. Fejét kicsit jobbra hajtja, felette a már leírt sugárglória. Nyakát egy elől csomóra kötött kötéldarab veszi körül. Mellkasa elé emelt jobb kezében keresztet tart, melynek felső része jobb vállához támaszkodik. Borromei Károly az 1576–1578 között Milánóban dühöngő „fekete halál” és éhínség idején az emberek ápolását, ételmezését szervezte. Közben könyörgő körmeneteket vezetett, vezeklése jeléül nyakába vetett kötéllal.

A harmadik sarkon Szent Flórián szobra (4. kép) áll. A bajuszos, szakállas figurán római, katonai öltözet, fején sisak, afelett pedig a korábban ismertetett sugaras glória. Az alak – kissé jobbfelé hajolva – lefelé néz a lába mellett lévő, térdmagasságú és lángoló házra, s közben egy edényből (vödörből?) vizet önt rá. Bal kezével feje fölé magasodó zászlót karol át.

Flórián római tiszt volt és a mai Ausztria területén szolgált. Keresztény hite miatt megkínózták, majd 304-ben vízbe fojtották. Olyan szentnek tartják, aki megvédi a tűztől az épületeket és a tűzzel valamilyen kapcsolatban lévő személyeket (tűzoltók, kéményseprők, kovácsok, pékek, fazekasok stb.).

A talapzat felső részének három oldalsíkján egy-egy dombormű található. A domborműveket nagyjából trapéz alakú keret szegélyezi, amely lent egyenes, kétoldalt homorú, fent enyhén domború. Legnagyobb szélessége 150, magassága 70 centiméter.

A homlokoldalon hosszú lepelbe öltözött, mezítláb nő látható, aki terméskő halmon (ágyon?) fekszik (5–6. kép). Feje Szent Ferenc, lába Szent Károly irányában helyezkedik el. Keresztbe tett alkarjai a mellén nyugszanak. Alóluk egy kereszt nyúlik felfelé, illetve a bal felkarra támaszkodva. A figura combja felett bojt lóg, ettől jobbra, a kép jobb felső sarkában kikötött függöny kettős hulláma húzódik.

A dombormű Szent Rozáliát ábrázolja, aki a XII. században remeteként élte le életét Szicíliában, s amikor 1624-ben csontjait körbevették Palermóban, az ott dúló pestisjárvány megszűnt. „Alig van történelmi hazánkban főtéri Szentháromság-szobor, amelynek mellékalakjai között, a többi barokk pestispatrónus társaságában ott ne volna Rozália reliefszerűen ábrázolt, barlangban fekvő alakja” – írja Bálint Sándor.⁸

A talapzat másik, Xavéri Szent Ferenc és Szent Flórián közötti domborművén egy férfi térdel. Valai mellett egy-egy puttófejet, előtte juhokat, azok felett három villámot kibocsátó felhőcsomót találunk.

1. A szoborcsoport északkelet felől, 1931 előtt

A szűkösségi szakirodalom egyöntetű állítása szerint itt az isteni gondviselést és irányítást szimbolizáló „Jó Pásztor” (=Krisztus) megjelenítéséről van szó. Zoltán József viszont azt állítja, hogy e reliefen Szent Vendel(in), a pásztorok védőszentje szerepel.⁹ Gyakorlatilag nem lehet eldönteni, hogy kinek van igaza, mivel nem ismerjük a készítőik tényleges szándékát, illetve a „Jó Pásztor”-ábrázolásnak többféle változata van.

A harmadik dombormű címe *A bűnbánó Dávid*. Két szélén egy-egy fa áll, közöttük oldalnézetben ábrázolt kalapos férfi ül a földön, felhúzott lábakkal. Dávid az ókori Izrael második királya volt, aki az ország irányításában és magánéletében egyaránt követett el bűnöket. Óbuda lakói az ő személyével, lelkiismeret-furdalásával kívánták jelezni, példázni saját vétkeik megbánását.

A talapzat mértani középpontjában, a szobrok szintjétől kezdődően, háromoldalú obelisz (oszlop) emelkedik. Homlokoldala előtt, a párkány szélénél egy körülbelül 20 centiméter sugarú gömb (földgömb?) található, ezen áll Szűz Mária szobra. A fej körül vasból kovácsolt, nyolc csillaggal díszített, karika alakú glória, afelett pedig – az oszlopra erősítve – korona és két puttó. Ettől eltekintve az obelisz mindhárom oldalsíkja teljesen sima, illetve díztelen, és kompozit típusú fejezet (oszlopfő) zárja le. Ezen ül az építmény nevét adó Szentháromság-szobor, amelynek értelemszerűen három része van. Szemből nézve jobb oldalon a hosszú szakállú Atya(isten) helyezkedik el, bal keze a földgolyón nyugszik. Baloldalt a Fiú (Jézus Krisztus), aki jobb kezével nagy keresztet tart. Kettejük között a Szentlelket megtestesítő, jelképező galamb. Mindhárom felett sugárglória. A Szentháromság-szobor mindegyik oldalának alsó sávját három-három (tehát összesen kilenc) puttófej díszíti.

A Szentháromság-szoborcsoport talapzata körül keskeny földszív húzódott, amit kerítés vett körül. A körülzárt terület alaprajza 60%-os körkikelyhez hasonlított, és 41 négyzetmétert foglalt el. A három sarokponton egy-egy kőposztament, azon egy-egy szobor helyezkedett el. A kerítés köríves része a homlokoldal előtt húzódott, és két oszlop tagolta három részre. Ennek középső szakasza kétszárnyú ajtóként funkcionált. A jobb és bal oldali szobortól V alakban hátrafelé futó kerítés felezőpontjában egy-egy oszlop állt. A szobrok alatti kötőbökök négyzetesek, a kaput és a kerítésrácsot stabilizáló kőoszlopok hengerek voltak. Ez utóbbiak tetejét négyzetes kőlap és -golyó zárta le. A kerítést alkotó függőleges, lándzsavégű vasrudak velük azonos, körülbelül 170 centiméteres magasságban végződtek.

A szobrokat megint szemközti pozícióból vesszük sorra. A bal oldali alkotás egy meztelen férfi, akinek csak az ágyékát fedi valamilyen rongydarab (7. kép). Háta mögött Y alakú, csonka fatörzs, ehhez kötötték ki a lábát, két ágához a két kezét. Bal combjából, hasából, melléből vas nyílvevesszők állnak ki. Feje felett sugárglória. Ő (Szent) Sebestyén, aki a III. században a római hadseregben szolgált. Keresztény hite miatt a császár halálra ítélte, de a testébe lőtt nyilak nem ölték meg. Sebeiből felépült, de másodszorra már nem kerülhette el a vértanúságot. A középkortól kezdve őt jelenítették meg leggyakrabban a pestissel kapcsolatban.¹⁰

A kerítés jobb oldali sarkán Szent Rókus szobra áll (8. kép). A szakállas férfi vállgalléros, hosszú köpenyt visel, hátul a nyakában, a tarkóját takarva széles karimájú kalap lóg. Feje felett sugárglória. Bal alkarját felemeli, jobb kezével felhúzza ruháját a bal lábáról és mutatóujjával a combján lévő sebre mutat. Jobb lába mellett kutya ül.

Rókus a XIV. században élt. Római zarándoklata során számos pestises beteget ápolt, és közben maga is megkapta a szörnyű kórt. Egy erdei kunyhóba húzódva várta a halált. Ekkor egy kutya talált rá, majd hordott neki élelmet, végül elvezette hozzá a gazdáját, aki aztán meggyógyította. Ezután visszatért szülővárosába, ahol kémkedés gyanújával börtönbe vetették. Öt évvel később itt halt meg. Holtteste mellett táblát találtak a következő, isteni kinyilatkoztatásnak tekintett szöveggel: „Akik pestisben megbetegednek és Rókushoz folyamodnak, meggyógyulnak.” Kézenfekvő tehát, hogy Rókus már a XV. századtól a fertőző betegségeken szenvedők és az orvosok védőszentje lett. Kultusza hazánkban viszonylag későn, csak a XVIII. század elején terjedt el.¹¹

A harmadik, azaz hátsó sarkon ugyancsak egy szakállas férfialak helyezkedik el (9. kép). Hosszú ruhát, köpenyt és váll-leplet visel. Jobb kezét kérően előrenyújtja, bal kezében nyitott könyvet tart. Jobb

2. Xavéri Szent Ferenc. Erdélyi Mór felv. 1934 előtt

3. Borromei Szent Károly. Erdélyi Mór felv. 1934 előtt.

4. Szent Flórián. Erdélyi Mór felv. 1934 előtt

5. A talapzat homlokoldala, 1931 előtt

6. A talapzat homlokoldala, 1931 után

7. Szent Sebestyén. Erdélyi Mór felv. 1934 előtt

8. Szent Rókus. Erdélyi Mór felv. 1934 előtt

9. Valois Szent Félix

centiméterrel nagyobb. Az általunk kiszámított, valószínű értékeket a 2. számú rajzon tüntetjük fel.

Állagmegóváról nincs tudomásunk vagy bizonyítékunk, de mivel a fényképeken javítások, megerősítések nyomai láthatók, ezek alkalomszerű karbantartásra engednek következtetni. Kivétel egyetlen eset, amiről az a majdnem négyzetes kőtábla tudósít, melyet 1931-ben, a talapzat homlokfalának közepébe, viszonylag közel a talajszinhez helyeztek el (6. kép), a következő szöveggel:

Hálából
aranymiséje emlékére
renováltatta
SAGMÜLLER JÓZSEF
praelatus apát-plébános
1931

(Sagmüller József 1903–1936 között teljesített szolgálatot az óbudai Szent Péter és Pál Főplébánián.)

Az Árpád híd építése 1939-ben kezdődött és a Kulcsár utca–Szentlélek tér–Tavaszi utca vonalában haladt. A Szentlélek utca déli oldalának lebontása kitágította a Szentlélek teret, de magát a szobrot semmi nem veszélyeztette. 1943-ban, a háború miatt, a munkálatok megszakadtak.

A szoborcsoport 1945 elején, az utcai harcok következtében szenvedte el a legnagyobb mértékű károsodást. Megsemmisült vagy eltűnt a kerítés délkeleti sarkán álló Szent Sebestyén-szobor. Megsérült a

lábánál két összeölelkező gyermek figurája látható. Feje felett a szokásos sugárglória.

A szobor Valois Szent Félixet,¹² a trinitárius rend egyik alapítóját (XII. század) ábrázolja. Egészen bizonyos, hogy szerzeteseik járvány idején végzett munkája, illetve óbudai megtelepedésük miatt esett rá a választás.

Részben ide kapcsolódóan kell megjegyeznünk, hogy Valois szent Félix kivételével az összes többi szentet gyakran jelenítették meg a barokk művészetek. Tehát az óbudai Szentháromság-szoborcsoport témaválasztás szempontjából (is) teljes mértékben beleilleszkedett a kor gyakorlatába, megfelelt a kor divatjának.

Meglehetősen problematikus a szobrok, posztamensek, kerítés, alépítmény, obeliszk magasságának meghatározása. A korábban felsorolt források közül kizárólag Schmall ad ilyen adatokat. Természetesen a mérés módját, körülményeit nem ismerjük, de gyaníthatóan valahol itt kell keresni annak okát, hogy a Budapesti Történeti Múzeumba ötvennyolc évvel később bekerült szobrok magassága 20-40

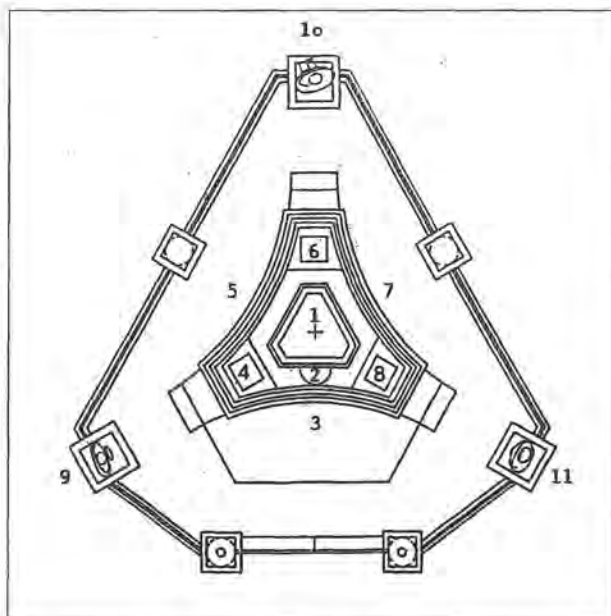
Xavéri Szent Ferenc alatti konzol tekercsszerű vége, a középső obeliszkszlopfeje, letört a Szűz Mária feletti korona fele, elgörbült a csúcson lévő kereszt teteje. 1948-ban folytatódott az Árpád híd építése, majd 1950. november 7-én megnyitották a forgalom előtt. A hídfő környékének rendezésére nem került sor, ennek köszönhetően a Szentháromság-szoborcsoport továbbra is háborítatlanul állt a híd lejáratainak északi oldala mellett. A szakirodalomban olvasható téves datálásokkal (1940-es évek, 1950 stb.) ellentétben valójában 1956-ban bontották le, mégpedig teljesen indokolatlanul. A hét szobor és a szétszedett kerítés, talpazat és oszlop darabjai a közeli Zichy-kastély udvarába kerültek, és ettől kezdve ott heverték gazdátlanul.

Bontási jegyzőkönyv vagy valamiféle más dokumentáció nem készült, mert egyrészt ez akkor nem volt kötelező, másrészt nem volt hivatalos szerv, amely az ilyen jellegű munkákat felügyelte volna. A Budapesti Műemléki Felügyelőség csak egy évvel később, 1957-ben alakult meg.

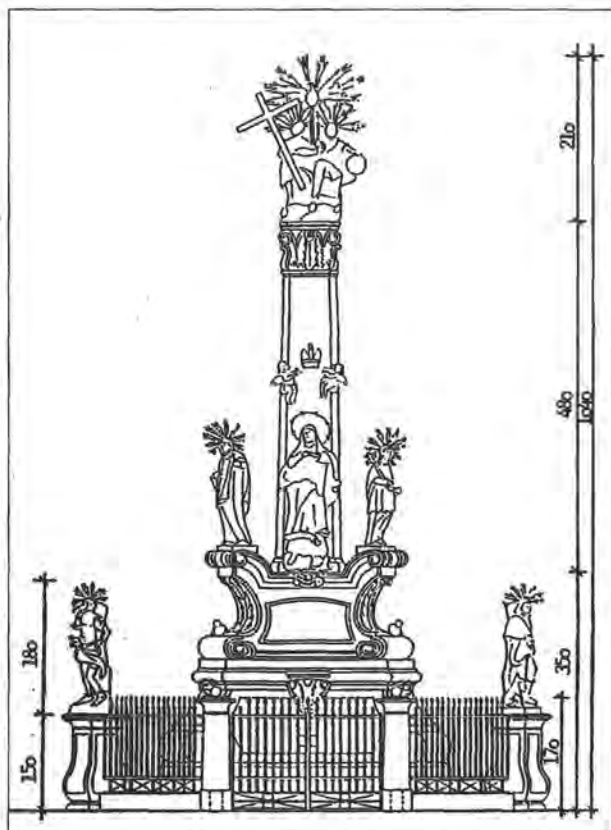
1959-ben a szobrok a Budapesti Történeti Múzeum újkori osztályára, a Kiscelli Múzeumba kerültek. A bontott köveket az évek során ismeretlen személyek lassan széthordták a Zichy kastély kerítetlen udvaráról. A III. kerületi tanács közreműködésével egyes darabok a csillaghegyi Fodros utcai általános iskola udvarán kerültek beépítésre.

A szobrok és domborművek elhelyezkedése.
Silvester Csaba rajzai

1. Szentháromság
2. Szűz Mária
3. Szent Rozália (dombormű)
4. Xavéri Szent Ferenc
5. József (dombormű)
6. Szent Flórián
7. A bűnbánó Dávid (dombormű)
8. Borromei Károly
9. Szent Sebestyén
10. Valois Szent Félix
11. Szent Rókus

A Szentháromság-szoborcsoport rekonstruált magassága, centiméterben.

JEGYZETEK

1. 59.58.1–59.58.7 leltári számokon
2. A járvány leírása GÁL tanulmányán (34–35.) alapszik.
3. A szakirodalomban a „pestisoszlop” és „fogadalmi emlék” megnevezés is előfordul. GERŐ László: Magyar műemléki ABC. Bp., 1984. 178.
4. Ma ez a hely nagyjából a Szentlélek tér déli oldalán lévő járda, gyalogátkelő és a délnyugati épületsarok (12. sz.) közötti szakaszának felezőpontja.

5. Az említett közterületek nevei:

?	–	1874. dec. 17.	Szentháromság tér
1875	–	1953(?)	Szentlélek tér
1953(?)	–	1990	Korvin Ottó tér
1990	–		Szentlélek tér

?	–	1875	Fő utca
1875	–	1878	Felső Fő ut(ca)
1879	–		Szentlélek tér

?	–	1875	Hajós utca/Halász utca
1875	–	1939(?)	Naszád utca

6. SCHMALL, 208–211.
7. PETRIK, 60–64.
8. BÁLINT, 241.
9. ZOLTÁN, 62.
10. BÁLINT, 228–229.
11. I. m. 230–231.
12. Egyes szerzők a „Fülöp” nevet használják, ami téves magyar fordítás.
Köszönjük Silvester Csaba építésznek (BUVÁTI Rt.), hogy rajzait felhasználhattuk.

IRODALOM

- BÁLINT Sándor: Adalékok a hajdani pestisjárványok magyarországi hiedelemvilágához. In: Népi gyógyítás Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények 7–8. Bp., 1975. 225–243.
- FALLENBÜCHL Ferenc: A rabváltó trinitárius szerzetesek Magyarországon. Bp., 1940. 179
- FEJES György: Az óbudai barokk Szentháromság-szobor. Budai Krónika, 1942. 38. sz. 1–2.
- GÁL Éva Óbuda 1541–1848. In: Tanulmányok Óbuda történetéből III. (Szerk.: KABA M.–KECSKÉS J.) Bp., 1990. 1–94.
- HAAG, Herbert: Bibliai lexikon. Bp., 1989. 985. Budapest Műemlékei II. Bp., 1962. 735
- A keresztény művészet lexikona (Szerk.: SEIBERT, Jutta) Bp., 1989. 329
- LIBER Endre: Budapest szobrai és emléktáblái. Bp., 1934. 495
- Óbuda évszázadai (Szerk.: KISS Cs.–MOCSY F.) Bp., 1995. 592
- PETRIK Albert: A régi Buda-Pest építőművészete II. Bp., 1911. 103
- SCHMALL Lajos: Budapest közterein álló vallásos jellegű szobrok leírása és története (kézirat) Bp., 1900. 213
- SCHMALL Lajos: Buda-Pest utcái és terei. Bp., 1906. 129
- SCHOEN Arnold: Óbuda múltjából. Bp., 1935. 64
- Szentek lexikona. Bp., 1994. 415
- VOIT Pál: A barokk Magyarországon. Bp., 1970. 202
- WHITE, E. Kristin: Szentek kislexikona. Bp., 1993. 271.
- ZAKARIÁS G. Sándor: Budapest, Bp., 1961. 237.
- ZOLTÁN József: A barokk Pest-Buda élete. Bp., 1963. 367.

DIE HEILIGE DREIFALTIGKEITSSTATUE IN ÓBUDA-BUDAPEST

ZUSAMMENFASSUNG

Am Ende des 17. und am Anfang des 18. Jahrhunderts wurden nach den wütenden Pestepidemien im ganzen Land mehrere Heilige Dreifaltigkeitsstatuengruppen, meistens auf den Hauptplätzen der Ortschaften, errichtet. Eine dieser Barockstatuen wurde auf dem Heiligen Geistplatz am Brückenkopf der heutigen Árpádenbrücke von den Einwohnern aus Altöfen (Óbuda) aufgestellt.

Das Werk hat den Grundriß eines gleichseitigen Dreiecks, bestehend aus einem Block in der Mitte, dem Erdstreifen ringherum und dem angrenzenden Zaun. Der untere Teil des zentralen Blocks war ein dicker Sockel, dessen drei Ecken von je einer Statue geschmückt wurden. Aus deren Ebene hob sich als eine senkrechte Axe der dreiseitige Obelisk, an dessen Vorderseite, die Heilige Jungfrau und an der Spitze die Heilige Dreifaltigkeitsstatue stand. An den drei Ecken des Zaunes standen auch Statuen. Das ganze erstreckte sich auf einer Fläche eines Viertelkreises.

Im Zweiten Weltkrieg erlitt die Statuengruppe starke Schäden. Die Heilige ist Sebastienstatue am Zaun ging, verloren. 1956 wurde die ganze Gruppe aus unbekannten Gründen abgerissen. Obwohl sieben Statuen in die Sammlung des Museums der Stadt Budapest (Schloßmuseum Kiscell) gelangten, wurden sie die kunsthistorischen Forschung total vergessen.

PETŐ MÁRIA
DOMENICO SESTINI
MÁSODIK MAGYARORSZÁGI UTAZÁSA

Az olasz tudós és utazó első magyarországi útjáról e kiadvány előző számában (TBM XXV.) már megjelent egy ismertetés, mely kiemelten foglalkozott Sestini 1780 nyarán tett pest-budai látogatásával.¹ Életrajzírója, Tullio Monaldi közlése szerint² – és maga a szerző is több ízben említi –, hogy Bécsből Konstantinápolyba történő visszatéréséről is készült egy útinapló *Descrizione del viaggio fatto da Vienna per il Danubio insino a Rusciuk, e di là per terra insino a Varna, dove il Mar-Nero mi resi a Costantinopoli* (Berlin, 1807. 74.) címmel. Nemrégiben sikerült hozzájutni ehhez a munkához, amely a magyar kutatásban eddig teljesen ismeretlen volt. Talán azért nem merült fel a visszatérésről szóló napló létezése az utazásával foglalkozó kutatók gondolatában, mert Sestini a nálunk legismertebb munkájában, a *Viaggio curioso-scientifico-antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria fino a Vienna* című könyvében közöl egy írást *Itinerario per guida dei viaggiatori, che vaghi sono di far viaggio per alcune parti dell' Ungheria e della Transilvania* címmel, s minthogy Pozsonytól Nagyszebenig közli az adatokat, úgy tűnhetett, mintha ez a visszautazásról szólna. Időközben sikerült azonosítani ennek a műnek a forrását, ez pedig nem más, mint Johann Lehmann: *Reise von Pressburg nach Hermannstadt* (Leipzig, 1785) című könyvének olaszra fordított, kivonatos változata. Sestini Itineráriójában semmiféle utalás nem található arra vonatkozóan, hogy a szöveget mástól vette át, úgy tűnik, hogy abban a korban a szerzői jogot még nem vették olyan komolyan, mint manapság. Az átvétel ténye akkor derült ki, amikor Sestini bibliográfiáját,³ melyet a *Viaggio curioso...* könyvéhez mellékelte, átnéztük és ellenőriztük. Különös módon a szerző korábban, 1807-ben jelentette meg a visszatéréséről írott naplóját, míg az odavezető útról készített csak az utazás után 35 évvel később, 1815-ben. A késedelemre talán személyes okok vezették. 1778-ban érkezett Konstantinápolyba,⁴ és itt ismerkedett meg Sir Robert Ainslye-vel, a Portához kirendelt brit követtel, akivel barátságot kötött, és aki megbízta azzal, hogy éremgyűjteményét gyarapítsa és rendezze. E célból több utazást tett az akkori török birodalom területén, érmekeket vásárolt, melyeket a követ gyűjteményében helyezett el. Egy rövid ideig Bukarestben tartózkodott Ypsilanti fejedelem udvaránál az olasz levelezés titkárának minőségében, de mivel akkori megbízatásával nem volt elégedett,⁵ továbbutazott Bécsbe, hogy ott numizmatikai tanulmányokat folytasson. Sestini 1780. július 16-tól augusztus 25-ig tartózkodott Bécsben, ahol ismeretséget kötött a kor neves numizmatikusaival, majd innen tért vissza Konstantinápolyba, hogy eleget tegyen mecénása megbízásának, azaz hogy feldolgozza és publikálja az éremgyűjteményét. Feladatát elvégezte, és 4 vaskos kötetben jelentette meg ezt a munkát 1789–90 között.⁶

Időközben, 16 évi barátság után, kapcsolata megromlott a brit követtel, s ez a körülmény nagyon bántotta szerzőnket. Az 1815-ben megjelent *Viaggio curioso...* című munkájának ógörög nyelvű mottója – „Sokan, akik barátoknak látszanak, nem azok, akik meg nem látszanak, azok. A bölcs dolga tehát, hogy mindegyiküket megismerje. Őrizkedj azok barátságától, akiknek a szándéka kétes.”⁷ – minden valószínűség szerint Ainslye-re vonatkozik. 1792-től nem is tért többé vissza Konstantinápolyba.

A *Viaggio curioso...* befejező sorai bécsi megérkezését, szálláskeresését idézik fel, a második napló pedig a visszatérés, az elutazás megszervezésével kezdődik. A Bécsben eltöltött másfél hónapról Sestini sem itt, sem máshol nem számolt be.

Második, Magyarországon keresztül vezető útját szerzőnk vízi úton, a Dunán hajózva szándékozott

megtenni. 1780. augusztus 25-én akart Bécsből elindulni, ezért már az előző napon a hajóra hordatta poggyászát.

Az indulás délután 5 órára volt kitűzve, s mivel Sestini nem akarta elvesztegetni az egész délelőttjét, 11 óra felé elment a jezsuita kollégiumba, hogy részt vegyen azon a természettudományi előadáson, amelyet Well professzor tartott azokról az állatokról és ritka madarokról, melyek példányait kitömve őrzik e kollégium szertárában.

A gyűjtemény igen gazdag volt annak ellenére, hogy csak négy év telt el az alapítása óta. Mikor itt végzett, már délután 2 óra múlt, és hajóra kellett szállnia. Az erős szél miatt azonban a hajómester nem tudta vállalni az indulást, csak a következő nap reggelére. Sestini nem akarta kihasználatlanul tölteni a délutánt, ezért elment a botanikus kertbe, ahol Jaquin úr igen szívélyesen fogadta. Szerzőnk itt dr. Ingenhousszal is találkozott. Sestini megemlíti lábjegyzetében, hogy mindhárom professzor, akikkel Bécsben megismerkedett, már meghalt, mire útinaplóját publikálta.

Augusztus 26-án, szombaton a szél már elállt, és reggel 5 órakor végre elindultak. A hajó farakományt szállított, melynek felügyelője vagy felvásárlója („fattore”) Mustafa-Agà janicsár volt. Az efféle bárkák Ratisbonából (Regensburg) jöttek, és Belgrádig hajóztak, megrakva üvegáruval és csecsebecsével. Az ő bárkájuk hosszú és lapos volt, közepén egy fedett kis bódéval. Mustafa-Agà-t kikísérték bécsi török barátai, jó utat kívántak neki, miközben Mohamed zöld zászlaját lenggették.

A hajó úgy nézett ki, mint Noé bárkája, s mintha Bábel tornyában lettek volna, az utazóközönség annyiféle nyelven beszélt. Törökök, görögök, örmények, zsidók, szerbek, oláhok, németek, morvák, csehek, magyarok – és az egyetlen olasz, Sestini – utaztak a hajón. Azok az emberek, akik faárut szállítottak, nem fizettek semmit, de evezniük kellett az úton. Szerzőnk, aki a török portai követek módjára öltözködött („vestito alla tartara”), és ismerte a török nyelvet, megegyezett Mustafa-Agà-val, a jó muzulmánal – akivel együtt pipázott, evett-ivott, kávézott –, hogy 10 piaszter fejében gondoskodik ellátásáról egészen Belgrádig.

Reggel fél hatkor elhagyták Bécset, látták Leopold-Stadt szigetét, Neubreit új bástyáját, ahol éppen tűzségi gyakorlatot tartottak. Majd Petronell és Deutschaltenburg következett, azután Hainburg, és egy óra múlva balról megpillantották a Morava folyót, amely elválasztja Magyarországot Moráviától. Ott, ahol a Morava a Dunába ömlik, Dévény vára látszik, teljesen romba dőlve. A település a Pálffy grófok birtoka volt, a környéken szőlőt műveltek. Lent a Dunánál németek és osztrákok éltek, templomuk és parókiajuk is volt. Itt ki kellett kötniük, mivel itt volt a vám, ez öt óra hosszáig vette igénybe őket, ezután 7 órakor érték el Pozsonyt. Itt kikötöttek, másnap reggel, jó korán Sestini elment a várba. Mint megállapítja ez egy kvarchegység tetején áll és tetszetős szőlők veszik körül. Kis dombok követik, amelyek a Kárpátok hegláncához tartoznak. A vár Albert herceg és felesége, Krisztina székhelye és itt őrzik a magyar Szentkoronát és az uralkodói jogart. Sestini nagyon szerette volna megtekinteni ezeket, de mivel őrszem vigyázta, nem láthatott semmit, csak az előszobáig jutott el. Pozsony vára – mint írja – méltó az utazók figyelmére, középületek és templomok díszítik, sőt még palotái is vannak, köztük Batthyány kardinálisnak, a város érsekének pompás palotája. Ami a szórakozásokat illeti, szerzőnk megemlíti a nemzeti színházat és a minden vasárnap megrendezésre kerülő bikaheccet, de ez nem olyan híres, mint a spanyoloké. A dunai átkelésre egy jól megépített repülőhíd szolgál, ezen a város lakóinak szabad az átkelés, az idegenek egy csekély összeget fizetnek. Másnap reggel 6 órakor hagyták el a várost, majd a jobb parton megpillantottak egy falut, Halburgot.

A hajót német emberek kormányozták, s ezek tapasztalatlansága miatt zátonyra futottak a Csallóköz egy helyén, Vajka közelében. Ez a falu a bal parton fekszik, egy német mérföldre Somorjától. Aztán jött egy magyar paraszt kis csónakján, aki azt állította, hogy rossz navigáció miatt feneklették meg, és nagyon nehéz lesz lejönni a zátonyról, de egy hajós Sestiniék közül durván elzavarta. Ekkora sértést egy magyar egy némettől nem viselhetett el, mivel e körzet magyarjai szabadok voltak, vámot sem fizettek. A németek pedig, akik a hajót vezették, kiszállítottak minden utast kötelet húzni, hogy megmozduljon a bárka, de minden igyekezet hiábavaló volt. Vissza kellett menni azokhoz a magyarokhoz, akik a szige-

ten csépeltek, de ők a társukat ért sérelem miatt nem akartak segíteni, sőt még azokat is lebeszélték, akik hajlottak volna erre. A bécsi hajó kormányosai arra gondoltak, hogy némi borral vagy sörrel a magyarok megvigasztalódnak, ám ennek az ötletnek sem a rakomány török gazdái, sem a társaság nem örvendezett. Azt gondolták, hogy ily módon megnyugtathatják a magyarokat, de azok, akik a leginkább gúnyolódtak rajtuk, nem tágítottak elhatározásuktól, hogy mindaddig mozdulatlanul hagyják őket, amíg a hajósok nem találják meg a fizetés módját, sőt azzal fenyegetőztek, elvágják a hajókötelet, hogy teljesen összetörjön a hajó.

Közben beesteledett, és már senki sem gondolt a parasztok fenyegetésére, sőt a hajósok a szokásosnál is többet ittak, minek következtében elaludtak, s a hajókötelet az ígéret és a fenyegetés szerint a parasztok valóban elvágták. Mikor Mehemed Agà, az utazásban részt vevő másik janicsár ezt megtudta, négy vagy öt lövést adott le a hajóról, anélkül hogy bárkit is megsebesített volna. Ezután kardot ragadott és a szárazföldre lépett, hogy bosszút álljon azon, aki elvágta a hajókötelet, mire a parasztok meg akarták kötözni és bíróság elé hurcolni, de Mehemed kiszabadította magát ezeknek a „mirmidonoknak” a kezéből. Ekkor Sestini megtalálta azt a két török kardot, melyet Konstantinápolyból hozott magával, amikor a Havasalföldre utazott, egy zsidó megragadta az egyiket, szerzőnknek meg odaszólt, hogy fogja a másikat és kövesse őt a szárazföldre. Sestini azonban meggondolta a dolgot, nem szállt ki a hajóról, és nyugodt szemlélője maradt az izraelita vitézségének. Szerzőnk nem tűnt túl bátornak ebben az incidensben, de végül is nem volt rá szükség, a parasztok visszahúzódtak kunyhóikba. Éjszakára őrseget állítottak a hajón, nehogy a sértettek visszajöjjenek és felgyújtsák a bárkát. Másnap reggel a hajómester néhány forintnyi fizetség ellenében csigát hozatott a parasztokkal, s ezzel lehúzták a hajót a zátonyról. Időközben értesítették a vajkai bíróságot, s a bíró meg is érkezett a helyszínre. Miután meghallgatta a feleket, Sestini az igazságtétel érdekében latinul közbeszólt, amire a bíró dühös szemmel így válaszolt neki: „Tace, quia leges nostras ignoras!” Végül is az arany csengése simította el az ügyet, a lövöldöző törökök 25 forintba büntették meg. Miközben a veszekedés folyt, Sestini inkább a szigeten sétálgatott, megfigyelte az itteni növényvilágot, elbeszélgetett egy asszonnyal, aki Polygonum avicularét (porcsinfű, madárkeserűfű) gyűjtött, és szerzőnk kérdésére azt a választ adta, hogy aranyér gyógyítására főzetet készít belőle.

Talán túl hosszadalmasan időztünk ezeknél a látszólag jelentéktelen eseményeknél, de ezek azok, melyek élővé teszik az olasz utazó naplóját. Előtte és utána többen is megtették a dunai hajóutat, az egyes városok leírása természetszerűleg hasonló, ezért lehet fontos az egyéni élmények közreadása, melyek egyúttal a XVIII. század végének közlekedési viszonyaira is kellőképpen rávilágítanak.

A szigetközi települések elhagyása után, augusztus 30-án Gönyűnél szálltak ki pihenni, az ottani postaállomáson ebédelték meg. Ezután Neszmély irányába haladtak, és estefelé Komáromba érkeztek. Komárom tekintélyes várral bíró település, de a várba nem engedtek belépni sem törököt, sem zsidót, sem külföldit, így hát Sestini sem igen pályázhatott erre törökös öltözéke miatt. Mindemellett nagyon szeretne volna meglekinteni, ezért közölte a várnaggyal, hogy ő egyszerű utazó, és nem a ruha teszi az embert, („l'abito non fa il monaco” – a közmondás olasz megfelelője). Végül is a parancsnok megengedte neki, hogy belépjen, sőt még azt is, hogy lemásoljon két római kori feliratot, melyek az erődben voltak elhelyezve.⁸

Neszmély, Almás, Süttő után – ez utóbbinál megemlíti a vörösmárvány bányát – megérkeznek Esztergomba. A város nevezetességeit leírva ugyan nem derül ki, hogy itt kiszálltak-e, vagy Sestini más forrásokból merítve mondja-e el a tudnivalókat. Ezután egy magas várat pillantanak meg, „illír nyelven” Visegrádot. Szerzőnk tud az itteni királyok találkozójáról, Salamon fogságáról, Mátyás palotájáról, valamint arról, hogy a magyar koronát sokáig őrizték a várban. Visegrád lakossága inkább német, mint magyar, s szőlőműveléssel foglalkoznak. Mielőtt Vácot elérték volna, még látták a Szentendrei-szigetet, s Sestini megjegyzi, hogy Óbuda és Újbuda között is van egy erdős sziget, a „Hasen-Insel”, a Nyulak szigete, azaz a Margitsziget. Vácott vendéglőbe is betérnek. Szerzőnk megemlékezik arról, hogy járt már itt első magyarországi útja során, s hogy addig nem beszél róla, amíg ezt az első útját nem publikálta.

Szeptember 1-jén, pénteken reggel 8 órakor érkeztek meg Pestre, a hajóhidat nyitva találták, így a hajójuk könnyen haladhatott, és kiköthettek a meder kavicsos árterületén. Szokás szerint Pesten új hajóra kellett szállniuk – új hajómestert is kaptak –, s ezzel haladtak aztán tovább Zimonyig. Sestini kihasználta a rövid pesti tartózkodás idejét, újra meglátogatta a piaristák kollégiumát, az ottani professzorokat, barátait. Ott maradt ebédre, megismerkedett Orotz Zsigmond tartományfőnökkel, egy magas termetű és előrehaladott korú emberrel, aki elmondta neki, hogy járt már Firenzében, mire Sestini közölte vele, hogy jól emlékszik rá, ekkor ugyanis ő a retorikai iskolában éppen vizsgáit tette le. Ennek a páter nagyon megörült.

Ebéd után Sestini átment Budára, hogy Piller professzorral találkozzék s megtekintse a természettudományi gyűjtemény új szerzeményeit. Piller atya említette neki az éppen itt tartózkodó Luigi Lambertenghi urat, akit szerzőnk látott Bécsben, de akkor nem tudott beszélni vele. Lambertenghi a bécsi, itáliai ügyosztály titkára volt, művelt ember, aki érdeklődött a művészetek, a tudomány és az új felfedezések iránt. Szombat reggel fogadta Sestinit, és hosszan elbeszélgetett vele különböző törökországi témákról, melyekben szerzőnk szerint igen tájékozott volt. Majd a délelőtti hátralevő idejét ismét a piaristáknál töltötte, ebéd után pedig átment a budai egyetemre. Délután az itteni piactéren dinnyeárusokat látott, akik kocsikról árulták a gyümölcsöt.

Sestini tudomást szerzett arról, hogy Bécs hercegeirseke, Migazzi kardinális Pesten tartózkodik, ezért szeptember 3-án, vasárnap reggel elment hozzá tiszteletét tenni. Már ismerték egymást Vácról,⁹ de Migazzi nem tudta őt fogadni ebben az órában, ezért szerzőnk átment Budára, hogy Makó professzorral, a nagy matematikussal találkozzék. Miután innen visszatért a hajóhoz, a kardinális inasa várt rá, aki meghívta őminenciájához ebédre. Mivel Sestini nem tudta, hogy török kísérfője útra akar-e kelni vagy sem, sajnálattal közölte – és bocsánatot kért Migazzitól –, hogy nem tud tovább maradni, így nem fogadhatja el a meghívást. Sajnos azonban ellenszél támadt, így az indulásuk másnapra halasztódott, aminek szerzőnk nem örült, ugyanis éppen ramasan ideje lévén, török barátja semmi ételt nem készített a számára, s mivel Sestini már elvesztegette az ebédet, nagyon várta az estét. Vacsorára egy török kereskedőhöz, Mahmud-Agá-hoz voltak hivatalosak, aki már Pesten telepedett meg, és aki az egész elvesztegetett nap után felfrissítette őket. Másnap reggel fél hatkor új hajóra szálltak, és elhagyták Pestet. Balról haladtak el a Csepel-sziget mellett. Sestini megállapítása szerint hossza 7, szélessége 1, területe 15 mérföld, tudomása szerint 9 falut foglal magába, bővelkedik szőlőkben, gyümölcsösökben és legelőkben. Jobbra elhagyták a Szent Gellért-hegyet és a róla elnevezett fürdőt. Budától 1 mérföld távolságra megpillantották Promontor falut, amely a Duna melléki kis dombokon helyezkedik el, körös-körül szőlőskertekkel, majd Eugeniusberget (Budajenő) és itt-ott elszórva parasztházakat láttak.

A Dunán gabonaőrő vízimalmok dolgoztak. Hamzsabég, Pátka és egy nyomorúságos, szakadár görög falu, majd Ercsi következett, ahol postaállomás található. Egy órával később elérték Pentelét. Másnap reggel elhaladtak Földvár falu (vagy kisváros) mellett, itt söraktár, postaállomás és katolikus parókia volt található. A Duna vizének egyik nevezetes haláról, a tokhalról is említést tesz Sestini. Tovább hajózva látták Paks, majd Tolna városát. Erről utazóink néhány történeti adatot is fontosnak lát megemlíteni. Eszerint a várost 1599-ben a törökök csaknem teljesen felégették, majd 1602-ben a hajdúk foglalták el. 1687-ben itt állomásozott a császári hadsereg útban Eszék felé. 1780-ban Festetich Pál gróf birtokában volt, és egy virágzó és javakban bővelkedő hely lett.

Szeptember 7-én este egy Kis-Bajának nevezett helyen álltak meg, ez a Duna bal partján fekszik, itt csak egy nyomorúságos kocsmát találtak. Másnap reggel megpillantották Baját, elhaladtak Batta alatt, látták a Sárvíz nevű kis folyót. Elérkeztek Szekcsőhöz (Dunaszekcső) – szerzőnk ezt is siralmas helynek látta –, a települést magyarok, németek, rácok lakták. Szeptember 8-án kora délután már Mohácsnál jártak. Sestini ismeri a mohácsi csata eseményeit, beszél II. Lajos haláláról, akit a lova menekülés közben levetett, és ő maga a Carasso-(Csele)-patakba esvén megfulladt.

Mohácson egy kicsit megpihentek, majd Battina falu után Monostorban megálltak, ahol nagy nehezen sikerült egy kis bort szerezniük. Meglehetősen eseménytelenül telt a hajó útja, olyan kisebb dolgok-

tól eltekintve, mint egy pelikán elfogása és elfogyasztása, vagy részegen, medve módra táncoló helybeliek látványa. A magyar határt Újvidéknél érték el, ahol a vízum elkészítése miatt 3 óra hosszaiig kellett tartózkodniuk. Az al-dunai városoknál lezajlott háborús eseményekről szerzőnknek tudomása volt, ezeket pontosan leírja, így többek közt az 1699-es karlócai békekötést is

Szeptember 14-én, Zimonymál Mustafa-Agá kereskedelmi vízuma miatt kénytelen szerzőnk elidőzni, a várakozást a Duna menti növényvilág megismerésével teszi hasznossá. Zimonymál állt az a lazaretum, ahová a török földről érkezőket karanténba zárták a pestis veszélye miatt. Sestininek ezzel kapcsolatban már voltak rossz emlékei, az 1778-as konstantinápolyi pestisnek szemtanúja volt, a járványról 1779-ben egy könyvet is megjelentetett, amikor pedig Konstantinápolyból Erdélybe érkezett 1780 júniusában, őt magát is bezárták, és csak nagy nehezen tudott megszabadulni.¹⁰ Zimonymban csak a város parancsnoka, Sturm báró segítségével és 3 török piaszter lefizetése után sikerült megszereznie az utolsó vízumot, melyre minden Belgrádba tartó hajó utasának szüksége volt. A lazaretum igazgatójával jó kapcsolatba került, ott tartózkodása alatt többször is nála ebédelt, a kórházba is ellátogatott, ahol megismerkedett egy angol úrral, James Wosley-vel, aki Indiából érkezett Kairón és Konstantinápolyon keresztül. Egy bizonyos Mattióval is kapcsolatba került, akit szolgálatába fogadott, és aki elkísérte egészen Konstantinápolyig. Szeptember 22-én indultak tovább Belgrád felé. Mr Wosley is kikísérte őket a hajóhoz, mivel a karanténba zártaknak megengedték, hogy a Száva folyó partján sétálhassanak. Szeptember 28-án érték el a Vaskaput (Demir-Kapi), ahol igen veszélyes volt az útjuk. Látták az itt található római emlékeket, Tiberius és Traianus császár feliratait, a Traianus-híd cölöpmaradványait. Innen már török földön haladtak tovább, Vidinbe éppen az újhold napján, Bairamkor¹¹ érkeztek. Az útjukba kerülő települések közül részletesen leírja Nikápolyt, melyet Traianus alapított, miután legyőzte a dákokat. Természetesen Sestini tud az 1396-os nikápolyi csatáról is (itt ugyan az évszámban téved, 1393-at ír). Mielőtt október 3-án Ruszébe értek volna, a város környékén mindenütt hallatszott: „Yumurcak! Yumurcak!” – az az pestis. S valóban: a városban járvány pusztított. Itt szerzőnk megint bajba került törökös ruházata miatt, de mivel Bécsből volt útlevele, továbbengedték. Bivaly vontatta szekéren tették meg az utat Bulgárián keresztül; a bivalyok olyan lassan jártak, mint a teknősbékák. Október 12-én érkeztek meg Várnába, ezzel kapcsolatban Sestini részletesen leírja a város fekvését, történetét, kereskedelmi életét. Itt újra hajóra szállva a Fekete-tengeren át utaztak Konstantinápolyba, ahol október 22-én vetettek horgonyt.

Szerzőnk nehezen viselte már el a hajó kényelmetlenségeit, ezért korábban, már Mavromolóban kiszállt, majd egy török bárkán Tarapiában kötött ki. Ez Pera kikötője volt, ahol régi pártfogója, Ludolf gróf, a nápolyi követ lakott, akinél ott maradt ebédre, majd innen Bujuk-derébe ment Sir Robert Ainslye, a brit követ nyári palotájába, aki barátsággal fogadta őt.

A firenzei utazó második magyarországi útinaplójának ismertetése után meg kell jegyeznünk, hogy ezzel még nem fejeződött be szerzőnk érdeklődése hazánk iránt. Numizmatikai kutatásai során tudomást szerzett a hédervári Viczay-gyűjteményről, s ennek feldolgozása kapcsán az 1800-as évek elején több ízben is ellátogatott Magyarországra,¹² de ez a tevékenysége egy következő feldolgozás témájául fog szolgálni.

JEGYZETEK

- Rövidítések

CIL=Corpus Inscriptionum Latinarum

SESTINI, D.=Viaggio curioso-scientifico-antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria fino a Vienna. Firenze, 1815

1. PETŐ: A firenzei Domenico Sestini pest-budai utazása a XVIII. század végén. TBM XXV., 1996. 351–360.

2. MONALDI, T.: Elogio di Domenico Sestini Fiorentino già socio corrispondente della Pontificia Accademia Romana d'Archeologia. Róma, 1835. 7., 23.

3. SESTINI, D.: 338–339.

4. SESTINI, D.: Della peste di Costantinopoli del 1778. Yverdon, 1779.
5. SESTINI, D.: 2.
6. SESTINI, D.: Lettere e dissertazioni numismatiche sopra alcune medaglie rare della Collezione Ainslieana (és további 4 kötet). Livorno, 1789–90.
7. Az ógörög nyelvű, de SESTINI által írt szöveget dr. RITOÓK Zsigmond professzor úr fordította. Szíves segítségét ezúton is köszönöm.
8. CIL III. 4327. SESTINI, D.: 283–285.
9. PETŐ M.: Vác és a Migazzi-gyűjtemény római emlékeinek leírása Domenico Sestini útinaplójában. Megjelenés alatt a Váci könyvek 8. kötetében.
10. SESTINI, D.: 53–59.
11. A Bairam vagy Beiram a ramasan utolsó estéjén az újhold megjelenésével kezdődő népi ünnepély, melyet böjtszakítónak is neveznek.
12. UZSOKI, A.: A győri és a Győr környéki régészeti gyűjtés és kutatás története. Arrabona 7. 1965. 10.; PETŐ Mária: Domenico Sestini, a polihisztor és numizmata. Kézirat, megjelenés alatt a Numizmatikai Közönyben.

MÁRIA PETŐ

SECONDO VIAGGIO DI DOMENICO SESTINI IN UNGHERIA

L'autore scientifico di origine fiorentina fece un viaggio attraverso la nostra patria per la prima volta nella primavera-estate del 1780, sull'itinerario di terra Costantinopoli–Vienna.

Dopo un soggiorno a Vienna di un mese e mezzo, nel ritorno scelse il percorso fluviale del Danubio, da cui pubblicò uno scritto nel 1807 a Berlino intitolato: „Descrizione del viaggio fatto da Vienna per il Danubio insino a Rusciuk, e di là per terra insino a Varna, dove per il Mar Nero mi resi a Costantinopoli”.

I ricercatori ungheresi fino ad oggi non si sono occupati di questo lavoro.

Possiamo conoscere leggendo il diario del viaggio che richiese lungo tempo che redasse Sestini le traversie del trasporto della fine del XVIII. secolo, gli insigni luoghi dell'Ungheria e dei paesi vicini, gli avvenimenti storici in relazione alle località attraverso il punto di vista di un viaggiatore straniero ed esperto.

Occupandosi di questo libro di Sestini venne alla luce anche che ciò che fu pubblicato nel suo lavoro per noi più conosciuto e un estratto tradotto in italiano del libro intitolato „Reise von Pressburg nach Hermannstadt”* (Leipzig, 1785) di Johann Lehmann, scritto intitolato: „Itinerario per guida dei viaggiatori, che vaghi sono di far viaggio per alcune parti dell'Ungheria e della Transilvania”.

* Viaggio da Pressburg a Hermannstadt

MÁRIA PETŐ

DIE ZWEITE UNGARNREISE DES DOMENICO SESTINI

ZUSAMMENFASSUNG

Der Wissenschaftler florentinischer Abstammung, der Autor reiste im Frühling des Jahres 1780 zum ersten Mal durch unser Land, auf dem Festland zwischen Konstantinopel und Wien. Nach einem eineinhalb monatigen Aufenthalt in Wien wählte er bei der Rückkehr den Wasserweg auf der Donau und publizierte darüber 1807 in Berlin ein Werk mit dem Titel "Descrizione del viaggio fatto da Vienna per il Danubio insino a Rusciuk, e di là per terra insino a Varna, dove per il Mar-Nero mi resi a Constantinopoli". Mit diesem Werk hat man sich in der ungarischen Forschung bis jetzt nicht beschäftigt. Wenn wir die Reisebeschreibung dieses langen, und wechselreichen Weges von Sestini lesen, können wir mit den Reisebedingungen des 18. Jahrhunderts sowie mit den berühmten Sehenswürdigkeiten Ungarns und der Nachbarländer Bekanntschaft machen. Wenn wir uns mit Sestini's Buch beschäftigen, entdecken wir, daß in seiner, bei uns bekanntesten Arbeit: "Itinerario per guida dei viaggiatori, che vaghi sono di far viaggio per alcune parti dell'Ungheria e delle Transilvania" ein publizierter Teil ein auf italienisch übersetzter Auszug des Buches von Johann Lehmann: "Reise von Pressburg nach Hermannstadt." (Leipzig, 1785) war.

FORRÁS

A FŐVÁROSI MECENATÚRA EGY FEJEZETE

ADATOK

BENCZÚR GYULA BUDAVÁR VISSZAVÉTELE CÍMŰ FESTMÉNYÉNEK MEGRENDELÉSÉHEZ.¹

A Fővárosi Képzőművészeti Bizottság² hiányosan ránk maradt iratanyagában a Benczúr Gyula Budavár visszavétele³ című képéhez kapcsolódó dokumentumok a ritka kivételek egyike, amelyek alapján lényegében rekonstruálhatjuk a festmény megrendelésének, illetve elkészültének több mint egy évtizedes történetét. A kompozíciót Buda várának a törököktől 1686. szeptember 2-án történt visszafoglalása kétszázadik évfordulójára rendelték meg, és végül a honfoglalás 1000. évfordulójára rendezett kiállításon mutatták be.

Az európai és a magyar történelemben egyaránt jelentős esemény méltó megünneplésének gondolatát – a Történelmi Társulat 1883. április 5-i közgyűlésén – Thaly Kálmán vetette fel: történelmi kiállítás rendezését, a visszafoglalás történetét feldolgozó monográfia megírását és emléktábla felállítását javasolta. Az alig több, mint egy évtizeddel korábban egyesített Budapest lelkesen azonosult a kezdeménnyel, hisz Buda felszabadítása az „... egész kereszténységre, de kiválóan a hazánkra, nemzetünkre s főleg fővárosunkra nézve örömdetes esemény” volt.⁴

A társulati ajánlástól a közgyűlési határozatig vezető hivatali eljárást Gárdonyi Albert már publikálta.⁵ Eszerint a társulat elnöksége – a választmány ösztönzésére – 1883. április 24-én tájékoztatta a főváros törvényhatóságát Thaly indítványáról. A beadvány nyomán a közgyűlés 1883. május 2-án felkérte a Képzőművészeti Bizottságot, hogy alaposan tárgyalja meg az ajánlatot, s „mielőbb tüzetes javaslat kíséretében terjessze a közgyűlés elé”.⁶ A társulati támogatással készült bizottsági tervezet 1883. december 8-ra készült el, s a tanács⁷ – egyhangúlag – december 28-án fogadta el.⁸ A közgyűlés 1884. január 9-én⁹ hozott határozatot a „magyar hősiesség és férfibátorság dicsőségének megünneplése céljából” tervezett ünnepségsorozatról.¹⁰ A kiadások fedezeteként 22 200 forintot állapítottak meg. A program előkészítésére, gondozására a Képzőművészeti Bizottságot jelölték ki, lehetővé téve számukra, hogy a Történelmi Társulat néhány tagját is bevonják munkájukba. A megemlékezés 10 pontba rögzített programtervezete – a társulati ajánlason túl – foglalkozott többek között emlékérem veretésével, szobrok és festmények megrendelésével, népünnepély szervezésével. Témánk szempontjából a tervezet 6. pontja alapvető, miszerint a főváros „Lotharingi Károlynak és Petneházy Dávidnak vagy egy más magyar hősnek arcképeit vagy mellszobrait elkészítteti, esetleg azok helyett a nevezetes eseményt megörökítő más képet festet”.¹¹ A művek elkészíttetésének keretösszegét 4000 forintban jelölték meg.¹²

A Képzőművészeti Bizottság a feladat elvégzésére egy albizottságot hozott létre, amelynek több mint egy évet igénylő előkészítő munkáját – források hiányában – sajnos nem tudjuk rekonstruálni, ám bizonyítható, hogy koncepciójuk 1885. márciusára már megváltozott; ugyanis Gerlóczy Károly alpolgármester, aki egy személyben volt a Képzőművészeti Bizottság és az albizottság elnöke, 1885. március 3-án Benczúr Gyulának levelet írt,¹³ amelyben tájékoztatta a főváros szándékáról: a Buda visszafoglalásának 200. évfordulójára tervezett megemlékezések „egyik programpontját képezi a nagy fontosságú és messzekiható horderejű nevezetes eseményt tárgyzó nagyobb szabású történeti festmény készíttetése”.¹⁴ Gerlóczy afelől érdeklődött, vajon Benczúr elfogadná-e a megbízást a kép megfestésére, s ha igen, milyen tiszteletdíj ellenében, és tudná-e vállalni, hogy 1886. július 1-jéig el is készítse, mivel a főváros a festményt az augusztusban nyíló kiállításán szeretné bemutatni. A levél tanúsága szerint a városatyák ek-

kor Benczúrra bízták, hogy „miképp vélné a jelentékenyebb mű koncepcióját tervezendőnek” és tőle vártak – a megbízás elfogadása esetén – 8 napon belül „egy kis tájékoztató vázlatot”, ha nem is színezve, de legalább szénrajzban.¹⁵

Benczúr néhány napon belül, március 10-én válaszolt az alpolgármester levelére.¹⁶ Jelezte, hogy a megtisztelő felkérést örömmel elfogadná; tiszteletdíjként legkevesebb 12 000 forintot kért, ám a határidőt teljesen tarthatatlannak vélte. Ennyi idő alatt a szükséges történelmi tanulmányokat elvégezni s egy ilyen méretű képet megfesteni lehetetlen. Elhárította a vázlat komolytalan határidejét is: „... a kép alapjául a vázlat szolgál. A vázlatban van megállapítva a gondolat, az elrendezés, sőt a munka folyamának, a beszerzendő tárgyaknak, de még a teendő tanulmányoknak is sorrendje. ... 8 nap még egy futólagos vázlat összehozatalára sem ... elégséges”.¹⁷ A „történelmi kép körülbelüli körvonalát” azonban Benczúr néhány mondatban felvázolta: „Lotharingiai Károly ... fényes kíséretétől körbezve bevonulván az ép elfoglalt várba, színe elé hozzák az ellenség fogjul esett kiválóbb főbb személyeit; a zsákmányokat pedig e közben elébe rakják. Részben láthatók lennének az elestek és ezek közt Abdu basa holt teste is A kiállítás természetesen az alárendeltebb mellékalakokkal s egyéb részletekkel együtt a történelmi adatok kellő felhasználása mellett lehetőleg korhű lenne”.¹⁸ Benczúr kompromisszumot ajánlott: az „alkalmi” kiállításra fest egy kisebb léptékű képet, „mely is rajzban allegorikus felfogással egy csoportot ábrázolna s ennek főalakját a győztes Károly képezi. Az eszme alapját képező győzelmet így is, és pedig találón ki lehetne fejezni”.¹⁹

A levélváltást követően személyesen több alkalommal is tárgyaltak Benczúrral. E megbeszélésekről közvetlen forrásanyagunk nincs, de a bizottság benyújtott javaslata szerint sikerült a kép programjában megegyezniük. A Képzőművészeti Bizottság módosított elképzelését 1885. szeptember 27-i ülésén rögzítette.²⁰ Eszerint: „az egyes hősök arczképeinek vagy mellszobrainak elkészíttetése eszméjét el kell ejteni, mert nem véve figyelembe azon körülményt, hogy 200 év előtt élt egyének arczképeit feltalálni, azokat megszerezni és azonosságukat constátálni – az egy Lotharingi Károlyén kívül – nehéz, az csak az a korbéli képek másolata lehet, – vagy egy ideális arczkép vagy mellszobor –, aminek elkészítése az ünnepély díszével és a reá fordítandó költséggel nem áll helyes arányban”. A portrék elkészíttetése helyett „inkább kell ragaszkodnunk ahhoz, hogy az egész keresztény világra, de különösen hazánkra nézve oly nagy fontosságú történelmi tény valamely hozzá méltó nagyobb szabású festményben megörökíttessék; – mely festményen az akkor szerepelt egyének fennmaradt arczképeik nyomán szintén feltüntethetők”. A tárgyalások eredményeként ily módon sikerült a főváros eredeti elképzelését és Benczúr javaslatát egy programba foglalni. A bizottsági javaslat szerint maga a kép témája és az ünnepélyes alkalom is indokolja, hogy „a festmény nagyobb szabású, nagyobb formájú legyen”, amely „a conceptioban gyakorlott művészi felfogást, a kivitelben erős művészi ecsetet igényel”; vagyis a festmény elkészíttetése „oly gyakorlott jeles művészre bízassék, akinek eddigi tevékenysége, elismert genialis tehetsége garantiát nyújt.” Az indítványtevők Benczúr Gyula megbízását kezdeményezték. Elfogadták és egyetértőleg támogatták a festő elképzelését a témával kapcsolatban is: „A kép tárgyára, illetve annak conceptiójára nézve a művész, általán helyeselt nézeteket nyilvánított, s ha a korhű jellemzés és kivitel szempontjából máris megkezdett tanulmányait az erre fölkért Szilágyi Sándor, Mailáth Béla, Thallóczy Lajos és Károlyi Árpád történészek támogatásával folytatja, meglehetünk róla győződve, hogy a kép az eseményekhez és ünnepléshez méltó nagyszerű lesz”.

Úgy tűnik, a Képzőművészeti Bizottmánynak eltökélt szándéka volt Benczúr megbízása, jóllehet igen kritikus helyzetben voltak. Egyfelől a megbízás fedezete, másfelől a festmény elkészítésének határideje miatt is. A megnövekedett költséget – Benczúr 12 000 forintos tiszteletdíja és az eredeti, 4000 forintos költségkeret közti különbséget – a már korábban megszavazott keret tartalékaiból, illetve a rendezvényekből származó jövedelmekből vélték finanszírozhatónak, mint például a kiállítási belépődíjakból és a műtárgy-sokszorosítások engedélyezési díjából. Azzal érveltek, hogy épp a festmény bemutatása révén, ezek a bevételek – a tervezetthez képest – jelentősen emelkedni fognak, megemlítve, ám szándékosan lebecsülve azt, hogy Benczúr elhárította a kép megfestését a kiállításra, s csak „nagyobb mér-

vű” vázlatának kidolgozását vállalta. A bizottmány elfogultságára utal az a határozott megfogalmazás is, amely a tanácsi, illetve közgyűlési döntés lehetséges alternatívájaként Benczúr megbízását, avagy a 6. programpont teljes elvetését javasolta, természetesen óva intve az utóbbtól, mivel „ez által az ünnepélyességek nagyszerűségén jelentékeny részt” ütnének.

A módosító javaslatot a tanács október 22-én fogadta el: „E kép conceptio és kivitel tekintetében meg fog felelni a kíváncsúnak. Nagyban ugyan nem készülhet el a kiállítás megnyitására, de egy megfelelő vázlat igen. Ez is elég. A nagy kép 12 000 frtba kerül, a vázlatért semmi sem jár. Mindkettő megbírálandó, fedezet csak 4000 frt lévén, indokolt előterjesztés tétetik a többlet megszavazása végett a t. közgyűlésnek”.²¹ Megfelelő pénzügyi előkészítést követően a közgyűlés a javaslatot 1885. november 11-én tárgyalta.²² Elfogadták, hogy portrék helyett Benczúr Gyulától rendeljenek 12 000 forint tiszteletdíj fejében egy, az eseményt méltó módon megörökítő, nagyméretű képet, s ennek megfelelően a megemlékezési programok hitelkeretét 30 000 forintra emelték. (A elfogadott tiszteletdíj kivételes nagyságát jól érzékelteti, hogy Benczúr évi tanári fizetése és úgynevezett működési pótléka összesen 10 000 forint volt, és ezekben az években az állam – az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat kiállításain – megközelítően hasonló összeget fordított vásárlásokra).²³

A festőt a közgyűlés döntéséről – a belügyminiszteri engedélyt követően – 1886. február 9-én tájékoztatták.²⁴ Ugyanebben a levélben a történeti kiállítás rendezésével megbízott bizottság kérte, hogy vázlatát július 1-jén mutassa be

Az évforduló közeledtével felgyorsultak az események. Az ünnepségek végleges programját a fővárosi közgyűlés május 12-én állapította meg.²⁵ A kiállítás nyitását 1886. augusztus 15-re tervezték, az Országos Kiállítás volt Múcsarnokában.²⁶ A kiállítási bizottmány május 25-én ülésezett, amelyen Benczúr is részt vett. Ekkor tájékoztatta a városatyákat, hogy vázlatát a kiállításon nem lehet bemutatni.²⁷ A bizottmány május 28-án kelt levelében tudatta Benczúrral, hogy „készséggel előállt” kiállítási szándékától.²⁸ Sajnos, e sorsdöntő fordulatról, ennél a szűkszavú közlésnél többlet nem tudunk. Nem ismerjük Benczúr érveit, indokait, amelyek erre a lépésre készítették, miközben dolgozott egy monokróm vázlaton, amelyet bizonyosan erre az alkalomra szánt.²⁹ A válaszevél-fogalmazvány keserű hangvétele viszont sokat elárul a kiállítási bizottság csalódottságáról, jöllehet a bemutatás kudarca már Benczúr igen elkéselt megbízásakor várható volt. Közrejátstott ebben a Képzőművészeti Bizottmány tapasztalatlansága, amely korábbi szerényebb megrendelése alapján nem tudta felmérni, hogy valójában mennyi idő szükséges a kép, illetve a művész által felajánlott „vázlat” megfestéséhez, s ezen csak rontott a rendkívül időigényes tanácsi ügymenet. Egyébként a megemlékezés valamennyi programpontja maradéktalanul megvalósult. Károlyi Árpád megírta a monográfiát, Vasadi Ferenc elkészítette az emléktáblát, amelyet a Helyőrségi-templom oldalán helyeztek el, Anton Scharff megmintázta az emlékérmét, Majláth Béla megrendezte az „alkalmi” kiállítást, s megírta a kiállítási katalózt. A sikeres bemutatón 2208 tárgy szerepelt, egyet kivéve, Benczúr képvázlatát.

A megmaradt iratanyag tanúsága szerint a következő kapcsolatfelvételt 1888 májusában került sor.³⁰ Ekkor érdeklődött a bizottsági elnök ismét a kép felől. Benczúr válaszevéléből tudjuk, hogy ő változtatlanul foglalkozott a témával, s szívesen be is fejezné, de a korábban vállalt feltételek megváltoztatását kéri. Elsősorban új és határozott megbízást; emellett a tiszteletdíj megkészserezését, vagyis 24 000 forintot, mivel a kép „a cselekménynek önmagát megmagyarázó előtűntetése folytán, componálás közben majdnem kétakkorára nőtte ki magát, mint a minők az eredetileg 12 000 frtnyi tiszteletdíjért hozzávetőleg feltételezve v. gondolva volt”; továbbá a tiszteletdíj határidőkkel ütemezett kifzetését és előlegként – eddigi kiadásai fedezésére – az összeg egyharmadát. Elvárásai teljesítésére rövid határidejű, egyértelmű állásfoglalást kért, ellenkező esetben befejezi a képpel való foglalkozást. Benczúr május 22-én meghívta a bizottságot a kép megtekintésére is.³¹ A látogatásra május 28-án került sor.³² A bizottmány november 6-án tartott ülésén foglalkozott ismét az ügygel.³³ Állásfoglalásuk kialakítását megelőzően tájékoztottak az anyagi lehetőségeik felől. A Fővárosi Számvevőség november 5-én kelt kimutatása szerint a „Budavár visszavételének 200-ik évfordulója alkalmából rendezett történelmi kiállítás és egyéb ünnepélyes-

ségek költségeire” biztosított 30 000 forintból 6050 forint 55 fillér maradt.³⁴ A műtermi látogatás tapasztalatairól a november 6-i jegyzőkönyvi kivonat nem tesz említést, ám az nyilvánvaló, hogy a felemelt tiszteletdíj elfogadhatatlan volt a főváros számára: „... a bizottmány bármennyire is méltányolja Benczúr kívánságait, még is azokat úgy amint előterjesztettek, a fennforgó anyagi nehézségek és egyéb körülmények folytán nem teljesítheti. Mert vannak körülmények, amelyeket figyelmen kívül hagyni lehetetlen. ... Mindenek előtt szem előtt tartandó, hogy a képnek tiszteletdíját maga Benczúr állapította meg 12 ezer forintban, mit a hatóság minden észrevétel nélkül elfogadott. Semmi esetre sem hagyható továbbá figyelmen kívül, hogy a művész a fővárossal, tehát oly megrendelővel áll szemközt, mely minden kiadásánál csak az azokra budgesszerűleg előírányzott költség keretén belül mozoghat ...”.³⁵ A feladat megoldására, az egyezség előkészítésére albizottságot alakítottak.³⁶ A tárgyalások menetére utal az alpolgármester, illetve hivatala, december 29-i keltezésű ügyirati megjegyzése: „1888. decemb. 29-én érkeztem Benczúrral meggondolási időt kért a midőn írásba foglalja végső megállapodását”.³⁷ A festő válaszát nem ismerjük, a kép azonban „finanziális akadályok folytán” most sem készült el.³⁸

A Képzőművészeti Bizottság 1893. április 8-i ülésén foglalkozott ismét a témával.³⁹ Ekkor vitatták meg a főváros részvételét az ezredéves országos kiállításon, s ennek kapcsán újra felvetődött a Benczúr-kép kiállításának gondolata. A művésszel is felvették a kapcsolatot. A bizottság kiállítási javaslatát 1893. május 17-én terjesztette a tanács elé: „... egyhangú, elvi megállapodásra jutottunk, hogy a fővárosnak állásánál, fejlettségi fokánál fogva, s a nagy nemzeti ünnep fényének és sikerének érdekében, egyénileg, külön collectiv kiállításban és külön e czélra emelendő pavillonban kell tárgyait bemutatni; továbbá, hogy a mennyire csak lehetséges különös súly volna fektetendő a történeti anyagra, hogy az egész kiállításnak retrospectív történeti jellege legyen. ... E célból kívánatos volna a Benczúr kép”.⁴⁰ A beadvány, megfelelő pénzügyi előkészítést követően, 1893. július 13-án került a közgyűlés elé, ahol a városatyák megszavazták,⁴¹ elfogadták a 24 000 forintos tiszteletdíjat és határoztak a kifizetés ütemezéséről is.⁴² A belügyminiszter a közgyűlési határozatot – a szokásos eljárásnak megfelelően – 1893. augusztus 4-én jóváhagyta.⁴³ A tiszteletdíj első részletét már augusztusban ki is fizették.⁴⁴

A korábbi megbízás kudarca óvatosságra intette a városatyákat. Most igyekeztek Benczúrtól egyértelmű, határozott ígéretet kapni a kép befejezésére. Már 1893. október 12-én, röviddel azután, hogy hivatalosan tájékoztatták a közgyűlés határozatáról, felkérték, hogy „... határozottan nyilatkozni szíveskedjék, vajjon tekintettel fenti czélra, mely időpontra készül el teljesen a kép, úgy hogy azt mint befejezett festményt ki lehet állítani”.⁴⁵ Benczúr néhány hét múlva válaszolt: „Azon leszek, hogy Budavár visszavétele 1686-ban című festményemet a millenniumi kiállítás alkalmával, a megnyitás havában átadhassam”.⁴⁶ A válasz nem nyugtatta meg a bizottságot. Következő levelükben, 1894. május 30-án a Képzőművészeti Bizottság és az Országos Kiállítás Fővárosi Bizottsága nevében kérték a festőt, hogy „egész határozottan nyilatkozni szíveskedjék”, mert nekik „abszolút biztosnak” kell lenniük.⁴⁷ Az újabb felszólításra Benczúr kijelentette, hogy a kép biztosan elkészül a kiállításra.⁴⁸ A festmény megnyugtató, ütemes elkészültére utal, hogy 1895. májusában kifizettek 6000 forintot, a tiszteletdíj újabb részletét.⁴⁹

Végül 1896. tavaszára a kép elkészült. Benczúr április 20-án kelt levelében jelezte a polgármesternek, illetve a Képzőművészeti Bizottságnak, hogy művét befejezte, kérte az átvételét és a tiszteletdíj hátralévő részének, 12 000 forintnak a kifizetését.⁵⁰ A festményt április 24-én vették át hivatalosan.⁵¹ A pénz utalványozása májusban megtörtént,⁵² honoráriuma utolsó részletét a festő júniusban felvette. Ezzel az 1885. november 11-i keltezésű megbízás lezárult.

Jellemző a korra, de a főváros szempontjából a megrendelés kiemelt fontosságát is jelzi, hogy mily körültekintéssel jártak el a festmény majdani kiállítási körülményeinek kialakításakor.

A képkeret pénzügyi fedezetével már az 1893-as közgyűlési határozat foglalkozott. Az előbb idézett levelek mindegyikében emlékeztetnek a keret időben történő megrendelésére és elkészíttetésére. Benczúr 1894 júniusában fogalmazta meg először a kerettel kapcsolatos elképzelését.⁵³ Ekkor közölte, hogy a 3,50 méter magas és 7 méter széles vászonhoz legkevesebb 50 cm szélességű keret szükséges, vagyis a kép mérete – a ráával együtt – 4,5 m x 8 m lesz. A keret megrendelésére azonban októberig még tü-

A Fővárosi Múzeum kiállítása 1912-ben

relmet kért, mert Münchenben tájékozódni akart. Talált is kedvére valót, erről – mellékelve a német cég árajánlatát⁵⁴ – beszámolt a kiállítási bizottság elnökének is.⁵⁵ Nincs információnk arról, hogy a várospolitikusok vajon sokallták-e a 2000 márkát, avagy egyszerűen feleslegesnek tartották, hogy a keretet külföldön készíttessék, holott a hazai műiparosokat is alkalmasnak vélték, mindenesetre – Benczúrral egyeztetve – felkérték Jaiser Gyulát, hogy készítsen mintát a profilról. A második változatot, amely a korábbiánál szélesebb volt és az ornamentikája is plasztikusabb, kisebb módosításokkal elfogadták. Az így elkészült mintára 1895 februárjában – szóbeli felkérés alapján – öt mestertől kértek árajánlatot.⁵⁶ A megbízást Jaiser Gyula kapta meg. Szerződéstervezete márciusban készült el; a műiparos megjegyzéseit is figyelembe vevő végleges példányt Jaiser I. április 23-án írta alá,⁵⁷ a székesfőváros törvényhatósága pedig május 16-án fogadta el.⁵⁸ A gondos, minden részletre kiterjedő egyezség meghatározta egyfelől a keret formai kialakítását: „... hátlapja fenyőfából, felső része hársfa vagy amerikai jegenye fából készíten-dő és az elfogadott korai renaissance stylben készült, s Benczúr Gyula tanár által módosított illetőleg módosítandó minta szerint művészileg faragandó; a keret vörös polyment alapon valódi lemez aranylapok-kal kissé antiqueszerűleg homályosan csak itt-ott egy kis fényezéssel aranyozandó ...”, másfelől technikai kivitelezését: „... a keret szétszedhető és könnyen összeállítható legyen, sarkaiban megfelelő vas-szerkezettel látandó el, a kép hátlapján pedig a keretnek alakváltoztatása ellen való biztosítása céljából merevítő szerkezet illesztendő be, s a keretre a felfüggesztés céljából szükséges vasalkatrészek erősítendők ...”; de foglalkozott a tiszteletdíj, az 1720 forint kifizetési ütemezésével is: „Ezen összegből 720 frt ... a keret művészi kifaragása után – 1000 frt ... pedig a keretnek teljes elkészítése és a főváros részére történt átvétele után fog vállalkozónak ... kifizettetni”. Természetesen Benczúrt is tájékoztatták Jaiser megbízásáról, s kérték, hogy folyamatosan kísérje figyelemmel a készülő keretet.⁵⁹ A szerződés elfogadását követően kiutaltak 80 forintot a keretminták elkészítéséért.⁶⁰ A keret kifaragásáért járó pénzt

1895. szeptemberében utalták.⁶¹ A következő év március 8-án jelentette Jaiser, hogy a keret elkészült és leszállította.⁶² Néhány nap múlva, március 13-án, Benczúr is megtekintette, s megállapította, hogy a keret „... minta szerint a pontos méreteknak nemcsak megfelel, de műipari tekintetben is szépen sikerült mű”.⁶³ Ezt követően a műiparos hátralévő járandóságát kifizették.⁶⁴

Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy a megrendelő szándéka szerint az ezredéves fővárosi kiállítás talán legjelentősebb látványosságának Benczúr nagy történelmi képét szánták. Érthető, hogy a kiállítási bizottság igyekezett a festmény bemutatására a lehető legoptimálisabb körülményeket biztosítani. Valószínűleg nem túlzás, hogy a fővárosi pavilont a képnek építették.⁶⁵ A bizottság 1893-tól rendszeresen érdeklődött a kiállítási tér kívánalmai felől is Benczúr a kép végleges méretének kialakulását követően, 1894. június 16-án válaszolt: „... a kép tényleges nagysága – hogy kellő művészi áttekintést nyehessen a néző – körülbelül akkora termet igényel, mint a bpesti Képzőművészeti társ. Andrassy úti palotájának felülvilágított nagy terme; természetesen szintén felülvilágítással”; egyúttal kérte, hogy a kiállítási terem tervét, még a kivitelezés előtt, egyeztessék vele.⁶⁶ Gerlóczy Károly, a kiállítási bizottság elnöke a kérést továbbította Lechner Lajosnak, a középítési igazgatónak, kiegészítve egy megjegyzésével: „... az abban foglaltakat a kiállítási pavillonnak ezen kép kiállítási helyiségének tervezésénél figyelembe venni és a tervezetet annak idején közölni szíveskedjék”.⁶⁷ Az ügy fontosságát jelzi, hogy a kép szempontjából ideális tér és világítás kialakítása 100 000 forint többletköltséget jelentett a fővárosnak.⁶⁸ Benczúrnak a kiállítási terem alaprajzát 1895. májusában küldték el, és ekkor újabb kérdéseket tettek fel.⁶⁹ Milyen tárgyak állíthatók ki abban a teremben, illetve az előtérben, ahol a kép lesz? Milyen színűek legyenek a falak? Milyen „dekorációt” kapjon a terem és a kép? Benczúr a falak színét „tompá zöldeszürkére” kérte, de jelezte, hogy szívesen ott lenne személyesen a festéskor. A többi probléma megoldására is személyes megbeszélést javasolt, hisz a kiállításra szánt művekről például semmiféle információval nem rendelkezett.⁷⁰ Úgy tűnik, hogy a festmény bemutatásának legapróbb részletét is, Benczúrral együtt, a helyszínen alakították ki.

Az alkotó és a mecénás együttműködését mindig a befejezett mű minősíti. Kitüntetett korokban és kivételes esetekben ebből az együttműködésből remekművek születtek, máskor, s a művészet történetében ezek a gyakoribb példák, talmi csillogású, monumentális, ám kompromisszumokkal terhes, közepeszerű alkotások. Képünkkel kapcsolatban a szakirodalomban gyakran megjegyzik, például Homér Lajos⁷¹ és Telepy Katalin is⁷²⁻⁷³, hogy lényeges változtatások, amelyek nem váltak a kompozíció javára, a megrendelő kérésére történtek. Olykor már úgy tűnik, mintha a mű hiányosságaiért elsősorban a megbízót hibáztathatnánk. Véleményüket általában egy korábbi vázlat⁷⁴ és a befejezett kép összehasonlítására alapozzák. „Benczúr feladatát rendkívül megnehezítette az, hogy túlságosan megkötötték a kezét és műkedvelő beavatkozással korlátozták művészi szabadságát. ... Benczúr, mikor a bizottság nem találta a kép témájába illőnek azt a két női alakot, amellyel az elvonuló foglyok sorát lezárta, újra festette az egészet. Elhagyta a meztelen női testeket és helyükbe szétesett ágyút és faltörmelékelt helyezett.”⁷⁵ – írja tanulmányában Homér. Telepy állásfoglalása is hasonló: a bizottság kifogásolta a kép előtérben elhelyezett nők csoportját, „... a két ruhátlan rabnő rubensi szépségű alakját.”⁷⁶ Az írott forrásanyag efféle információt nem tartalmaz, még a Képzőművészeti Bizottság műterem-látogatását követő jegyzőkönyv sem. A megrendelő esetleges kifogásait, változtatási javaslatait nem ismerjük, és nem tudjuk – utalás szintjén sem –, Benczúr mit szeretett volna másként megoldani. Írott dokumentumok hiányában legfeljebb csak feltételezhetjük, hogy a művész a kompozíciót a főváros kérésére változtatta meg, hisz a Képzőművészeti Bizottság korabeli gyakorlatától sem állt távol – olykor hitelességre, máskor izlésbeli kifogásokra hivatkozva – a megrendelőt, avagy vásárlásra felajánlott festmények kijavíttatása, átfestetése, miként megtette ezt más megrendelő is, például a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, épp Benczúrral kapcsolatban a Szent István keresztelése (Vajk megkeresztelése) című kép megrendelésekor.⁷⁷ Kétséges marad azonban számunkra, vajon Benczúr valóban csak az avatatlan, ám öntudatos megrendelő elvárásait teljesítette, megkeresve az adott lehetőségek közt a legjobb megoldást, miként Homér feltételezi, avagy alapvetően azonosult a programmal, s csak néhány részlet megoldásában kényszerült kompro-

A Fővárosi Képtár kiállítása 1933-ban

misszumra. Számomra ez utóbbi tűnik valószínűnek, mivel már az első megbízást is, amelyet a festő a megrendelővel együtt alkotott, a kárhoztatott „műkedvelő” megközelítés jellemezte. A főváros elfogadta csatakép helyett a történelmi esemény szimbolikus ábrázolását, Benczúr pedig a művészi alkotástól oly távoli princípiumot, a történelmi hitelességet, amelyre hivatkozva minden esetben felülbíráhették művészi elképzeléseit. Ily módon művészi szabadságát elsősorban önmaga korlátozta, a megbízó legfeljebb egyes, olykor igen szép részlet megváltoztatásáért hibáztatható. Áruklodó Szilágyi Sándor, az egyik tanácsadó történész megfogalmazása, aki a nagy történelmi festményhez „magyarázatul” írott könyvében a kép legfőbb erényeként említi, hogy a történelmi esemény szimbolikus ábrázolása ellenére is sikerült a „históriai igazságot” megőrizni: „a decoratio, az öltözetek, a fegyverek, minden egykorú minták után, s az arcképek »ad vivum« készült festményekről vették”.⁷⁸ A kompozíció figuráinak többsége – Tüzes Gábor kivételével – valóban az egykori ostrom résztvevőinek arcképei. A könyv illusztrációjának segítségével, amely a művész saját kezű, e célra készített rajza alapján készült, bárki azonosíthatta az ábrázolt személyeket.⁷⁹

A kép az ezredéves kiállításon, elsősorban a közönség körében, nagy sikert aratott. A Vasárnapi Újság hosszú ismertetést közölt, számos reprodukció kíséretében.⁸⁰ Benczúr pedig megkapta a Szent István-rend Kiskeresztjét.

A kiállítást követően a festményt 1897-ben bemutatták Bécsben és Münchenben is, a budapestihez hasonló sikerrel.⁸¹ Az általános érdeklődést jelzi, hogy a főváros ugyanekkor számos kölcsönzési kérelmet el is hárított,⁸² „különösen arra való tekintettel, hogy a főváros a festményt a párizsi világjáraton akarja kiállíttatni, s addig azt az újdonság varázsának és érdekességének kockáztatása nélkül máshol ki nem állítja.”⁸³ A kép az 1900-as párizsi világkiállításon kiválóan szerepelt. Megkapta a Grand Prix-t, az egyetlen magyar festészeti aranyérmet.

Befejezésül még egy tévedést szeretnék eloszlatni. A szakirodalomban több szerző is megjegyzi, hogy a képet a főváros a pesti Új Városháza számára rendelte. Az adat Szilágyi Sándor könyvéből származik, s rá hivatkozva közölte a Vasárnapi Újság is.⁸⁴ Az áttekintett dokumentumokban erre utaló megjegyzést azonban nem találtam. A kép valószínűleg nem került a városházára. Legfeljebb igen rövid ideig. A müncheni kölcsönzést követően ugyanis, 1898. márciusában a Zerge utcai reáliskola díszterme mellé mintázóteremben helyezték el.⁸⁵ 1905-ben leltározták be a Fővárosi Múzeum leltárkönyvébe 1252. szám alatt, származási helyként ugyanazt a címet jelölték meg. A múzeum 1907-ben nyíló kiállításán pedig bemutatták.⁸⁶ A múzeumról készült fotó tanúsága szerint 1912-ben is még ott volt. Feltételezésem szerint 1933-ig ott is maradt, mivel a múzeumi kiállítást nem rendezték újra. A leltárkönyvi bejegyzés szerint a Fővárosi Képtár megalakulását követően a festményt átadták. A városligeti épületből átszállították a Károlyi-palotába, majd újraleltározták 2867. szám alatt. A Fővárosi Képtár megnyitásakor a képzőművészeti kiállítás nyitódarabja volt, a palota lépcsősorának pihenőjében.⁸⁷ A főváros képzőművészeti gyűjteményének államosításakor természetesen ez a kép is állami tulajdonba került. Napjainkban a Magyar Nemzeti Galéria állandó kiállításán látható. 88

JEGYZETEK

1. A dokumentumok közül néhányat már korábban publikáltak. Első közlésükre a jegyzetekben utalok.
2. A Fővárosi Képzőművészeti Bizottság vagy Bizottmány a fővárosi közgyűlés által a tanács mellé kiküldött állandó bizottság. Feladata a hazai képzőművészetek ügyét figyelemmel kísérni és a szükséges intézkedésekre a törvényhatóság figyelmét felhívni; továbbá a képzőművészetek támogatására megszavazott összeg legcélszerűbb felhasználásáról – a tanáccsal egyetértésben – gondoskodni. Elnöke az I. alpolgármester, alelnöke a mindenkori illetékes ügyosztály vezetője, jegyzője ugyanezen ügyosztály jegyzője. Tagjait – 10 fő – a törvényhatósági bizottság kebeléből választották. A bizottságnak jogában állt magát esetről esetre, avagy állandó szakértőkkel kiegészíteni. 1880-tól 1912-ig működött.
3. A festményt a szakirodalomban különböző címen említik. Ciksemben az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának A magyarországi művészet története című sorozatában megjelent Magyar Művészet 1890–1919 című kötetben szereplő címet használok.
4. A Budapest Főváros Törvényhatósági Bizottsága 1884-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei. 14. kg. sz.
5. GÁRDONYI Albert: Ötven esztendő Budapest székesfőváros történetéből (1873–1923). Budapest, 1925. 63–64.
6. Budapest Főváros Törvényhatósági Bizottsága 1883-ban tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei. 320. kg. sz.
7. Tanács=Budapest Főváros Tanácsa. A fővárosi önkormányzat végrehajtó hatalmat gyakorló testülete.
8. A Bizottság előterjesztését nem sikerült megtalálnom, ami a szokottnál is sajnálatosabb, mivel Gárdonyi könyvében (I. 5. jegyzet) ezt a mondatot idézi: „... azon eseményről [ti Buda visszafoglalásáról] egy nagyobb történeti képet készíttetni”. Az idézet alapvetően ellentmond a néhány nappal később elfogadott közgyűlési határozatnak, mivel a Képzőművészeti Bizottság egy évvel későbbi véleményét tükrözi.
9. Gárdonyi (I. 5. jegyzet) a közgyűlés időpontját tévesen közli. A tervezetet nem január 7-én, hanem január 9-én fogadták el (I. 4. jegyzet).
10. L. 4. jegyzet.
11. L. 4. jegyzet.
12. BFL. IV. 1403. m. 48/1894 cs. Ügyiratszám nélkül. 13. Benczúr a legelismertebb festők egyike volt. Több jelentős történelmi művét már megfestette, például a Hunyadi László búcsúját (1867), a II. Rákóczi Ferenc elfogatását (1869) és a Szent István megkeresztelése (Vajk megkeresztelése) (1875) című művét. Ez utóbbi vázlatával nyerte el az 1869-es állami történeti képpályázat első díját. 1883-tól a Mesteriskola igazgatója volt.
14. BFL. IV. 1403. m. 48/1894 cs., 31/85/I. alp. 85.
15. Uo.
16. BFL. IV. 1403. m. 48/1894 cs., 39/1885/I. alp. (Publikálva I. HOMÉR Lajos: Benczúr Gyula – A Budapesti Kir. Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Kereszténységügyi Intézetének dolgozatai. 57. Budapest, 1938. 52.
17. Uo.
18. Uo.
19. Uo.
20. BFL. IV. 1403. m. 48/1894 cs. Ügyiratszám nélkül
21. BFL. IV. 1403. m. 69/1896 cs., 42585/885/III.
22. Budapest Főváros Törvényhatósági Bizottsága 1885. évi közgyűlési jegyzőkönyvei. 951. kg. sz.

23. Bellák Gábor III. 5. 21. In: Aranyérmek, ezüstkoszorúk. Művészkultusz és műpártolás Magyarországon a XIX. században (szerk.: IMRE Györgyi). Magyar Nemzeti Galéria 1995. június–november. Budapest, 1995. 380.
24. BFL. IV. 1403. m. 48/1894 cs., 53-1886/tört. kiáll.
25. Budapest Főváros Törvényhatósági Bizottsága 1886. évi közgyűlési jegyzőkönyvei. 484. kg. sz.
26. A kiállítás végül augusztus 16-án nyílt meg. Tisza Kálmán miniszterelnök nyitotta meg.
27. BFL. IV. 1403. m. 48/1894 cs., 132-1886/tört. kiáll.
28. Uo.
29. BENCZÚR Gyula: Budavár visszavétele. 1886 körül (olaj, vászon, 139,5 x 187 cm) Magyar Nemzeti Galéria tulajdona. Dr. Benczúr-Úrmössy Gábor ajándéka 1977-ben. Ltsz.: 78.27 T.
30. BFL. IV. 1403. m. 48/1894 cs. 8/képzőm. b. 1888. május 17.
(Publikálva I. HOMÉR Lajos i. m. – I. 14. jegyzet. 53. A levél megírásának dátumaként május 15-ét közli.)
31. BFL. IV. 1403. m. 48/1894 cs. 8/888/főv. képz. b.
32. Uo.
33. BFL. IV. 1403. m. 48/1894 cs., 3-888/képzőm. b.
34. BFL. IV. 1403. m. 48/1894 cs., 46/I. alp./1880 november 19-én.
35. Uo.
36. Uo. Az albizottság tagjai: Gerlóczy Károly alpolgármester, a Képzőművészeti Bizottmány elnöke, a bizottmány egyik tagja, báró Liphay Béla.
37. Uo.
38. BFL. IV. 1403. m. 48/1894 cs. 11 és 14/1893/kiállítás
39. Uo.
40. Uo.
41. Budapest Főváros Törvényhatósági Bizottsága 1893. évi közgyűlési jegyzőkönyvei. 809. kg. sz.
42. A kifizetés üteme: 1893-tól 1895-ig 6000-6000 forint, 1896-ban, a kép átvételekor 6000 forint.
43. BFL. IV. 1403. m. 69/1896-98 cs. Ügyiratszám nélkül
44. BFL. IV. 1403. m. 69/1896-98 cs. 84/1893/képzőm. b., 33971/1893-VII. sz.
45. BFL. IV. 1403. m. 69-1896-98 cs., 84/1893/képzőm. b.
46. BFL. IV. 1403. m. 69/1896-98 cs. 106/képz. b./1893. nov. 3.
47. Uo.
48. BFL. IV. 1403. m. 48/1894 cs. 159/1894/kiáll.
49. BFL. IV. 1403. m. 48/1894 cs. 72/1895/képzőm. b.
50. BFL. IV. 1403. m. 48/1894 cs. 131/1896/képzőm. b.
51. Az átadás pontos időpontját GÁRDONYI Albert (I. 5. jegyzet) közli.
52. BFL. IV. 1403. m. 19563/1896/VII.
53. BFL. IV. 1403. m. 48/1894 cs. 159/1894/kiáll.
54. BFL. IV. 1403. m. 48/1894 cs. Ügyiratszám nélkül. F. Radspieler & Comp. árajánlata, 1894. szeptember 12.
55. BFL. IV. 1403. m. 48/1894 cs. 11/1894/képzőm. b.
56. BFL. IV. 1403. m. 48/1894 cs. 70/1895/képzőm. b. A felkért mesterek: Schill János (1840 forint), Ruprich Károly (1900 forint), Tausig Siegfried (2000 forint), Rossi Ferencz (2000 forint), Jaiser Gyula (1720 forint).
57. BFL. IV. 1403. m. 48/1894 cs. Ügyiratszám nélkül
58. BFL. IV. 1403. m. 69/1896-98 cs. 19892/1895/VII.
59. BFL. IV. 1403. m. 48/1894 cs. 74/1895/képzőm. b.
60. BFL. IV. 1403. m. 69/1896-98 cs. 19892/1895/VII.
61. BFL. IV. 1403. m. 69/1896-98 cs., 696/1895/kiáll. biz.
62. BFL. IV. 1403. m. 69/1896-98 cs., 989/1896/kiáll. biz.
63. Uo.
64. BFL. IV. 1403. m. 69/1896-98 cs. 989/1896/kiáll. b.
65. BFL. IV. 1403. m. 69/1896-98 cs. 120/1896/képzőm. b.
66. BFL. IV. 1403. m. 48/1894 cs. 159/1894/kiáll. b.
67. Uo.
68. BFL. IV. 1403. m. 69/1896-98 cs. 120/1896/képzőm. b. Részben erre a többletköltségre, részben arra, hogy a pavilont a képek építették tagadta meg a főváros az Ezredéves Országos Kiállítás Képzőművészeti Bizottságának azon kérését, hogy engedje át nekik a kép kiállítási jogát.
69. BFL. IV. 1403. m. 48/1894 cs. 599/1895/kiáll. biz.
70. BFL. IV. 1403. m. 48/1894 cs. 72/1895/képzőm. b.
71. HOMÉR Lajos: Benczúr Gyula. A Budapesti Kir. Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai 57. Budapest, 1938.

72. TELEPY Katalin: Benczúr. Budapest, 1963.
73. TELEPY Katalin: Benczúr Gyula vázlata a Budavár visszavétele a töröktől 1686-ban című képéhez. Szabolcs-Szatmári Szemle XXI. évf. 1986. 3. sz. 307–314.
74. BENCZÚR Gyula: Vázlat a Budavár visszavétele című képhez (karton, toll, 42,1x79,7 cm). Magyar Nemzeti Galéria tulajdona, ltsz.: 1955-5343.
75. HOMÉR (I. 53. jegyzet) 55.
76. TELEPY (I. 55. jegyzet) 308.
77. SINKÓ Katalin III. 1. I., III. 2b. 4. in Aranyérmek, ezüstkoszorúk. Művész kultusz és műpártolás Magyarországon a XIX. században. (szerk.: IMRE Györgyi). Magyar Nemzeti Galéria, 1995. június–november. Budapest, 1995. 316., 332.
78. SZILÁGYI Sándor: Benczúr Gyula Budavár visszavétele 1686-ban című festményéhez magyarázatul. Budapest, 1896.
79. MNG Adattára 6078/1954
Vasárnapi Újság 43. évf. 1896. 325–329.
81. Budapest Főváros Törvényhatósági Bizottsága 1896. évi közgyűlési jegyzőkönyvei. 1485. kgy. sz.
82. Elutasították például Wiesbaden és Pozsony kérelmét.
83. BFL. IV. 1403. m. 69/1896-98 cs. 237/1898/képzóm. b.
84. L. 78. jegyzet.
85. BFL. IV. 1403. m. 69/1896-98 cs. 184/1891/képzóm. b., 252/1898/képzóm. b.
86. Budapest Székesfőváros Múzeumának katalógusa. Budapest, 1907. 124.
87. Budapest Székesfőváros Képtárának Katalógusa. Budapest, 1934. 1. sz.
88. BENCZÚR Gyula: Budavár visszavétele (olaj, vászon, 3,56x7,05 cm), 1896. Magyar Nemzeti Galéria, ltsz.: FK. 2867.

EMILIA FÖLDES

EIN KAPITEL DER HAUPTSTÄDTISCHEN MEZENATUR.

Angaben über den Auftrag zum Bild "Die Wiedereroberung der Burg von Buda" von Gyula Benczúr

ZUSAMMENFASSUNG

Die Vollversammlung der Hauptstadt übernahm die Initiative der Historischen Gesellschaft (Történelmi Társulat) und entschied im Dezember 1883, die 200. Jahresfeier der Wiedereroberung der Burg von Buda von den Türken, die Bedeutung des Geschehens würdig zu feiern. Eine Reihe von Festlichkeiten wurden geplant, deren Teil eine geschichtliche Ausstellung war, zu welcher man, die Porträts der einstigen Helden hat malen lassen. Ihre Vorstellung änderte sich 1885. Sie bestellten anstatt der Porträts eine große, geschichtliche Komposition von Gyula Benczur, einem der bekanntesten Künstler dieser Zeit. Das Bild konnte bis zur Ausstellung nicht rechtzeitig fertiggestellt werden, einmal weil die Bestellung zu spät kam, andererseits, weil sich, die künstlerischen Vorstellungen des Malers sich veränderten. Nach der Ausstellung drängte die Hauptstadt auf die Fertigstellung des Bildes. Die Verhandlungen wurden 1888 wieder aufgenommen, doch das Bild konnte aus finanziellen Gründen nicht beendet werden. Letztendlich konnte bei der Vorbereitung der Millenniumsfeier das Honorar für das Bild gesichert, und im April 1893 beschloß die Vollversammlung, das Bild von Benczúr im hauptstädtischen Pavillon der Millenniumsfeier auszustellen. Aus diesem Grund wurde die Komposition wirklich beendet. Das Kunstwerk schildert symbolisch die geschichtlichen Ereignisse, strebte aber sogar in den kleinsten Einzelheiten geschichtliche Treue an. Die Mehrzahl der Figuren zeigt nach den originellen Vorstellung der Hauptstadt – mit einer Ausnahme – die Gesichtszüge der Erstürmer. Das Bild wurde nach der Ausstellung in Wien, München und zur Zeit der Weltausstellung 1900 in Paris ausgestellt, wo es den Grand Prix bekam, die einzige ungarische Goldmedaille. Das Bild war ein geschätztes Objekt in der ständigen Ausstellung des Hauptstädtischen Museums, ebenso bei der Ausstellung der Hauptstädtischen Galerie, wo es 1933 als Eröffnungsstück figurierte. Heute können wir es in der ständigen Ausstellung der Ungarischen Nationalgalerie sehen.

DOKUMENTUMOK

A BUDAI VÁR 1945. ÉVI OSTROMÁRÓL

KÖZZÉTESZI: KÓKAY GYÖRGY

A budai Vár azon műemlékek közé tartozik, amelyek a második világháborúban rendkívül nagy mértékben sérültek. A helyreállítással több munka is foglalkozik, de a pusztulás folyamatáról nem sokat tudunk. Az alábbi közleményben e pusztulás tragikus történetének néhány forrását kívánjuk közreadni. A források – Szabó László várkapitány napi feljegyzései – a budai Vár ostromának 1945. január 8-tól február 8-ig terjedő időszakából származnak, amelyeket néhány egyéb dokumentummal egészítettünk ki ugyanebből az időből. Előljáróban Szabó László várkapitányról kell megemlékeznünk néhány adatai erejéig.

Szabó László 1889-ben Rónaszéken született. 1929-ben a Királyi Várkapitányság főmérnöki beosztását töltötte be.¹ 1935-ben műszaki tanácsos² lett, majd 1940-ben Királyi Várkapitánynak nevezték ki a nyugalomba vonult dr. Miklay József helyére. Várkapitányi beosztásában egyben a Királyi Vár légoltalmi parancsnoki feladatait is ellátta, amely elsősorban a légoltalmi szervezet felkészítésére és a Királyi Palota óvóhelyeinek kiépítésére irányult. 1943. december 31-én nyerte el a kormányfőtanácsosi címet.³

A várkapitányság megszűnése után a Miniszterelnökség Kabinetirodát Felszámoló Hivatalának kiküldöttjeként közreműködött a budai Várpalota háborús épületkárainak megállapítására létrehozott országos bizottság munkájában.⁴ 1949-től a FÖTTI, majd a KÖZTI szerződéses alkalmazottjaként Gerő László közvetlen munkatársa⁵ volt a budai Várpalota első helyreállítási terveinek kidolgozásánál.

Gerő László A helyreállított budai Vár című művének bevezetőjében⁶ a budai Vár 1945. évi ostromáról így ír: „A második világháborúban 1944 karácsonyán a szovjet hadsereg által körülfári városban a német sereg mintegy 30 ezer főnyi része a budai volt Királyi Palota alatti pincékben, tankegységei a budai alagútban keresett menedéket és tartotta magát a főváros elestéig. Ezért az állandó bombázásnak – kisebb méretű, főleg gyújtóbombákkal – a budai Várpalota együttese nagymértékben ki volt téve ... E pusztulást korábbi könyvünkben⁷ részletesen leírtuk Szabó László építész, egykori várkapitány pontos feljegyzései alapján.”

Az újjáépült Budavári Palota című monográfia⁸ szerkesztésénél végzett levéltári kutatásaim azt bizonyítják, hogy Szabó Lászlónak – pótolhatatlan helyi ismeretei révén és Gerő László közvetlen munkatársaként – az újjáépítés első terveinek elkészítésénél is meghatározó szerepe volt.⁹

A levéltári iratok tanúsága szerint ugyanis nevéhez fűződnek többek között:

- a budai Vár 1945. évi ostromának időszakából és az ostrom helyszínéről származó – ez ideig egyedülálló forrásanyagot képező – napi feljegyzései és a Királyi Vár égésének körülményeiről, valamint az azzal kapcsolatos oltási és mentési munkálatakról készített jegyzőkönyve,¹⁰

- az ostromot követően a budai Várpalota és melléképületei háborús épületkárainak részletes felmérése, valamint az épületkárok megállapításához alapul szolgáló vázlat¹¹ elkészítése, továbbá

- a várpalota elpusztult tervanyagának pótlása¹² és az ingó vagyontárgyaival kapcsolatos részletes leltárak összeállítása.¹³

Ezek a Magyar Országos Levéltár őrzésében fennmaradt dokumentumok jelenleg az egyedüli forrásanyagai a budai Vár 1945-ös ostromának és az ostrom következményeinek.

Szabó László napi feljegyzései és különösen a műszaki mentési munkákról készített jegyzőkönyve ennek a helyzetnek hiteltel megőrzése, egyben a második világháború magyar légoltalmának is egyedülálló forrásanyaga. Történelmi értékét elsősorban az határozza meg, hogy a Budapest ostromáról fennmaradt egyéb hivatalos iratok – mint például az I. hadtest helyzetjelentései¹⁴ és a 10. honvéd-gyaloghadosztály naplója¹⁵ – a Királyi Vár sorsáról egyáltalán nem tesznek említést.

A Királyi Vár területe az ostrom időszakában ugyanis külön parancsnokság alatt a várnegyed egyéb területeitől szigorúan el volt különítve, ahol a belépést és a benntartózkodást is magyar és német nyelvű külön engedélyhez kötötték.¹⁷

E szigorú elkülönülést elsősorban a „Budapest Erőd” e területen jelen lévő fő vezetési pontja indokolta. Így érthető, hogy az ostrom utolsó napjaiban a várpalota területét – amint azt a 2. Ukrán Front alárendeltségébe tartozó „Budapesti csoport” egyik térképvázlata is tanúsítja¹⁸ – külön ostromgyűrű vette körül.

Jelen közlemény a napi feljegyzések – pro domók – eddig nem ismert anyagának bemutatására vállalkozik, amelyek az ostrom legkritikusabb napjait elevenítik meg. Azt az időszakot, amikor a katonai alakulatokkal, polgári személyekkel és sebesültekkel túlszűfolt és ői parancsnokság (a német katonai, az SS- és kórházparancsnokság, valamint a magyar katonai és csendőrpáncsnokság) intézkedései alatt álló Királyi Várpalota¹⁹ a legsúlyosabb megpróbáltatásokat élte át

(Az első négy feljegyzés hiányzik – A forrásközlő.)

5/VK.1945. szám

Tárgy: A Kir. Vár értékeinek és a múzeumok anyagának elhelyezése az ezüstkamarában és a fehérneműkamrában.

Pro domo

F. hó 6-án a Hindy hadtestparancsnok²⁰ által kiadott általános rendelkezések részletére vonatkozólag Lénárd²¹ ezredes adott utasításokat.

A vk. legsürgősebb és azonnali feladataira vonatkozólag az alábbiakat jelölte meg:

1. A Kir. Vár különböző termeiben még ott levő műtárgyak, képek, szőnyegek, dísztárgyak összegyűjtése és biztos zárható helyen való összegyűjtése.

2. Az Erzsébet múzeum és Kir. Vár múzeuma²² értékes, muzeális anyagának összegyűjtése és elhelyezése.

3. A német és magyar csapatok által igénybe vett és eredeti helyéről elszállított szőnyegeknek, függönyöknek és értékesebb bútoroknak felkutatása, összeírása és az azokat használó alakulatok parsága által való nyugtázása.

4. Az igénybe nem vett helyiségek lezárása és a további illetéktelen beavatkozások ellen való védelem céljából a bejáratokra tilalmi táblák kifüggesztése.

A magyar–német szövegű tilalmi táblákat, melyek az erőszakos behatolást halálbüntetéssel fenyegetik, a hadtestparság rendelte meg, és azokat f. hó 9-én rendelkezésünkre bocsátotta.

Az értékek és műtárgyak elhelyezésére Lénárd ezredes az Ezüstkamrát²³ jelölte ki

Tekintettel arra, hogy az ezüstkamrában a csendőrség N. Sz. K.²⁴ alakulata volt elhelyezve, ennek számára más elhelyezést kellett biztosítani. Erre a célra a Fehérneműkamra három kisebb helyiségét jelöltem ki. Az ezekben elhelyezett fehérneműanyagnak a nagy helyiségbe való áthordását elrendeltem, s annak keresztülvitele azonnal megtörtént.

Ezzel kapcsolatban a mosókonyhában még ott levő fehérneműanyag is a kamrába szállíttatott.

A csendőrség a fehérneműkamrában való elhelyezéssel nem volt megelégedve, nem találta elegendőnek és kellő biztonságosnak. Mendelényi főhadnagy²⁵ rendelkezésére önkényesen igénybe vette az I. alagsori porcelánkamrát is, és legénységével megkezdte annak kiürítését és az ott elhelyezett anyagnak az ezüstkamrába való áthordását.

Az Ezüstkamra visszabocsátása 7-én a késő déli órákban történt meg.

Az ezüstkamrába való behurcolkodás csak ekkor kezdődhetett meg.

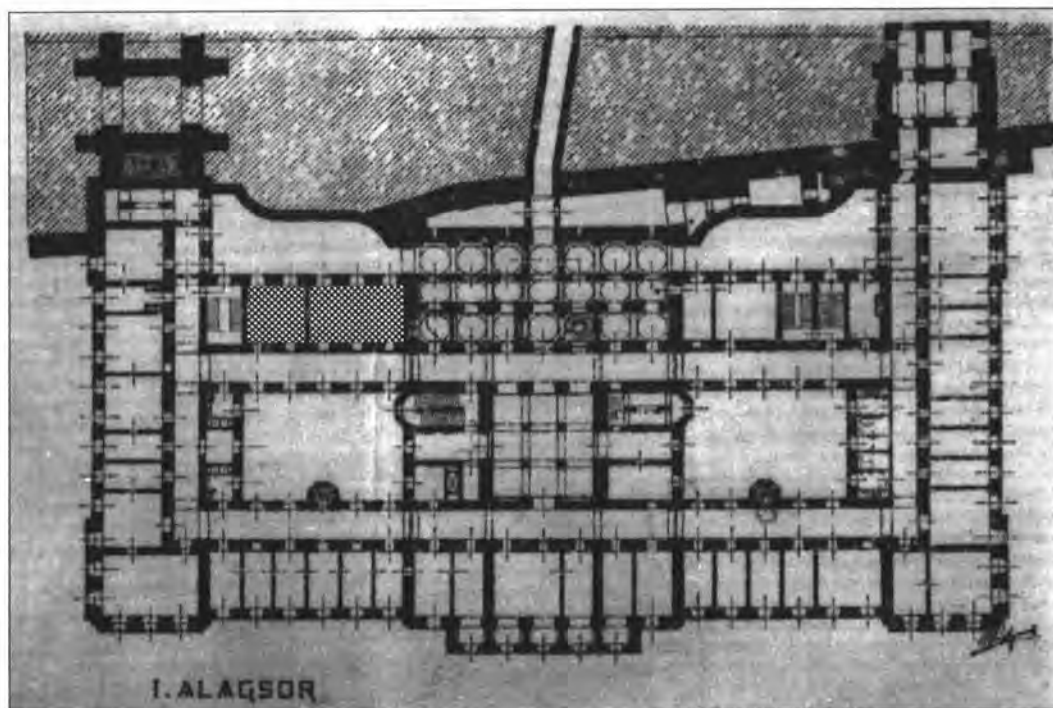
7-én a porcelánkamra és az Erzsébet múzeum, valamint a Kir. Vár múzeumának anyagát hordtuk át és helyeztük el az ezüstkamrában.

7-én a múzeum őrzésére kiküldött rendőrőrszemet leváltottuk és a múzeum anyagának áthordását megkezdtuk. Az anyag átszállítása e napon megtörtént.

A termekben levő műtárgyak összehordása 8-án kezdődött meg. Elrendeltem, hogy az előcsarnokokban, folyosókon és termekben felfektetett szőnyegek felszedessenek és lesöpprés-összegöngyölítés után a szőnyegraktárban helyeztessenek el. Ez a munka a mai napon ugyancsak kezdetét vette.

Budapest, 1945. január hó 8-án.

Szabó s. k.

Az Ezüstkamra elhelyezése az ún. Nemzeti Palota, a krisztinavárosi szárny I. alagsorában, a jelenlegi F épület 4. szintjén
BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 253. Aláírás és keltezés nélkül.

6/VK.1945. szám

Tárgy: A Kir. Vár. alkalmazottainak és hozzátartozóinak belépési igazolványa.

Pro domo

F. hó 8-án du. 6 órára a német kat. parságon megbeszélésen vettem részt. A megbeszélés tárgya a Kir. Várban levő polgári személyek tartózkodási jogosultságának megállapítása volt. Egyértelműen megállapítást nyert, hogy a polg. személyek közül csak azoknak van jogosultsága a Kir. Várban való tartózkodásra, akik a Kir. Vár alkalmazottainak igazoltan együtt élő hozzátartozói.

Ezek számára a hdtsparság magyar és német nyelvű igazolványt állít ki és csak ezen igazolványok jogosítanak a Kir. Várban való tartózkodásra és közlekedésre. Az ellenőrzés 9-én de tartott razzia során történt, melyen részt vett a magyar és német csendőrségi és rendőri közegek, a kir. várkapitány és Várhegyi.²⁶ Azon polg. személyek, akiknek a tartózkodása nem találtatott indokoltnak, köteleztettek a Várból való eltávozásra.

A Kir. Vár alkalmazottai és hozzátartozói számára, az összeállított névsornak megfelelően a hdtsparság új belépési igazolványokat állított ki, melyeknek kiosztása megtörtént.

Budapest, 1945. január 10-én.

Szabó s. k.

7/VK.1945. szám

Tárgy: Kertészeti átjáró drótakadállyal való ellátása.

Pro domo

A kerti házból (Váralja u. 20.) a kir. kertbe való átjáróhíd katonai indokok miatt szögesdrót akadállyal lezáratott.

Eckert és dr. Reichel Obersturmführereknél előterjesztett kérésemre, azon indokolással, hogy a kerten való átjárás részben a Várba való közlekedés, főleg pedig a kerti istállóból való vízfordás szempontjából szükséges, engedély adatott arra, hogy a drótakadály 8 és 15 óra közötti időben eltávolíttassék, erre vonatkozó rendelkezések katonai vonalon kiadattak.

Budapest, 1945. január 11-én.

Szabó s. k.

8/VK.1945. szám

Tárgy: A Kir. Vár könyvtára értékesebb könyveinek és a lakosztályok és szertartási termek értékesebb bútorainak elhelyezése.

Pro domo

A Kir. Vár műtárgyainak biztonságba helyezésére vonatkozó parsági rendelkezéssel kapcsolatban elrendeltem, hogy a könyvtár²⁷ értékesebb néhány könyve, kódexe az ezüstkamrába helyeztessék, továbbá hogy a szertartási termek és lakosztályok értékesebb bútordarabjai viszonylag biztonságosabb helyen tároltassanak.

Ennek során a szertartási termek nagy arcképei és bútorai a könyvtár 2 oldaltermébe, a lakosztályok bútorai az I. em. előcsamokokban helyeztettek el A helyiségek lezártak és tilalmi táblákat függesztünk ki

Budapest, 1945. január 10-én.

Szabó s. k.

9/VK.1945. szám

Tárgy: Magyar és német csapatok által igénybe vett szőnyegek, függönyök és értékesebb bútorok összeírása.

Pro domo

A f. hó 6-án kapott rendelkezéseknek megfelelően, megbíztam Szauter Jánost, Sipos Jánost és Tihanyi Ferencet, hogy az egyes magyar és német katonai alakulatoktól önkényesen használatba és igénybe vett szőnyeget, függönyöket és értékesebb bútorokat vegyék fel és írják össze.

Ennek során nevezettek az alagsori helyiségeket végigjárták, az illető alakulathoz tartozó megbízott jelenlétében a tárgyakat összeírták.

A tárgyak jegyzékekbe foglaltattak és a jegyzékek átadási jegyzék és átvételi elismervény alakjában kölcsönösen aláírva kibocsáttattak. Az igénybe vett tárgyak számbavétele és nyilvántartása ezzel nagyjában és általában megtörtént.

Budapest, 1945. január hó 11-én.

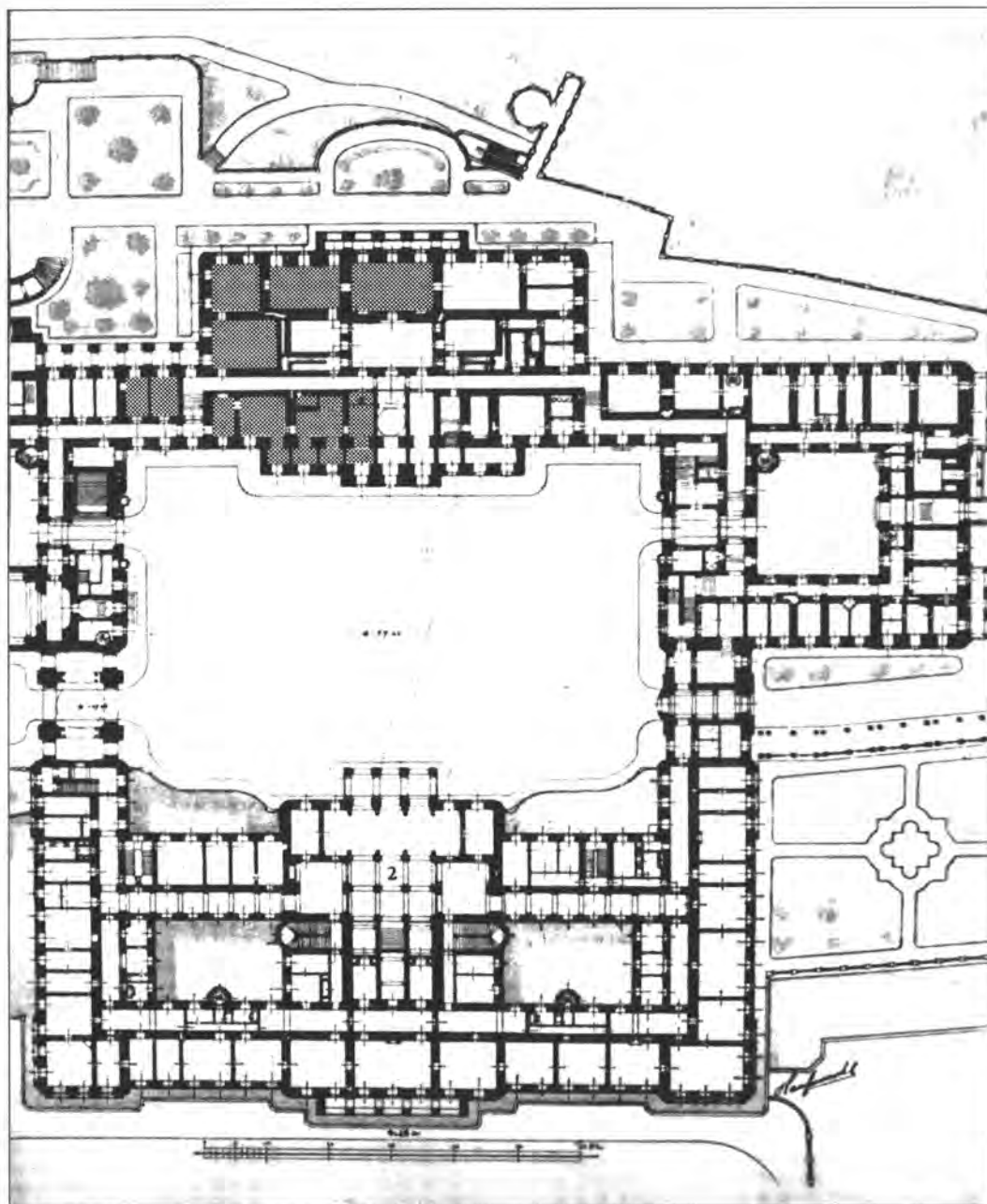
Szabó s. k.

10/VK.1945. szám

Tárgy: A várkapitányság hivatali szobája előtti bombatalálat, a hivatal használhatatlanná válása.

Pro domo

F. hó 16-án de a Kir. Vár nagyobb arányú légitámadást szenvedett át Ez alkalommal a nagy udvar, a

A Magyar Királyi Vár földszinti alaprajzának részlete a várkapitányság helyiségeivel
A várkapitányság helyiségei Hauszmann Alajos A magyar királyi vár (Bp., 1912.) című művében szereplő – a Nemzeti Palota
tervméretével azonos – földszinti alaprajzon vannak feltüntetve a Cross Charles Rt.-nek a BTM Kiscelli Múzeuma
őrzésében lévő fűtőszelvényi terve alapján. Az eredetileg igénybe vett 11 helyiségből 1934-ben a Dunára néző helyiségek
közül 3 az Erzsébet Múzeum, 1 a Királyi Vár Múzeuma részére lett átadva.
(Török Sándornak a Magyarország 1934. december 28-i számában megjelent riportja szerint.)

vk.-i hivatali szoba ablaka előtt néhány méterre nagyobb bombát kapott. A bomba légnyomása a vk. összes, még meglévő ablakait, spalettáit, belső üvegfalait, sőt a hátsó folyosóra nyíló ajtókat is felszakította, összetörte, repeszekkel és törmelékkel szórta tele.

A vk. helyiségei²⁸ használhatatlanokká váltak. A német kat. parság Hitschler tábornok parancsára azonnal az 5–7. számú óvóhelyekre²⁹ költözött át

A tábornok kérésére elrendeltem a vk. ablakainak bedeszkázását és függönyökkel való bevonását. Ez a munka azonnal végrehajtatott.

Budapest, 1945. január hó 17-én.

Szabó s. k.

11/VK.1945. szám

Tárgy: Német tábori kórházak számára a II. és I. alagsori folyosókra futószőnyegek, függönyök és ablakvédő takarók kiadása.

Pro domo

A Kir. Várban elhelyezett német kat. elsősegélynyújtó hely tábori kórházzá szerveztetett át A kórház parsága dr. Vogelsang Stabsarzt, a német parnok Hitschler tábornok rendeletére, a II. alagsori folyosóknak igénybevételét jelentette be, és felszerelés tekintetében futószőnyegek, szalmazsákok, függönyök és takarók átadását kérte. A helyiségek igénybevétele tudomásul szolgált.

Tihanyi szakaltisztnek³⁰ rendelkezést adtam ki, amely szerint a kórházparságnak átadási jegyzék, ill. átvételi elismervények ellenében bocsássa rendelkezésére a szertartási termekből felszedett futószőnyeget, a folyosórészek elrekesztésére egyszerű, értéktelenebb függönyöket és takaróul ablakvédőket. Az átvétel és átadás megtörtént.

Budapest, 1945. január hó 14-én.

Szabó s. k.

A tábori kórház további bővítésével az I. alagsori folyosók és átjáróalagút is igénybevetetett.

További futókat, függönyöket és ablakvédőket adtunk ki

Budapest, 1945. január hó 18-án.

Szabó s. k.

12/VK.1945. szám

Tárgy: A várkapitánysági alkalmazottak munkán való megjelenésének szabályozása.

Pro domo

A vk.-i munkaórák idején, a ténylegesen előforduló kérdések megbeszélésén felül is, általában kere sem az érintkezést a német katonai parsággal, hogy esetleges észrevételeiket megtehessek és a polgári alkalmazottak érdekeinek védelmére szükséges intézkedéseket kérhessek.

A mai napon Hitschler tábornok Kroff ezredes és az alárendelt tisztek kijelentették, hogy csodálkoznak azon, miszerint a Kir. Várkapitányság, a fokozódó bombatámadások és állandó belövési veszély ellenére is, polgári munkájukat folytatni és ellátni igyekeznek. A fennálló körülmények között a vk. munkáját illuzórikusnak látják és tekintik.

Ezen nyilatkozat hatása alatt azoknak az altiszteknek és alkalmazottaknak a Kir. Várban való mindennapi megjelenését, akik nem laknak a Kir. Várban, nem tettem minden körülmények között kötelezővé. Adandó konkrét esetben a munkán való megjelenést és a munkateljesítést el fogom rendelni.

A Kir. Várban bennlakók ezzel szemben munkájukat továbbra is fokozottabb mértékben ellátni kötelesek.

Budapest, 1945. január 18-án.

Szabó s. k.

13/VK.1945. szám

Tárgy: Önkényes kilakoltatások.

Pro domo

Ismételten előfordult, hogy a vk. polgári alkalmazottak alagsori szükséglakásait egyes német katonai személyek háborgatják, az illetőket lakásaik azonnali elhagyására szólítják fel és azokat önkényesen igénybe veszik.

Ezek ellen az illetéktelen és jogtalan eljárások ellen Lénárd ezredesnél óvást emeltem. Peter Sturmbandführerhez és alárendeltjeihez utasított.

Távollétében Giebe alezredes, katonai várparnokkal beszéltem, aki panasomra megígérte, hogy hasonló esetekben az ő hozzájárulása lesz szükséges, és minden esetben az őhöz való fordulást javasolta.

Az eddigi sérelmek orvoslását nem sikerült kieszközölnöm. Lózai, Németh, a Gyökér és Kerti családok³¹ kilakoltatása és más rosszabb szükséglakás elfoglalása befejezett ténynek volt tekinthető. A Gyökér és Kerti kilakoltatása esetében a Giebe által aláírt írás sem volt elegendő a jogtalan eljárás megelőzésére és elhárítására.

Lénárd ezredes, hasonló esetekről való ismételt jelentéseimre a közvetlen intézkedést elhárította magától, és a német kat. parságokkal való közvetlen érintkezést javasolta.

Budapest, 1945. január hó 18-án.

Szabó s. k.

14/VK.1945. szám

Tárgy: Ruharaktárban tárolt műtárgyak és ruhák áthordása a fehérműkamrába.

Pro domo

F. hó 19-ére virradó éjjel a kat. kórház parsága az I. alagsorban lévő díszruharaktár lezárt és tilalmi táblával ellátott helyiségét erőszakkal kinyitotta és igénybe vette. A középső helyiségben tárolt képeket, tükröket stb. a jobb oldali ruharaktár helyiségébe összezsúfolta.

Jelentést tettem Lénárd ezredesnek. Helyszíni szemlét és megbeszélést tartottunk. Giebe alezredes és a kórház parsága a helyiséget nélkülözhetetlennek jelentette ki

A helyiségek igénybevételenek jogosultságánál a következő sorrendet állapította meg: 1. sebesült katonák, 2. egészséges harcosok, 3. műtárgyak és egyéb eseteknek érdeke.

Kénytelen voltam elrendelni, hogy az ezen helyiségben tárolt és az ezüstkamarából már kiszorult műtárgyak onnan azonnal elszállíttassanak és az ezüst-, porcelán- és fehérműkamrában helyeztessenek el. A kiürítés és elhelyezés még a nap folyamán megtörtént.

Ugyanekkor, kényszerítő körülmények hatása alatt, át kellett adnunk az I. alagsori porcelánkamra melletti liftelőteret is, amely átmenetileg a vk.-alkalmazottak pihenő- és gyülekezőhelye volt.

19-én a kora délutáni órákban a II. alagsori sötét átjárófolyosóban egy csendőrségi személyautó (Bolgár szds.³²) lábamról leütött. Jobb térdízületemben és bal oldalamon fájdalmas zúzódásokat szenvedtem. Járásban, mozgásban erősen korlátozva érzem magamat.

Budapest, 1945. január 21-én.

Szabó s. k.

(A 15. számú feljegyzés hiányzik – A forrásközlő.)

16/VK.1945. szám

Tárgy: Igénybe nem vett és tilalmi táblákkal ellátott helyiségek erőszakos felnyitása katonai egyének által.

Pro domo

Ismételten és naponta előfordul, hogy a katonai alakulatok által igénybe nem vett és a hdtsparság rendelkezésének megfelelően lezárt és tilalmi táblákkal ellátott helyiségeket ismeretlen katonai egyének erőszakkal felnyitnak. Nem akadály az sem, ha az ajtók nem kulccsal záratnak le, hanem csavarokkal vagy szögekkel vannak lezárva.

Ezt a sajnálatos körülményt ismételten jelentettem Lénárd ezredesnek. A tettesek felderítését és előállítását kívánta. Ennek a kívánságnak teljesítése teljességgel lehetetlen. Főleg a német katonák a tilalmi táblákon, melyek azonnali halálbüntetéssel fenyegetnek, mosolyognak és azokat nem tartják tiszteltben.

Ilyen körülmények között a Kir. Vk.-ot a helyiségek épségéért és az abban lévő tárgyak biztonságáért semminemű felelősség nem terhelheti.

Budapest, 1945. január hó 22-én.

Szabó s. k.

17/VK.1945. szám

Tárgy: Hindy altbgy. kérdése barlangok és alagutakban való parságok elhelyezése tárgyában.

Pro domo

F. hó 16-án Hindy altbgy. reggel 8 órára magához hivatott és kérdést intézett hozzám abban a tekintetben, hogy egyes, a Várban elhelyezett parságok számára nem volna-e lehetséges a Kir. Várhoz tartozó állítólagos barlangok és alagutak igénybevétele.

Jelenttem, hogy ilyen alagutak és barlangok egyáltalában nincsenek, s így parságok elhelyezésére lehetőség nincs.

Ugyanezen de ebben a tárgyban megjelent egy tisztí bizottság a vk. irodájában s ennek ugyanilyen értelmű választ adtam. A német kat. parsághoz tartozó Kroff ezredes kijelentette még, hogy az egész Vár területén nincs elhelyezési lehetőség.

A bizottság ezen kijelentéseket tudomásul vette.

Budapest, 1945. január hó 17-én.

Szabó s. k.

18/VK.1945. szám

Tárgy: „Honvéd” motorfecskendő átadása a budai rendőri erők parságának (lefoglalás).

Pro domo

F. hó 2-án Cselovszky József segédtűzoltó elismervény ellenében 1 db kismotorfecskendőt, 2 orsó motorostömlőt, 2 orsó egységes tömlőt, 5 tekercs motorostömlőt, 2 tekercs egységes tömlőt és 5 db áttéti darabot átadott a budai rendőri erők parancsnokságának.

Az átadás a német parancsnokság részére lett lefoglalva.

Budapest, 1945. február hó 3-án.

Szabó s. k.

19/VK.1945. szám

Tárgy: A fehérneműkamrát ért légnyomás.

Pro domo

F. hó 22-én de az Újvilágkertben,³³ a kijárókapu közelében hatalmas bomba csapott be A bomba lég-

nyomása a felette levő Fehérneműkamra bezárt vaslemez spalettáit kiszakította és a terem másik oldalára dobta. A fehérneműkamrában tárolt fehérneműeket szétdobálta és a f. hó 19-én a díszruharaktárból kényszerűségből odatárolt díszruhákat és műtárgyakat is teljesen összehányta.

Egyes fajanszvázának darabjait megtaláltuk, de az összevisszaságban az átrendezés előtt a károkat megállapítani nem lehet. A díszruharaktár kiürítésének első káros következménye bekövetkezett.

Ezen délelőttön a krisztinavárosi szárny déli oldalán lévő Vitézi Szék³⁴ helyiségébe gyújtóbomba esett be és annak két belső helyiségében belső tűz támadt. A tűzoltásban tevékenykedő német katonák égő iratokat és bútorokat a belső udvarba dobáltak. A vk.-alkalmazottak közbelépésének köszönhető, hogy az udvaron tárolt benzin és egyéb üzemanyag és szemét kigyulladására és ezzel nagyobb és károsabb tűz kitörése megakadályoztassék.

Budapest, 1945. január hó 23-án.

Szabó s. k.

20/VK.1945. szám

Tárgy: Őrjárat kiküldése a lezárt és tilalmi táblákkal ellátott helyiségek ellenőrzésére.

Pro domo

Az elzárt és tilalmi táblákkal ellátott helyiségek erőszakos felnyitása és az ott elhelyezett ingóságok elhurcolása minden elővigyázat ellenére sem szűnt meg. Ismételten előfordul, hogy különböző helyeken tárolt értékesebb vagy kevésbé értékes bútordarabokat elcipelnek, szétördelnek, feldarabolnak és eltűzelnek. Ezen kártevések ellen való megkísérelt védekezésünkben semmiféle katonai parancsnokság részéről támogatásban nem részesülünk.

Lénárd ezredesnek ezekről az esetekről ismételten jelentést tettem. Megbeszélést folytattunk és megállapodásra jutottunk abban, hogy célszerű és szükséges volna egy magyar tisztnek megbízatása az állandó ellenőrzés gyakorlására és ezenfelül minél gyakoribb és rendszeres cirkáló őrjárat kiküldése. Nem jutott tudomásomra az, hogy ebben az irányban intézkedés vagy rendelkezés történt volna.

Budapest, 1945. január hó 25-én.

Szabó s. k.

21/VK.1945. szám

Tárgy: A Fehérneműkamra feltörése és fehérneműek elvitele.

Pro domo

Feljegyezni való eset az, hogy f. hó 19-én a Fehérneműkamra lezárt és tilalmi táblával ellátott ajtaját német katonák erőszakosan feltörték és onnan fehérneműeket vittek el. A szomszédos és a kamarához tartozó 3 helyiségben a csendőrség N. Sz. K. köteleke nyert elhelyezést. A csendőrök ahelyett, hogy erélyes közbelépéssel a cselekményt megakadályozták volna és a tettesek előállításával elrettentő példa mutatásához hozzájárultak volna, állítólag Fekete nevű altisztet a vk. alkalmazottaihoz küldtek jelentésselre.

Az odasiető vk.-alkalmazottak csak a befejezett tényre érkezhettek a helyszínre. A kár részleteiben megállapítható nem volt, de a fürdőszobák pikévaszonkészletében mutatkozott feltűnőbb hiány.

Budapest, 1945. január hó 27-én.

Szabó s. k.

22/VK.1945. szám

Tárgy: A Kir. Vár légibombázása és tűzérési lövése.

Pro domo

A szinte naponként megismétlődő és fokozódó légibombázások és az állandó ellenséges tűzérési és aknatűz a Kir. Vár főépületében, melléképületeiben, a közelben álló tartozéképületekben óriási károkat

okoznak. Romboló bombák és gránátok egyes épületrészeket romba döntenek, az épületek állagában okoznak helyrehozhatatlan károkat azonfelül, hogy belső berendezéseket és felszerelési tárgyakat rombolnak össze. Felsorolni sem lehet azokat a károkat és rombolásokat, melyeket az épületek idáig is szenvedtek.

Különösen a f. hó 30-i egész napon át tartó légitámadás volt borzalmas hatású. A főépület környéke, a Várkert szinte a felismerhetetlenségig fokozódó károkat szenvedett.

Védekezésről vagy a károk részbeni helyreállításáról, romok eltakarításáról vagy egyes szerkezeti részek ideiglenes megerősítéséről szó sem lehet.

Budapest, 1945. január hó 31-én.

Szabó s. k.

23/VK.1945. szám

Tárgy: Palota égése.

Pro domo

F. hó 6-án a 7-ére virradó éjjel a krisztinavárosi szárny I. emeletén, a nagyudvarra néző ún. rózsalakás, illetve a régi szárnysegédi iroda kisebb belépőterme, nyilván ellenséges gyújtógránát becsapódása következtében, kigyulladt.

A belső tűz, a terem asztalosmunkájának elhamvasztása után, aránylag rövid idő alatt eloltott.

Az előző héten támadt tüzek még nem aludtak el teljesen.

[A déli] szárny és északi szárny mennyezeteiben még parázsló tüzek vannak, állandó ellenőrzése és ellátása szükséges.

Ezen munkákban a Kir. Várkapitányság személyzete tekintélyesen részt vesz.

Budapest, 1945. február 7.

Szabó s. k.

24/VK.1945. szám

Tárgy: Könyvtárteremben elhelyezett bútorok.

Pro domo

A déli szárnyat elhamvasztó tűz oltási munkái során a dísztermek könyvtárterembe ideiglenesen elhelyezett bútorzatának egy része, az égés továbbterjedésének megakadályozása végett, a Kir. Várkapitányság kijárata melletti kertteraszra dobáltatott ki Ezen bútorokat az elszenvedett töréseken felül az olvadás és eső okozta ázás is erősen rongálja.

Erre való tekintettel elrendeltem, hogy a bútorok, viszonylag nyugalmasabb időben, fedett helyre szállíttassanak be

A Kir. Vár Dunára néző szárnya³⁵ és kertterasza állandó akna-, géppuska- és gyalogsági fegyvertűz alatt áll. A belövési veszély a legutolsó időben annyira fokozódott, hogy a teraszra való kilépés a katonai parancsnokság által, katonai személyek részére is eltiltatott, állandó őrszem a kijárást megakadályozza.

Ilyen körülmények között a bútorok fedett helyre való beszállítása egyelőre keresztülvihetetlennek tekintendő.

Budapest, 1945. február 5.

Szabó s. k.

I. elhelyezési vázlat

NEMZETI PALOTA.

1, 2, 3, a legutolmi segélyosztályok rendőrhelye.

4. az istálló épületben és a lovastudó épületben elhelyezettek nádorhelye.

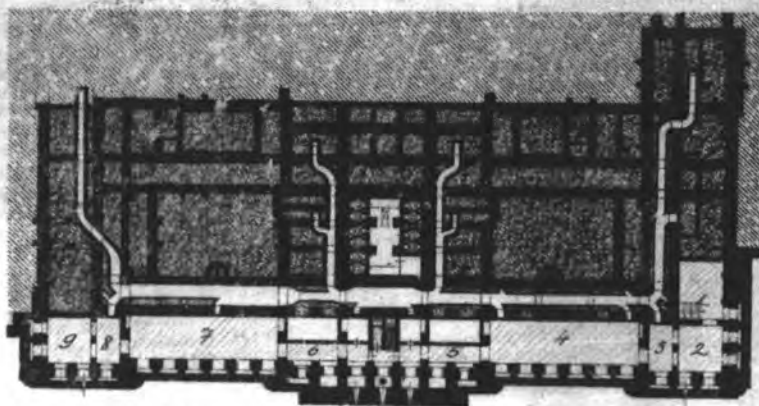
5. Krohn II. családja és a fodrászműhely szomszédsága.

6. Gyógyintézet.

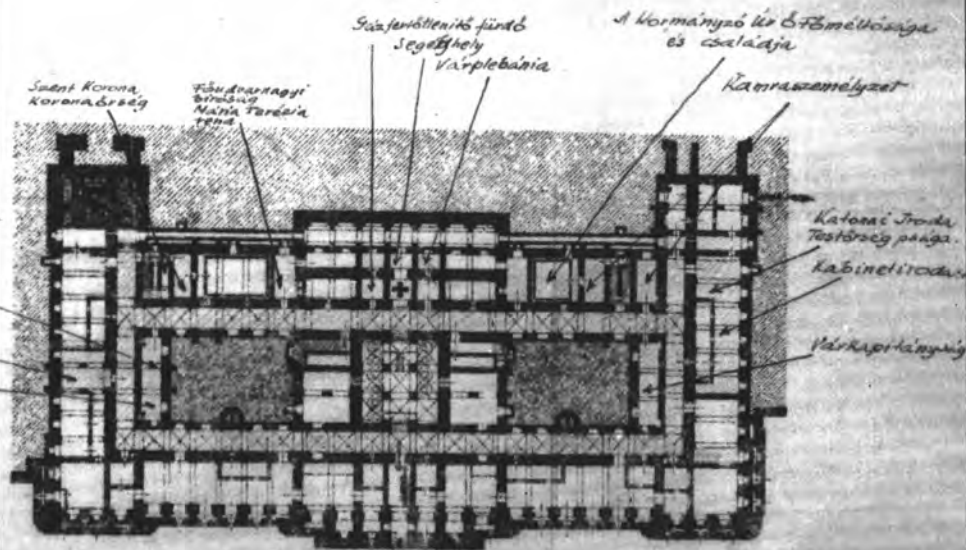
7. A palota földszintjén lakók, a várkertészet és a várkapitányság alkalmi szobái.

8. Brunswick alatt és Dr. Dömötör tan. családja.

9. a II. emeleti lakók.

0. PINCZE.

I. PINCZE.

A Királyi Palota óvóhelyei a krisztinavárosi szárny I. pincéjében, a jelenlegi F épület 2. szintjén
A Királyi Palota óvóhelyei a krisztinavárosi szárny II. pincéjében, a jelenlegi F épület 1. szintjén
BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 253. Aláírás és keltezés nélkül.

25/VK.1945. szám

Tárgy: Műtárgyak (gobelinek, Benczúr-kép) biztonságba helyezése.

Pro domo

A Kir. Vár 3 db nagy értékű műtárgya, és pedig a krisztinavárosi szárny lépcsőcsarnokában lévő 2 db csataképet ábrázoló gobelin és Benczúr Millenáris hódolat című képe még eredeti helyeiken vannak, illetve a Benczúr-kép a földszinti lakosztály ideiglenesen képraktárnak kijelölt helyén van.

Ezeknek az ezüstkamrában való elhelyezésére kiadott rendelkezést újólag megismételtem.

A gobelinek leszereléséhez nehezebb és magasabb létraállvány felállítására volna szükség. Tekintettel arra, hogy ezen körülményesebb és hosszabb időt kívánó munka az épület állandó bomba- és belővési veszélye miatt még nem volt teljesíthető, rendelkezésem szerint a leszerelési munka újra megkísérlődő. Szentmiklósi és Várhegyi altisztek³⁶ jelentése szerint a gobelinek leszerelése és elszállítása életveszedelem kockáztatása nélkül a mai körülmények között nem lehetséges, miért is ezen munka erőszakolásától el kellett tekintenem.

A hengerre csavart Benczúr-kép elszállítása egyszer már megkíséreltetett. A henger nagysága és a lépcsőkarok szűk volta miatt azonban a földszintről az I. alagsorba való szállítása nem volt lehetséges.

Újabb módszer megjelölése mellett a kép elszállítására vonatkozó rendelkezést megismételtem.

A krisztinavárosi szárny belővési veszélye annyira fokozódott, hogy az életveszély elhárítása, illetve csökkentése végett ezen szárnyban való közlekedés a katonai parancsnokság által tiltott és ezen rendelkezés végrehajtása végett ezen szárny bejáratainál állandó katonai őrszem áll. Ennek következtében a Benczúr-képnek még a megközelítése is lehetetlenné lett téve.

Mindhárom műtárgy elszállítására az aránylagosan nyugalmasabb időket kell bevárni.

Budapest, 1945. február 5.

Szabó s. k.

26/VK.1945. szám

Tárgy: Sekrestye feltörése.

Pro domo

Lorenz Károly egyházfi jelentette, hogy az előző napokban a sekrestye melletti, vasajtóval lezárt és a miseruhák elhelyezésére szolgáló szerkamra ajtaján erőszakos betörési kísérlet nyomait vette észre.

A mai nap reggelén a kérdéses vasajtót feltörve és a kamrában elhelyezett miseruhákat és kegytárgyakat feldúlva találta. Hiány vagy számottevő kár egyelőre nem volt megállapítható.

A kápolna belső terét német katonaság istállóul használja, abba lovakat állított be

Budapest, 1945. február 7.

Szabó s. k.

27/VK.1945. szám

Tárgy: Aknabecsapódás az Ezüstkamra ablakába.

Pro domo

F. hó 7-én de, a Kir. Várat ért bombatámadás során, az Ezüstkamra belső ablakának kb. szemöldök-párkány magasságában akna robbant. A bomba hatása olyan erős volt, hogy az ablakszerkezetet, sőt a belső, a páncéllemez spalettát is felszakította és teljes összerongált állapotban a terem belső falához dobta. Az ablakszerkezet és összezúzott spaletta a kamrában elhelyezett műtárgyakban, képekben, porcelánban számottevő, jelentős kárt tett. A kár részletei és a kárt szenvedett műtárgyak sérülésének vagy elpusztulásának mértéke, egyelőre, a teljes átrendezés előtt, nem állapítható meg.

A kiszakított ablakszerkezet padlóval és ácsvasszerkezettel való azonnali ideiglenes pótlását elrendeltem.

Az esetet Lénárd ezredesnek jelentettem.
Budapest, 1945. február 8.
Szabó s. k.

28/VK.1945. szám

Tárgy: Irrattár, tervtár elhelyezése.

Pro domo

Tekintettel arra, hogy a Kir. Vár hivatali helyiségei a bombatámadások következtében egyelőre használhatatlanokká váltak, és a helyiségekben, azok bezárt bútorain, szekrényeiben, íróasztalain erőszakos feltörések és dülások állapíthatók meg, Sipos János segédtisztnek utasítást adtam arra, hogy a várkapitányság munkájának folytatása, az elmúlt év műszaki munkáinak leszámolása stb., a munka lehetőségének biztosítása végett a várkapitányság 1944. évi teljes irrattári anyaga, az előző évek fontosabb iratai, továbbá lehetőleg a tervtár teljes egészében biztonságosabb helyre, az ezüstkamrába szállíttassék át

Sipos János segédtiszt a mai napon jelentette, hogy ennek az utasításnak eleget tett.

Budapest, 1945. február 8.

Szabó s. k.

A NAPI FELJEGYZÉSEK MELLÉKLETEI

KIMUTATÁS A KIR. VÁRKAPITÁNYSÁG BELÉPÉSI ENGEDÉLYEL ELLÁTOTT TISZTVISELŐIRŐL, ALTISZTJEIRŐL ÉS ALKALMAZOTTAIRÓL.

F. sz. Név	Állás
1. Szabó László	kir. várkapitány
2. Miklósváry Károly	műszaki tanácsos
3. Fodor Béla	pü. főtanácsos
4. Hegedüs Béla	főgondnok
5. Szauter János	palotafelügyező
6. Herényi Lajos	kertészeti intéző
7. Sipos János	tisztviselő
8. V[itéz] Baja István	műszaki altiszt
9. Marada György	műszaki altiszt
10. Haraszi Sándor	műszaki altiszt
11. Bánki János	műszaki altiszt
12. Tihanyi Ferenc	szakaltiszt
13. Gesztesi János	szakaltiszt
14. Várhegyi József	szakaltiszt
15. Horváth István	szakaltiszt
16. Gyökér János	szakaltiszt
17. Deményi Vince	I. o. altiszt
18. Simon Mária	szakaltiszt
19. Süli Zoltán	műszaki altiszt
20. Novák József	I. o. altiszt
21. Bácskai József	II. o. altiszt
22. Jászi Gyula	I. o. altiszt
23. Szentmiklósi Ferenc	szakaltiszt
24. Gesztesi József	II. o. szakaltiszt

25. Kone Erzsébet	takarítónő
26. Kone Rozália	takarítónő
27. Vizi Mária	takarítónő
28. Hetrovitz Franciska	takarítónő
29. Kada István	napszámos
30. Behofsits József	munkás honvéd
31. Bartos József	munkás honvéd
32. Sárdi Károlyné	vasalónő
33. Marada István	műszaki altiszt
34. Kelemen Istvánné	takarítónő

Budapest, 1945. január hó 12-én.

Szabó László s. k.
kir. várkapitány

A KIRÁLYI VÁRBAN BENNLAKÓK ÉS ALKALMAZOTTAK NÉVJEGYZÉKE

F. sz. Név	Állás	Megjegyzés
1. Witz Béla	várplébános, érseki helynök	
2. Dr. Csertő Sándor	várkáplán	
3. Witz Aranka		
4. Gila Vera	szociális nővér	
5. Jakubczik Cirilla	szociális nővér	
6. Dr. Ritsmann Pál	érseki helynöki titkár	
7. Lórenz Károly	egyházfi	
8. Lórenz Károlyné	egyházfi neje	
9. Kling Alajosné szül. Lórenz Anna		
10. Pintér Vincéné	Lórenzné húga	
11. Kruppa Anna	háztartási alkalmazott	
12. Kruppa Károly	háztartási alkalmazott testvére	
13. Tihanyi Ferencné	szobafelvigyázó neje	
14. Tihanyi Aranka	szobafelvigyázó leánya	
15. Dr. Kurucz Andor	szobafelvigyázó veje	
16. Kurucz Andorné	szobafelvigyázó leánya	
17. Lakatos Lajosné szül. Bardocsi Margit	Lakatos Lajos szkv. neje	
18. Jenei Margit	Lakatos Lajos szkv. rokona	
19. Sárosi János	kazánfűtő	
20. Sárosi Jánosné	kazánfűtő neje	
21. Sárosi Júlia	kazánfűtő leánya	
22. Demeter István	műszaki altiszt	
23. Demeter Istvánné	műszaki altiszt neje	
24. Sándor Imréné	várk. küldönc neje	
25. Szauter Jánosné	palotafelvigyázó neje	
26. Lovas Antal	alhadnagy	
27. Trosztmér Antalné szül. Vince Mária	bennlakó	

28. Sipos Jánosné
 29. Várhegyi Józsefné
 30. Várhegyi Irma
 31. Várhegyi Kornélia
 32. Várhegyi Ilona
 33. Várhegyi Erzsébet
 34. Várhegyi Etel
 35. Várhegyi Margit
 36. Simon Mária
 37. Bánki Anna
 38. Horváth Istvánné
 39. Szentmiklósi Ferencné
 40. Csarankó Rózsi
 41. Kerti János
 42. Kerti Jánosné
 43. Gyökér Jánosné
 44. V[itéz] Baja Istvánné
 45. Szarka Józsefné
 46. Főső Péter
 47. Főső Péterné
 48. Csaba Béláné
 49. Csuvardits Lili
 50. Rácz Ferenc
 51. Rácz Ferencné
 52. Juhász Mihályné
 53. Török Mária
 54. Gólya Istvánné
 55. V[itéz] Éliás Istvánné
 56. Éliás Ilona
 57. Kelesi Gyuláné
 58. Ifj. Kelesi Gyula
 59. Kelesi Etelka
 60. Lótos István
 61. Lótos Istvánné
 62. Kerepesi Sándorné
 63. Török Alajosné szül. Novák Róza
 64. Pásztor Mihályné
 65. Pál István
 66. Pál Istvánné
 67. Kelemen István
 68. Kelemen Istvánné
 69. Marada Istvánné
 70. V[itéz] Virágos Imréné
 71. Marada Györgyné
 72. Kolozs Béláné
 73. Szarka Imréné
 74. Richter Herminna
 75. Koncz Erzsébet
 76. Vizi Mária

várk. tisztviselő neje
 szobafelvigyázó neje
 Fehérműkamra kezelőnője
 Fehérműkamra kezelőnőjének húga
 Fehérműkamra kezelőnőjének húga
 Fehérműkamra kezelőnőjének húga
 Fehérműkamra kezelőnőjének húga
 Fehérműkamra kezelőnőjének húga
 várk. szakaltiszt
 várk. szakaltiszt mostohatestvére
 vízvezeték-szerelő neje
 szakaltiszt neje
 takarítónő
 kazánfűtő
 kazánfűtő neje
 várk. szakaltiszt neje
 várk. műszaki altiszt neje
 segédellenőr neje
 szakaltiszt
 szakaltiszt neje
 segédellenőr neje
 segédellenőr húga
 segédellenőr rokona
 segédellenőr rokona
 főtörm. neje
 főtörm. rokona
 várk. altiszt neje
 alhadnagy neje
 alhadnagy leánya
 főtörm. neje
 főtörm. fia
 főtörm. leánya
 Bondor András törm. apósa
 Bondor András törm. anyósa
 főtörm. neje
 bennlakó
 várk. szakaltiszt neje
 bennlakó
 bennlakó
 kapus
 várk. takarítónő
 várk. takarítónő
 alhadnagy neje
 várk. műszaki altiszt neje
 kocsimosó neje
 gépkocsivezető anyja
 várk. takarítónő
 várk. takarítónő
 várk. takarítónő

77. Hetrovitz Franciska	várk. takarítónő
78. Budai Andor	kertmunkás
79. Pente Sándor	kertmunkás
80. Dóra Vera	kertmunkás
81. Harangozó József	kertmunkás
82. Kozák Miklós	műszaki altiszt
83. Ispán János	irodaaltiszt
84. Novák Józsefné	várk. altiszt neje
85. Özv. Takács Bálintné	várk. altiszt anyósa
86. Rekecki Péterné	várk. lakatos neje
87. Sárdi Károlyné	várk. vasalónő
88. Varga Mária	várk. kárpitos varrónő
89. Szalainai József	várk. kárpitos
90. Iványi Ferenc	várk. udvaros
91. Széles Kálmán	várk. napszámos
92. Csónó Károly	várk. napszámos
93. Tóka Józsefné	várk. takarítónő
94. Balogh Istvánné	várk. takarítónő
95. Hoffmann Sándorné	várk. takarítónő
96. Katrencsák Anna	várk. takarítónő
97. Havasi Jánosné	várk. takarítónő
98. Lüllei Istvánné	várk. takarítónő
99. Székely J. Mihály	postaforgalmi igazgató
100. Orbán Lajos	postaforgalmi felügyelő
101. Rácz György	postaforgalmi ellenőr
102. Münzberg Ilona	postaforgalmi főellenőr
103. Hováth Lászlóné	postaforgalmi főellenőr
104. Havasi Mária	postaforgalmi segédellenőrnő
105. Walter Erzsébet	postaforgalmi segédellenőr tisztviselőnő
106. Kovács Gizella	postaforgalmi kezelőnő
107. Winkler Irma	postaforgalmi itme
108. Mazepa Edith	postaforgalmi itme
109. Richter Etel	postaforgalmi st.nő
110. Fülöp Ilona	postaforgalmi kezelőnő
111. Bodizs Erzsébet	postaforgalmi itme
112. Ronai Aranka	postaforgalmi itme
113. Tóth Ilona	postaforgalmi díjnok
114. Patziger Albertné	postaforgalmi segédtnő
115. Budai Ilona	postaforgalmi segédtnő
116. Goli Sándor	postaforgalmi altiszt
117. Farkas Pál	postaforgalmi altiszt
118. Szabó Károly	számvizsgáló
119. Konc Rozália	várk. takarítónő

Budapest, 1945. január hó 10-én.

Szabó László s. k.

kir. várkapitány

KIMUTATÁS A KIR. VÁRBAN LAKÓ KIR. VÁRKAPITÁNYSÁGI ALKALMAZOTTAKRÓL

F. sz. Név

Állás

1. Szauter János	palotafelügyelő
2. Sipos János	tisztviselő
3. Trosztmér Antal	altiszt
4. Lovas Antal	alhadnagy
5. V[itéz] Baja István	
6. Várhegyi József	szakaltiszt
7. Horváth István	szakaltiszt
8. Kerti János	szerező
9. Gyökér János	szakaltiszt
10. Rekecki Péter	lakatos
11. Novák József	I. o. altiszt
12. Szentmihályi Ferenc	szakaltiszt
13. Várhegyi Irma	fehérmű-kezelő
14. Simon Mária	szakaltiszt
15. Lócai Ferenc	I. o. altiszt
16. Németh József	festő
17. Csaranko Rózi	takarítónő
18. Tornyi Mihály	II. o. altiszt
19. Pásztor Mihály	szakaltiszt
20. Demeter István	műszaki altiszt
21. Sándor Imre	küldönc
22. Tihanyi Ferenc	szakaltiszt
23. Sárosi János	fűtő
24. Gólya István	I. o. altiszt
25. Lócai Ferenc	I. o. altiszt
26. Biró István	II. o. altiszt
27. Rekecki Péter	lakatos
28. Várkonyi Sándor	I. o. altiszt
29. Németh József	festő
30. Bay István	kályhás
31. Sándor Imre	küldönc
32. Peremicki Antal	küldönc
33. Id. Kada István	napszámos
34. Ványai Frigyes	kőműves
35. Marada Istvánné	takarítónő
36. Kelemen Istvánné	takarítónő
37. Behofsits József	munkás honvéd
38. Bartos József	munkás honvéd
39. Lassek István	szakaltiszt

A KIR. VÁRBAN BENNLAKÓK ÉS ALKALMAZOTTAK NÉVJEGYZÉKE

F. sz. Név	Állás	Megjegyzés
1. Tornyi Mihályné	II. o. alt. neje	
2. Kis József		
3. Tamás Imre		
4. Tamás Istvánné		
5. Neutsch Ferencné		
6. Dr. Schiller-Gombos Lászlóné		
7. Ifj. Fodor Béláné	tisztviselő	
8. Szebeni Rudolf	szakaltiszt	
9. Szedő István	szakaltiszt	
10. Hartai Sándor	szakaltiszt	
11. Sinai Lajos	II. o. altiszt	
12. Simon János	kertész	

Budapest, 1945. január hó 10-én.

JEGYZŐKÖNYV

Felvettem 1945. február hó 3-án a Kir. Várban.

Tárgy: A Kir. Vár leégésének körülményei és az azzal kapcsolatos oltási és mentési munkálatok leírása.

Jelen vannak alulírottak, a Kir. Várkapitányság alkalmazottai.

A Kir. Vár égése után megjelenvén a helyszínen, a tűz kitörésének idejére, körülményeire, az oltás és mentés munkálatainak mikéntjére vonatkozólag meghallgattam a Kir. Várkapitányság alkalmazottait, valamint az oltási munkákban részt vett magyar és német katonai alakulatok parancsnokait és a tőlük halottakat, összefoglalva, az alábbiakban rögzítem le:

Szauter János, kir. palotafelügyő:

A Kir. Vár udvari részén, a kabinetiroda segédhivatala feletti tetőrész égéséről akkor szerzett tudomást, amikor az már lánggal égett. Kereste azokat a katonai parancsnokságokat, amelyek hivatva voltak a tűzoltási munkákat elrendelni. Csergő csendőr századosnak³⁷ jelentette a tüzet, aki a csendőröknek az oltási munkák azonnali megkezdését elrendelte. A csendőrök lapátokkal ellátva vonultak a tűz színhe-lyére, azonban a vízhiány és a szerszámok kezdetleges volta az oltási munkákat igen megnehezítette.

A déli szárny³⁸ égését szintén a lángra lobbanás után észlelte. Lózaival a helyszínre sietett, a király-udvarnál sem beljebb, sem feljebb nem jutott, mivel német katonák az ott tárolt anyagok, benzin stb. elhordásán dolgoztak, és a lőszerek robbanásától lehetett tartani. Ebben az időpontban már az I. emelet is begyulladt. A Kir. Várkapitányság alkalmazottainak az oltási munkákra vonatkozólag rendelkezéseket nem adott, miután helyismeret hiánya és tűzoltói kiképzésének hiánya miatt azzal csak zavart okozhatott volna.

Szauter János s. k.

Sipos János irodasegéd-tiszt:

Az 1. tüzesetről (segédhivatal fölött) Szauter Jánossal egyező előadásban számol be azzal, hogy azt a csendőrök aránylag rövid idő alatt eloltották, illetve lokalizálták.

A második tüzet (déli szárny sarok) szintén lángra lobbanás után észlelte. Marada György és Várhe-

gyi József altisztekkel a távírdalépcsőn és a Valéria-lépcsőn³⁹ igyekeztek a helyszínt megközelíteni, azonban mindenütt német katonai őrszemek utasították el őket azzal, hogy polgári személyeknek nincs mit ott keresniök, mivel az oltási munkákat katonák végzik. Ugyanakkor ezt az épületrészt állandó el-
lenséges belövések is fenyegették. A királyudvarnál beljebb nem tudtak jutni.

A harmadik tüzeset alkalmával 31-éről 1-jére virradó éjjel este 8–1/2 9 óra tájban Baja István jelentette a tüzet azzal, hogy az alkalmazottak munkába állítására történjen azonnali intézkedés. Lózai, Németh⁴⁰ lapátokért mentek, az embereket a várkapitányság folyosóján gyülekeztették. A német katonák az oltási munkákban tevékenyen részt venni az embereket nem engedték, Vogel szds. Eckert szds. és dr. Reichel főhdgy. a polgári alkalmazottakat hazatávozásra szólították fel 3/4 12 óra tájban, amikor a tűz a katonák által végrehajtott robbantások után lokalizálnak volt tekinthető.

A polg. alkalmazottaknak az oltási munkákban való részvételét azzal az indokolással tiltották el, hogy a robbantások miatt a helyszínre menni nem lehetséges.

F. hó 2-án reggel 5–6 óra tájban Baja⁴¹ ismét jelentkezett, és a tűz újra lángolását jelezte, és az embereket felszólította a munkára. Ő maga lázas betegsége miatt az oltásban nem vehetett részt. Tudomása szerint Baja az alkalmazottakkal együtt hajnaltól az esti órákig dolgoztak, oltották a lappangó tüzet. Egyebet jelenteni nem tud. Megjegyzi még, hogy a polg. alkalmazottak felszerelve, szerszámokkal ellátva álltak készen az oltási munkákra, de abban részt venni csak a német tisztek parancsa folytán nem tudtak.

Sipos János s. k.

Vitéz Baja István Kir. Vk. műszaki altiszt:

Január 29-én este 6 óra tájban észlelte a segédhivatal feletti tetőn a tűz kitörését. Jelezte ezt Vizi József székesfővárosi tűzmesternek, aki 10 segéd tűzoltóval együtt vele felment, és a németek által engedélyezett 3 vödör vízzel, 2 vödör szennyvízzel és vízbe mártott rongyokkal a parázsló tüzet eloltották. Ez az oltási munka cca. éjfél után 2 óráig tarthatott.

30-án du. 1/2 3 órakor dr. Reichel Obersturmführer rendelkezésére 5–6 vk.-alkalmazottal (Gyökér, Kerti, Sárosi, Lótos, Főző és Pál)⁴² a fehérmárvány terembe⁴³ sietett, ahol a padlótűz eloltásánál és lokalizálásánál dolgoztak, padlót bontottak, homokkal a tűz további terjedését megakadályozták. Dr. Reicheltől utasítást kapott arra, hogy szervezze be a polg. alkalmazottakat abból a célból, hogy tűzoltási munkáknál azok bevetethők legyenek. Még aznap jelentette dr. Reichelnek, hogy a tűzoltási munkához 20 ember áll rendelkezésre.

30-án este Eckert szds. felszólítására a kápolna, illetve testőrparság⁴⁴ fölötti izzó tűz oltására sietett, de a hozzáférés nehézsége miatt az nem járt sikerrel, német katonák robbantással akadályozták meg a tűz továbbterjedését.

31-én a kriptá feletti tűz újra kigyulladt, a lehullott tüzes gerendákat földdel, homokkal oltották.

31-én este 8 óra[kor] Vogel szds. és dr. Reichel rendelkezésére az összes emberekkel a kápolna feletti újra fellángolt tűz oltásán akart részt venni, de a robbantások miatt nem dolgozhattak, csak készenlétben állottak. A kápolna fölött 5 robbantást végeztek. A déli szárnyban termék tűzoltásán nem vettek részt, mivel egyidejűleg a kápolna feletti tűz oltására álltak készen. A német parnokok várakozásra intették őket.

A déli szárny és dunai oldalban támadt tüzek oltásán tevékenyen azért nem vehettek részt, mivel egyrészt ugyanabban az időben máshol végeztek oltási munkákat, másrészt ezen tüzek igen gyors elhatalmasodását vízhiány és komoly oltási eszközök hiánya miatt amúgy sem lehetett megakadályozni.

2-án reggel 1/2 6 órakor a dunai oldalon, dr. Reichel felhívására az I. emeleten a tűz továbbterjedésének megakadályozásán dolgozott valamennyi emberrel. A diplomatalépcső fölötti előteremben, ajtók borításának eltávolításával, parkették felbontásával és homok terítésével a tüzet megállították.

Ugyanakkor a katonai iroda szárnyán a kápolnaraktár kiürítésével, kórus elbontásával, lehulló, égő gerendák eltávolításával az újra támadt tüzet lokalizálták. Este 7 órakor a munkásszárad leváltotta őket.

3-án de tüzes födémgerendák eltávolításán és oltásán dolgoztak.

A mindent elpusztító, hatalmas tűz elterjedését [sic!] és eredményes oltását csak kellő mennyiségű (cca. 2 ciszterna) oltóvíz segítségével lehetett volna elérni, de a teljes vízhiány miatt az elemi csapással szemben mindenki tehetetlennek érezte magát.

Vitéz Baja István s. k.

Várhegyi József szobafelvigyázó, szakaltiszt:

A 29-én kitört tűz (segédhivatal felett) hamar kialudt.

30-án a nagy bombatámadás után, cca. 6 óra tájban kigyulladt a déli szárny⁴⁵ sarok manzárdtetőzete. Sípossal és Maradával⁴⁶ a helyszíntre sietett, de a német őrszemek a robbantásra való hivatkozással a tűz megközelítését megakadályozták. Este 1/2 9 óra tájban ez a tűz újra nagyobb erővel támadt fel, és az a benyomása volt, hogy a tűz az I. emeletről terjed és hatalmasodik el Erre vonatkozólag Lórenz Károlynak megjegyzést is tett. Ezt a tüzet már a katonák és tűzoltók sem tudták oltani, mivel a tűz tartama alatt állandó bomba- és aknatűz veszélyeztette a Várat.

A kápolnapadlás újrafellángolása alkalmával lapátokat, szerszámokat adott ki, de az oltásban nem vehettek részt, csak készenlétben várakoztak.

A déli szárny dunai részének égéséről közelebbit nem tud, mivel az előző nap este újra erősödő epe-rohama tehetetlenné tette.

Észlelése szerint a déli szárny tüze olyan hatalmas és ellenállást nem ismerő módon terjedt és hatalmasodott el, hogy az épületrészben lévő nagy hőség és a zuhanó, égő gerendák, valamint az állandó ellenséges belövés veszélye ingóságok, műtárgyak elszállítását, de még az épületrész megközelítését is lehetetlenné tette.

A tűz oltása, megközelítése, mozgatható tárgyak továbbvitele és mentése az említett életveszély állandósága miatt emberileg nem volt lehetséges.

Várhegyi József s. k.

Lórenz Károly egyházi:

Tevékenyen csak a kápolna feletti tűz eloltásán dolgozott. Bontási munkákon dolgoztak, a templom-térbe hurcoltak mindent, de az oltáson magán tulajdonképpen, a robbantási műveletekre való hivatkozással elhangzott tiltó rendelkezések folytán, nem vehettek részt.

A déli szárny dunai oldalának tüzeit a nagyudvarból figyelte. Feltűnő és megmagyarázhatatlan körülménynek tetszett fel előtte, hogy a trónteremnek⁴⁷ 2 déli oldalon lévő ablakából és az utána következő teremből az ablakon keresztül falburkolatok nagy kicsapódó lánggal égtek. De a fölötté lévő III. emelet és tetőzet nem állott tűzben. A tetőzet csak jóval később állott lángokban.

Lórenz Károly s. k.

Cselovszky József segédtűzoltó:

29-én este jelentést kaptak a segédhivatal feletti tetőtűzről, melyet eloltottak. A kápolna feletti tűznél csak a tűz továbbterjedésének megakadályozásán dolgozhattak, ingóságok, bútorok eltávolítását végezték.

A déli szárny tüzeinek eloltásán és elfojtásán úgyszólván 3 éjen át dolgoztak. Német pamokok a robbantásra való hivatkozással a tűz megközelítését tiltották.

Csupán kézi szerszámokkal, kapa, csákány, lapát, baltákkal rendelkeztek, csak puttonyfecskendőjük volt, de vizük nem volt, hónak a padlózatra való szórásával igyekeztek a tűz terjedését megakadályozni.

Véleménye szerint a gyújtóbombák okozták a tüzet. Ajtóborítások és falburkolások égése terjesztette a tüzet. A tűz terjedését és elhatalmasodását megakadályozni nem lehetett.

Eredményes tűzoltáshoz és a tűznek elszigeteléséhez korlátlan mennyiségű vízre lett volna szükség.

Ő nem hivatásos tűzoltó, csupán Vizi József tűzmester eltávozása alkalmával a tűzoltóosztag ideiglenes vezetését vette át

Cselovszky József s. k.

A Kir. Várkapitányság többi alkalmazottainak meghallgatását és tapasztalataiknak jegyzőkönyvbe foglalását nem tartom szükségesnek, mivel azoknak előadásától újabb körülmények és tapasztalatok tisztázását nem várhatom.

A magam részéről megjegyzem, hogy a déli szárny tüzeinek kitörését a várkertből észleltem. Mind a két estén a Várba igyekeztem jutni, hogy a tűzoltásnál helyi ismereteim folytán és a szükséghez képest intézkedhessem. Mindkét esetben a Váralja u. 20. sz. alatti házban őrszolgálatot teljesítő német katonák és magyar csendőrrjárőr figyelmeztetett arra, hogy a Várba való jutás lehetetlen. A tűzoltás munkáját magyar csendőrök és német utászok végzik, a tetők robbantása miatt a Várban való közlekedés és járkálás tilos. A Várba való jutásról ilyen körülmények között le kellett mondanom. Nappali helyszíni szemléim alkalmával az előző kisebb terjedelmű [tüzek] részbeni eloltását vagy elszigetelését tapasztaltam, amikor különösebb intézkedések vagy még nem voltak szükségesek, vagy már idejét múltak voltak.

A Kir. Vk. tűzoltóőrsi és tűzörsegi szolgálata, amely kezdődő tüzek eloltására volt alapozva, a tűzörsegi helyiségek igénybevétele és a szolgálat lehetetlenülése miatt már december hó elejétől kezdve szünetelt. Keletkező tüzek észlelése esetén, kellő oltóeszközök és főleg víz rendelkezésre állása mellett a tűz oltása nagyobb eredménnyel lett volna megkísérélhető. A három vízmedence kiürült, a 3 motorfecskendő, üzemanyag- és szerszámkészletek elkallódtak. Oltóeszközöknek kézi szerszámok semmi esetre sem elégségesek.

A mai napon az oltási munkákon dolgozó német és magyar katonai alakulatok parancsnokaival beszéltem.

Ezek közül:

Blasche hadnagy (Transportstaffel SS Policei Rgt.I.) megjegyezte, hogy az oltási munkáknál elsősorban katonai alakulatok, az ő parancsnoksága alatti század, továbbá a Pioniercompagnie von Korps No 4. (Stab General Bitschler) és a magyar csendőrszázad működött közre. Az oltási szakmunkákat és a tűz továbbterjedését megakadályozni kívánó robbantásokat a német pionírok végezték. Technikai eszközök és víz hiánya miatt az oltás nem lehetett eredményes.

A német pionírszázad parnoka, Oberltn. Kornitz előadta, hogy a tűz elhatalmasodását és továbbterjedését a tetőszékek egyes szakaszainak elrobbantásával és a tetőszékek összefüggésének megszüntetésével vélte megakadályozni. Robbantásokat a csendőrszázad is végrehajtott. Az ő vezetése alatt 2 nagyobb arányú robbantás történt.

Obersturmführer Reichel az oltás eredménytelenségét főleg a könnyen gyúló és égő anyagok nagy tömegének, fából épült gerendaszerkezeteknek tulajdonította, valamint annak, hogy az oltáshoz szükséges víz egyáltalában nem állott rendelkezésre. Teljes elismeréssel nyilatkozott vitéz Baja István és a vk.-alkalmazottak munkájáról, akik teljes igyekezettel voltak az oltási munkáknál segítségre. Ellenben a tűzoltó-segédosztály munkáját nem tartotta a kellő szinten állónak.

A Galánthay csendőrzl. páncéloszázadának parnoka, André László főhadgy. és Kéri László hdgy. a következőket adták elő:

29-én este azt jelentették neki, hogy a Kir. Vár dunai oldalán valaki fényjeleket ad Járőrrel személyesen ment fel, de az állítólag fényjeleket adó személyt nem találták, csak lábnyomokat vettek észre, továbbá azt, hogy a parki oldalon, egy toronyból, kb. a Bazilika és a Ny. pu. között ugyancsak fényjelek villannak fel. A tüzek kitörését valószínűleg a 30-i nagy bombatámadás alkalmával a Kir. Várba jutó gyújtóbombák okozták. A bombák okozta begyulladások és fafödém-beszakadások okozták a tüzek alsóbb emeletekre való gyors áttérjedését. Feltűnőnek találja, hogy az egyes tűzfészkeknek elszigetelése ellenére is a tüzek hosszabb-rövidebb idő múlva újratámadtak és elhatalmasodtak. A tüzek kitörési időpontja előadása szerint megegyezett a vk.-alkalmazottak által előadottakkal. A csendőrszázad főként a

déli szárny rövid és a Dunára néző oldalán hajtott végre több, a tűz elszigetelését célzó robbantást.

A tüzekről és azok fájdalmas és szomorú eredményéről szóbeli jelentést tettem Lénárd ezredesnek. Jelentésemet tudomásul vette. Pótolhatatlan veszteség, hogy a támadt tüzek folytán, a szinte naponként megismétlődő bombatámadások hatásának betetőzéseként, a Kir. Várnak történeti és esztétikai szempontból legértékesebb része pusztult el.

Budapest, 1945. február hó 5-én.

Szabó László s. k.

kir. várkapitány

AT I. HADTESTPARANCSNOK HELYZETJELENTÉSEIBŐL

Karhatalmi helyzetjelentés⁴⁸

945. II. 6-án 20h lezárással.

A polgári lakosság hangulata elkeseredett. Viszonyuk a magyar katonákhoz jó. A németekkel szemben azonban azok erőszakos fellépése miatt ellenszenves. A lakosság körében a felmentő seregről már egy szó sem esik. Azt mondják, hogy az egész csak a mesék birodalmába tartozott. A harcoló alakulatok hangulata a már több ízben ismertetett okok (élelmezési nehézségek, vízhiány, polg. lakosság szenvedései stb.) folytán teljesen leromlott, és napról napra kilátástalanabbnak látják a harcot. A lakosság élelmezése megoldhatatlan.

Az esetleg még meglévő készleteiből tengődik. A honvédalakulatok részére a felvételezés II. 7-ével megszűnt. Az egyoldalú táplálkozás, valamint a huzamosabb pinceélet következtében testi leromlást eredményező lázas állapot és bélmegbetegedések általánosak.

A tisztálkodási nehézségek miatt a csapatok és különösen a sebesültek eltetvesedtek. A gyógyszer és kötszer hiánya miatt nagy a sebesültek és betegek halandósága. Előző karhatalmi helyzetjelentéseimet terjedelmes voltuk miatt írásban akartam elküldeni.

Azokat a naplóhoz csatoltam.

Törzsszállás, 945. II. 6. 20h

Hindy vezérezredes

Adta: Dr. Takács őrm.

Vette: Regős főtörm.

945. II. 9. 20h

RÉSZLETEK A 10. GYALOGHADOSZTÁLY NAPLÓJÁBÓL.

[19]45. II. 1.

I.

Az éjszaka folyamán élénk av. tűz volt a hídfő egész területén. A 6/III. zlj. súlyos védelmi harcaitól eltekintve a nap nyugalomban telt el

18h-kor vitéz Lehoczky Lajos ezds. hop. az alagútban lévő új szállására⁴⁸ távozott.

II.

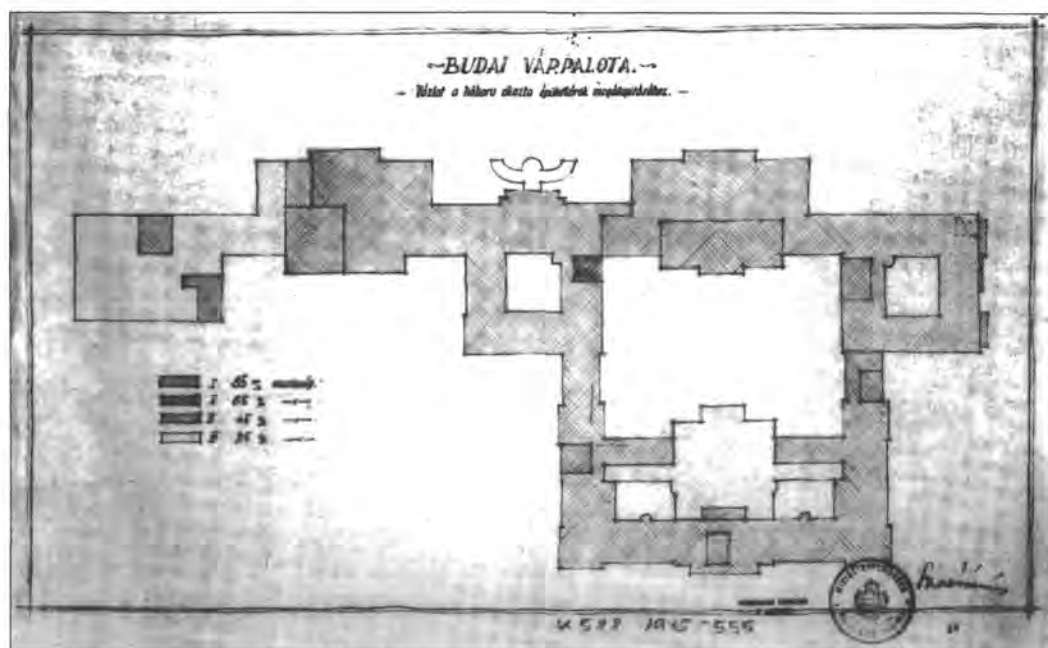
Borult idő, időnként szemerkélő eső. Utak jól járhatók.

III.

Az arcvonal helyzete változatlan.

A „Budapesti csoport” térképvázlatának részlete a királyi palotát körülvevő ostromgyűrű feltüntetésével
A 2. Ukrán Front „Budapesti csoport”-jának hadműveleti vázlatát az ostromgyűrűk 1945. I. és II. 13. közötti alakulásáról a Szovjetunió Fegyveres Erők Hadtörténelmi Múzeuma adta át a BTM Budapest felszabadítása és 30 éves fejlődése – 1975. február 13. című jubileumi kiállítására, amelynek eredeti példányát a BTM Kiscelli Múzeuma őrzi.

Vázlat a háború okozta károk megállapításához

1945. II. 6.

I.

Az éjszaka folyamán a 6/III. zlj. arcvonalának visszavételét jelentette. A nap egyébként nyugalomban telt el

A hop. a kerületi hatósági orvos megkeresésére javaslatot terjesztett fel az I. hdt. pság-hoz az utcákat és tereket borító emberi holttestek, lókadaverek eltakarításával kapcsolatban. Az erre vonatkozó intézkedés annál is inkább sürgős, mert a hatósági orvos szerint a kiütéses tifusz és hastífusz helyenként máris fellépett és a védekezést szolgáló szérum, gyógyszer, fertőtlenítőszer és kötszer nem áll rendelkezésre. az ivóvizet kb. egy hónapja már csak felforralva lehet fogyasztani.

II.

Ködös, enyhe idő.

Romok és járműroncsok a forgalmat még mindig megnehezítik.

III.

1945. II. 8-án a hdt. pk. úrnak és a német 13. p. ho. pk.-nak (Schmidhuber úrnak) az alábbiakat jelentettem szóbelileg:

A fegyverbecsület nevében kérem a harc beszüntetésére egységesen a német hdt. pk. úrral egyetértőleg intézkedni, ha az élelmezés vagy a lőszer kifogy. Az emberek élelmezése oly hiányos (lőhús, kenyérhiány), hogy harc értéke oly fokban csökkent, hogy az elg.-hez való átállással, szökéssel vagy ebből kifolyó rablással kell számolni, és az sincs kizárva, hogy a legénység előljárói ellen fordulhat. A dicsőséges honvéd védősereg 10. ho.-a így önmagát becsutelenítheti meg, és ebből más kivezető út az élelmisszer korlátozottsága, a korlátozott fegyverzetre és lőszerhiányra való tekintettel nincsen. A polg. lakosság szenvedése és nélkülözése még a védőkénél is nagyobb, és ettől a pillanattól kezdve a történelmi felelősség a magyar hdt. pk. Híndy vezérezredes urat fogja terhelni. Kértem a többi magyar seregtestpk.-nak meghallgatását is

Más kiutat a részleges, de egyúttal végleges felbomlásból nem látok, mint egy oly általános parancs kiadását, mely a harc beszüntetését egységesen rendeli el és ezáltal úgy a fegyverbecsület, mint a fegyvelm teljes mértékben megőrizhető lenne.

Vitéz Lehoczky Lajos pa [ezredes.]

JEGYZŐKÖNYV⁹⁹

Felvettük Budapesten, a várpalotában, 1946. évi január hó 18., 19. és 20-án.

Tárgy: A Magyar Szent Korona tulajdonát képező budai várpalotában és mellékpépületeiben, valamint tartozékpépületeiben a háborús események következtében okozott épületkárok megállapítása.

Jelen vannak: az Országos Építésiügyi Kormánybiztosság és Budapest Székesfőváros Közmunkák Tanácsának képviselőiben Jankó Gyula min. tan., Pogány Frigyes főmérnök, Hermány Géza műsz. tanácsos, Budapest Székesfőváros Tűzoltó-főparancsnoksága kiküldöttje, Szilágyi Miklós alparancsnok, a Kabinetiroda felszámolóhivatala kiküldetésében Szabó László várkapitány.

Szabó László várkapitány előadja, hogy a Magyar Központi Statisztikai Hivatal 2572/1945. szám alatti felhívásában foglaltaknak megfelelő kárfelvétel folyamatban van. A Magyar Szent Korona tulajdonát képező budai Várpalota és egyes tartozékpépületei a Műemlékek Országos Bizottsága által nyilvántartott műemléknek nyilvánított épületek, és mint ilyenek a kulturális javakban előállott károkat összeíró bizottság munkakörébe tartoznak, amely bizottság ezekre vonatkozólag úgy döntött, hogy az ezekben okozott háborús károk általános összefoglaló leírását és a károk kulturális jelentőségének kidomborítását tartja elsősorban fontosnak.

Ezzel szemben f. hó 15-én a Magyar Pénzügyminisztérium megbízottjával, Szigethy Gyula osztályfőnökkel, Ghimesy László és Supka Ervin osztálytanácsosokkal, a Magyar Statisztikai Hivatal képviselőivel folytatott tájékoztató megbeszélés alkalmával megállapítást nyert az a követelmény, hogy elengedhetetlenül szükséges az épületeket ért károk részletes összegszerű felvétele és megállapítása is, a károkozás körülményeinek megfelelő csoportosításban. Ezen kárt felvevő munka keresztülvitele szakértőkből álló bizottság útján biztosítható, miért is ezen bizottság a mai napra helyszíni szemlére összehívott.

Fenti megbízottakból álló bizottság a károkat felvevő munka programját és módszerét általánosságban megvitatta és egyhangú határozattal megállapodott a munka alábbi módozataiban.

A várpalota épületének értékelése a beépített légköbméter alapján történjék olyan módon, hogy a palota különlegesebb szerkezeteinek, de legegyszerűbb kiviteli módozatainak, belső falvakolatok, vakolt homlokzatfelületek és az egyszerűbb belső kiképzések tekintetbe vételével és az 1938. évben kialakult árviszonyok szerint ... pengőben megállapított légköbméter-egységár alapján kiszámított értékhez hozzáadassanak még mint különösen jelentékeny értéktöbbletet képviselő tényezők:

a) a tetőszervezetek és fedélhéjazatok

b) a gazdagabb padlóburkolatok

c) mennyezetkiképzések

d) oldalfalburkolatok

e) figurális díszítő szobrásmunkák és

f) faragottkőhomlokzat-kiképzések felülfizetési értékei is olyan mértékben, amely mérték a palotát, az általánosan ismert legelső rangú kivitel szerint épült épületekkel szemben is, megkülönböztetett értékűvé teszi.

Ezen különlegesebb értéket képviselő munkacsoportok részleteit és részletértékeit a jegyzőkönyv mellékletét képező kimutatás foglalja magában.

A háborús események okozta károk megállapítása becslés alapján történik. Tekintettel arra, hogy a károk az épületet nem egyenlő mértékben rongálták meg, az épület a szenvedett károknak megfelelően 4 csoportba osztandó, és ezen csoportok kárányai 85, 65, 45 és 25%-ban állapíttatnak meg. Az épület ért károsodás felosztását a jegyzőkönyvhöz mellékelt vázlat szemlélteti. A tényleges károk megállá-

pításánál a % szerinti általános károkon felül tekintetbe veendő még az értéktöbbletet jelentő a)–f) alatti munkákban szenvedett különlegesebb kármennyiség is

A váraplota tartozéképületeinél a kárbecslés az általánosan szokásos %-os arány szerint állapíttatik meg, kivéve az Ybl Miklós téri épületeket, melyek kárbecslésénél tekintetbe vétetett azok különlegesebb esztétikai értéke és műemlék jellege is

A bizottság a károknak a károkozók szerinti csoportosítását, miután annak tagjai előtt a károk egymásutánja, időpontjai és körülményei nagyrészt ismeretlenek, hatáskörön kívül állónak tekinti. A bizottság azonban felkéri Szabó László várkapitányt, hogy az épületkárok károkozók szerinti csoportosítását – mint a körülmények közvetlen ismerője – saját hatáskörében állítsa össze.

Ezen jegyzőkönyv, mellékleteivel együtt, 5 db egyező példányban vétetett fel, amelyből 3 példány továbbítás és felhasználás végett a Kabinetiroda felszámolóhivatalát, 1-1 példány pedig az Országos Építészeti Kormánybizottságot, illetve a Budapest Székesfővárosi Közmunkák Tanácsát és a Tűzoltó-főparancsnokságot illeti.

*Budapest, 1946. január hó 22-én.
Országos Építészeti Kormánybizottság
és Budapest Székesfőváros
Közmunka Tanácsának megbízottai
Jankó Gyula s. k.
min. oszt. tanácsos*

*Hermány Géza s. k.
műsz. tanácsos*

*Pogány Frigyes s. k.
főmérnök
Budapest Székesfőváros Tűzoltó-főparancsnokságának megbízottja*

*Szilágyi Miklós s. k.
alparancsnok*

*A Kabinetirodát felszámoló hivatal kiküldöttje
Szabó László s. k.
várkapitány*

JEGYZETEK

1. Szabó László főmérnök 1929. szeptemberi keltezésű vázlattevéi a Királyi Palota könyvtárterméről a BTM Kiscelli Múzeumba őrzésében.
2. 9/1935.eln. A Királyi Várkapitány úrnak, Budapest. Magyarország Kormányzója Ő Főméltósága Szabó László Királyi Várkapitánysági főmérnöknek kiváló buzgalommal teljesített eredményes szolgálatáért a műszaki tanácsosi címet és jellegzet adományozni méltóztatott.
Erről tudomás vétel végett értesítem.
Budapest, 1935. évi február hó 27. napján. ... államtitkár, a kabinetiroda főnökhelyettese. MOL K-24. Várkapitányság I. sz. csomó.
3. A Budapesti Közlöny 1944/2. számában.
4. Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 10.120 M. E. sz. rendelete a kormányzó mellé szervezett Kabinetiroda megszűntetéséről (1945. X. 24.) a Magyar Közlöny 1945/186. számában.
5. MOL K-588. Kabinetiroda Gazdasági Hivatal 2. sz. csomó.
6. GERŐ László: A budai vár helyreállítása. 221.

7. GERŐ László: A helyreállított budai Vár. Műszaki Könyvkiadó, Bp. 1980.
8. GERŐ László: A budai Vár helyreállítása. Közoktatástügyi Kiadványkötet, 1951.
9. KOLLÁNYI Béla: az újjáépült Budavári Palota. Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1990.
10. Gerő László közölte közvetlen munkatársainak: „E helyen mondom köszönetet dr. Sebestyén Győzőnek, a volt Várbizottság elnökének, dr. Gerevich Lászlónak, a Budapesti Történeti Múzeum főigazgatójának, valamint dr. Végvári Lajosnak, a Fővárosi Képtár igazgatójának, akik könyvemet értékes kritikájukkal támogatták, továbbá Meczner Lajos építésznek, akivel a Vár rendezési tervét készítettük, valamint a tervezőiroda vári műterme vezetőjének, Janáky István építésznek és dr. Lux Kálmán, Szabó László, Várnai Dezső, Turszky Béla építészeknek, közvetlen munkatársaimnak. Végül itt is megköszönöm dr. Gerevich Tibor, dr. Kotsis Iván és dr. Dercsényi Dezső professzoroknak rendkívül értékes tanácsait, melyekkel mindenkor segítségemre voltak.”
11. MOL K-24. Várkapitányság 10. sz. csomó.
12. MOL K-588. Kabinetiroda Gazdasági Hivatala 2. sz. csomó.
13. MOL K-588. Kabinetiroda Gazdasági Hivatala 1. sz. csomó.
14. MOL K-24 Várkapitányság 16. sz. csomó.
15. A budapesti I. hadtest helyzetjelentései 1944. XII. 11.–1945. II. 8. HL 89 VKF 1945. 306/b. sz. doboz.
16. A 10. honvéd gyalogezred naplója 1944. XI. 16.–1945. II. 8. HL Horthy kori alakulatok 90. sz. doboz.
17. MOL K-24. Várkapitányság 10. sz. csomó.
18. A „Budapesti csoport” hadművelési térképvázlata. Eredeti példánya a BTM Kiscelli Múzeuma őrzésében. A „Budapesti csoport”-ot a főváros ostromának egységes vezetése érdekében a 2. Ukrán Front keretében Malinovszkij marsall 1945. január 11-én hozta létre Afonyin vezérőrnagy parancsnoksága alatt. Magyarország Hadtörténete II. 422.
19. Szabó László feljegyzése szerint a Budavári Palota területén az ostrom idején mintegy 800 katonai és 200 polgári személy (alkalmazottak és családtagjaik), továbbá Hübner törzsorvos visszaemlékezése alapján kb. 2000 sebesült tartózkodott. A benttartózkodók mintegy 3000 főnyi létszáma meghaladta a várpalota békéltetésszámának hatszorosát. – MOL K-24. Várkapitányság 9. sz. csomó és UNGVÁRY Krisztián: A budapesti csata utolsó felvonása című tanulmánya a Századok 1995/6. számában.
20. A magyar csapatok parancsnoka a „Budapest erőd” területén Karl Pfeffer Wildenbruch SS-tábornok alárendeltségében a nyilas hatalomátvételen szerephez jutott Hindy Iván tábornok lett, akit Szálasi az I. hadtest parancsnokává és altábornaggyá, majd vezérezeredessé léptetett elő. Magyarország hadtörténete II. 420.; 1944. évi Rangsorolás. 8.
21. Lénárd László ezredes a Királyi Vár honvédparancsnoka. 1944. évi Rangsorolás. 919.
22. A két múzeum a jelenlegi D épületszárny földszintjének Dunára néző helyiségeiben volt berendezve.
23. Az Ezüstkamra a krisztinavárosi szárny I. alagsorában – a jelenlegi F épület 4. szintjén – volt kiépítve. Jelentőségénél fogva ez volt a Királyi Palota egyetlen belső helyisége, amelynek biztonságáért a testőrfőkapitány kívül az udvarlakai őrség is külön őrhely felállításával felelős volt. Őrtasítás, 10.
24. N. SZ. K. a Nemzeti Számonkérő Különműködés rövidítése. Az N. SZ. K. Örendy Norbert csendőr ezredes vezetésével alakult meg, és 1944. december 24-től a fővárosban visszamaradó részlege Karabélyos Imre csendőr őrnagy vezetésével a Királyi Vár területén működött. A letartóztatottakat a Királyi Palota déli – jelenleg E jelű – épületszárnyának úgynevezett jégverempincéjében tartották fogva, ahol hadbírói tárgyalásokat is folytattak. Ebből adódóan a Vörös Brigád tagjait 1945. január 28-án az e pince közelében fekvő télikert teraszán végezték ki. Magyarország Hadtörténete II. 481.; 1944. évi Rangsorolás. 675., 691.
25. Mendelényi Miklós csendőr főhadnagy. 1944. évi Rangsorolás. 711.
26. Várhegyi József szobafelügyelő szakaltiszt. A napi feljegyzések mellékletét képező kimutatások szerint a várkapitányság belépési engedéllyel rendelkező alkalmazottainak és családtagjaiknak száma összesen 204 fő volt. Szabó László 1945. I. 10-i névjegyzéke szerint.
27. A Királyi Palota könyvtárméretét a jelenlegi D épületszárny földszintjének központjában alakították ki Szabó László 1929. évben készült tervei alapján.
28. A Kabinetiroda felügyelete alá tartozó Királyi Várkapitányság feladata a Királyi Várak és kastélyok – elsősorban a budai Vár és a gödöllői kastély – ingatlan és ingó javainak megőrzése, karbantartása, valamint légoltalmi intézkedéseinek végrehajtása volt. MOL Államfői hivatalok levéltára 1920–1948. A várkapitányság helyiségei a jelenlegi D épületszárny földszintjének északi részén helyezkedtek el, amelynek bejárata az ún. Oroszlános udvar északi sarkától dél felé eső második ablaktengely vonalába esett. A várkapitányság eredetileg összesen 11 helyiséggel rendelkezett.
29. A várpalota 5–7. sz. óvóhelyei a jelenlegi F épületszárny 1. szintjén, a korábbi krisztinavárosi szárny II. pincéjében voltak kiépítve.
30. Tihanyi Ferenc szakaltiszt.
31. Lócai Ferenc I. osztályú altiszt, Németh József festő, Gyökér János szakaltiszt és Kerti János kazánfűtő.
32. Bolgár Kálmán csendőr százados. 1944. évi Rangsorolás. 386. Az említett baleset helyszíne nem pontosítható, mivel az a jelenlegi F épületszárnyat a D szárnyal összekötő (az Oroszlános udvar alatti), de a kormányzó óvóhelye vezető alagútban is történhetett.
33. Újvilágnak nevezi Hauszmann a Királyi Vár felső és also nyugati falai közötti – a Karakas pasa tornyától a Buzogány-

toronyig terjedő – falszoros területét a korábbi török elnevezés után. HAUSZMANN Alajos: A Magyar Királyi Vár. Budapest, 1912. 52. Az Újvilág-kertbe nyíló ún. kijárókapu azonos a krisztinavárosi szárny II. alagsorának – a jelenlegi F épület 3. szintjének – gazdasági kapujával.

34. A Vitézi Szék helyiségei a jelenlegi F szárny 4. szintjén – a korábbi I. alagsor délnyugati oldalán – helyezkedtek el.
35. A Királyi Vár Dunára néző szárnya alatt a jelenlegi D épületszárnyat kell érteni.
36. Szentmiklósi Ferenc szakaltiszt és Várhegyi József szobafelvigyázó szakaltiszt.
37. Csörgő Endre csendőr százados. 1944. évi Rangsorolás. 703.
38. Déli szárny alatt a jelenlegi E épületszárny értendő.
39. Távirádlépcső és Valéria-lépcső alatt Szabó László feltehetően a táviradkapu tengelyében, illetve a jelenlegi E épületszárny déli homlokzata előtti, a várkertet összekötő – az újjáépítésnél lebontott – lépcsőket érti.
40. Lócai Ferenc I. osztályú altiszt, Németh József festő.
41. Baja István műszaki altiszt.
42. Gyökér János szakaltiszt, Kerti János kazánfűtő, Sárosi János kazánfűtő, Lótos István bentlakó polgári személy, Főző Péter szakaltiszt és Pál István bentlakó polgári személy.
43. Az ún. fehérmárvány terem alatt az egykori báltermet kell érteni, amely a jelenlegi B épületszárnyban a nagyméretű képek bemutatására van átalakítva. Főző Péter szakaltiszt és Pál István, a várpalotában lakó polgári személy.
44. A kápolna a jelenlegi C épületszárny nyugati részét, a testőrpáncsnokság annak II. emeleti helyiségeit foglalta el, amelyek az újjáépítés során kiállítóteremmé alakítottak át.
45. A jelenlegi E épületszárny.
46. Sipos János irodasegédtsízt, Marada György műszaki altiszt.
47. A trónterem (szertartásterem, díszterem) a jelenlegi D épületszárnyban a gótikus szárnyas oltárok kiállítására szolgál.
48. Az I. hadtestparancsnokság helyzetjelentései. HL 89 VKF 1945. 306/b. sz. doboz anyagából.
49. A 10. gyaloghadosztály fennmaradt hadinaplója a budai Vár területén az ostrom idején lezajlott eseményekkel nem foglalkozik. „... a hadosztályparancsnok az alagútban lévő szállására távozott” mondatrész az egyetlen bejegyzés, amely a Budapest erőd fő vezetési pontjául szolgáló kormányzói óvóhelyre utal. HL Horthy kori alakulatok 90. sz. doboz.
50. Jegyzőkönyv és vázlat a MOL K-588 Kabinetiroda Gazdasági Hivatala 2. sz. csomó anyagából.

RÖVIDÍTÉSEK

VK=Várkapitányság

MOL=Magyar Országos Levéltár

HL=Hadtörténelmi Levéltár

VKF=Vezérkar főnöke

BTM=Budapesti Történelmi Múzeum

HTK=Hadtörténelmi Könyvtár

FÓTI=Fővárosi Tervezőiroda

KÖZTI=Középülettervező Iroda

BM PVOP=Belügyminisztérium Polgári Védelmi Parancsnokság

FELHASZNÁLT IRODALOM

HAUSZMANN Alajos: A Magyar Királyi Vár. Budapest, 1912.

MOL Államfői Hivatalok Levéltára 1920–1948 (a Kabinetiroda Gazdasági Hivatala és a várkapitányság iratai)

Órutasítás az udvarlaki őrség számára. Pallas Rt., 1922. HTK sz. 2041-I.

Török Sándor riportja: Erzsébet királyné a budai várban. Magyarország, 1934. december 28.

A M. Kir. Honvédség és Csendőrség tisztjeinek és hasonló állásúaknak 1944. évi Rangsorolása. Lezárás ideje: 1944. február 1., a tábornokokra vonatkozólag 1944. június 11. HM kiadása, 1944.

A Budapesti I. Hadtest helyzetjelentései 1944. XII. 11.–1945. II. 8. HL 89 VKF 1945. 306/b. sz. doboz.

A 10. honvédgyalogezred naplója 1944. XI. 16.–1945. II. 8. HL Horthy kori alakulatok 90 sz. doboz.

GERŐ László: A budai vár helyreállítása. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1951.

HOLLÓS Ervin: Rendőrség, csendőrség. VKF 2. Kossuth Kiadó, Bp, 1971.

GERŐ László: A helyreállított budai vár. Műszaki Könyvkiadó, 1980.

Magyarország hadtörténete II. Főszerk.: LIPTAI Ervin, szerk.: TÓTH Sándor. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1985.

BANGHA Ernő: A magyar királyi testőrség 1920–1944. Európa Könyvkiadó, Bp., 1990.

KOLLÁNYI Béla: Az újjáépült Budavári Palota. Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1990.

CS. LENGYEL Beatrix: Budapest ostroma. Széchenyi Viktor gróf feljegyzései 1944. december 24.–1945. február 12. Tanulmányok Budapest múltjából XXIV., 1991.

A budapesti csata 1944-45. Az 1994. december 15–16-án megtartott tudományos ülés anyaga. Hadtudományi Tájékoztató, 1994/10. sz.

UNGVÁRY Krisztián: A budapesti csata utolsó felvonása. Századok, 1995/6.

Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk.: SIPOS Péter, szerk.: RAVASZ István. Magyar Hadtudományi Társaság, Petit Real Könyvkiadó, 1996.

Geschichte der in Ungarn eingesetzten Panzereinheiten Zusammengestellt von Herrn Dr. med. Hübner. Rehburg-Stadt. Bundes Archiv Nr. 0305.

Budapest felszabadítása és 30 éves fejlődése – 1975. február 13. című jubileumi kiállítás katalógusa. BTM 1975.

A második világháború légoltalmának iratanyaga a Polgári Védelmi Archivumban. Szerk.: KÓKAY György, lekt.: DR. MARKÓ György. Kiad.: BM PVOP, 1996.

GYÖRGY KÓKAY

DOKUMENTE ÜBER DIE ERSTÜRMUNG DER BURG VON BUDA IM JAHRE 1945

ZUSAMMENFASSUNG

Laut der archivalischen Forschungen sind die täglichen Notizen der Burghauptmanns und Luftabwehrkommandanten László Szabó die einzigen für uns übriggebliebenen Dokumente der Erstürmung des Palastes von 1945, welche im Staatsarchiv zu finden sind.

Die täglichen Notizen bringen die kritischen Tage der Bestürmung in Erinnerung. Damals, in jener Periode, war der Burgpalast mit Militär, Zivilisten und Verwundeten überfüllt und stand unter der Führung von fünf Kommandaturen gleichzeitig. Jene Tage waren die schwierigsten.

Die glaubwürdige Dokumentierung der Periode zwischen dem 8. Januar und dem 8. Februar 1945 ist das Verdienst von László Szabó.

Seine täglich geführten Aufzeichnungen, besonders die, die über den Palastbrand berichten – sein Protokoll über die Löscharbeiten und Rettungsarbeiten sind ein einzigartiges Dokument des ungarischen Luftschutzes in der Zeit des Zweiten Weltkriegs. Den geschichtlichen Wert dieses Dokumentes begründet die Tatsache, daß die anderen offiziellen Schriften über die Bestürmung von Budapest – die Lageberichte des I. Armeekorps und des Tagebuch der 10. ungarischen Infanteriedivision erwähnten die Lage der Burg gar nicht.

Der gesamte Burgpalast war nämlich zur Zeit der Belagerung hermetisch von den anderen Teilen des Burgviertels abgesondert. Das Betreten und der Aufenthalt war nur mit Sondergenehmigungen möglich. Diese strenge Absonderung hatte einen Grund: SS General Karl Pfeffer Wildenbruch hatte hier seinen Gefechtsstand. So ist verständlich, daß in den letzten Tagen der Erstürmung des Burgpalastes von einem zusätzlichen Belagerungsring umgeben war. Diese Tatsache bestätigte die Landkartenskizze der 2. Ukrainischen Front.

László Szabó hatte aufgrund seiner unersetzlichen Ortskenntnisse als unmittelbarer Mitarbeiter von László Gerő eine bestimmende Rolle in der Vorbereitung der ersten Wiederaufbaupläne. Zu seinen weiteren Verdiensten gehörte das detaillierte Festhalten der Kriegsschäden am Burgpalast, die Ersetzung des zerstörten Planmaterials und die Zusammenstellung des ausführlichen Inventars der mobilen Güter und Gegenstände.

Der Rahmen dieser Publikation ermöglichte nur das Bekanntmachen der täglichen Aufzeichnungen – "pro domo" – und deren Anlagen, beziehungsweise deren ergänzenden Quellenmaterialien zu den Aufzeichnungen und zur Lebensgeschichte von László Szabó.

Die Fachliteratur schuldet ihm bis heute die öffentliche Würdigung und Schätzung seiner Arbeit. Die hier vorgestellten Quellenmaterialien ist die erste Tilgungen dieser Schuld.

BUDAPEST OSTROMA – SZÉCHÉNYI VIKTOR GRÓF FELJEGYZÉSEI

II. RÉSZ

(1945. FEBRUÁR 13.–FEBRUÁR 26.)

A jelenleg is magántulajdonban lévő feljegyzések első részét, amely szorosan a budai vár ostromáról készült naplójegyzeteket tartalmazta (az 1944. december 24. és 1945. február 12. közöttieket) a Tanulmányok Budapest múltjából XXIV. kötetében tettük közzé. A most közlésre kerülő második rész 1945. február 13. és február 26. között keletkezett.

Széchényi Viktor gróf életútjáról az első közlemény bevezetőjében közöltünk kis összefoglalót, amelyet most csak kiegészíteni kívánunk. Mint a feljegyzésekből is alább kiderül, Széchényi Viktor és felesége a vári lakást 1945. február 22-én hagyták el, s tudtak beköltözni Völgy utcai házuk egy részébe. Fikről, Zsigmondról hosszabb ideig nem tudtak meg semmit, s mint utóbb kiderült, a szülői aggodalom, amelyet a feljegyzések utolsó napján olvashatunk: „Félünk, hogy tán valahová elvitték!” nem volt alaptalan. Széchényi Zsigmond meglévő, ún. ébredési naplójának tanúsága szerint 1945. március 11-én, a várból vitték el orosz fogságba, először a Borbolya utcába, majd Kispestre, Csömörré, Cinkotára: elrejtett puskákat keresvén rajta. A fogságban azután apa és fia találkoztak, miután nem sokkal Zsigmond után Viktort is letartóztatták. Máig élő tanúk szerint Zsigmond később többször is elmesélte, hogy a fogságban találkozott édesapjával, aki bár nem messze tőle, egy terem másik oldalán volt falhoz állítva, nem

Széchényi Viktor jegyzetfüzetének 160. lapja, a költözködés lapjával

*Széchenyi Viktor
az 1930-as években*

ismerte fel őt, feltehetően előrehaladott állapotú szürke hályogja miatt. Zsigmond azután április 5-én a cinkotai táborból megszökött, s hosszabb ideig bujkált. Ugyancsak Zsigmond naplójából tudjuk, hogy Viktor gróf 1945. április 13-án szabadult a fogságból. E dátumot csak hozzávetőlegesnek tekinthetjük, mivel Zsigmond ekkor bujdosván csak utólag, hallomásból jegyezte föl. Más családtagok visszaemlékezéséből ismert, hogy a beteg, idős ember összeverve, meztláb, teljesen összetörten került elő. Egy ismerős – aki valahol az Erzsébet híd tájékán talált rá – tolta haza talicskán. Zsigmond április 19-én naplójába ennyit írt, ugyancsak utólag: „Papa meghalt.” A családi hagyomány alapján még annyit tudunk Viktor gróf haláláról, hogy közvetlenül eltávozta előtt ezt mondta: „Bárcsak ne magyarok tették volna!” Sohasem derül már ki, hogy mire is gondolt ekkor: kik és miért tartóztatták le, és mi is történt vele valójában ezekben a napokban.

Az 1990-es évek elején egyik unokája, aki még személyesen jól ismerte, ekképpen emlékezett rá: „... Tőle hallottam először Cenkről, Istvánról, a családról, a nemzetségről – a nemzetről. ... Tudvalévő, hogy Viktor nagypapa a Széchényiek krónikása, genealógusa, a családi emlékek és kapcsolatok őrzője, a nemzetség eleven és halott tagjainak összekötője, megtartója, mindenese volt. Egész életében arról álmodott, hogy ... Cenken egy Széchényi-központot létesítene rendszeres összejövetelek és egyéb családi érdekek szolgálatára. ... Családi összejövetelek alkalmával tartott fulmináns beszédeiben mindig így szólított bennünket: »Kedves Krumplicsalád!« – ez a kifejezés egyike volt kedvenc vicceinek. Gyerekkorunkban ezerszer elismélteltük vele, s persze mindig kérdeztük tőle, hogy »Miért nevezi őket krumplicsaládnak, Nagypapa?«, amire a válasz az volt: »Mert a java a földben van!« ... A nagyon kifejtett érzése és érdeklődése a családi dolgok iránt korántsem csak hobbi volt – még csak nem is egyedül az ő napsugaras, kapcsolatkereső, mindent és mindenkit magához ölelő lényéből fakadt –, hanem része volt annak a ragaszkodó hűségnek és hálának, amelyet a nemzet iránt érzett. Ahogyan a rokonságáét, úgy érezte magáénak városa – Székesfehérvár –, megyéje, hazája sorsát. Ő nem hagyott ránk zseniális nagy műveket, mint István. Ő abban lett Istvánhoz hasonlatos, ahogyan ezt a nyomorult kis országot szerette, ahogy ennek sorsáért érezte és vállalta a felelősséget. Az emberi nagyságot pedig nem lehet mással mérni, mint szeretettel és felelősségtudattal. Élete során, mikor én őt ismertem, mindig tanúja voltam igaz, lelkes és dolgos odaadásának, amellyel életét annak a közösségnek szentelte, amelybe Isten őt beléhelyezte. Amiért azután – mert el lehet mondani, hogy végül is mindezek következményeként – a történelem egy szerencsétlen pillanatában, agyonverték.”

Az öreg gróf, élete utolsó évének hányattatásai után, halálában sem lelt nyugalmat. Először a hűvösvölgyi ferences kórház kertjében temették el, egy komód fiókjában, tekintettel a rendkívüli körülményekre. Nem sokkal azután, hogy a ferences barátokat eltávolították a kórházból, a kertben eltemetettek hozzátartozóit felszólították, hogy szállíttassák el rokonaik földi maradványait, mert megszüntetik a temetőt, s az ott maradó hamvakat közös sírban helyezik el. Mivel a családnak akkor nem volt a hivatalos eljárásra elegendő pénze, sem lehetősége az intézkedésre, csupán a fakesztertet távolították el, s vitték a Villányi úti ciszter templomba, így előzvényt meg a közös sírba temettetést. Amikor Széchényi Viktor felesége 1956-ban elhunyt, a keresztertet az ő sírján helyezték el Balatongyörökre. Zsigmond rendszeresen kijárt a volt ferenceskertbe, s az alá a bokor alá rakta le a kegyelet virágait, ahol édesapja hamvait tudta. Örök visszatérő témája volt, hogy a hamvakat exhumáltatnia kellene s édesanyja mellé temettetnie. Számos ok, többek között a felmerült kétségek miatt, hogy pontosan hol is kellene a hamvakat keresni, erre Zsigmond halála előtt nem került sor. Röviddel Zsigmond 1967-ben bekövetkezett végleges távoztát után felröppent a hír, hogy a területet be fogják építeni. A családnak, a régi jó barát Jankovich Miklósnak, az Országos Műemléki Felügyelőség néhány munkatársának és Márkus Ferencnek, a család régi kertészének segítségével azonosította Viktor nyughelyét, majd hivatalosan exhumáltatta, s újratemetette felesége mellé, Balatongyörökre. Ezzel sem talált nyugalmat azonban az életében is oly nyughatalan természetű főúr. Lánya, Sarolta – röviddel saját halála előtt – őt is, édesanyját is újra exhumáltatta arra hivatkozván, hogy mindig is szeretett Sárpentelénél kívánt nyugodni, s ezért földi maradványaikat oda szállíttatta, s ott temettette el. Így azután nem az általa annyira szorgalmazott, fontosnak tartott családi nyughelyen, Nagycenken, hanem régi birtoka közelében talált végső nyugalmat Széchényi Viktor. A feljegyzések – mint azt az első részlet közlésekor is hangsúlyoztuk – teljesen fésületlenek, a napi élet sodrában keletkeztek, s pontosan megörökítik a 75 éves, meglehetősen rossz egészségi állapotban lévő idős naplóró hangulatváltozásait, félelmeit, apró örömeit, megfigyeléseit. Az előzőekben közölteknel nem kevésbé érdekes eseményeket jegyzett le Széchényi Viktor február 12. után is. Ezek a sorok sem mentesek bizonyos előítéletektől, s természetesen csak egy ember szemszögéből mutatják be az eseményeket. Azonban most is átlátható módon jelenítik meg a felszabadítóként érkező különféle szovjet csapatok be- és átvonulását, majd berendezkedését Budapesten. A város lakóinak hihetetlen nyomorúságát, az egyik félelemtől való megszabadulás után egy másik félelem megjelenését s a viszonylag normális napi élet megindulását a rettenetes ostromnapok után. Kendőzetlenül tükrözik a napi atrocitásokat, a kis

örömeket, a különféle hírek keltette érzéseket, az aggodalmakat. Ahhoz, hogy történelmünkben az események folyamata mellett elődeinket is a maguk valójában lássuk, nagy szükség van fésületlen, gondolataikat, érzéseiket igazán bemutató soraik nyilvánosságra hozatalára, amennyiben ez lehetséges.

Úgy gondoljuk, hogy a közlés alapelveit itt is meg kell ismételni. Továbbra is eddigi elvünket követjük: semmit nem hagyunk ki, s az eredeti helyesírást megtartottuk. A szövegen csak annyit korrigáltunk, hogy az ékezeteket és a központozást kiegészítettük, illetve ahol hiányzott, ott pótoltuk. Azt a néhány szót, amit a legnagyobb igyekezettel sem tudunk kiolvasni, ...-tal jelöltük, jegyzetben a továbbiakban külön nem említjük. Az eddig használt rövidítésfeloldást, amelyet a szöveg könnyebb olvasása érdekében használtunk, most is megtartottuk. Ezek a következők:

Zs.=Zsiga L.=Lili

v.=vagy, h.=hogya

A közismert rövidítéseket (például Bp.=Budapest) rövidített, változatlan formájukban hagytuk, mert továbbra is úgy gondoljuk, hogy éppen rövidségükkel is jellemzik a naplóíró lelkiállapotát. A szükségesnek vélt rövidítéskiegészítéseket kurzívval jeleztük. A dátumok írását egységesítettük, a hiányzó adatokat pótoltuk. A név- és helymutatót most is mellékeljük a szöveghez,¹ és megjegyezzük, hogy az első közleményhez mellékelünk egy családfát, amely segítséget nyújthat a sokszor csak rokonsági fokkal említett családtagok azonosításához.

Ezúton újra köszönetet mondunk Széchényi Zsigmondnének továbbra is fáradhatatlan segítőkézségéért, szívességéért, ami nélkül nem lett volna módunk sem az első, sem a második rész közzétételére. Egyúttal hálával gondolok egykori kedves professzoromra, Vörös Károlyra, aki tanácsaival, biztatásával a napló kiadására ösztönzött.

1945. február 13. kedd

9 óra. Azt hitte volna az ember, hogy ma már végre csönd lesz s nem hallani lövöldözést – hát csalódás! Mindennek dacára, távoli sőt közeli tüzelés is hallik, ezt másként nem lehet magyarázni, mint hogy a kitörő sereget az oroszok részre bontották, s most egyenként megsemmisítik. Micsoda lelkiismeretlen hadvezetőség, mindent föláldoz – semmiért, múlt hetek ajánlatai szerint néhány ezer emberélet meg lett volna menthető.

Állítólag ma vagy holnap az oroszok sorra fogják vizsgálni az óvóhelyeket s mindenkit igazoltatnak. Reméljük, hogy legkésőbb holnapután sikerülni fog a Völgybe kísértálmom. – Egy sorsdöntő séta, melyet lélekben már sokszor végigjártam – mennyi probléma, mennyi kérdés vetődik föl!! Áll-e még a ház? Mennyire van megrongálva? Kitűnő személyzetem ott van-e még? Mennyire van kifosztva? Egész vagyonom: berendezés, ruhatár, felszerelés, élelem – ott van csoportosítva: Könyvtár, levéltár! Mi maradt belőle?! Vízvezeték működik-e, mert csakis így használható a központi fűtés – különben fűtetlen lakásban kellene lakni. – Fogunk-e tehát gyönyörű otthonunkban tető alá kerülni? Mert ha nem, akkor hová? Pentele? Onnan sem tudunk semmit – mi áll még és mi hever romokban? Az Úri utca förtelmes romos, rombolásai a legrosszabbra készítik elő az embert.

Pedig ha csak lehetne ideiglenesen Zsigát, Lillyt, Marittát és a kisdedeket² is oda szeretnénk telepíteni – mert ezek is földönfutók!

De ez az aggodalmas otthont keresés nemcsak nálunk életkérdés, de szegény Fejér doktoréknál is, nem is tudják kecskeméti városi házukat, s bugaci tanyai otthonukat milyen állapotban találják?³ S főleg hogyan fognak oda juthatni? Se posta, se vasút, se autó, se kocsi?! – Mi e tekintetben előnyösebb helyzetben vagyunk, mert mihelyt járkálni lehet 1 1/2 óra alatt a Völgyben vagyunk gyalogszerrel, de ma még senki sem mer az utcára menni, mert állítólag az oroszok minden férfit hadimunkára visznek. Szegény Lili egész éjjel nem aludt, foga fájt!

4 óra. Ma délben már nagyban hemzsegek az orosz katonák az utcában és minden házba benéznek

Széchényi Viktorné
Feszty Masa 1947-ben
készült rajzán

s kisebb rablásokat végeznek. – Jól táplált izmos legények, fiatalok, kitűnően adjusztáltak, mindegyiknek géppisztoly lóg a vállán.

Zsiga átjött d.e., azt mondja, a Bécsi kapu téren látott orosz tisztnököt, ki revolvverből a levegőbe lődözött.

Szedniczky és Fejér az udvarban álldogált, kijött 2 orosz végigtapogatták őket s Szedniczky acélvekker óráját és bicskáját elvették.

Később pincénkbe lejött két kisfiú katona. 13 és 15 évesek s nagy hangon kiabálva mindent megnéztek, kézbe fogtak. Ágy alól Fejér drné kofferjét kihúzták, végigkutatták, úgy látszik ékszert kerestek, mert fehérneműhöz nem nyúltak, egy gyertyára akadtak, azt örömmel üdvözölve eltették, ellenben szerencsére nem látták meg az ékszer dobozt mely benne volt. – Sietve távoztak.

Itt járt Csekonics Endre, persz. a Szikla kórház is Orosz már, de semmi sem változott.

Cobourgéktól átjöttek látogatóba Óváry főintézőék. 1 úr – 3 hölgy. Mesélik, hogy náluk orosz tisztek vannak kvartélyon, rablás tilos s kit rajta kapnak agyon lövik. – Kijelentésük szerint oroszok 17 km-

Széchenyi Zsigmond Istenhegyi úti háza

re vannak Berlinton, s a másik oldalról az amerikaiak Frankfurt am Main-ban, 2-3 hónap múlva Németország le lesz verve és vége a háborúnak.

Este 1/2 10 tájban mikor már eloltottunk és jó éjt kívánva egymásnak elaludni készültünk – egyszerre csak nagy robajjal bejön 12 orosz, mindegyiknél gyertya s „dobro vecsert” kívánva, végigjárták az egész pincét, mindenhova bevilágítottak, majd beszélgetni próbáltak, de persze nem értettük egymást. Egyszerre csak az egyik fölkapta a földön égő s ott elhelyezett kis petróleum lámpásunkat, erre rákiáltottam, s abban a hiszemben, hogy van köztük tiszt, kiabálni kezdtem: „Gaspodin Officier”, erre jelentkezett is egyik alak, kiről kisült, hogy kapitány – próbáltam neki a lámpa elemelését megmagyarázni, de nem értette vagy nem akarta megérteni.

Letült s mikor per „Gaspodin Kapitán” megszólítottam a többiek kijavítottak, hogy „Kamerad kapitán”, mert Oroszországban ma már nincs gaspodin, azaz „úr”!

A végén egy magyar „jóestéttel” elkotródtak. – Továbbra az éjszaka nem kurkáltak. Reggelre kitűnt, hogy az asztalon heverő öngyújtómat is valamelyik elzabálta s a földszinten 2 csukott kamrárt feltörték, de amennyire megállapítható csak kerestek valamit, de nem vittek el semmit. Úgy látszik ezek járőrök, kik német katonákat és fegyvert keresnek.

1945. február 14. szerda

10 óra. Az utcában forgalom van, főleg nők és agg férfiak, ifjabbak félnek hogy elviszik őket. – Többen nem mertek vízért kimenni, csak a hős lelkű Erzsébet szaladt le a Donáthyba s hozott két vödörrel.

Az utcán már látni nemzetiszínű szallagos nemzetőröket, kik azt hirdetik, szabadon lehet cirkálni.

„Három a magyar igazság” ez úgy látszik most is beválik – rettegni kellett, hogy kirabol a német, azután a nyilas, most meg az Orosz – Mikor fog ez már megszűnni és biztonság beállni?!

Legalább az állandó ágyúzástól megszabadultunk – de azért folyton hallani géppuskázást, Svábhegy felől s Budafok felől néha ágyút is. Úgy látszik még mindig vannak ellenálló fészek – mondják a királyi vár pincéjében

2 óra. D.e. Átmentem Coburgékhoz azzal a szándékkal, hogy az ott lakó orosz-francia grófnéval beszéljek s megkérjem eszközölne ki az ugyanott lakó orosz őrnagytól számomra menlevelet, hogy a Völgybe kimehessek. A hölgy ép indulóban volt 5-d magával vízért, kért jöjtek 1/2 óra múlva. Mondott időben visszamentem – Óváryné (főintéző neje) zokogva fogadott. – Azalatt a 1/2 óra alatt 2 katona volt ott, a Fenséges asszonyt^s kivitték a bunkerba, orrát, száját befogták s megerősizték! – Ha ez így megy tovább, kitűnik, hogy a német propagandának mégis igaza volt! Coburg kapu alatt vagy 15 honvéddal találkoztam – Vörös János katonái. Érdekesen mesélnek s rémes dolgokat mondanak Orosz fegyvertársaikról. – Egyik őrmester átjött hozzánk beszélgetni. Invitáltam éjjelre jöjjön ide, utolsó üveg borunkat neki adtam.

Nem akarom Coburg esetet Fejéréknek el mondani – Edina leányuk miatt (15 éves) úgyis eléggé agódnak, de úgy látszik Óváryné már el is mondta.

1/2 7 óra. folyton jönnek le oroszok s visznek mit találnak, turkálnak. kor beállít Zsiga, magán kívül, zokog mint egy gyerek. Volt ma a Völgyben és az Istenhegyen! Utóbbi teljesen kiégett – Semmije sem maradt!

A Völgyben az épület intakt, de teljesen kifosztották – magyar katonák! Iskola van beletelepítve, s azok annyira-amennyire rendet tartanak. – Képek egyrésze, s nagyobb bútorok megvannak. Könyvtár s irataim is De ruha, fehérnemű, ezüst, üveg, porcellán, élelmiszer nincs!! Nekem Zsiga legalább tud valamit kölcsönözni, de Lilinek semmije a világon!! Safe kiürítve, egy krajcárom sincs – földön futók vagyunk.

Voltam Coburgéknál, beszéltem az orosz nővel – semmi kilátás hogy ott segítséget kapjunk. Sőt további fosztogatásra lehetünk felkészülve.

Egész éjszaka a Völgy és Istenhegyi hírek hatása alatt voltam – semmi sincs! Mitévők legyünk – vég nélkül itt a pincében sem maradhatunk. – Hová? Ez a nagy kérdés, de nem csak mi, de az unokák és dédek is hajléktalanok! – Holnap Lilivel ki akarunk menni a Völgybe a lehetőségeket konstatálni s a szerint fogjuk valamire elhatározni magunkat.

1945. február 15. csütörtök

9 óra. Ma ismét a zsöllyében aludtam, tegnap éjjel orvosi rendeletre dagadt lábaim miatt chaise-longueon⁶ feküdtem, de nagyon rosszul aludtam.

A tegnap vett lesújtó hírek után természetesen ez az éjszaka is nagyon hiányos volt. Mindent megpróbálok, hogy azon keresztény elv szerint fogadjam a csapásokat: – Isten adta, Isten elvette, legyen meg az ő akarata, de ez oly nehéz földadat, hogy csak nehezen bírok vele megbirkózni! Különösen ha a szegény Zsigára gondolok – tróféái neki a mindene voltak!

Este 6. Reggeli után éppen Dísz térre készültünk, váratlan benyit dr. Csertő⁷ tisztelendő úr, s kérdezi misézhetne-e a mi pincénkben, örömmel fogadjuk. Mise előtt meséli, hogy ma vége lesz az orosz fosztogatásoknak, náluk járt egy tiszt ki mindenkit összeírt s megparancsolja, hogy azonnal mindenki menjen az utcára a romokat eltakarítani, viszont fosztogatást azt halállal büntetik, s meghagyta a tiszt címét kinél feljelentést lehet tenni.

A mise megkezdődött, ministráltam. Egyszerre nyílik a pince ajtó, s belép két orosz, a pap visszaszól hozzám: ez itt, ez volt. A kis Orosz az ajtón belül megállott, levette a kucsmáját s nyugodtam végig várta a misét, aztán elvégezte a dolgát, sajnos csak oroszul tudott, annyit megértettünk, hogy civilben építésmérnök ... de cyrillul, így nem tudtuk elolvasni.

Mise után Lilivel rettentő sárban (folyton olvad) Dísz tér 12-ben, hol csak rövid visitet akartunk csinálni. Közben összeágyúzott miniszteri palotában nagy fosztogatás folyt tisztí felügyelet mellett, teher

autókat raktak tele élelemmel. Ugyanez volt tegnap Edelsheiméknél, dacára hogy francia lobogó és tábla van kitéve az utcára. Edelsheim nem merte a kaput kinyitni s minket kiereszteni, féltek, hogy az oroszok bejönnek, kérte várjunk, ebédeljünk náluk, míg tiszta lesz a helyzet – megtörtént.

Ebéd után nyakig érő sárban a Werbőczy u. 3-ban voltunk Jankovichéknél.

Hazaérve megrendítő hírt hallottunk: Dísz tér 10 előtt az összlakóknak az utcán romokat kellett eltakarítani, közben egy régi kézigránát felrobbant, s 4-en meghaltak, közte Széchényi Dénes és valószínűleg a felesége is! Borzasztó szegény két kis fiú! – szegény Teréz!⁹

Később Jankovich Miki jön Ilonával, kéri itt hálhasson, mert odaát merényllettől fél. Óváry főintéző is itt alszik Coburgéktól.

1945. február 16. péntek

1/2 1. Az Orosz fosztogatásai minden ígéret dacára nem szűnnek. Naponta 5–6 csoport jön, nem sokat visznek, de sok kicsi sokra megy. D.e. itt volt Zsiga s találkozott B. J-vel, együtt mentek az Istenhegyre. Én Lilivel s id. Gyulával, ki Lilinek valami kölcsön ruhát hozott átmentünk szegény Stefihez. A pincében találuk, sötét volt, csak zokogása hallatszott, mikor kezet fogtam vele, édesanyja ép akkor érkezett volt. – Nem volt igaz, hogy ő is megsebesült volna. Az egész ház lakóit kizavarták a bástyára romokat eltakarítani. Dénes egy fa ágat akart elhúzni, s abban a pillanatban történt a robbanás – állítólag kapcsolatos akna volt. Leszakította a fejét – szörnyet halt. Vele együtt meghalt egy szakácsnő is, s többen megsebesültek – még ma reggel is kint hevertek a holtestek, nem engedik még eltakarítani.

Onnan átmentünk a 12-esbe, hol ismét nagy izgalmat találtunk, a ház ismét Oroszokkal van tele, rabolnak. A francia-orosz urat soká faggatták s végén menyasszonyától elvált Rupprecht iratait elrakták – úgy látszik a különböző mentesített protekciós beszállásolással többet ártnak, mint használnak.

A Coburgéknál levő orosz hölgyről kiderült, hogy Edelsheim féle francia úrnak valamikor a felesége volt – titokzatos história. Valószínűnek tartják, hogy a nő keze van benne, állítólag valami személyes bosszú!

6 óra. Zsiga visszajött Istenhegyről, egy gyufaszál nem maradt, fenéig kiégett a ház, mindennel ami benne volt. Bútor, teljes berendezés és muzeális értékű trófeagyűjtemény. Az óriási elefántagyarakat megtalálta, de mikor hozzáért – porrá omlottak!!! Szegény fiú! Minden büszkesége, évek gyűjtő tevékenysége, egy buta gyűjtőbomba áldozatává lett.

1/2 5-kor berobog Esterházy Józsiné (Szijja) s izgalomtól magán kívül elmondja, hogy apósát Edelsheim Poldit s anyósát¹⁰ az oroszok elverték és magukkal vitték, mit csináljanak?? Átakamának hozzánk telepedni – 10 személy! – ez lehetetlen – félnek az éjszakától a sok csinos ifjú nővel!! Innen továbbsietett a svájci követségbe (Werbőczy). Mi hamarosan utána Lilivel át akartunk menni unokáinkhoz a Dísz tér 12-be, de kerültük a közvetlen bejárást, a 10-esen át mentünk, de ... kopogtatásunkra a barlang vasajtáját nem nyitották ki – így dolgunk végezetlen hazajöttünk – Mi lesz az éjjel? – Szegény fiatalasszonyok!! Az utcán mindenütt beszélnek, hogy Himmler agyonlőtte Hitler is Németország letette a fegyvert! – Ha igaz – így vége a kegyetlen vérontásnak – de 2 hónappal elkészt!

1945. február 17. szombat

Reggel 1/2 9-kor Zsigánál voltam, értesíttem, hogy ma nem megyünk a Völgybe, Dénes temetése végett, ő desperatus, mégis akar menni. Lilivel átmenyünk a Dísz térre¹¹ s megtudjuk, hogy a házban megnyugodtak a kedélyek és hogy a temetés d.u. 1/2 5-kor lesz, így kor elindultunk 3-an. Lili, Zsiga és én Enyhe fagy, tavaszi napsugarak. 12-re oda érünk. ... különösen Széll Kálmán tér és Olasz fasor óriási pusztulás – javul a Pasaréten. Pázsit 13-ba benéztünk meg van, de a lakás nem lakható, telve van orosz katonákkal.

Széchenyi Zsigmond házából a szalon képe

Ribiék és Dugó¹² nagy örömmel fogadnak. Ház ép, még az ablakok is, nagyobb bútorok, képek megvannak, de 40 menhelyi gyermek és 40 magyar katona táboroz, utóbbiak a szalonban. Stehlo Gábor ev. lelkész a vörös⁺¹³ gyermekmenhely igazgatója s neje igen szeretnének s igyekeznek segíteni. Kínálnak nekünk földszinten 2 szobát. Erről fogunk gondolkodni, úgy látszik járható út lesz.

Találkoztunk Max-al, később Irsyné is átjött. Szegény Max, nyilasok megtámadták a házukat s a kapun keresztül agyonlőtték szegény Hoyos Palkót, rendkívül kedves 15 éves fiú.

Benéztünk Blankiékhoz is, jól átvészelték. Oda-vissza 2-2 órát gyalogoltunk. A Széll Kálmán téren és Olasz fasorban, ... Pasaréten még mindég 50-60 német katona holttest hever. Zsiga mondja, hogy mi-nap még pár száz volt!

4-re itthon voltunk, kis henteséktől egy tányér spagettit kaptunk.

kor volt szegény kis Dénes temetése a 10-es ház előtt a bástyán, egy gránát tölcserbe két idomtalan kistestben volt kis Dénes és a P ... ék szakácsnője. – A ből a szertelött ablakon másztunk ki-be. – Nagyon egyszerű szertartás volt, a pap egyúttal kántor és sírásó is volt.

Keglevich Gyurival találkoztam az utcán, alig ismertem rá – ő sem rám, annyira elváltoztunk. Meséli, hogy feleségét (Baich Margit) agyonütötte a gránát, a nap előtt temette. – Továbbá, hogy Erössné Almássy Emmán egy orosz erőszakot akart tenni – a férj ellen állott, az orosz tiszt tarkón lőtte.

Hasonló eset: Szomszédainkhoz a svájci Hütlemannhoz – Delmar Walter biztonságából hállni küldte 2 lányát. Közben ellenállt, erre az orosz szájon lőtte. A golyó az alsó ajkán hatolt be, 2 fogát kivágta és oldalt, hátul jött ki az ... 1 m/m-re. Az ember megmaradt, az oroszok úgy látszik szinte megijedtek, s dolguk végetlen távoztak.

Mai sétánk alatt állandó ágyú, akna és gépfegyverropogást hallottunk. Állítólag most robbantják a németek által elhelyezett aknákat. Géppisztolyból madarakra lődznek.

1945. február 18. vasárnap

Megkezdődik 8-ik troglodita hét.

D.e. 10kor mise óvóhelyen, szentáldozás onnan unokáknál, más újság nincs, minthogy Keglevich Dodi kivel tegnap Völgyben találkoztunk, jött fel s meséli, hogy a németek csak 30 km-re vannak Pesthöz. Hitler halála és a Német fegyverletétel nem bizonyult valónak, sőt az angol rádió állítólag bemondta, hogy Fehérvár 10-szer cserélt gazdát s most németek vannak benne. Szépen nézhet ki a szegény város és vele Pentele.

Oroszaink reggel elmentek, holnap egy csapat vonul be, állítólag sokkal fegyelmezettebb.

Ma plakát jelent meg cyrillbetűvel, állítólag fosztogatási tilalom a katonáknak agyonlövés terhe mellett.

D.u. Lilivel még menteggettük amit Irma¹⁴ lakásán aprólékot találtunk. Maltért söpörtem. Horgosék igen ügyesen pótkocsit szereztek az összelőtt régi helyett.

1945. február 19. hétfő

1 óra. Oroszok tegnap reggel elmentek a házból és az utcából, ma reggelig nem jöttek vissza, az egész utca üres és a romok csöndben és békében hevernek a szép napsütésben. De mit jelenthet ez a csönd? Hisz állítólag ma kellene az igazi megszálló csapatoknak jönniök. – Vajjon azok újból fogják-e kezdeni a fosztogatást stb?

Elolvastam a fegyverszüneti plakátokat – borzasztó súlyosak! Trianoni határ, Kassa, Kolozsvár stb. vissza. – 8 hadosztály, 300 millió dollár stb. !! Vajjon Horthy jobbat bírt volna-e hozni?

Egy ismeretlen úr megszólított az utcán: Oly rémes látványban volt most részem, hogy el nem hallgathatom: a budai Apolló előtti kertecskében német sírok vannak. Azokban 3 súlyosan sebesült, de élő német katona fekszik s vízért ordít. Én német gyűlölő vagyok, az apám zsidó származású, de ilyen embertelenség – beláthatatlan.

10 óra. Alig élveztük pár percig a pillanatnyi csöndet, midőn izgalmak keletkeztek! Zsigának a szomszéd 54-esben, házmesternél még külön csomagja van eltéve irodalmi működésével. Házmester – ki kezd nagyon vörös lenni, kijelentette, hogy percig sem tűri tovább a csomagot, mert életével játszik, hogy hozza át a nehéz holmit. – Végre Zsigának sikerült a házmestert megnyugtítani.

Közben parancs – mindenki a bástyára takarítani!

Átballagtam a levéltárba, kapu zárva, ablakon bekiáltottam, s végre sikerült Jánossy főigazgatót a kapuhoz kéretni, a kapu be volt lakatolva, csak a rácson át beszélhettünk. Megnyugtató információt kaptam. Két nagy láda irományt, könyveket, albumot deponáltam ott. Azt mondja oroszok minden ládát fej-szével föltörtek, ruhát, élelmet kerestek, irományt széthányták, de ott hagyták. Remélhető, hogy minden meg lesz idővel található – jelentkeznek 2-3 hét múlva, akkor bővebbet tud mondani.

Bár már kiköltözhetnének a Hüvibe. Két akadálya van: a magyar katonák ott még bent vannak – és szállító eszköz nincs. Előbbi tán át lesz hidalható magyar katonák útján. (Úri utca 40. – Krasznay százados)

Dísz térről hír jött, hogy Edelsheim és neje visszajöttek, nagy öröm. De Márfy Elemér és Lamotte még oda vannak.

Vacsora alatt 5 orosz jelent meg, itt tartózkodtak 3 óra hosszat, mindent átdúltak, összevissza hánytak és gazdag rabolt zsákmánnyal távoztak. Csekonicsról egy ... puskára való távcső, Zsigától egy drága zsebbe való codak ..., Horgostól 2 m vászonvég, szappan. Tőlem az egyetlen öltönyömet, melyben XII. 24-én karácsonyi ünnepre feljöttem. Azóta Zsiga egy öreg ruhájában mászkálok. Már ez az egy ruhám sincs! Legjobb jó angol posztóból készült Dubány öltöny.¹⁵

Izgalomtól és köhögéstől rossz éjszaka!

1945. február 20. kedd

D.e. 12. Reggel 9-kor elmentem magyar parancsnokságot keresni, megtaláltam, a teljesen szétbombázott s kiégett Üröm pincéjében. – Uri. 49. a katakombákban. Katonai kórház is van, félhomály, nagy szorosság, fülledt levegő. Rátaláltam Krasznay századosra, ép nyiratkozott, nagyon szíves volt. Azt tanácsolta ne próbálkozzam az orosz parancsnokságnál följelentést tenni, mert esetleg visszafelé sülné el – De jelentsem az előjárásának mely Ince téren működik ma óta, a régi iskolában. Tud kölcsönözni egy targoncát. Odasiettem. Épp egy üres teremben rendezkedtek be, az előjáró egy trotykos blőd kinézésű tanácsos, ki éppen nem tette rám azt a benyomást, mintha valamit képes volna megszervezni. – De melléje be van osztva Fercsik ruszin képviselő, ki folyékonyan beszél az orosz nyelvet. ... ő sem tanácsol további feljelentést. Nincs hová, talán holnap vonul be egy magasabb orosz parancsnokság.

Kértem menlevelet a toló kocsinak, ezt kilátásba helyezte, mihelyt engedélyt kapnak ilyen menlevél kiállítására, jöjjenek holnap újból. Buda külön polgármestert kapott Makra Zsolt személyében. – Verpeléti út 9.

Azután Dísz tér 12-ben üdvözöltem a visszatért Edelsheiméket. Azt mondják jó dolguk volt. A 10-ben Hanulit találtam Flovyvel. – Hüviből jöttek. – Sztehlo üzeni: magyar katonák kimentek, de 40 új gyerek jött, csak 1 szobát adhatnak. Vissza üzentünk, hogy okvetlen jövünk, de napot mondani nem tudunk. – Számítunk a Chichko¹⁶ szobára + fürdő.

Este az ideiglenesen összetolt kaput nagyon megerősítettük orosz katonák rabló hadjárata ellen.

1945. február 21. szerda

1/2 9 óra. El is telt nyugodtan az éjszaka, csak nekem volt erős köhögési rohamom. (19)– Holnap, ha csak lehet, okvetlen ki szeretnék költözni a Völgybe, azt akarom ma de előkészíteni. Horgos mentalitása erős vörös hullámnak van alávetve.

1 óra. Voltam az előjáráságon, orosz igazolványt nem adnak, de Fercsik kész oroszra fordítani a vörös igazolványt. – Onnan Feszty Masához Dísz tér 10-be, ő elkísér a szomszédba, Casino u. 2. báró Szentkereszthy Pálnéhoz, vörös megbízott – ez hajlandó minket egyenruhájában a Völgybe elkísérni, így reményelem holnap, ha nem is reggel, de d.u. indulhatunk.

Egy nagyon sánta öreg szakállas úr állított meg – Ottlik György – alig ismertem rá.

Az előjáráságon pedig Bárczy Lexi – ijesztő beteg kinézés! Asztma, szívbaj.

Lilivel Edinánál,¹⁷ Nándor fia jött meg. Az oroszok Ödön ... elfogták, s azóta magukkal cipelik, de

Vadásztrófeák Széchényi Zsigmond házában

jól bánnak vele, ugyan abban a társaságban van Bethlen István, Apponyi Klári, W..., most haza eresztették anyja látogatására, de egy orosz tiszt állandóan kíséri, együtt is alusznak – állítólag nem ért csak oroszul.

A délután elmúlt hurcolkodási előkészületekkel. – Lilinek sikerült a 40-esben, hol magyar rendőrök vannak szálláson, egy kétkerekű kordét felfödőzni, melyet holnap kölcsön kapunk. Tehát, ha minden stimmel holnap költözünk ki a Völgybe.

1945. február 22. csütörtök

Szép tiszta, napos, száraz idő. D.e. meg hozzuk a kordét Szentkeresztthy néval. Elöljáróságra megyek vörös+ passzusának fordítása végett. – Frencsik megcsinálja. 1/2 12-kor rövid babebéd – Szentkeresztthy né is – érzékeny búcsú Fejéréktől, kik Zsiga szobáiba fognak költözni. – 12-kor indulunk a hamarosan fölpakolt kordén.

Elöl Horgos és Márkus Feri húzzák, hátul Stéfán és én tolom. Lili és Szentkeresztthy né mellette mennek. A hontalan földönfutóknak tipikus képe.

(SZÉCHÉNYI VIKTOR RAJZA MAGUKRÓL)¹⁸

Később éjszakai köhögések miatt oly asztmatikus lélegzésem volt, hogy Lilivel és Szentkeresztthy néval cserélni voltam kénytelen.

1/2 2-re minden baj és incidens nélkül a Völgybe érkezünk – rettentő csalódás! Azt hittem, megtisztított rendes szoba vár ránk – hát semmi sem volt. A gyerekek 40-el megszapordtak, mindenféle piszok, rendetlenség, szemet és túlszűfoltosság – s reánk úgy néztek, mint bitorlókra. Tiszteletes lázzal ágyban.

A sötét vendégszobát akarja odaadni a mellette lévő fürdőszoba és klozet közös használatával. Ebbe nem megyek bele, szabódom, könyörgöm, végre a kedves tiszteletesné segítségemre jön, s így megkapom Chiche szobát s a mellette levő fürdő és WC-t kizárólagos használatra. De ma persze még nem lakhatunk benne. Azért matracainkat Ribiek padlására terítjük, s paradicsomleves vacsora után 1/2 9-kor 5-öd magunkkal lefekszünk. Rajtunk kívül Ribi, ... és Horváth László menekült vegyész mérnök.

1945. február 23. péntek

Nagyon rossz éjszakám volt, kemény fekhely – 3 köhögési roham. D.e. rendezkedünk, de még sok bosszúságon kell átvergődni. – Mégis kissé biztatóbbnak látom a helyzetet ma, mint tegnap érkezéskor, mikor oly levert és kishitű lettem mint a 9 barlangi hét alatt egyszer sem. – Tegnap Maxék voltak itt, ma ő egyedül – borzasztó dolgokon mentek keresztül.

A tiszteletesné jóvoltából, nem a sötét szobát, hanem Chicho régi szobáját kaptuk meg a mellette lévő fürdőszobával és WC-vel, egyelőre közös, de néhány nap múlva kizárólagos használatra, így boldogok vagyunk, s egész nap nagy eréllyel rendezkedtünk, dolgoztunk s estére egész kedélyes kis proli-ott-hont teremtetünk, valóságos ágyakkal, lepedővel és estére abban a kiváló állapotban volt részünk, hogy hálóingben, tiszta paplanos ágyba bújhattunk bele 9 heti barlanglakás és ruhában, székben alvás után.

Ellenben koszt, melyet nagyon jó szívvel adnak, végtelen karcsú! Reggel maláta ital, nagy darab mézes kenyérrel. Délben ehetetlen karaláb főzelék, vacsorára vékony csipetke leves.

Meghatóak a szomszédok, mikor meghallották, hogy semmink sincsen, minden oldalról segítségünkre siettek, még azok is, kiktől szintén sokat elvittek. M ..., T ..., Hoyosék, Irsyék, Blankensteinék, Bor-székiek! Mindenféle fehérneműt, kenyeret stb. hoztak.

Ribiek viselkedése, de különösen Albiné nem mentes a gyanútól. – Albina meghallotta, hogy jövünk – a szomszédból, hol beszállásolta magát – nyakra főre eltávozott, anélkül, hogy kereste volna velünk a kapcsolatot 5 év szolgálat után. – Ellenben Olga testvér ki még 1 hétig itt volt az oroszok kivo-

nulása után még itt volt, [sic!] tömérdék ruhát tudott Lilinek megmenteni, holott Ribi az én bőséges garderóbomból nem egyebet mint 2 pár cipőt. – Lili ékszerei körül pedig Albin és Ribi viselkedése legalábbis is tisztázatlan.

Olga által mentett holmi nagyon bőséges és 3 ember 4-szer fordult vele Borszékiéktől ide, egy bunda, egy ruha, 6 pár cipő, fehérnemű és két kosár konzerv.

1945. február 24. szombat

Éjjel sokat köhögtem dacára a lepedős ágynak. D.e. itt voltak K ..., sok érdekes dolgokat tudott Albináról (nála lakott). Esterházy Windischgraetz Sissy, Szelényi ... sat.

Ebéd két tányér paradicsomleves.

Kezdem a könyvtárt átnézni.

Itt volt Szenténé,¹⁹ levelet küldtünk tőle Marittának. Kedden új gyermekekkel fog jönni, majd minden hagyott gyermek átköltözött a Hidegkúti útra és miután meg a setét szobát is megkapjuk. [sic!]

Lilinek ma valóságos krisztkindlije volt: A derék Olga testvér és a jó szomszédok jóvoltából.

Sziszzy azt mesélte, hogy egy orosz tiszttel beszélgetett, ki azt mondta, hogy amiket itt csináltak Magyarországon, az csak gyerekjáték, de majd Németországon fogják megmutatni, miként kell megtorolni, az általuk rendezett atrocitásokat. Szegény leányaimra²⁰ s a somogyváriakra²¹ gondoltam, mikor hozzá tette: és jaj lesz az odamenekült magyaroknak.

Estefelé Sziklay pátert látogattuk meg. Sz ... y Pál nála van elszállásolva.

Vacsora kiadós porció babcsuszpájk, utána saját még.

1945. február 25. vasárnap

Nagyon rossz köhögős éjszaka, 3 rohammal, persze szegény Lili sem tudott aludni.

Lilivel 8 órai misén Bolondéknál,²² elötte gyónás Sziklaynál ...

Mise után maláta reggeli. Majd a könyvtár további átnézése, sajnos csalódás! Nem hiszem, hogy a fele könyv megvolna.

Hanna és Blankó Pali jönnek talált holmit szortírozni.

Ribi kérésre előadta, hogy az ékszer egy része nála van – hozta is mindjárt, a többit tudtával Albin vette gondozás alá.

Széchényi Viktor

D.u. voltunk Blankóéknál és Maxéknál, kik most Irsyékhez költöztek, mert házukból az oroszok kiköltötték őket. Előbbiek most Esterházy Józsi és neje (Windischgraetz Sisi) is ... menekültek.

Blankóéknál hallottuk, hogy Sztehlót fölváltják és helyette Bethlen Mária venné át a vezetést. De semmi előjel nem látszik. Pedig jó volna valami változás. Rettentő landwirtschaft²³ van itt. Rendetlenség, fegyelem hiány, iszonyú piszok, s mi fő, nincs mit enni – a gyerekek éhségtől bőgne. De mi is kezdünk már, mert ugyanazt kapjuk, de oly kevés, hogy örökké éhesek vagyunk. Az Úri barlangban sokkal jobban el voltunk látva.

1945. február 26. hétfő

Az éjjel egy erős roham. Reggel Blankóéktól ismét hoztak mentett holmit. Konzervek, liszt, mák és papucsom!

Nyugtalanok vagyunk Zsiga miatt. Csütörtökön jöttünk ide, ma hétfő van, s még nem jött le, holott erősen ígérte, 1-2 nap múlva bizton meglátogat. – Ma Hanuli ment föl a Várba, tán hoz hírt estére. – Fé-lünk, hogy tán valahová elvitték!

Hanna visszajött fele útról, sok volt az igazoltatás, nem merte útját folytatni.

Legújabb divat, hogy az oroszok egyes házakat kiürítenek, mert oda állítólag orosz parancsnokság jön bele. Így szegény Borszékiéket saját házukból az éjjel 1/2 kor 20 perces terminussal kiharancsolták, a nagyszámú család gyermekekkel és öregekkel a szemben levő Schlifterékhez költöztek. Állítólag a vörös+ oltalma alatt álló Ferenc kórházat és a Hidegkúti úti szülőotthont is kiürítik. Jól nézünk ki! Ha minket is az utcára dobálnak – hová menjünk? Ki tart el minket?

Így Zsigáról nem kaptunk hírt. – Aggódunk.

A front állítólag Solymárnál vagy Zsámbéknál áll. Némely ember ide hallja az ágyúzást. Fehérvár és Esztergom állítólag német kézen van, de bekerítve. Mi lesz itt, ha a németek visszajönnek és 2 hét múlva az oroszok ismét kiverik őket! Akkor aztán igazán Finis Hungariae!

D.u. lakatos járt itt, hogy az ajtókra kulcsokat csináljon. Lilivel d.u. Hürlimannál, ki végre az oroszok által kiürített lakásába visszaköltözhetett, most tisztogatja a visszamaradt szennyet. Voltunk Schifteréknél és vitéz Blankóéknál. Pali épp az istállót ganézta ki

Vacsorára kőkemény nyers gomba egy kis paradicsom mártással. Olyan ehetetlen, de azért az ilyen kiéhezett emberek mint mi – fejenként 4 drb-ot bekebeleztünk.

A koszt gyalázatos, a gyermekek fegyelmezése fölötte hiányos, a piszok

EZZEL VÉGE SZAKAD A NAPLÓNAK

HELYNÉVMUTATÓ

Berlin – február 13.

Budapest passim

Bécsi kapu tér – február 13.

Bécsi kapu tér, Országos Levéltár – február 19.

Blankóéknál l. Serleg utca

Bolondék (akkor: Lipótmezei M. Kir. Állami Elme- és Ideggyógyintézet, ma Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet, II. ker. Hűvösvölgyi út) – február 25.

Buda – február 20.

Budafok – február 14.

budai Apolló (ma: ...?) – február 19.

Casino u. 2. (ma: Móra F. u. 2–4.) Zárt sorú, három utcára néző, kétemeletes lakóház, keskeny, hosszú telken, két kis udvarral, eklektikus homlokzattal. Dísz téri szárnya ma csak egyemeletes, mert az ostromkor megsérült, s a háború után a második emeletet lebontották, a két részt különválasztották. Régi homlokzati képét l. a Bp. Műemlékei (Bp. 1955) 387. – február 21.

Coburgék, Coburg-ház, Coburg kapu l. Úri u. 43.

Dísz tér (általában) – február 15., 19.
 Dísz tér 10. (Széchenyi Géza háza) – február 15., 16., 17., 20., 21.
 Dísz tér 12. (Edelsheim-ház) – február 15., 16., 17., 20.
 Donáthy (ma: I. ker. Donáti utca) – február 14.
 Edelsheimék I. Dísz tér 12.
 Ferenc kórház (ma: II. ker., Széher u. 71–73., a János Kórház kihelyezett részlege) – február 26.
 Hidegkúti út – február 24.
 Hidegkúti úti szülőotthon (ma: ...?) – február 26.
 Hüvi, Hűvösvölgy – február 19., 20.
 Ince tér (ma: I. ker., Hess András tér) – február 20.
 Istenhegy: Istenhegyi út 87–89. (Széchenyi Zsigmond háza) – február 14., 15., 16.
 Királyi vár I. Vár
 Levéltár I. Bécsi kapu tér, Országos Levéltár
 Miniszterialis palota I. Szent György tér 1–2. (miniszterelnökség épülete)
 40-es I. Úri utca 40.
 Olasz fasor (ma: II. ker., Szilágyi Erzsébet fasor) – február 17.
 54-es I. Úri utca 54.
 Pasarét – február 17.
 Pázsit utca 13. (ma: II. ker., Hébelt Ede utca) – február 17.
 Pest – február 18.
 Serleg utca (Blankenstein Lajos lakása) – február 26.
 Svábhegy (ma: Szabadsághegy) – február 14.
 Svájci követség I. Werbőczy utca
 Szent György tér 1–2. – a volt miniszterelnökségi, azelőtt Sándor-palota. Szabadon álló, körülépített udvaros, egyemeletes klasszicista palota. Az ostromkor súlyosan sérült, az emelet nagyobb része leomlott. Részben az utóbbi években állították helyre. – február 15.
 Széll Kálmán tér (ma: II. ker., Moszkva tér) – február 17.
 Szikla kórház (katonai kórház, mai bejárata az I. ker. Lovas út felől) – február 13.
 10-es I. Dísz tér 10.
 12-es I. Dísz tér 12.
 Úri barlang I. Úri utca 52.
 Úri utca (általában) – február 13.
 Úri utca 40. – február 19.
 Úri utca 43. (Coburg-ház) – február 13., 14., 15., 16.
 Úri utca 49. – február 20.
 Úri utca 52. – február 25.
 Úri utca 54. – február 19.
 Öröm-pince I. Úri utca 49.
 Vár (Várhegy, budai Vár) – február 14., 26.
 Verpeléti út 9. (ma: XI. ker., Karinthy Frigyes út) – február 20.
 Völgy, Völgy utca (19. ma: II. ker.) – február 13., 14., 17., 18., 21., 22.
 Werbőczy utca, Svájci Követség(?) (ma: I. ker., Táncsics Mihály utca) – február 16.
 Werbőczy utca 3. (ma: I. ker., Táncsics M. utca 3.) – február 15.
 Bugac puszta – február 13.
 Esztergom – február 26.
 Fehérvár I. Székesfehérvár
 Frankfurt am Main – február 13.
 Kassa – február 19.
 Kecskemét – február 13.
 Kolozsvár – február 19.
 Magyarország – február 24.
 Németország – február 13., 16., 24.
 Oroszország – február 13.
 Pentele I. Sárpentele
 Sárpentele – február 13., 18.
 Solymár – február 26.
 Székesfehérvár – február 18., 26.
 Zsámbék – február 26.

NÉVMUTATÓ

- Albin, Albina (Széchenyi Viktorék szobalánya) _ február 23., 24., 25.
 Apponyi Károly gróf (feltehetően Hőgyén, Tolna vm., 1878. augusztus 28.–Pálfa, 1959. április 3.) – február 21.
 Apponyi Kári l. Apponyi Károly gróf
 B. J. (ismeretlen személy) – február 16.
 Ba... (ismeretlen személy) – február 23.
 Bárczy – február 21.
 Bárczy Lexi l. Bárczy Elek
 Bathyhány Ferencné grófné Esterházy Mária grófnő (Sárosp, Fejér m., 1922. június 26. Jelenleg Ausztriában él.) – február 13., 24.
 Bethlen István – február 21.
 Bethlen Mária grófnő (nem tudtuk pontosan azonosítani, melyik B. Máriáról van szó) – február 25.
 Blankenstein Lajos gróf (Wiesbach bei Hallein, Németország, 1910. október 3.–Budapest, 1945. február 26.) – február 23.
 Blankensteinék (Pálék, együtt) – február 17., 23., 25., 26.
 Blankiék, Blankóék l. Blankensteinék
 Blankenstein Pál (Füzesgyarmat, 1906. június 18.) – február 25., 26.
 Blankó Pali l. Blankó Pál
 Borszékiék – február 23., 26.
 Cziráky Miklósné grófné Esterházy Ilona grófnő (Sárosp, Fejér m., 1921. május 17. Jelenleg Liechtensteinben él.) – február 13.
 Csekonics Endre gróf (Sopron, 1901. április 10.–Estoril, Portugália?) – február 13.
 Csértő Sándor dr. – február 15.
 Delmar Walter – február 17.
 Dr-ék (a Völgy utcában) – február 24.
 Edelsheim-Gyulai Lipót gróf (Brezovicza, Árva m., 1888. július 6. – Cannes, Franciaország, 1951. május 15.) – február 15., 16., 19.
 Edelsheim-Gyulai Lipótné grófné rollershausen-i Rothkugel Ella (Budapest, 1899. augusztus 9. Jelenleg részben Belgiumban, részben Franciaországban él.) – február 16., 19.
 Edelsheimék (együtt) – február 20.
 Edina l. Fejér Edina
 Edina l. Zichy Rafaelné grófné
 Erőssné Almássy Emma (Gyula, Békés vm., 1899. május 12.–Woodstock, USA, 1976. december 24.) – február 17.
 Erzsi l. Varga Erzsébet
 Esterh. l. Esterházy József
 Esterházy Józsefné rudnai és divékújfalusi Rudnay Alexia [Sya] (Budapest, 1917. március 25. Jelenleg Svájcban él.) – február 16.
 Esterházy József gróf (Salgócska, 1917. szeptember 8.–Bécs, 1980. január 21.) X Windischgrätz Erzsébet – február 25.
 Esterházy Józsefné grófné szül. Windischgrätz Erzsébet [Sissi, Sissy] hercegnő (Sárospatak, 1923. szeptember 4. Jelenleg Svájcban él.) – február 24., 25.
 Esterházy Józsi l. Esterházy József gróf
 Fejér Zoltán dr. (?–Kecskemét, 1970) – február 13.
 Fejér doktorék (együtt a család) – február 13., 14.
 Fejér dr-né l. Fejér Zoltánné
 Fejér Edina – február 14.
 Fejér Zoltánné (?–Kecskemét, 1976.) – február 13.
 Fercsik vagy Frencsik – február 20.
 Feszty Masa (Domaháza, Borsod m., 1895. január 31.–Ózd, 1979. március 20.) – február 21.
 Flovy – február 20.
 Gyula l. Széchenyi Gyula gróf
 Hajós – február 19.
 Hanna, Hanuli l. Hoyos Béláné grófné szül. Teleki Johanna grófnő
 Himmler, Heinrich – február 16.
 Hitler, Adolf – február 16.
 Horgos István – február 19., 21., 22.
 Horgos l. Horgos István
 Horgosék – február 18.
 Horthy Miklós – február 19.
 Horváth László – február 22.

Hoyos Miksa (Pozsony, 1874. november 20.–Budapest, 1956. július 21.) X Pozsony, 1899. május 3. Inkey Ágnes bárónő (Iharosberény, Somogy m., 1872. október 2.–Budapest, 1950. június 20.) – február 17., 23., 25.

Hoyos Béláné grófné szül. Teleki Johanna grófnő (Gyömrő, 1901. május 13.–Budapest, 1988. február 24.) – február 25., 26.

Hoyosék I. Hoyos Miksa

Hoyos Pál (Budapest, 1929. május 14.–Budapest, 1944. december 24.) – február 17.

Hürlimann(?) (?–?) – február 17., 26.

Ilona I. Jankovich Miklósné grófné

Irsy – február 25.

Jankovich Miklós, jeszeniczei (Felsőtúr, Hont m., 1904. március 10.–Budapest, 1978. november 3.) X Budapest, 1936. november 10. Nádasdy Ilona grófnő – február 15.

Jankovich Miklósné Nádasdy Ilona grófnő Nádasdladány, 1904. március 26.–Budapest, 1984. december 6.) – február 15.

Jánossy Dénes (...) – február 19.

Jánossy I. Jánossy Dénes

K... – február 24.

Károly Lipót szász-coburg-gothai uralkodó herceg (Claremont, 1884. július 19.–?) X Glücksburg, 1905. október 11. Viktória Adelheid schleswig-holsten-sonderburg-glücksburgi hercegnő (Grünholz, 1885. december 31.–?) – február 13.

Keglevich Dodó I. Keglevich György gróf

Keglevich György gróf (Abony, 1878. február 23.–Budapest, 1955. október 9.) – február 17., 18.

Keglevich Györgyné grófné Baich Margit (Vargyas, 1893. február 19.–Budapest, 1945. január 3.) – február 16., 17.

Krasznay(?) százasos – február 19., 20.

Lamotte Károly dr. (Budapest, 1888. április 14.–Leányfalu, Pest m., 1968. március 27.) – február 19.

Lili I. Széchenyi Viktorné grófné

Lilly I. Cziráky Miklósné grófné

M – február 23.

Makra Zsolt – február 20.

Márfy Elemér (Hencse, Somogy m., 1898. február 29.–? Rhodesia, 1976. október 22.) – február 19.

Maritta I. Batthyány Ferencné grófné

Márkus Feri – február 19.

Max, Maxék I. Hoyos Miksa

Nándor I. Zichy Nándor gróf

Olga testvér – február 23., 24.

Ottlik György – február 21.

Óváry(?) – február 15.

Óváryék (együtt) – február 13.

Óváryné – február 14.

Ödön – február 21.

P...ék szakácsnője – február 17.

Palkó I. Hoyos Pál

Ribi, Ribiek (Széchenyi Viktorék házmestere) – február 17., 22., 23.

Rupprecht(?) – február 16.

Schlifterék vagy Schifterék – február 26.

Stéfán – február 22.

Stefi I. Széchenyi Dénesné grófné

Sz...y Pál – február 24.

Szedniczky(?) – február 13.

Széchenyi Dénes gróf (Erdősokonya, Somogy m., 1917. február 9.–Budapest, 1945. február 15.) X Budapest, 1941. június 24.

Sallay Stefánia – február 15., 16., 17.

Széchenyi Dénesné grófné Sallay Stefánia (Budapest, 1913. június 8. Jelenleg Budapesten él.) – február 15., 16.

Széchenyi Gézané grófné Hoyos Terézia grófnő (Graz, 1882. június 6.–Budapest, 1953. január 19.) X Németlád, Somogy m., 1901. augusztus 10. – február 15.

Széchenyi Gyula gróf (Bécs, 1878. december 10.–Budapest, 1956. április 21.) X Abbázia, Fiume közelében, ? február 8. Gisela Haas von Teichen bárónő – február 16.

Széchenyi Viktorné grófné Ledebur-Wicheln Karolina grófnő (Petersburg, ma Petrovice, Csehország, 1875. július 1.–Bálatonyörök, Zala m., 1956. január 4.) – február 13., 14., 15., 16., 17., 18., 21., 22., 23., 24., 25., 26.

Széchenyi Zsigmond gróf (Nagyvárad, 1898. január 23.–Budapest, 1967. április 24.) – február 14., 15., 17., 19., 26.

Szelényi – február 24.

Szentkereszty Pálné báróné szül. Rakovszky Erzsébet (Kassa, 1906. ?–Brüsszel, 1996. ?) – február 21., 22., 24.

Sziklay páter – február 24., 25.

Sztechlo (vagy Sztéhlo) Gábor (? , 1909.–Interlaken, Svájc, 1974. május 28.) – február 17., 20., 25.

T... – február 23.

Teréz I. Széchényi Gézáné grófné

Varga Erzsébet (szakácsnő Ricsováry családnál) (?–1960-as évek vége) – február 14.

Viktória Adelheid schleswig-holsten-sonderburg-glücksburgi hercegnő (Grünholz, 1885. december 31.–?) – február 14.

Vörös János (Csabrendek, Zala m., 1891. március 25.–Balatonfüred, 1968. július 23.9 – február 14.

W... – február 21.

Windischgräetz Sissi vagy Sissy I. Esterházy Józsefné grófné

Zichy Nándor gróf (Mosdós, 1907. augusztus 22.) – február 21.

Zichy Rafaelné grófné Pallavicini Eduardine grófné (Edina) (Budapest, 1877. április 24.–Alhaurin dela Torre, 1964. február 15.) – február 21.

Zsiga I. Széchényi Zsigmond gróf

JEGYZETEK

1. Mindenekelőtt néhány korrekciót is kell tennünk I. közleményünk jegyzeteihez és mutatóihoz.

a) A december 24-én emlegetett Blankiék minden bizonnyal Blankó Pál és nénye voltak, akik ekkor a Völgy utcai Festetics-házban laktak, s nem Blankenstein Lajos grófék, mint azt feltételeztük.

b) Szapáry Marie, akit december 26-án említ Széchényi Viktor, nem azonos Szapáry Lajosné szül. Esterházy Mária grófnővel. Ő Szapáry Pál lengyel származású felesége: Przewdzieska Marie-Luise. Egy kiadatlan, ugyancsak a Vár ostromakor keletkezett naplóban sűrűn szerepel, személyét onnan tudtuk azonosítani, sajnos pontosabb adatok nélkül.

c) Ricsováry Takács József huszárezredes, akit január 23-án említett a naplóíró, 1889. október 5-én Liptószentmiklóson született, s Budapesten, 1966. december 9-én hunyt el.

2. Unokája, Batthyány Ferencné grófné szül. Esterházy Mária grófnő kisgyermekai: Batthyány Bálint gr. és Batthyány Béla gr. Életrajzi adataikat I. az előző közlemény 17. jegyzetében.

3. Ricsováry Takács András szerint a mai híres, reprezentatív Bugaci Csárda volt Fejér doktor tanyája és szőlője. A téveszesítéskor a szőlőt kiszántották és betagosították. A tanya évekig elhagyatottan állt, majd rendbehozatala után alakították ki a csárdát, amely néhány évvel ezelőtt leégett, de újjáépítették.

4. Ricsováry Takács András ekképpen emlékezik Varga Erzsébetre, szülei szakácsnőjére: „Miután családommal együtt 1944. november 5-én elhagytuk Budapestet, a vári lakásunkban Erzsi szakácsnő maradt. Az ostromot ott átélőkkel közvetlenül a háború után beszélünk, s mindenki szerint Erzsi szakácsnő valóban hősként viselkedett a legsúlyosabb helyzetekben is. A napi feladatok önfeláldozó teljesítése mellett családomban minden javát is igyekezett – eredményesen – menteni. A háború után lányához költözött vidékre, s az 1960-as években hunyt el.”

5. Azaz Coburg hercegnét, I. Viktória Adelheid hercegnőt, aki ekkor 60(!) éves volt.

6. Hibás franciasággal leírva, azaz sezlonon, magas fejrésű dívanyféléen.

7. Csertő Sándorra az ostrom egy máig élő tanúja így emlékszik: „Felettese igen félt a bombázások és az ostrom idején, s ki sem mozdult az óvóhelyről. Csertő viszont állandóan látogatta a híveket, s gyakran misézett óvóhelyeiken. Nagylózsai sokgyermekes parasztszalad harmadik pap fia volt. A háború után a Vatikánba menekült, ott dolgozott, az arra járó magyarok mindig bizalommal fordulhattak hozzá.” Az emlékező tudomása szerint Rómában, az 1980-as évek közepe táján hunyt el.

8. Dénes unokaöccsének fiai: Sz. Tibor és Kálmán. Életrajzi adataikat I. az I. közlemény névmutatójában.

9. Sógornőjére, Széchényi Gézánéra, Dénes anyjára gondolt.

10. Elírásról van szó. Rudnay Sya itt mostohaapjáról, édesanyja második férjéről, s anyjáról hozott hírt.

11. Dísz téf 10.-be.

12. Dugó: a kutyájuk.

13. Vöröskereszt.

14. Nyilván elírás, csak Irma lánya lakásáról lehet szó.

15. Széchényi Viktor a belvárosi Dubány szabóságban készítette öltönyeit.

16. Chichette francia nevelőnő a Széchényi gyerekek nevelőnője volt, az ő Völgy utcai házában lévő szobájáról van szó.

17. L. Zichy Rafaelné

18. L. az I. képet

19. Szentkeresztthyné

20. Lányai közül Márta és Irma volt ekkor Németország területén.

21. Idősebb bátyja leszármazottaira gondolt.

22. A Völgy utcai házból gyakran jártak át misére a lipótmizei elmeógyógyintézet kápolnájába a háború előtt is.

23. Gazdálkodás, rendtelenség átvitt értelemben.

DIE BELAGERUNG VON BUDAPEST – AUFZEICHNUNGEN DES GRAFEN VIKTOR SZÉCHÉNYI

ZUSAMMENFASSUNG

Der Schreiber des Tagebuches Graf Viktor Széchenyi, Mitglied des Magnatenhauses, zweimal Hauptgespan – war der Abstammende einer der bedeutendsten Familien der ungarischen Geschichte. Der erste Teil seines Tagebuches – auch jetzt in Privatbesitz findbar – wurde im 24. Band des Werkes "Studien aus der budapester Vergangenheit" (Tanulmányok Budapest Múltjából) publiziert. Der erste Teil enthält eng genommen die Aufzeichnungen und Tagebuchfragmente über die Belagerung der Burg von Buda in der Periode zwischen dem 24. Dezember 1944. und dem 12 Februar 1945.

In dieser Ausgabe erscheint der zweite Teil davon, der zwischen dem 13. und 16. Februar 1945 geschrieben wurde. Der Graf starb kurz danach am 19. April 1945.

Bei seinem Tode spielten die bei der Bestürmung erlebten Grausamkeiten sicher eine bestimmende Rolle. Das Tagebuch ist ein erschütterndes Zeugnis der Auslieferung des Individuums der Vorgänge der Geschichte.

Mit dem zweitem Teil wird das ganze Tagebuch publiziert

KRÓNKA

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM MŰKÖDÉSE (1935–1946)

Az alábbi munka folytatása az 1988-ban megjelent A Budapesti Történeti Múzeum első fél évszázada, 1887–1938 című tanulmánynak. Az eseményeket 1935-től tárgyaljuk, mivel az említett – Kuzsinszky Bálint emlékének ajánlott – feldolgozásba nem illeszkedett a Kuzsinszky visszavonulása utáni időszak részletes tárgyalása.¹

A FŐVÁROSI MÚZEUM MŰKÖDÉSE HORVÁTH HENRIK IGAZGATÓSÁGA ALATT (1935–1941)

A Fővárosi Múzeum megszervezőjét és első igazgatóját, Kuzsinszky Bálintot – Csánki Dénesnek, a Szépművészeti Múzeum későbbi főigazgatójának alig fél éves igazgatói működése után – 1935. július 10-től Horváth Henrik követte a múzeumi szervezet irányításában. Ekkor az Aquincumi Múzeum és a városligeti épületben levő újkori gyűjtemények mellett már működött a Középkori Kőemléktár a Halászbástyán (1932-től), a Károlyi-palotában pedig a Fővárosi Képtár (1933-tól). Az Aquincumi Múzeum vezetését még Kuzsinszky Bálint látta el, de az ásatások és az általános régészeti ügyek irányítását már Nagy Lajos, a Fővárosi Képtár vezetését pedig Kopp Jenő. Horváth Henrik központi igazgatói teendői mellett tovább irányította a Történeti Múzeumnak nevezett városligeti részleget és a Középkori Kőemléktárat.

Horváth Henrik, Kuzsinszky Bálint tanítványa, 1922. január 21-én került a Fővárosi Múzeumhoz, a városligeti részlegbe.² 1888. április 3-án született a Brassó megyei Szászhermányban. A brassói gimnáziumban tanult, majd a lipcei és a bécsi egyetemen művészettörténetet és régészetet hallgatott.

Budapesten doktorált művészettörténetből, ókori régészetből és a keleti népek történetéből. Az első világháborút végigharcolta. A főváros tanácsa Kuzsinszky Bálint javaslatára alkalmazta a Fővárosi Múzeumban. 1930-ban a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem magántanárrá habilitálta, s 1937-ben az egyetem nyilvános rendkívüli tanára, majd a Tudományos Akadémia levelező tagja lett. Tagja volt az Akadémia Régészeti Bizottságának, a Nemzetközi Központi Művészettörténeti Bizottság, valamint az Országos Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat választmányának, s levelező tagja volt a Német Régészeti Intézetnek. Gazdag, nemzetközi jelentőségű, művészettörténeti, tudományos munkássága a középkortól a XIX. századig terjed.³

Szervezői tevékenységének legmaradandóbb eredménye az 1932-ben megnyílt, akkor az újkori történeti részleghez tartozó Középkori Kőemléktár, a mai Középkori Osztály elődje. A kiállítás a faragott köveken és más tárgyakon keresztül a főváros XI–XVII. századi történetét mutatta be. Bevezetőjét Horváth Henrik írta.⁴

Rövid központi igazgatósága alatt 1936-ban bezárták a városligeti részleget, és a Schmidt Miksa végrendelete értelmében 1935-ben megkapott kiscelli kastélyba (egykor kolostor és templom) kezdték meg a költözést, amely 1941-ben fejeződött be.⁵ A tanács az 1936. április 6-án kelt 261.491. sz. határozatában a Fővárosi Múzeum nevét Székesfővárosi Történeti Múzeumra változtatta.⁶ Ugyancsak 1936-ban Nagy Lajos – a főváros területén a régészeti kutatások megszervezésére és elvégzésére – a Károlyi-

palotában megszervezte a Régészeti és Ásatási Intézetet.⁷ Végül Horváth Henrik igazgatósága idején kezdődött a második világháború, amelynek eseményei az intézmény életére, működésére súlyos következménnyel jártak.

A Székesfővárosi Történeti Múzeum – amelyet továbbra is inkább Fővárosi Múzeumnak hívtak – életében igen jelentős esemény és nagy feladat volt a Schmidt-kastély birtokbavétele; az újkori gyűjtemények számára megfelelő berendezése és a költözés előkészítése. Előbb azonban tatarozni kellett az épületet,⁸ és a Schmidt-hagyatékban a múzeumba nem kerülő részét el kellett szállíttatni.

Mindezt hosszasan hátráltatta a hagyatékhoz tartozó ingóságok – az örökös és a főváros közötti – megosztásának elhúzódása.⁹ Az igazgató közlése szerint a költözés ezért bizonytalan időre halasztódik, amely miatt „a múzeum ... szakemberek és közönség előtt, de még külföldi megítélésben is kényes és ferde megvilágításba került”.¹⁰ A múzeum dolgozói mindenesetre készültek a költözésre. Úgy tervezték, hogy amíg erre sor kerül, rendbe hozzák, restaurálják a műtárgyakat, hogy az új helyen azonnal kiállíthatók legyenek. 1939 elejére a tárgyak nagy részét restaurálták.¹¹ Végre májusban a polgármester elrendelte, hogy a tanácsi XIII. ügyosztály az építkezési munkákról, a helyiségek átalakításáról „összegre való tekintet nélkül, zártkörű versenytárgyalás” útján gondoskodjon, a múzeumtól előzetesen kikérendő szempontok, az idő előrehaladása, a kastély műemlékjellege miatt különös gondosságot igénylő munka figyelembevételével. Hangsúlyozta, hogy először az igazgatósági helyiségeket kell átalakítani, hogy „a költözés és az új berendezés munkája a helyszínről legyen irányítható és ellenőrizhető”.¹² A berendezés terveinek elkészítésére kiírt zártkörű pályázat eredményeként Devecska Ferenc iparrajz-iskolai tanárt bízta meg a bútorok elkészítésével. Ezzel egy időben felkérte a kiscelli kastély építészettörténeti kutatására, az Entzenhoffer János építésze vonatkozó levéltári adatok összegyűjtésére dr. Fleischer Gyulát, a bécsi-magyar kultúrintézetek főtítkárát, majd Brandtmayer (Bertalan) Vilmos bölcsészdoktorjelölt foglalkozik a kastély épületének történetével. A kutatások költségeit a polgármester biztosította.¹³ Elkészítette a kastély bútorainak tudományos szakleltárát is, amellyel Mihalik Sándort, az Iparművészeti Múzeum őrét bízta meg.¹⁴

Augusztusra elkészültek a városligeti kiállítás műtárgyainak leszerelésével,¹⁵ azonban a költözés még mindig nem volt lehetséges, s úgy tűnt, hogy hosszabb ideig nem is kerül rá sor, mert tataroztatták a városligeti épületet.¹⁶ Egy tanácsi határozatból kiderül, hogy 1940 februárjában a Schmidt-hagyaték megosztása még mindig nem történt meg, ezért májusban megkezdték bádogtetejének javítását is.¹⁷

A júliusi jelentés szerint a hivatali helyiségek átépítése akkor már befejezéshez közeledett, a költözést azonban továbbra is lehetetlenné tette a termekben felhalmozott Schmidt-hagyaték s ennek bizonytalan jogi helyzete. Pedig „az átköltözés égetően szükséges, a Stefánia úti múzeumépület súlyos megrongáltsága miatt”, ugyanis az épület beázott.¹⁸ A tanácsi testület is úgy látta, hogy egyhamar nem kerül sor a költözésre, mert a XI. ügyosztály javaslatot terjesztett be: az Attila utca 2. sz. alatti, a Budai Tornaegylet kiköltözésével felszabadult épületet a múzeum – amíg a kiscelli kastélyba költözik – raktár céljából igénybe veheti. Felkérte a múzeum igazgatóságát, nézze meg a helyiséget, alkalmas-e erre.¹⁹ Azonban hamarosan rendeződtek a jogi kérdések, és végre megkezdődhetett a költözés a kastélyba. Szeptember végére már ott is volt a gyűjtemények kétharmada, amelyet 31 fuvarral szállítottak fel az épületbe. Először a kiállításról leszerelt anyagot, majd a raktáron levőket vitték el.²⁰ Novemberben befejeződött a gyűjtemények elszállítása, s megkezdték az irodák költöztetését. Az új irodahelyiségek berendezési tervének elkészítésével ismét Devecska Ferencet bízták meg. Megkezdődött a műhelyek (könyvkötő, asztalos, dobozkészítő stb.) berendezése is.²¹

A múzeum vezetésének elgondolása szerint a Schmidt-féle bútorgyűjtemény – Schmidt Miksa végrendeletének megfelelően – együtt tartva került a nyugati szárny földszinti helyiségeibe és folyosójára. A keleti szárnyban a múzeum „régí bútoranyaga, illetve egész belső berendezése nyerhet elhelyezést. ... Az egész első emeletet a Történeti Múzeum különböző gyűjteményei fogják betölteni, a régi pest-budai iparművészet remekei ...” A nyugati szárny helyiségeiben a különböző eseménytörténeti, a két szárnyat összekötő folyosó helyiségeiben pedig a színészettörténeti gyűjteményt, a sportélet és a régi lóversenyek emlékeit helyezték el.²²

A kiscelli kastély tatarozása és berendezése mellett a Károlyi-palotában levő Régészeti és Ásatási Intézet berendezését is gyarapították: 1940-ben 26 könyvtárszekrényt vásároltak a Tisztviselő Kaszinótól.²³ Viszont nagyon kevés pénz jutott – a romok konzerválásán túl – az Aquincumi Múzeum karbantartására, pedig az 1939. évi jelentés szerint „... épületei elavultak, gyökeres átalakításokra volna szükség”.²⁴ Ugyanakkor 1939–40-ben folyt az Eskü téri (ma Március 15. tér) római tábor maradványait bemutató föld alatti múzeum építése és berendezése. Ez lesz „Magyarországon ... az első föld alatti múzeum, amely így mint példakép fog állani minden hasonló szempontok szerint berendezett múzeum számára” – olvassuk az október havi jelentésben. Az érdeklődők a munkálatok alatt is megtekinthették, mert az 1939. júniusi jelentés szerint e hónapban 488 látogatója volt. A munkákat azonban akadályozta a feltörő talajvíz.²⁵ Az Eskü téri munkálatokkal egy időben folyt a Flórián téri római fürdő maradványainak megóvása és látogathatóvá tétele.

Jelentősen gyarapodnak a múzeum gyűjteményei, elsősorban – feltárások révén – a régészeti gyűjtemények. Az Aquincumi Múzeum és a Régészeti és Ásatási Intézet a földmunkákhoz, építkezésekhez, házbtartásokhoz kapcsolódóan kutatásokat folytatott többek között a Gellérthegy déli oldalán (kelta település), Óbudán a Nagyszombat utcában (római amphiteátrum), az épülő Árpád híd előtti területen (római tábor és katonaváros), a római polgárvárosban, a Csepel-szigeten (avar kori sírok), valamint Szentendrén (római tábor). Garády Sándor folytatta az 1930-as évek elején megkezdett, a főváros középkori emlékeinek feltárására irányuló kutatásait. Ásatások voltak a Bugát utcában (Szt. Lázár-templom), a Bécsi út mentén (Fehéregyháza kutatása), a Csalogány utcában (Szent Péter város maradványai), továbbá a Belvárosban (a középkori Pest maradványai) stb.²⁶ E kutatások mellett törekedtek megszerezni még a máshol lévő, fővárosi lelőhelyű emlékeket is. Így került sor a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött középkori kövek átvételére. A 87 db köemlékért 7000 pengő térítést fizetett a Fővárosi Tanács.²⁷

A világháború kitörését megelőző politikai helyzet, háborús hangulat következtében megélnéült műtárgyforgalom kedvezően hatott az újkori gyűjtemények gyarapodására. Már az 1939. januári jelentés a gyűjtés, vásárlás fellendülését jelzi.²⁸ Horváth Henrik a polgármesterhez benyújtott május 5-i felterjesztésében írta, hogy „... a piac a politikai helyzet közismert kialakulása folytán szokatlanul felélénkült ..., ... lépten-nyomon felmerülnek olyan történeti és művészi tárgyak, melyek nemritkán unikumszámba mennek, és melyek megszerzése feltétlenül kívánatos, sőt egyszerűen kötelesség”. A vásárláshoz póthitelt kért, „hogy gyűjteményünk székesfővárosunk történetére vonatkozó történeti és művészi emlékeit tovább gyűjthesse, az elkallódástól, a külföldre özléstől megmentse, Budapest történetét kézzel fogható és szemtel gyönyörködtető bizonyítékokkal felépíthesse és okulásul és biztatásul a következő nemzedékekre hagyassa”.²⁹ A póthitelt megkapták, de a következő évben, a helyzet fokozódása következtében, ismét kért a múzeum, amit Horváth Henrik így indokolt: „A műkereskedelemben észlelhető nagy mozgalom és az a helyzet, hogy politikai és társadalmi változások folytán egész gyűjtemények is gazdát cserélnek, már tavaly óta egyre súlyosabb feladatok elé állítják a székesfővárosi múzeumokat.” Az évi 18 000 pengő dotációhoz kért még 12 000 pengőt. Az 1941. évi 18 000 pengő keretet pedig fel emelték 35 000 pengőre.³⁰

Az új szerzeményeket a Fővárosi Képtárral együtt mutatták be. A képtár gazdag kiállítási programmal működött: részben saját anyagából, másrészt a főváros kortárs képzőművészeti alkotásaiból rendezett tárlatokat, fogadott vendégkiállításokat. A múzeum jelentései szerint a Fővárosi Tanács reprezentatív fogadásokra is igénybe vette a képtár helyiségeit. A képtár – vásárlások és bemutatások révén – fontos szerepet játszott a főváros művészeti életében.³¹ Feladatkörébe tartozott még az emlékművek felügyelete is, amelyre egy fő külön tisztviselőt alkalmaztak. 1939. január 1-jétől Schoen Arnold, majd 1941. december 30-tól Cselényi Elemér volt a fővárosi emlékművek felügyelője. Feladatahoz tartozott a különböző hivatalokban elhelyezett képzőművészeti alkotások ellenőrzése is.³²

Az újkori gyűjteményeket még 1938 végén egy újabb egységgel tervezték bővíteni: az I. kerületi előjáróság régi épületek bontásából származó téglagyűjteményével. A Fővárosi Tanács a Történeti Múzeumba kívánta elhelyezni, s kikérte Horváth Henrik véleményét ezzel kapcsolatban. Horváth Henrik

úgy nyilatkozott, hogy a múzeum fontosnak tartja ezt a gyűjteményt, s célszerűnek vél a főváros egész területére vonatkozó olyan rendelkezést, amely szerint a bontásoknál előkerülő téglák egy-egy példányát a Történeti Múzeumba be kellene szolgáltatni. A gyűjtemény felállítására, illetve elhelyezésére azonban csak akkor kerülhet sor, ha befejeződik a kiscelli kastély helyreállítása. Még 1940-ben is foglalkoztak a téglagyűjteménnyel,³³ végül is azonban – valószínűleg helyhiány miatt – lekerült a napirendről.

A fenti gyűjteményekhez, feladatokhoz a központi igazgatón kívül, az 1940. szeptemberi állapot szerint 7 tisztviselő, azaz tudományos munkatárs állt rendelkezésre. A szakmai munkájukhoz szükséges tanulmányutakat – a Kuzsinszky Bálint vezetése alatt kialakult gyakorlat szerint – ezekben az években is biztosította a Fővárosi Tanács fizetési szabadsággal és pénzügyi fedezettel. Kopp Jenő, a képtár igazgatója 1939 márciusában 14 napos utat tett Olaszországban, képzőművészeti gyűjtemények és kiállítások tanulmányozása céljából. Májusban Horváth Henrik Rómában volt, ahol előadást tartott a magyar reneszánszról. Júliusban részt vett Londonban a XV. nemzetközi művészettörténeti kongresszuson. Korábban ott volt a Brüsszelben, Stockholmban és Svájcban rendezett kongresszusokon is mint a fővárosi múzeumok képviselője, s előadásokat tartott. (Aktív részvétele elismeréseként, második magyar tagként, megválasztották a kongresszusokat előkészítő állandó bizottságba.) 1939 októberében a tanács kérésére tervezetet nyújtott be a múzeumi szervezet tudományos tisztviselői tanulmányútjainak egységes szabályozásához. Ebben 3 hetes tanulmányutakat javasolt Athén, Berlin, Bécs, London, Párizs, Róma és Stockholm úti céllal. Ettől eltérően 1940-ben a képtár művészettörténésze, Turchányi Erzsébet több mint féléves tanulmányutat kapott Bécsbe. A római korral foglalkozó Szilágyi János 3 hetes tanulmányutat tett Ausztriában.³⁴

A Fővárosi Tanács továbbra is támogatta a tudományos munkák kiadását. A folyamatosan megjelenő Tanulmányok Budapest Múltjából című periodika mellett 1940-ben tanácsi határozat született – az 1937-ben megjelent XII. kötet után – a Budapest Régiségei XIII. kötetének kiadására. Szerkesztésével Horváth Henriket bízták meg.³⁵

Közben megkezdődött a felkészülés a háborús helyzetre. A múzeum életében ennek első írásos nyomát az 1939. márciusi állapotról adott jelentésben találjuk, amelyben a teendők felsorolása között megemlítik, hogy „folyik a légvédelmi berendezések foganatosítása” is.³⁶ A március végén kiadott polgármesteri határozat szerint a főváros légoltalmának egységes irányítása érdekében az összes üzem és intézmény a légoltalmi intézkedések szempontjából a polgármesteri XIV. (légoltalmi) ügyosztályhoz tartozik.³⁷ A decemberben kapott újabb határozat arról szól, hogy a fővárosi hivatalok, intézmények vezetői 1940. február 5-ig jelentsék be: az 1901–1904 között születettek közül kiket soroztak be és közülük kiket hívtak már be katonai szolgálatra.³⁸ 1940 januárjában már légoltalmi parancsnokokat kellett kijelölni.³⁹ A Régészeti és Ásatási Intézet fél évvel későbbi jelentése szerint „a katonai behívások miatt átmenetileg csökkentett erővel folyik a konzerválás és a leltározás”. A Középkori Kőemléktár alkalmazottja, Virágh Antal így emlékezik vissza az akkori helyzetre: Lengyelország megtámadása után „nem gondoltunk még súlyosabb következményekre, de szemlélatomást észre lehetett venni, hogy lassan ugyan, de nálunk is megbénult minden. Még voltak itt-ott ásatások, de egyre kevesebb létszámmal. Részben már egy pár ásatási munkást katonának hívtak be, részben egyre kevesebb pénz jutott erre a munkára ... 1940-ben pedig majdnem teljesen leállt a munka.”⁴⁰

Az eddig megtett légoltalmi intézkedésekről és a háború esetére javasolt szükséges védelmi és biztonsági intézkedésekről felterjesztett jelentés szerint az újkori gyűjtemények anyagának háromnegyed része már a kiscelli kastélyban van, a városligeti épület pincéjében a különösebb gondozást nem igénylő kőemlékek és kovácsoltvas tárgyak maradtak. A kastély légoltalmát veszély esetén a kerületi tűzoltóság veszi át. Az igazgatóság rendelkezése szerint légiveszélykor a kastélyban csak a gondnok, a két bentlakó munkás és a légoltalmi személyzet tartózkodhat. Tűzveszély elkerülése céljából a padlást kiürítették és ellátták a tűzoltáshoz szükséges felszereléssel (10 köbméter homok, 6 hektoliter víz tárolásához szükséges edény, 6 csákány, 6 lapát, 6 vödör.) Óvóhely nincs. A városligeti épületben a hivatalos időn túl csak a portás és a légoltalmi személyzet tartózkodhatott. Megfelelő óvóhely itt sincs. A Fővárosi Kép-

tárban is felállították a légoltalmi személyzetet, a padláson elhelyezték a tűzoltáshoz szükséges eszközöket. A felterjesztésben az igazgatóság javasolta a legértékesebb képek elhelyezését a Városháza bombabiztos óvóhelyén, a többinek más tárgyakkal együtt a kiscelli kastélyba szállítását, nedvességtől óvó csomagolásban.⁴¹

A háborús eseményekre való felkészülés közben, 1941. január 15-én elhunyt a központi igazgató, Horváth Henrik. A székesfőváros díszsírhelyet adományozott számára a Kerepesi temetőben.⁴² Gerevich Tibor, a neves művészettörténész, érdemeit méltatva így jellemezte őt: „Forma szerint régész és műtörténész, hivatása szerint muzeológus volt ... Egyike volt a legképzettebb és legmélyebben gondolkodó, legeredetibb magyar tudósoknak ... Rendkívüli tudását és élete utolsó szakaszában szinte szédületes tempójú irodalmi munkásságát a hazai és a külföldi tudományos körök és intézmények egyképp méltányolták és nagyra becsülték.”⁴³

Nem sokkal halála után özvegye felajánlotta vételre az elhunyt igazgató könyvtárát a múzeumnak. A tanács 5200 pengőt fizetett a mintegy 900 db könyvért, amely a képtár könyvtárába került.⁴⁴

A MÚZEUM TEVÉKENYSÉGE NAGY LAJOS IRÁNYÍTÁSA ALATT 1944 ŐSZÉIG

A polgármester 1941. március 1-jétől Nagy Lajost, a Régészeti és Ásatási Intézet vezetőjét nevezte ki központi igazgatónak. Ezzel egyidejűleg a Történeti Múzeum (újkori gyűjtemények), amelyhez szervezetileg a Középkori Kőemléktár is tartozott, osztályigazgatói teendőivel Schoen Arnoldot, a fővárosi emlékművek felügyelőjét bízta meg. A Régészeti és Ásatási Intézet vezetése továbbra is Nagy Lajos feladatkörébe tartozott. Az Aquincumi Múzeum irányítására Szilágyi János kapott megbízást, a képtár vezetője Kopp Jenő maradt.⁴⁵

Nagy Lajos 1897. március 15-én született Nagyváradon. Elemi és középiskoláit itt végezte el, majd tanulmányait a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, latin és történelem szakon folytatta. 1920-ban tanári szakvizsgát tett latinból és történelemből. 1921-ben doktorált archeológiából mint főszakból, ókori történelemből és művészettörténetből mint melléktárgyakból. 1915–1919-ig katonai szolgálatot teljesített, 33 hónapot töltött az orosz és az olasz fronton. 1919-ben Szolnoknál román fogságba esett, s öt hónapig az aradi várban raboskodott, majd kiszabadult. 1922. január 1-jén nevezték ki a Fővárosi Múzeumhoz ideiglenes hivatalnoknak, majd 1928-ban múzeumi őrnék, 1937-ben osztályigazgatónak, 1941. március 1-jétől központi igazgatónak.

Az egyetemen Kuzsinszky Bálint tanítványa volt, mellette habilitált 1930-ban. 1941-ben nyilvános rendkívüli tanári címet kapott. 1934-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, majd ugyancsak levelező tagja lett a Német Régészeti Intézetnek és a Belgrádi Archeológiai Társulatnak. Több éven át főtitkára, választmányi tagja az Országos Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulatnak, 1932-től tagja a Műemlékek Országos Bizottságának. Az 1920-as és 30-as években a Fővárosi Tanácstól kapott ösztöndíjjal számos tanulmányutat tett belföldön és külföldön (Ausztria, Olaszország, Görögország, Bulgária, Szerbia, Horvátország stb.). Számos nemzetközi kongresszuson vett részt. Utazásaihoz állami segítséget és külföldi ösztöndíjat is kapott.

Nagy Lajos bekapcsolódott az aquincumi ásatásokba, amelyeknek később irányítója lett. Már 1923-ban aquincumi témájú előadást (Az aquincumi céhek élete) tartott az Országos Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat ülésén. 1928-ban hívták a pécsi egyetemre, az ókortörténeti katedra betöltésére, de éppen aquincumi terve miatt nem vállalta el. A római polgárvárosban folyó ásatások mellett feltárta a Raktár utcai ókeresztény temetőkápolnát, az Eskü téri (ma Március 15. tér) római tábor nagy részét, folytatta a Flórián téri katonai fürdő, s megkezdte a tabáni eraviszkusz telep és a Nagyszombat utcai amfiteátrum feltárását. Az ő nevéhez fűződik a Flórián téri és az Eskü téri föld alatti múzeumok létrehozása. Bejárta és kutatta a római limes vonalát Szentendrétől Nagytétényig. A szentendrei múzeumot ő ala-

píttotta meg, s 1930-tól igazgatója lett. Az Eskü téri kutatások eredményeiről tartotta meg akadémiai székfoglalóját *Contra Aquincum* és *Pest Árpád-kori vára* címmel. A Békásmegyeren és a Szentendrei-szigeten végzett ásatásaival megvetette a múzeum őskori gyűjteményének alapjait. A főváros területén folyó régészeti kutatások megszervezése céljából állította fel 1936-ban a Régészeti és Ásatási Intézetet. Feladata volt „a főváros területén felmerülő ásatások összes ügyeinek ... intézése, az ásatások anyagának megmentése és feldolgozása, ... a véletlen leletek figyelemmel kísérése és megmentése, végül pedig az egységes ásatási terv kidolgozása”. Nagy Lajos egyik önéletrajzában így fogalmazta meg tudományos célját: „teljesebbé tenni Pannóniára vonatkozó ismereteinket, föltárni és földolgozni fővárosunk és közvetlen környékének ős- és római kori múltját, kimutatni a római és népvándorláskoron keresztül a magyar városalapítás római kontinuitását.” Célja „Pannónia kultúrájának új alapokra helyezett feldolgozása”. 1935-ben tudományos munkájának elismeréseként kapta meg a Ferenc József koronázási jubileumi alapítvány tudományos díját.⁴⁶

Nagy Lajos személyében tehát egy nagy tudású, külföldön is elismert szakembert neveztek ki központi igazgatónak. A Régészeti és Ásatási Intézet tevékenységét továbbra is ő irányította, a többi részleg azonban teljesen önállóan működött. A középkori részleg szervezeti rendezése, önállósítása volt csak hátra. A Halászbástyán lévő Középkori Kőemléktár vezetésével Gerevich László múzeumi őrt bízta meg, akit a Régészeti és Ásatási Intézetben belül a középkori ásatási osztály irányításával is megbízott. Így egy kézbe helyezte a középkori kutatások irányítását. Végleges önállósítása 1942. január 28-án következett be, amikor polgármesteri határozattal a Történeti Múzeum igazgatója felmentést kapott a kőemléktár felügyelete alól. A kőemléktárat ezután Középkori Múzeumnak is nevezik.⁴⁷

Nagy Lajos egyéves működése után, 1942. január 9-én nyújtotta be Szendy Károly polgármesterhez előterjesztését „a fővárosi múzeumok státusának rendezésére vonatkozólag”. Ebben javasolta a központi igazgatói cím megváltoztatását – a többi hazai múzeumok példájára – főigazgatóra, az osztályigazgatói cím helyett igazgató, a múzeumi tiszt helyett múzeumi őr elnevezést. Kérte új tisztviselők felvételét, s ezt a nagyszámú, a városrendezéssel is kapcsolatos ásatással, a várostörténeti és képzőművészeti emlékek fokozottabb gyűjtési feladataival indokolta.⁴⁸ E státuszrendezési, létszámnövelési javaslat azonban nem valósult meg, a múzeum részlegei a meglévő létszámmal végezték az építkezések, városrendezési munkák során egyre szaporodó feladataikat.

Az Aquincumi Múzeum végezte a polgár város feltárását és az óbudai városrendezéssel kapcsolatos leletmentéseket, a Régészeti és Ásatási Intézet pedig a főváros többi területén folyó közmunkák, építkezések alkalmával előkerülő emlékek mentését. 1941–1944 között folytatták az aquincumi rommező feltárását, az Árpád híd építésével kapcsolatosan a római katonaváros emlékeinek kutatását. Ásatás indult a Hajógyári-szigeten a helytartói palota területén, mentették a Bécsi úti római kori temetkezéseket, feltárást folytattak a belvárosi templom körül, a Csepel-szigeten, a rákosi avar és honfoglalás kori temető területén, kutatták a limes emlékeit, befejezték a Nagyszombat utcai amfiteátrum feltárását és helyreállítását. E munkákat Nagy Lajos irányításával. Szilágyi János és Nagy Tibor végezte. A középkori emlékek – a vízivárosi Szt. Péter külvárosi temploma, a nyéki kastély romjai, a csúti temető és falu, a belvárosi templom középkori és a vári domonkos templom maradványai – kutatását Garády Sándor és Gerevich László folytatta. A főváros környékén is végeztek ásatásokat, amelyek közül a legjelentősebb a szentendrei római tábor kutatása Nagy Lajos irányításával.⁴⁹ Az ásatások a múzeum jelentései szerint 1944 szeptemberéig terv szerint folytak, és ugyanígy folyt a feltárt romok helyreállítása is.⁵⁰ Ugyanis a Fővárosi Tanács figyelemmel kísérte az Óbudán előkerült római épületmaradványok sorsát: ezeket nyilvántartásba vette és a szabályozási tervek készítésénél törekedett figyelemmel lenni rájuk. Álláspontja szerint a romok Óbuda szabályozási tervébe csak akkor illeszthetők be megfelelő módon, ha szakszerű környezettel veszik őket körül, ez viszont ingatlanok megszerzését teszi szükségessé. Ezért úgy határozott, hogy a költségvetésbe „egy nagyobb összeg állíttassék be, és a már feltárt és a jövőben feltárandó romok megóvása ily módon biztosíttassék”.

Kíváncsi volt, hogy az egész Budapest területén már feltárt romokról teleknyilvántartást vegyenek

fel, amelynek teljessége érdekében a múzeum közölje az újabb feltárások eredményeit is, mert „ilyen pontosan vezetett nyilvántartás birtokában nemcsak a szabályozási tervek készítésénél, hanem egyes, a telken tervezett építkezések elbírálásánál gondoskodás történhet a romok védelméről, illetőleg szükség esetén azok kiszabadításáról”.⁵¹

Szilágyi János szerint a háborús években az Aquincumi Múzeum két feladatot tartott megvalósíthatónak: megkutatni Óbudán a közvetlenül beépítés előtt álló telkeket, de mivel a gazdasági nehézségek miatt egyre kevesebb az építkezés, ezért kutatást végezni az Aquincumi Múzeum körüli feltáratlan területen.⁵² Emellett gondozták a Flórián téri fürdőmúzeumot, és berendezték az Eskü téri – a római tábor maradványainak bemutatását szolgáló – föld alatti múzeumot. Az utóbbi megnyitására, a nagyközönség számára, 1943-ban került sor. Az ünnepélyes megnyitáson Szendy Károly polgármester és Némethy Károly tanácsnok ismertették a római erődítmény jelentőségét.⁵³ Az ünnepségen részt vett Biggini olasz és Szinnyei Merse Jenő magyar kultuszminiszter is.⁵⁴ Látogatható volt az Aquincumi Múzeum is, amely egyre inkább helyhiánnyal küszködött. Az 1941. januári jelentésben olvassuk a következőket: „Az egyre súlyosbodó térszűkén egyelőre, amíg újabb raktári helyiségekhez nem jutunk, azzal igyekszünk segíteni, hogy az udvaron polcokon és asztalokon elhelyezett kerámiai anyagot faladákban eltelve védjük meg az időjárás rongálásától és az összekeveredéstől.”⁵⁵ 1942-ben polgármesteri határozat pénzátbízotttal a toldaléképület munkálataira.⁵⁶

A Középkori Kőemléktár folyamatosan nyitva állt a látogatók előtt. A kőemléktár tervei között szerepelt a belvárosi templomban az ott előkerült emlékek összegyűjtése és kiállítása, illetve „templommúzeum” létesítése,⁵⁷ amely azonban – bár még 1944 januárjában is foglalkoznak vele⁵⁸ – valószínűleg a háborús események miatt nem valósult meg.

A kiscelli kastélyban tovább folyt a belső átalakítás. Az átalakítással kapcsolatos elképzelésekről 1941 áprilisában Schoen Arnold nyújtott be előterjesztést Szendy Károly polgármesterhez. Ebben leírta, hogy a földszinti helyiségek nedvesek, sem műtárgyak tárolására, sem dolgozószobáknak nem megfelelőek, mégis ezeket alakították ki hivatali szobákká és raktárakká. Más lehetőség híján beköltöztek e helyiségekbe, de kérte a polgármestert, hogy rendelje el az emeleti helyiségek átalakítását irodák számára. Javasolta még az épület keleti és nyugati szárnyának bővítését és összekötését egy déli szárnyal. Ennek megépítésével 40%-kal nőne a helyiségek száma, „ami majdnem a legfontosabb a múzeum jövőjét, illetőleg továbbfejlesztését tekintve”. Az új épületrészben lehetne elhelyezni „a modern életfelfogás legelembibb követelményeinek” megfelelően az irodákat, műhelyeket, mosdót, tároló- és légoltalmi pincéket stb. Véleménye szerint ez a megoldás talán ötven esztendőre vagy ennél is hosszabb időre biztosítaná a múzeum fejlődését.⁵⁹ A központi igazgató, Nagy Lajos egyetértett Schoen Arnold javaslatával, mert a novemberben benyújtott költségvetési előterjesztése szerint a helyiségek szárítása, a csatorna rendbehozatala, az emeleti helyiségek irodákká alakítása mellett a legfontosabbnak tartotta a keleti és nyugati szárny meghosszabbítását és dél felől ezeknek egy emeletes szárnyal való összekötését.⁶⁰ Ez a terv azonban csak javaslat maradt, a Fővárosi Tanács nem foglalkozott vele. A helyreállítási, felújítási munkák az ostromig elhúzódtak. A költözés a városligeti épületből 1941 végéig befejeződött, a kiscelli kastélyban folyt a berendezkedés, a gyűjtemények elhelyezése. A Schmidt-hagyatékból még ott maradtak a görög és egyiptomi tárgyak, amelyeket december folyamán, cserébe fővárosi vonatkozású emlékekért, átadtak a Szépművészeti Múzeumnak.⁶¹ A gyűjtemények gyarapítását lehetővé tette az is, hogy a háborús helyzet fokozódásával a kínálat egyre nőtt, igaz, a műtárgyak ára is emelkedett. Ezért a vásárláshoz a múzeum többször kért póthitelt a tanácstól. A belső állapotok miatt kiállítás rendezéséről nem lehetett szó, viszont sok műtárgyat adtak kölcsön más intézmények kiállításaira. 1942-ben megkezdték a budai hegyvidék építészeti, műemléki szempontból jelentős villáinak fényképezését.

A 40-es évek első felében a Fővárosi Képtár épületében, a Károlyi-palotában is belső átalakítások, helyreállítások folytak, de azért kiállításokat is tudtak rendezni. A gazdag kiállítási program mellett továbbra is helyet adtak a reprezentatív polgármesteri fogadásoknak. A képtár fennállásának 10. évfordulója alkalmából jubileumi kiállítást rendeztek, amely 1944. január 22-én nyílt meg ünnepélyesen.⁶²

A fővárosi múzeumok propagálása terén ebben az időszakban találkozunk az első, tárgyakat is felhasználó törekvéssel: 1941 elején a Magyar Művelődés Háza előcsarnokában egy vitrint állítottak fel régészeti tárgyakkal, fényképekkel.⁶³ A múzeum kiállításain a szakemberek vezetést adtak a látogatók számára, és rövid ismertetőik is rendelkezésre álltak.

Ezekben az években a gyűjteménygyarapítás mellett a tudományos, feldolgozó munka is jelentős eredményeket ért el, amelyeket elsősorban a múzeum saját kiadványaiban tettek közzé. A Budapest Régiségei 1937-ben kiadott XII. kötete után 1943-ban jelent meg a XIII. kötet. A Tanulmányok Budapest Múltjából IX. kötetét 1941-ben, a X.-et 1943-ban adták ki. Ezekben a háborús években, 1942-ben és 1944-ben jelentek meg a főváros történetének monografikus feldolgozása, a Budapest története kötetei.⁶⁴

A tudományos munkát szolgálta az egyes részlegek könyvtárának fejlesztése is. Közülük legfiatalabb a Régészeti és Ásatási Intézet könyvtára, amelynek gyarapítását Nagy Lajos szorgalmazta.⁶⁵

A Fővárosi Tanács a tudományos munkát hazai és külföldi tanulmányutak anyagi támogatásával segítette. Nagy Lajos, elődeihez hasonlóan, messzemenően támogatta munkatársainak utazásait. 1941-ben Kopp Jenő a magyar biedermeier művészet tanulmányozása céljából járt Sopronban, Győrben, Szombathelyen, Kőszegen, Mosonmagyaróváron, Martonvásáron, majd az erdélyi múzeumi gyűjteményeket tekintette meg.⁶⁶ Nagy Lajos és Nagy Tibor gyakornok erdélyi körutat tett, Nagy Lajos bácskai gyűjteményeket is tanulmányozott.⁶⁷ Szilágyi János a római bélyeges téglákról írandó munkájához kapott kiküldetést Székesfehérvárra, Pécsre, Kaposvárra, majd a Bácskába,⁶⁸ 1942-ben erdélyi tanulmányúton volt,⁶⁹ Nagy Tibor Baranya és Somogy megye újabban előkerült régészeti leleteit tekintette meg,⁷⁰ a képtárból pedig Turchányi Erzsébet kapott fél éves ösztöndíjat Rómába.⁷¹ 1943-ban Turchányi Erzsébet Bécsben,⁷² Gerevich László és John Herta bölcsészhallgató erdélyi körúton volt.⁷³ Nagy Lajos és Szilágyi János Veszprémben és székesfehérváron megtekintették az ásatásokat, majd tanulmányozták a Komáromi Múzeum római kori kerámianyagát.⁷⁴ Még 1944-ben is kapott a múzeum kiküldetési lehetőséget: Szilágyi János a salgótarjáni múzeum római kori leleteit,⁷⁵ Nagy Lajos pedig az eraviszksusz emlékenyanyag feldolgozásához az alföldi gyűjteményeket tanulmányozta.⁷⁶

Miközben a múzeum végezte terv szerinti, mindennapi munkáját, a politikai helyzet alakulása, a háborús események, az ostromra készülődéssel kapcsolatos rendeletek egyre nagyobb hatással voltak az intézmény életére. 1941. április 6-tól elrendelték a légvédelmi készséget.⁷⁷ Április 7-i rendeletében Szendy Károly polgármester „a rendkívüli helyzetre való tekintettel” felfüggesztette a székesfővárosi alkalmazottak (így a múzeum alkalmazottai) részére a rendes vagy rendkívüli szabadság engedélyezését, a szabadságon levőket pedig visszahívatta. Május 9-én „a rendkívüli helyzet enyhülésére való tekintettel” a fentieket úgy módosította, hogy a szabadság kiadható, de a tartózkodási helyet be kell jelenteni és nem lehet külföldön eltölteni.⁷⁸ Április 6-tól a képtárban légoltalmi kirendeltség foglalt helyet, s „a tisztviselők ezzel kapcsolatban inspekción tartanak”. A légvédelmi készség április 6-i elrendelése miatt április 7-én bizonytalan időre bezárták az alig egy hete megnyitott Középkori Kőemléktárat a Halászbástyán.⁷⁹

Május 16-án polgármesteri rendelet utasította a hivatalvezetőket, hogy tegyenek javaslatot azokra az alkalmazottakra, akiket 1942–43-ban, háborús veszély vagy háború esetén nélkülözhetetlennek tartanak, s kéri meghagyásukat polgári foglalkozásukban. Nagy Lajos a felterjesztésében saját személyén túl Szilágyi János és Sárdy Brutus irodatiszt, képre Restaurátor felmentését javasolta. Négy hónappal később kérte a keleti fronton lévő Bárdy Bélának, az Aquincumi Múzeum altisztjének a felmentését is.⁸⁰

Július 28-án Nagy Lajos előterjesztéssel fordult a polgármesterhez: az Aquincumi Múzeum előzetes értesítése nélkül a polgár város déli részén leventekiképzés céljait szolgáló céllövölde alapozási munkáit kezdték meg, amelynek során értékes római lakóházmaradványok kerültek elő. Ezért olyan építkezési megoldást kér, amely elkerülhetővé teszi e maradványok pusztítását. A leletmentést megkezdték, erre érkezett Némethy tanácsnok válasza: „Az óbudai leventelőtér építésével kapcsolatos régészeti kutatások ügyében felhívjuk a Székesfővárosi Múzeumok t. központi igazgatóját, hogy a lőtér építésének folytatását akadályozó régészeti ásatásokat, illetve kutatásokat a leletek konzerválása és megfelelő biztosítása

után a lehető legrövidebb időn belül fejezze be.”⁸¹ Nem sokkal később a lőteret kelet felé gyakorlótérrel akarták bővíteni. Nagy Lajos ismét a polgármesterhez fordult, hogy az ennek során előkerülő romokat a polgárváros központi részeihez kapcsolhassák és konzerválhassák.⁸²

Augusztus 27-én Szendy Károly polgármester közölte a hivatalokkal a honvédezerkári főnök értesítését, amely szerint „egyes fontos honvédelmi szempontok fokozottabb érvényesítése céljából tudomást kíván szerezni a székesfővárosnak a nemzetközi érintkezések során felmerülő meghívásairól, vendéglátásairól, a székesfőváros alkalmazottainak hivatalos külföldi kiküldetéseiről és azok eredményeiről”. A polgármester ezért elrendelte a részletes jelentést, továbbá a jövőre nézve kötelezővé tette az előzetes bejelentést és a tanács véleményének kikérését külföldi kiküldetésről, illetve külföldiek meghívásáról.⁸³

November 29-én, légoltalmi rendeletre, Nagy Lajos jelentést írt a megtett védelmi intézkedésekről. Eszerint a Régészeti és Ásatási Intézetben, valamint a képtárban gondoskodtak az elsőtétítéstről, amely 390 pengőbe került. A kiscelli Történeti Múzeumban használható a pince, ahol tárgyakat is meg lehet óvni. Az Aquincumi Múzeumban az alkalmazottak számára átmeneti légoltalmi pincét építettek, amely 300 pengőbe került. A gázgyár a munkástelepen olyan nagyméretű óvóhelyet épített, amely az értékesebb anyagok befogadására is alkalmas. „Végeredményben a légoltalmi berendezések, amelyek más hitelösszegek terhére mentek, meghaladják a 4600 pengőt.”⁸⁴

1942 elején a tanács a rendőrség biztonságosabb elhelyezése céljából megvizsgáltatta, hogy a kiscelli kastély melléképületében a hét helyiséget igénylő rendőrség elhelyezhető-e. Korábban, 1930–33. között ugyanis volt a kastélyban rendőrszoba, de mivel nem felelt meg, elköltöztek onnan.⁸⁵ (A rendőrség két év múlva beköltözött a kastélyba.)

Szeptember 17-én a polgármester elrendelte a légoltalmi óvóhelyek sürgős megépítését és felszerelését. Október 30-án pedig határozatot adott ki arról, hogy a Halászbástyán, a kömléktárban a szükség-óvóhely helyett végleges óvóhelyet kell építeni úgy, hogy a múzeumi örön és családján s a múzeumlátogatókon kívül az itt tárolt faragott kövek és egyéb múzeumi tárgyak elhelyezésére is alkalmas legyen.⁸⁶

A múzeumok október havi működéséről szóló jelentésében Nagy Lajos ezt írta: „a légórendeletet végrehajtottuk, állandó őrség van a Károlyi-palota, a Központi Igazgatóság épületében és az egyes múzeumoknál is.”⁸⁷ A novemberi jelentés szerint a Középkori Kömléktárban megkezdték a műtárgyak számára az óvóhely létesítését, berendezését, amelyet januárban fejeztek be.⁸⁸

Az 1942 őszi kiadott takarékosági utasításra küldött jelentések közül Szilágyi Jánosé maradt fenn, amelyben az Aquincumi Múzeum igazgatója közölte, hogy nyomtatványokból hány példány áll még rendelkezésre, a papírhulladékot a régiségek csomagolására használják fel, az esetleges maradékot pedig beszállítják a Gazdasági Hivatalba. A tanács azzal a megjegyzéssel küldte vissza a jelentést, hogy „a jövőben a papír minőségének megválasztásánál is alkalmazni kell a takarékoság kívánta követelményeket.”⁸⁹

1943 februárjában a kiscelli kastélyban is megkezdődött az óvóhely építése a templom alatti kriptában. A bejáráshoz közel személyi óvóhelyet, belül a műtárgyak számára óvó-tároló helyiséget terveztek kialakítani. Az óvóhely hetven ember befogadására volt alkalmas.⁹⁰ A polgármester a március 16-i rendeletében a különleges védelmet érdemlő műtárgyak részére óvóhelyül a Szent István bazilika altemplomát jelölte ki. Utasította az illetékes tanácsi ügyosztályt, hogy vizsgálja meg ennek állapotát, mennyire alkalmas fém-, üveg-, agyag- és fatárgyak, festmények, metszetek elhelyezésére, továbbá „a legsürgősebben dolgozza ki a múzeumok kiválasztott anyagának átszállítására vonatkozó munkatervet ... tegyen javaslatot a pincék biztonságának fokozását szolgáló átalakítások keresztülvitelére és a műtárgyak tárolásához szükséges berendezés elkészítésére és az erre a célra fordítandó légoltalmi költségek fedezetére.”⁹¹ A polgármesteri rendeletre a központi igazgató, Nagy Lajos azonnal kiadta az utasítást a gyűjtemények legértékesebb anyagának kiválasztására és elcsomagolására. Megbízta az osztályigazgatókat a műtárgyak légoltalmi biztosítását célzó tervek elkészítésével és a kiválasztott műtárgyaknak a bazilika pincéjébe való elhelyezésével.⁹²

A bazilikai elhelyezés lényegében az újkori várostörténeti és a képzőművészeti anyagra vonatkozott. Megkezdődött minden gyűjteményben a műtárgyak csomagolása.

A kiscelli kastélyban, „a metszet-terem három ablaka elé ... légnyomást és repeszt elhárító, földdel tömött deszkafalakat” építettek.⁹³ A Halászbástya tornyában lévő Középkori Múzeum (Köemléktár) pincéjét légoltalmi céllal átépítették, úgy, hogy a tárgyakat ott kiállíthassák. Folyt az anyag előkészítése bemutatásra.⁹⁴ Nagy Lajos szerint ez volt az egyetlen fővárosi múzeum, amelynek egész anyagát a háború alatt is látni lehetett.⁹⁵ A sajtó úgy írt róla, mint „a világ első bombabiztos” múzeumáról.⁹⁶ A köemléktár alkalmazottja, őrzője így emlékezett róla: „Akkor óriási szenzáció volt. Megszólalnak a szirénák és lemegyünk a légómúzeumba, és nem idegeskedünk, szaladozunk az utcán és a kapualjakban, hanem egy csinos középkori kiállítást nézegetünk addig, míg a veszély elmúlik a fejünk fölül.”⁹⁷

Az Aquincumi Múzeumnak sok gondja volt a már elkészült leventelőtér és -gyakorlótér használatával kapcsolatosan is. A gyakorlatok ugyanis sokszor a kerítésen kívül, a romterületen, sőt az amfiteátrum falain is zajlottak, és néha harcászati gyakorlatokra is sor került. Az igazgató, Szilágyi János április folyamán kérte a polgármester intézkedését, hogy a gyakorlatok a kijelölt területre korlátozódjanak. Az illetékes leventeparancsnokság ígéretet tett ennek betartására,⁹⁸ azonban egy idő múlva ismét veszélybe kerültek a római emlékek. Október 26-án az igazgató újra a polgármesterhez fordult panaszával: „a leventelőtér felkereső katonai alakulatok azon rajai, amelyek éppen nem tartanak lögyakorlatot, azt a szokást vették fel, hogy a rommező falmaradványai közt tanulják a harcászatot, a szökellést, kúszást, rohamozást stb., aminek a kapcsán a katonabakancsok és csizmák alatt ezen föld első kultúrájának kegyeletet érdemlő emlékei és nyomai a legsajnálatosabb rongálódást szenvedhetik.” A polgármester intézkedésére a katonai parancsnokság megtiltotta a romok között mindenféle katonai gyakorlatot.⁹⁹ Az Aquincumi Múzeum légoltalmi parancsnoka Szilágyi János igazgató, helyettese Bárdy Béla altiszt lett.¹⁰⁰

Őszre elkészült a bazilika pincéje a múzeumi műtárgyak, a levéltári és tervtári anyagok fogadására. Szeptember 17-én a polgármester határozatot hozott arról, hogy az ott helyet kapott intézmények (így a fővárosi múzeumok is) vezetői „egy-egy tisztviselőt és egy-egy altisztet jelöljenek ki, akik hivatottak lesznek szigorú légoltalmi készség idején az altemplomban szükséges közigazgatási és légoltalmi szolgálatot (ügyeletet) a levéltár által megállapítandó szolgálati rend szerint – felváltva – hivatalos időn túl ellátni.” A központi igazgató Nagy Tibor régészgyakornokot és egy altisztet jelölt ki erre a feladatra.¹⁰¹ A bazilika pincéjébe elhelyezett gyűjtemények a „Városháza Légoltalmi Letétgyűjteménye” elnevezést kapták.¹⁰² Már 1943 végén odaszállították az Aquincumi Múzeum anyagának egy részét, 1944. február elején pedig a Történeti Múzeum által kiválasztott és 16 ládába csomagolt műtárgyait.¹⁰³

1944 januárjában rendezte meg a Fővárosi Képtár az ostrom előtti utolsó nagy kiállítását. A tárlatot, amelyen 287 műtárgy szerepelt, Kopp Jenő rendezte azzal a céllal, hogy a modern művészet átfogó képét adja.¹⁰⁴ A sajtó dicsérőleg írt róla. „Az embernek az az érzése, hogy valamilyen híres külföldi magángyűjtemény nyílt meg kivételképpen előtte ... A hatalmas anyag minden tekintetben számos érdekességet nyújt, megállít és gondolatokat ébreszt és a friss impulzusok olyan sorával szolgál, amely komoly és maradandó élményt jelent” – olvassuk az egyik kritikában.¹⁰⁵ A kiállítást a képtár fennállásának 10. évfordulója alkalmából rendezték.

1944 áprilisában polgármesteri rendelet határozta meg a múzeumi szervezet – hivatali munkakörének ellátásához – szükséges létszámát „az 1944–45. országmozgósítási esztendőre”, illetve háború esetére. Eszerint:

	(béke)állomány	engedélyezett háborús személyi szükséglet
múzeumi	13	9
segédhivatali	3	1
kezelési	5	5
altiszti	11	4
munkás	32	11
Összesen:	64 fő	30 fő ¹⁰⁶

A múzeum jelentéseiben márciustól egyre gyakrabban találkozunk légoltalmi tanfolyam, tűzoltó- és egészségvédelmi gyakorlatok rendezésével, miközben folyt a biztonságosabb helyre szállítandó tárgyak csomagolása és az egyéb múzeumi feladatok ellátása: ásatás a polgárvárosban, nyilvántartás, restaurálás, a Központi Igazgatóság és a Régészeti és Ásatási Intézet helyiségeinek rendbehozatala és berendezése. Nagy Lajos egyik jelentésében tett megállapítása szerint a régészeti anyag konzerválása terén az intézmény ekkor már nem szorult más múzeumok segítségére, sőt a vidéki múzeumok kezdtek a Fővárosi Múzeumhoz fordulni támogatásért. Úgy vélte, ez is indokolja „egy központi konzervátori műhely felállítását a Régészeti Intézet keretein belül.”¹⁰⁷ Foglalkoztak a gyűjtemények gyarapításával és tudományos munkát is végeztek a Budapest története II. és a Budapest Régiségei XIV. kötetéhez. A jelentések szerint azonban a munka nagy részét – a szaporodó légiveszély miatt – egyre inkább a gyűjtemények biztonságba helyezése tette ki. Nagy Lajos elrendelte a műtárgyak különböző óvóhelyekre szállítását. Arra törekedett, hogy mindegyik múzeum több helyre vigye az anyagát, nyilvánvalóan azért, hogy csökkentse az esetleges pusztulás mértékét. Mindegyik részlegben folyt a tárgyak csomagolása, ládajegyzékek készítése. A Régészeti és Ásatási Intézet gyűjteményét a Károlyi-palota pincéjében helyezték el, a leletek kis részét a Halászbástya pincéjébe vitték. A képtár is összezsomagolta anyagának egy részét és a bazilika altemplomába szállította, másik részét június folyamán a Középkori Kőemléktár pincéjébe helyezte el, perzsaszőnyegeit pedig a Gellért Szálló légópincéjébe szállította. Június folyamán a képtár épület-részében, polgármesteri határozatra, a Hirdető Vállalat kapott „légoltalmi póthelyiséget”. A Középkori Kőemléktárban a tárgyakat homokzsákokkal védték az esetleges légnyomás ellen. A kiállításon az emelvényeken álló köveket a padlóra helyezték. (Közben tárgyalások folytak vidéki kastélyok átvételéről az azal a céllal, hogy az értékes tárgyak egy részét vidékre menekítsék.) Az Aquincumi Múzeum először a kiállításon lévő tárgyakat helyezte biztonságba. A terra sigillata edényekről azonban előzőleg a restaurátor gipszmásolatokat készített, hogy az eredeti tárgyak elszállítása a tudományos munkát ne akadályozza. A másolatokat a Régészeti és Ásatási Intézetben helyezték el. A kiállításon az elvitt leleteket fényképekkel helyettesítették. Júliusban a könyvtár is előkészítették szállításra a Károlyi-palotába. Mindezek a munkálatok májustól a jelentések szerint olyan körülmények között folynak, amikor „a múzeum körül van véve katonai és légvédelmi tűzérési őrségekkel és állomásokkal ...” A kiscelli kastélyba áprilistól folyamatosan helyezik el a főváros Gazdasági Hivatalának raktári anyagát. A júniusi polgármesteri rendelet szerint a bútorokat és a textilárukat is ide szállítják, továbbá helyiségeket vesznek igénybe a hivatal és az altiszti lakás céljaira, az óvóhelyet pedig a Gazdasági Hivatal 25 főnyi személyzete is igénybe veszi. Július folyamán a templom földszintjén elhelyezik a Városháza helyiségeit díszítő 130 db képet, emeletén pedig a szőnyegeit. Augusztusban a polgármester utasította a múzeumot, hogy a légiveszélyre tekintettel gondoskodjon a főváros középületeit díszítő elemek (szobrok, freskók) fényképeken való megörökítéséről. A múzeum megkezdte ennek előkészítését.¹⁰⁸

A MÚZEUM HELYZETE 1944 ŐSZÉTŐL 1946 VÉGÉIG

1944 ősze tragikus eseménnyel kezdődött: szeptember 5-én délelőtt 11 óra körül bombatámadás érte az Aquincumi Múzeumot. Ekkor az éppen 50 éve fennálló épület újabb bővítését tervezték, és készültek Kuzsinszky Bálint emléktáblájának leleplezésére. Már elkészült az építési terv és a modell: az elképzelés a Fővárosi Tanács részéről Zakariás G. Sándortól származik, a modellt Antal Károly szobrászművész készítette el. A bombázás következtében végleg abbamaradt a polgárváros ásatása, amelyet éppen a bővítési terv miatt a múzeumépület körül végeztek. A bombázás után azonnal megkezdődött „a romeltakarítás és a leletanyag, valamint a múzeumi berendezés elszállítása, illetőleg a rommezei bombatölcsérek betömése és a rommezei falmaradványokban keletkezett károk, rongálások rendbehozatala.”¹⁰⁹ A mentési munkálatokban, a sebesültek elszállításában és a költöztetésben a múzeumi szervezet mindegyik részlegéből részt vettek. A hivatali helyiségek berendezését a Fővárosi Képtár három szobájába szállították, s ugyancsak ide költözött az Aquincumi Múzeum házfelügyelője, Bárdy Béla is, mert lakása használhatatlanná vált. A régészeti gyűjteményt több helyre, a Károlyi-palota, a Középkori Köemléktár, a kiscelli kastély és a bazilika pincéjébe vitték. A központi igazgató, Nagy Lajos 31 dolgozót terjesztett fel jutalomra helytállásukért.¹¹⁰

Az őszi folyamán a rendkívüli helyzet miatt – polgármesteri határozatra – a Károlyi-palotába több intézmény is beköltözött ideiglenesen: a felsőbb zeneiskola, a tanácsí XIII. ügyosztály L. alosztálya, a székesfővárosi tűzoltóság ideiglenes őrsége orvosi rendelővel és gyengélkedők szobájával, az elektromos művek légoltalmi alosztálya.¹¹¹ November elején a Középkori Köemléktár pincéjébe a Petőfi Ház (Bajza utca 27.) gyűjteménye került.¹¹² Ugyancsak november folyamán a kiscelli kastélyban a budapesti rendőr-főkapitányság kapott szükségelhelyezést az I. emelet 20 helyiségében.¹¹³ Az április 14-én kiadott polgármesteri határozat a Városháza hivatalai részére, légítámadás okozta rongálódás esetére, póthelyiségeket jelölt ki: a XI. ügyosztály (városgazdaság, idegenforgalom, közművelődés) a Fővárosi Képtárban, az Aquincumi Múzeumban és a Gellért Szállóban kap helyiséget, de a képtárba költözne a gondnoki hivatal is.¹¹⁴

Az év utolsó két hónapjában az ostromra való felkészülés, a még menekítendő műtárgyak biztonságba helyezése mellett a múzeumok dolgozói belső rendezési, nyilvántartási, revíziós munkákat végeztek. November elején a központi igazgatónak el kellett készítenie tervezetét az alkalmazottak beosztásáról, Buda és Pest szétválása esetére. A november 7-én készült, 57 alkalmazottat tartalmazó tervezetében a lakóhelyet vette figyelembe: a pesti oldalon lakókat a Károlyi-palotába, a Budán lakókat a Kiscelli Múzeumba, az Aquincumi Múzeumba és a Középkori Köemléktárba osztotta be.¹¹⁵ November 18-án Nagy Lajos újabb jegyzéket készített, amely már csak tisztviselőket, 19 főt tartalmaz, az előző tervezet szerinti beosztásban.¹¹⁶ November 22-én jelentést tett a polgármesternek „a Fővárosi Múzeumoknál nélkülözhetetlen tisztviselőkről, altisztek és munkások számáról”, Buda és Pest szétválása esetére, az alábbiak szerint:¹¹⁷

Központi Igazgatóság	2 tisztviselő	1 munkás
Régészeti Intézet	1 tisztviselő	1 munkás
Aquincumi Múzeum	1 tisztviselő	1 munkás, 1 altiszt
Középkori Múzeum	1 tisztviselő	1 altiszt
Történeti Múzeum	2 tisztviselő	1 altiszt, 2 munkás
Fővárosi Képtár	2 tisztviselő	2 altiszt

A bevonulási parancs következtében egyre fogyott az alkalmazottak létszáma. November 30-ai felterjesztésében Nagy Lajos arról panaszkodott, hogy a Régészeti és Ásatási Intézetben, az Aquincumi és a Középkori Múzeumban a tisztviselők közül már csak két fiatal nő maradt, akik azonban sem az anyagot, sem a végzendő munkát nem ismerik. Ezért kérte Gerevich László meghagyását polgári foglalkozá-

sában, hogy e három intézmény szakmai feladatait ellássa. Hivatkozott a Magyar Nemzeti Múzeumra, ahol a főtitkár teljes mentességet kaptak a bevonulás alól azzal, hogy a múzeum gyűjteményeit nem hagyhatják el.¹¹⁸ A december 18-án kelt munkajelentés szerint azonban kérését csak annyiban vették figyelembe, hogy Gerevich László maradását engedélyezték, rajta kívül szinte mindenkit behívtak katonának. Maga Nagy Lajos is bevonult, de hat hónapra betegszabadságot kapott, amely alatt elláthatta hivatalát. Az Aquincumi Múzeum épületének helyreállításán dolgozó munkásokat pedig a katonaság úttisztításra vitte el. A létszám nagymértékű csökkenése miatt a részlegek adminisztrációját is a Központi Igazgatóság látta el Nagy Lajos legfőbb feladata és célja volt a háborús helyzetben: a gyűjtemények felügyeletének, védelmének biztosítása, a mentés megszervezése, utasítások kidolgozása az esetleg egymástól elszakított részlegek önálló működésére.¹¹⁹

A főváros ostroma alatt, a szovjet csapatok által való elfoglalásig, február 13-ig, a múzeumot érintő eseményekről, veszteségekről az igazgatói jelentésekből és más iratokból alkothatunk képet. A legnagyobb személyi veszteség Garády Sándor halálával érte az intézményt: bombatalálat következtében 1945. február 5-én hunyt el. Garády Sándor 1871. március 20-án született Zsolnán. Középiskoláit Budapesten végezte a Toldi Ferenc reáliskolában. Pályáját a MÁV-nál mérnökként kezdte, majd m. kir. vasúti és hajózási főfelügyelő volt. Miniszteri tanácsosként 1920-ban kényszernyugdíjazták a Tanácsköztársaság idején tanúsított magatartása miatt.¹²⁰ Ezután kezdett régészettel foglalkozni. 1931-től végzett ásatásokat a főváros középkori emlékeinek kutatása céljából, a Fővárosi Múzeum keretein belül (nyéki kastély, budaszentlőrinci pálos kolostor, Bugát utcai Szt. Lázár-templom, tabáni Szt. Gellért-templom, vízvárosi Szt. Péterváros, Városház, Fehéregyháza, Óbuda stb.). Nevéhez fűződik a főváros középkorának rendszeres régészeti kutatása. Ásatásait feldolgozta és megjelentette. Javaslatokat tett a további kutatásokra, és foglalkozott a feltárt maradványok megóvásával is.¹²¹ Lépéseket tett a tanács felé, hogy az építkezésekről, azok megkezdése előtt értesítsék a Régészeti és Ásatási Intézetet, elsősorban a Vár, várlejtő, Tabán, Óbuda, Belváros vonatkozásában.¹²² Nagy Lajos így írt Garádyról a múzeum 1945. év első felében végzett tevékenységéről készített jelentésében: „Mindenre kiterjedő érdeklődése, pontos munkája sok értéket mentett meg a főváros történetírása számára. Még sok ásatási jelentést, tanulmányt kívánt elkészíteni, az Intézet még sokévi tudományos munkát várt tőle. ... halála a főváros múltját kutatóknak szomorú vesztesége.”¹²³ Tudományos kézíratos hagyatéka és könyvtára végakarataként megfelelően a Fővárosi Múzeumba került.¹²⁴

A múzeumi szervezet részlegei különböző mértékben szenvedtek kárt. A Károlyi-palotát az ostrom alatt „állandóan gyalogos vonatosztatok szállták meg, kocsipark volt az udvaron. Ezért állandóan tűzérsegi tűz alatt állt és sok találat érte a palotát és az udvarát. A légbombázásoktól is szenvedett. Nagy veszélyt jelentett a Franklin-palota égése.” A földszinti irodahelyiségeket istállónak használták, „a könyvtár egy részét a lovak alá dobták szalma helyett”.¹²⁵ Egy leírás szerint a háború végeztével a kapu alatt és az udvaron „több mint 40 lóhulla hevert”.¹²⁶ A Központi Igazgatóság nem hagyta el az épületet, de a Régészeti és Ásatási Intézet és a képtár több alkalmazottja is itt vészelte át az ostromot, Zakariás G. Sándor tanácsjegyzővel együtt. (Többen azért laktak ott, mert a lakásukat bombatalálat érte.) A műtárgyak megóvásában, a viszonylag kevés veszteségben ennek nagy szerepe volt.¹²⁷ A gyűjtemények megőrzéséért, az értékes műtárgyak Nyugatra szállításának megakadályozásáért Nagy Lajos és munkatársai mindent elkövettek. Erről egy feljegyzés tudósít. Eszerint Zakariás G. Sándor még 1944 októberének végén érintkezésbe lépett a De Gaulle-kormány képviselőjével, és menlevelet szerzett a gyűjtemények számára, amelyeknek védelmét a szövetséges hatalmak képviselője vállalta. A hivatalos rendeletre szállításra előkészített ládákat pedig a muzeális értékű anyag helyett könyvtári duplumokkal, kiadványokkal, fénykép-másodpéldányokkal töltötték meg, s húzták az időt a szállítás előkészítését igazoló jelentés beadásával is. Ezalatt a tárgyakat biztos helyre menekítették. Az oroszok 1945. január 18-án szállták meg a Károlyi-palotát. Zakariás G. Sándor hamarosan kapcsolatba lépett a Magyar Nemzeti Múzeummal, amelynek segítségével február 2-án megszerezte az orosz parancsnokság védelmét.¹²⁸ Pest ostromának végeztével, január 18-a után a dolgozók azonnal hozzáfogtak a romeltakarításhoz, a helyiségek, az abla-

kok, a bútorok rendbehozatalához.¹²⁹ Április végén már olyan állapotban volt az épület, hogy az aquincumi, a középkori és a kiscelli részleg műtárgyainak egy részét el tudták ott helyezni. (Ezért júliusban a még ott lévő Felsőbb Zeneiskolának át kellett adnia helyiségeit a múzeum számára.)¹³⁰

A múzeumi szervezet többi részlegével Nagy Lajos február 18-tól már megfelelő kapcsolatban volt.¹³¹ A kapcsolattartás a jövő-menő alkalmazottak útján volt lehetséges. Az ostrom idején semmit sem tudtak egymásról. „Mindnyájuk sorsáért nagyon aggódtunk. Ellentétes és rossz híreket kaptunk ugyanis a kastély helyzetéről és a pusztulásról” – írta Nagy Lajos egyik levelében.¹³²

A kiscelli kastély épületei közül a templom sérült meg legjobban, szinte teljesen rommá lőtték. Az alatta lévő óvóhelyen elhelyezett gyűjteményi ládákat vastag törmelék borította. Schoen Arnold kérésére a romeltakarításhoz a tanácson keresztül az Internálási Osztály „20–25 főnyi nyilas internáltat” rendelt ki július 30-tól.¹³³ Az igazgató kérte a templom megrongálódott falának megerősítését is, hogy a pincében lévő muzeális anyagot, többek között az Aquincumi Múzeum tárgyait, mielőbb felhozhassák és kicsomagolhassák. Azonban nem történt semmi, mert többször, még 1946 júliusában is meg kellett ismételnie kérését.¹³⁴ További problémát jelentett, hogy alig múltak el a háborús események, felfegyverzett betörő- és rablóbandák fosztogatták a múzeumot, elsősorban a templomépületben lévő gyűjteményeket. Az ostrom alatti és utáni fosztogatások eredménye egy 1948-ban a múzeumról megjelent ismeretetés szerint: a biedermeier ruhagyűjtemény 1/10-ét, a színészeti kosztüm- és a Blaha-gyűjtemény 50%-át hagyták meg, megdézsmálták a keletiszőnyeg-állományt, az érem- és plakettgyűjteményt, a metszetanyag 1,5%-os veszteséget szenvedett. Sértetlenül maradt a kézirat, az okmány- és az ötvösgyűjtemény.¹³⁵ Schoen Arnold a betörések miatt védelemért ismét a polgármesterhez fordult, mivel a III. kerületi rendőrkapitányság által kiküldött őrszem csak nappal vigyázta az épületet.¹³⁶

A Halászbástya északi tornya is megsérült, de a benne lévő Középkori Múzeum gyűjteményeivel együtt viszonylag épségben megmaradt. Tetőfedésre, üvegezésre, kőműves-, asztalos-, lakatosmunkára azonban itt is szükség volt. Nagy Lajos sürgette e munkálatokat, mert úgy gondolta, hogy elvégzésük után rövid időn belül megnyithatják a múzeumot a nagyközönség előtt.¹³⁷

Az ostrom után rövid időn belül megtörtént a múzeumi szervezethez tartozó kisebb kiállítóhelyek, romterületek szemléje, a háború okozta károk felmérése és a helyreállítás megkezdése (Eskü téri Földalatti Múzeum, Flórián téri római fürdő, Nagyszombat utcai amfiteátrum, cella trichora, nyéki kastély, Bugát utcai Szt. Lázár-templom, pesti középkori városfalmaradvány, Margit körüli városfal, tabáni romok, pálos kolostor). Mindenütt javítani, illetve pótolni kellett a védőtetőket, a kerítést, a falakat.¹³⁸ A múzeum vezetése a Földalatti Múzeum, a pesti városfalmaradvány és a tabáni romok területének rendbehozatalához 12, a Középkori Múzeumhoz 10 személyt kért a közmunkára kirendeltek közül a kerületi előljáróságoktól. A Középkori Múzeumnak kellett gondoskodnia az ostrom során megsérült belvárosi templom faragott köveiről, felszerelési tárgyairól, középkori freskójának restaurálásáról és a Mária Magdolna-templom maradványairól is.¹³⁹ Ugyancsak a Fővárosi Múzeumnak kellett szeptembertől gondoskodnia a hozzácsatolt Petőfi Múzeum (VI., Bajza utca 27.) épületének helyreállításáról. A múzeum ideiglenes vezetésével Bertalan Vilmost, a Történeti Múzeum tisztviselőjét bízták meg.¹⁴⁰ A Petőfi Múzeum átvétele a Petőfi Társaságtól hivatalosan 1946. február 5-én történt meg. Ideiglenes vezetője Lestyán Sándor szerkesztő, majd november 20-tól ismét Bertalan Vilmos lett.¹⁴¹ (Később a József Attila Emlékgyűjteményt a Petőfi Múzeumhoz csatolták.)¹⁴²

A romeltakarítással, az épületek helyreállításával párhuzamosan megvizsgálták a gyűjteményeket, felmérték a károkat. Az első helyzetjelentést Nagy Lajosnak Schoen Arnoldhoz 1945. március 28-án írt leveléből ismerjük: „A bazilikába mentett anyag sértetlen. A Halászbástyába szállított anyag az új aquincumi szállítmányokon kívül szintén megmenekült. A Károlyi-palota pincéjébe szállított anyag is jól átészelt. A képtár sokat szenvedett.” A kiscelli kastély gyűjteményei helyzetét még nem ismerte.¹⁴³ Az év folyamán megtörtént a pincékben elhelyezett műtárgyak nagy részének a felhozatala és kicsomagolása. Az értékebbeket azonban helyükön hagyták, mert még jó ideig nem tudtak gondoskodni biztonságosabb elhelyezésükről. A kiscelli kastélyban pedig a vastag omladék eltakarításának elhúzóódása hátráltat-

ta a ládák kibontását. Így az elpusztult, hiányzó tárgyakról a végleges jegyzéket csak 1946-ban tudták elkészíteni.¹⁴⁴ A gyűjtemény védelme az ostrom idején legnehezebb volt a Halászbástyán lévő Középkori Múzeumban. A német katonaság feldúlta az Aquincumi Múzeum leleteit tartalmazó ládákat, és a középkori köelmékek egy részét elhurcolta barikádok, fedezékek építéséhez. A gyűjteményt Virágh Antal altiszt őrizte hősiesen és gyűjtötte újra össze a széthordott leleteket, amint lehetett. A képtár és a Petőfi Múzeum itt elhelyezett anyaga épségben megmaradt. A Középkori Múzeum – a Károlyi-palotába elszállított – segédgyűjteményeinek (műszaki felvételek, leltárak, fényképanyag) jelentős része elpusztult.¹⁴⁵

A veszteségről az első becslést a főváros közművelődési intézményeiről a Városi Szemlében 1946-ban megjelent közlemény adja, amely szerint – mivel az egyes múzeumok főbb értékeit a háború alatt megbízható helyeken tárolták – „sikerült a károsodás mérvét 10%-ra csökkenteni”.¹⁴⁶ Az igazgatóság részéről készített jelentések szerint a háborús károk a következők:

Aquincumi Múzeum¹⁴⁷

épületkár	51 000 aP	(40%)
berendezés	17 200 aP	(90%)
bútorok	2 000 aP	(10%)
gyűjtemény	5 124 aP	(25%)
könyvek	5 db	

Régészeti és Ásatási Intézet¹⁴⁸

épületkár (a Fővárosi Képtár épülete)

helyiségek száma	1943: 18	1944: 5	1946: 18
		(a többi – rendbe hozva – használhatatlan)	
bútorok, felszerelési tárgyak		10 173,24 aP	(60%)
gyűjtemény		1 200,00 aP	(5%)
könyvek		593,01 aP	(4%)

Középkori Múzeum (Halászbástya)¹⁴⁹

épületkár	40 000 aP		
helyiségek száma	1943: 23	1944: 15	1946: 19
bútorok, felszerelési tárgyak		1 698,19 aP	(20%)
gyűjtemény		2 000,00 aP	(12%)
könyvek		1 200,00 aP	(4%)

Történeti Múzeum (Kiscell)¹⁵⁰

épületkár			
helyiségek száma	1943: 45	1944: 5	1946: 20
	(a többi – rendbe hozva – használhatatlan)		
bútorok, felszerelési tárgyak		30 573,000 P	(33,12 %)
gyűjtemény	1 867 műtárgy	133,701 P	(10,00 %)
könyv		3 727,000 P	(0,30 %)
Schmidt-gyűjteményből 22 db tárgy		42 430,000 P	

Fővárosi Képtár

A képtárat főleg a háború előtt – hivatalok, szállodák stb. díszítésére – letétbe kiadott festmények elpusztulása miatt érte veszteség.¹⁵¹ 1948-ban, Jeszenszky Sándor összeállításában, ennek figyelembevételével szerepel a képtárnál 1985 db műtárgy.¹⁵²

A múzeumi szervezet alkalmazottainak egy része a munkahelyén vészelt át az ostromot, s annak végétével azonnal megkezdte a helyreállítást. Másik része az ostrom után hamarosan jelentkezett az elérhető részlegnél, s ott kaptak beosztást. Az ostrom alatt és után a múzeum védelmében, a romeltakarításban és egyéb tevékenységben kitűnt dolgozókat Nagy Lajos jutalomra terjesztette fel. Vas Zoltán polgármester 27 000 pengő jutalmat rendelt el számukra.¹⁵³

Az alkalmazottak egészségi állapota, a közellátási nehézségek miatt Nagy Lajos már februárban – a tanács ebédeltetési akciója keretében – étkeztetést kért a Központi Igazgatóság és a Régészeti és Ásatási Intézet, valamint a Fővárosi Képtár 26 dolgozója számára. Kérésének indoklása érzékelteti az akkori állapotokat: „odaadó munkásságot fejtenek ki, hogy e nagy területen a romokat eltakarítsák, a környező járdát és utcácskát kitakarítsák, a termeket a befolyó hólétől való beázástól megmentsék, a padlásról az omladékokat eltávolítsák stb. Ezt az erős testi munkát igénylő tevékenységet a pincelakásban leromlott szervezetek csak valamelyes táplálkozás mellett képesek elvégezni, ami legtöbbjüknek ellátatlanságuk miatt nincs biztosítva.”¹⁵⁴ Március 28-án, a Schoen Arnoldhoz küldött levelében írta: „Az ellátásunk gyenge. Jegyre kapunk naponta egy kis tányér levest egy darab kenyérral. A többi magunknak kell megszerezni feketén. Fő táplálék a burgonya ... Egy-két munkás vidékre utazott ennivalóért ...”¹⁵⁵ Az augusztusi jelentésben olvassuk: „1 tisztviselőt és esetenként a munkásokat az összes múzeumok élelem-szerzési ügyei kötik le”.¹⁵⁶ Májusban a Közellátási Kormánybiztossághoz küldött levelében a 60 fő alkalmazott és 172 családtag számára húskonzervek, júniusban élelmiszer-pótagadagok kiutalását kérte.¹⁵⁷ A polgármestert pedig kérte, hogy a Városházán működő étkeztetésben részesítse a múzeum dolgozóit.¹⁵⁸ Munkabérfizetés ügyében Nagy Lajos már márciusban a tanácshoz fordult. A helyzet érzékeltetésére közölte, hogy pl. a Kiscelli Múzeum dolgozói, akik „rendkívül nehéz viszonyok között úgyszólván pénz és élelem híján teljesítik szolgálatukat”, decemberben kaptak utoljára fizetést.¹⁵⁹ A polgármester válaszában megígérte, hogy július 15-ig a tanács minden tartozását kifizeti alkalmazottainak, addig pedig 1000 pengő előleget kap az, aki januártól márciusig legalább 40 napot dolgozott.¹⁶⁰ Ugyanakkor május folyamán a polgármesternek jelenteni kellett a fölösleges dolgozókat, akiket más munkahelyre oszthatnak be. Nagy Lajos közölte, hogy 1 kezelő kivételével a teljes állományra szükség van.¹⁶¹

Nagy Lajos az 1945. június 8-án, a múzeum helyzetéről polgármesteri rendeletre benyújtott jelentésében 1 fő tudományos tisztviselő (nyilvánvalóan Garády Sándor pótlására), a Központi Igazgatóságra 1 számvevősegi tisztviselő, 1 altiszt, a Régészeti és Ásatási Intézethez 1 számtiszt és idegen nyelveket ismerő gépirónó, a Középkori Múzeumhoz 1 fő alkalmazott felvételét kérte. Ugyancsak szükségesnek látta – a már régebben felvetett tervének megfelelően – egy központi konzerválóműhely felállítását.¹⁶² Válaszul, a háborúban eltűnt alkalmazottak pótlására, mindössze 2 hivatalnokot kapott a múzeum.¹⁶³ Nagy Lajos a létszámot azért akarta gyarapítani, mert a muzeológiai feladatok az épületbontások következtében szinte kétszeresen megnövekedtek.¹⁶⁴ Az élet megindulását jelzi, hogy a háború előtti évekhez hasonlóan, a tanács által – a hozzá tartozó intézmények, hivatalok számára – szervezett díjmentes, de mukaidőn túl tartott nyelvtanfolyamok ismét megkezdődtek, amelyekre a múzeum dolgozói közül is sokan jelentkeztek (a nyelvek között az orosz is szerepelt). Ugyancsak jelentkezni lehetett külföldi ösztöndíjakra is.¹⁶⁵

1945 nyarán, rendelet értelmében, a Fővárosi Múzeum alkalmazottainak is meg kellett jelenniük a Városházán az igazolóbizottság előtt, amely azt vizsgálta, hogy a közalkalmazottak magatartása az előző években sértette-e a magyar nép érdekeit (tagja volt-e fasiszta pártnak, ilyet támogatott-e, működését helyeselte-e, a háborúba belépés vagy részvétel mellett fejtett-e ki propagandát stb.). A múzeum dolgozói közül 1 „kezelő” beosztásban lévő alkalmazottat bocsátottak el ilyen vétségek miatt.¹⁶⁶

A belső helyreállítási és gyűjteményrendezési, revíziós munkák mellett nagy feladatot jelentett a romos épületek bontása, romeltakarítás során előkerülő emlékek mentése. Nagy Lajos így írt erről: „Nagy feladatot ró a múzeumra az elpusztult régi városrészekben folytatandó állandó régészeti kutatás. A házak pusztulása következtében most alkalom nyílik a falak és átépítések szakszerű vizsgálatára. Az eddigi kutatások különösen a vár területén kiváló eredményeket hoztak.” A tanács a vár középkori maradványai-

nak figyelésére, őrzésére felhívta az I. kerületi előjáróságot, a háztulajdonosokat, lakókat, a romeltakarítást végzőket. A bontási engedélyeket tájékoztatás céljából megkapta a múzeum, a korábbi gyakorlatnak megfelelően.¹⁶⁷

A terepmunkák mellett már a nyár folyamán hozzákezdtek a főváros múltját bemutató kiállítás előkészítéséhez. Megkezdték a tudományos feldolgozómunkát is, elindították a Budapest Régiségei XIV. kötetének kiadását, amely 1946 tavaszán jelent meg. Ugyancsak dolgoztak a Középkori Kőemléktár kiállításának mielőbbi megnyitásán is.¹⁶⁸ Az újkori részleg feladata volt a romos fővárost megörökítő rajzok, festmények gyűjtése, vásárlása, amit a tanács is szorgalmazott. A polgármester már márciusban megbízásokat adott ilyen témájú alkotások elkészítésére.¹⁶⁹ A múzeum fényképek vásárlásával, illetve készíttetésével egészítette ki ezt a gyűjteményét.¹⁷⁰ A Történeti Múzeum fontos feladata volt az eltűnt tárgyak visszaszerzése is. Ennek érdekében figyelemmel kísérték az árveréseket,¹⁷¹ ugyanakkor voltak magánkereskedők, akik visszajuttatták a múzeumba az általuk megvásárolt régiségeket.¹⁷² A képtár gyűjteménye már ez évben gyarapodott (pl. július 1–19. között 44 db alkotással), elsősorban – a képzőművészeti élet újjáéledését elősegítő – tanácsi vásárlások révén.¹⁷³ Az 1945. január 18. és február 28. között eltűnt 74 képpel kapcsolatban Vas Zoltán polgármester adott ki felhívást.¹⁷⁴ A festményekről készült fényképeket a múzeum átadta az Árverési Csarnoknak, a nevesebb műkereskedőknek, és eljuttatta mindazon helyekre, ahol megkísérelhették eladni azokat. A sajtóból tudjuk, hogy a 10 legértékesebb alkotás képét „Ki tud róla?” felirattal ellátott táblán színházak és mozik előcsarnokában helyezték el, remélve a közönség segítségét.¹⁷⁵ Mindezen feladatok mellett a képtár is készült kiállításokra. A júliusi jelentésből tudjuk, hogy Némethy Károly tanácsnok a képtár gyűjteményeit felajánlotta a munkások Kassák Lajos által szorgalmazott képzőművészeti nevelése, gyárakban rendezendő vándorkiállítás céljára. A múzeum 50 képével nyílt meg 1945 júliusában a csepeli Weiss Manfréd gyárban a főváros első „munkáskiállítás-a”.¹⁷⁶ A Károlyi-palota helyreállított termeiben pedig szeptember 1-jén nyitotta meg a képtár az utolsó 50 év képzőművészeti alkotásaiból rendezett kiállítását Képzőművészetünk útjait Nagybányától napjainkig címmel. Ezzel a kiállítással a főváros múzeumi közül a Székesfővárosi Történeti Múzeum nyitotta meg elsőként kapuját a háború után a nagyközönség előtt.¹⁷⁷ Genthon István így értékelte: „Ha nem is régi terjedelmében áll a szépre vágyakozó közönség rendelkezésére – ehhez még termeinek további sorát kell megjavítani –, de jelentkezik, megmutatja, hogy él, gyarapszik, falai közé invitálja azokat, akik nemrég még elérhetetlen álomnak tartották a múzeumokban való, szemet-lelket üdítő vizsgálódásokat.”¹⁷⁸ Dercsényi Dezső szerint „a Fővárosi Képtár első kiállítása a romok között utat tört a művészetnek...”¹⁷⁹

Az igazgatói jelentések tanúsága szerint 1945 második felére a múzeum működése megfelelően alakult, szinte a háború előttihez hasonló szintet mutatta. Ezt jelzi, hogy már könyvvásárlásra, sőt kötetésre is volt lehetőség,¹⁸⁰ továbbá az is, hogy június 23-án a Károlyi-palota kertjében megkezdték – a háború előtt közkedve vált – szabadtéri hangversenyeket.¹⁸¹ Az augusztusban kiadott polgármesteri rendelet szerint havonta kellett munkatervet és beszámoló jelentést készíteni, mint régebben. (A határidő be nem tartásáért 1000 Ft pénzbírság volt a büntetés.)¹⁸²

A múzeumi szervezet életében 1945 legjelentősebb eseménye, hogy Vas Zoltán polgármester augusztus 31-én a 223.129/1945 – XI. sz. határozatában a régi budai városháza, az I. kerületi előjáróság Szentháromság utca 2. sz. alatti épületét kijelölte a Halászbástyán levő Középkori Múzeum elhelyezésére. Igazgatójának tervezetet kellett készítenie a beköltözésre, de a használható helyiséget azonnal igénybe is vehették. A polgármester elrendelte a helyreállítás megkezdését.¹⁸³ Az épület múzeumi célra történő átengedése egyébként már régebben felmerült. A főváros Múzeumi Bizottsága 1920. december 18-i ülésén felvetette az épület átengedését a túlszűfolt városligeti részleg számára, míg ennek helyét a Fővárosi Képtárnak szánta.¹⁸⁴ Később, 1931-ben Lechner Jenő terjesztette javaslatát a polgármester elé a Fővárosi Múzeum végleges elhelyezésére, „a főváros ezeréves múltját méltóan reprezentáló keretben”, a Várban, az előjárósági épületbe, amely „arra kínálkozik, hogy régészeti emlékek elhelyezésére használ-tassék fel.”¹⁸⁵

A polgármesteri határozatot megelőzően a kömléktár igazgatója, Gerevich László javaslatot terjesztett be a polgármesterhez (bizonyára az ő kérésére) az épület műemléki helyreállításáról és hasznosításáról. Az épületbe a Középkori Múzeum elhelyezését javasolta.¹⁸⁶ Már szeptemberben megindult a helyreállítás, októberben elkészült a terv a múzeum elhelyezésére, s megkezdődött a költözés is.¹⁸⁷

1946-ban folytatódott a Szentháromság utcai épület helyreállítása, részben saját erővel. Közben felvetődött egy – az őskortól a középkorig terjedő – kiállítás rendezése. Ezt azonban csak úgy tudták volna megoldani, ha az irodákat és a segédgyűjteményeket egy másik épületben helyezik el.¹⁸⁸ Erre viszont nem volt lehetőség.

Lassan haladt a kiscelli kastély tetőzetének javítása, a sérült falak helyreállítása. Ezt kihasználva, a falakon tátongó nyílásokon át gyakran betörték, sőt falbontási kísérlet is volt.¹⁸⁹ Az ősz folyamán felszámolták és elszállították a háborús időkre emlékeztető légőfelszereléseket.¹⁹⁰

1946-ban megindult a tervszerűbb ásatási tevékenység. Márciusban a polgármester elrendelte az aquincumi polgárváros területéből lőter céljára elvett rész visszaadását, és utasította az igazgatót, hogy végezzenek ott próbaásatásokat, mielőtt a tanács a terület végleges felhasználásáról dönt.¹⁹¹ Így indult meg a kutatás a római polgárváros területén. Ásatást végeztek a Gellérthegyben, a XI., Andor utcai őskori lelőhelyen, és megkezdték a királyi palota feltárását is.¹⁹² A tervek között szerepeltek az óbudai, a vízivárosi kutatások, valamint több műemlék helyszínén az ott előkerült emlékek bemutatása (a Belvárosi-templomban, a margitszigeti romok között, nyéki kastély romjainál, a vári domonkos templom tornyában). Foglalkoztak egy kultúrtörténeti gyűjtemény felállításának gondolatával is egy vári polgárházban.¹⁹³ A múzeum többi gyűjteménye is gyarapodott, kivéve a könyvtárakat. Ugyanis ezek állománya a „fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus” könyvek kötelező beszolgáltatása miatt csökkent. Hiába kért Nagy Lajos e rendelet alól felmentést, hivatkozva a szakkönyvtári jellegre, nem kapta meg az intézmény.¹⁹⁴

Az épületek helyreállítása tovább folyt. Ennek köszönhetően nyílt meg a Károlyi-palotában, a Fővárosi Képtár közreműködésével a Virág a művészetben című kiállítás, amely a fővárosi kertészet újjáépítési terveit mutatta be, a képtár idevonatkozó képzőművészeti anyagával kiegészítve.¹⁹⁵ Ugyancsak itt rendezték meg a június 1-jén megnyílt Budapest múltja című kiállítást, amely az év kiemelkedő eseménye volt. Ezen a múzeumi szervezet együttesen mutatta be – 16 teremben – a főváros történetét az őskortól az 1800-as évekig. Azért a Károlyi-palotát választották a tárlat helyéül, mert a múzeum épületei közül ezt lehetett a leghamarabb alkalmassá tenni egy nagy kiállítás megrendezésére, s a közös bemutatkozásra a többi épület elhúzódó helyreállítása miatt gondoltak. A kiállítás négy részre tagolódott, a rendező osztály szerint: Budapest őskora (Régészeti és Ásatási Intézet), Római kori elődeink mindennapi élete (Aquincumi Múzeum), Budapest középkori emlékei (Középkori Múzeum), Buda–Óbuda–Pest 1800 előtt (Történeti Múzeum). Az őskori és a népvándorlás kori gyűjteményt most mutatták be először a nagyközönségnek. A kiállítás megrendezésével igen nehéz feladatot vállalt magára a múzeum, mivel a helyiségeken túl a tárlókat és egyéb eszközöket használhatóvá kellett tenni, a pincéből felhozott anyagokat restaurálni, s mindezt – a szűkös pénzügyi helyzet miatt – a rendezéssel együtt nagyrészt önerőből valósították meg. Maga a múzeumi vezetés így értékelte a teljesítményt: „Így összefoglalva, egységesen láthatta bárki, hogy a múzeumok kiveszik részüket az újjáépítésből, s az anyagi eszközök engedte kerek között annyit nyújtanak, amennyit csak lehet.” A rendezők célja: „mindenki számára közérthető módon rekonstruálni a főváros területén előttünk élt társadalmak történetét”. Ezért a bemutatott tárgyakat, eseményeket képekkel, rajzokkal, rekonstrukciókkal tették szemléletessé. Az iratok tanúsága szerint az új kor szellemének megfelelő „új elgondolású, népi” kiállítást rendeztek. Az 1800 utáni időszakot később tervezték bemutatni. A kiállítást Bechtler Péter helyettes polgármester nyitotta meg, s a neves vendégeket és a nagyközönséget Nagy Lajos igazgató s a tudományos munkatársak kalauzolták.¹⁹⁶ A sajtó is ismertette és értékelte: „a szétszórótt és nehezen hozzáférhető anyag most így együttesen áttekinthető és szemléletes rendezésben élénk tárul”.¹⁹⁷ A kiállítás jelentőségét az is növelte, hogy a háború után ez volt az első régészeti kiállítás a fővárosban.¹⁹⁸ A tárlatnak sok látogatója volt, köztük sok iskolai tanuló és üze-

mi munkáscsoport. Számukra vezetést biztosítottak, amit különösen az iskolákkal kapcsolatosan tartottak fontosnak: „Az iskolák szakszerű vezetése sok időt vett igénybe, de a munka nem lesz eredménytelen, mert a főváros régi múltját bizonyító múzeumi tárgyak megbecsülése bizonyosan növekedni fog, ha az új generáció figyelmét ismételten ezek felé fordítjuk.”¹⁹⁹ Katalógus mellett a tanulók számára rövid ismertetőt is kiadtak.²⁰⁰ A kiállítás szakmai visszhangja igen kedvező, elismerő volt. Dercsényi Dezső így írt róla: „Bár az ostrom fokozott mértékben sújtotta Budapest székesfőváros múzeumait, mégis öröndetes aktivitást mutatnak és ismételten bizonyosságot tesznek munkakedvükről, alkotni tudásukról ... A fővárosi múzeumok az anyagi gondokkal küzdő, az infláció sarkantyújától hajszott pesti ember elé mentek és a város szívébe, a Károlyi-palotába hozták el anyaguk javát, legértékesebb műtárgyaikat.” A kiállítás „rendkívül gazdag”, s a Fővárosi Képtár közel egy éve rendezett kiállításához „most méltón csatlakozik ... a többi fővárosi múzeumnak ez az impozáns seregszemléje.”²⁰¹

A Budapest múltja című kiállítás november 17-ig volt nyitva. Decemberben, a Fővárosi Képtár rendezésében nyílt meg a Fiatal magyar képzőművészek kiállítása.²⁰² Ugyancsak decemberben került sor a tanács által szervezett Budapest talpra áll című tárlatra, amelynek anyaggyűjtésében és rendezésében a múzeum is részt vett. A kiállítás a főváros újjáépítését mutatta be.²⁰³

A múzeum légkörét, nehéz körülmények között végzett munkáját időnként megzavarták a létszámcsökkenést célzó felsőbb utasítások,²⁰⁴ amelyekre jelentéseket kellett készíteni a munkakörökről, az azokat ellátók létszámáról és javaslatokat tenni munkakörök összevonására. A múzeum vezetése úgy foglalt állást, hogy nemcsak hogy munkaköröket nem tudnak összevonni, hanem még további alkalmazottakra van szükség.²⁰⁵

Ezután következett a „megbízhatatlan” értelmiségi alkalmazottak Bélistára felvételéről szóló utasítás. Az összetartást, az intézmény érdekeinek figyelembevételét tükrözi a Domján Árpád szobrász-restaurátor elnökleivel összeült üzemi bizottság ezzel kapcsolatos állásfoglalása. Ebben kijelentik, hogy a háború után az antidemokratikus elemeket elbocsátották, s most már nincs ilyen alkalmazott. A munkások kedvezően nyilatkoztak a tisztviselők demokratikus magatartásáról. A múzeumban nemcsak a demokráciában, hanem a „reakció idején” is „a munkás és tudós testvéreként dolgoztak együtt”, mert a közös cél, a főváros múltjának kutatása egyformán lelkesítette a tudóst és a munkást. „A reakciós igazgatás, mely a kulturális fejlődést nem tartotta fontosnak, s a fővárosi múzeum demokratikus szellemét nem helyeselte, a tisztviselők létszámát sem gyarapította.” Ezért a fővárosi múzeumnál „oly kevés tisztviselő van, hogy a demokrácia magasabb kultúrigényének kielégítésére talán kevés is, de csökkenésről itt szó sem lehet.”²⁰⁶ Az intézmény vezetése is megállapította a létszámról készített jelentésében: „Mivel 1938 óta a múzeumok újabb osztályokkal bővültek, szükséges volna már régen a létszám növelése, mely azóta sem következett be.”²⁰⁷ Az idézett iratok tükrözik az új politikai rendszer kívánalmait is: a múlt elmarasztalását és az új elvárásoknak – legalábbis kifejezésekben való – megfelelést. A fennmaradt iratok szerint a létszámcsökkenést sikerült kivédeni, de új alkalmazásokra sem került sor. Nagy Lajos polgármestertől a Budapest múltja című kiállítás őrzésére öt „hadigondozott rokkant” felvételének engedélyezését kérte, hogy más munkától ne kelljen elvonnia dolgozókat, a válasz szerint azonban a Bélistázások befejezéséig tilos új munkaerő alkalmazása.²⁰⁸

Az ősz folyamán a munkabérek kifizetése is gondot okozott, mivel a tanács bérkerete kifogyott. Ezért a dolgozóknak biztosított villamosjegyekkel való takarékoskodás céljából október közepétől ötnapos munkaheteket vezettek be oly módon, hogy öt héten át hat napot kellett dolgozni, s minden hatodik hét kényszerszabadság volt.²⁰⁹

A múzeum életében az 1946-os esztendő is szomorú eseménnyel zárult: elhunyt Nagy Lajos igazgató. Már szeptember elejétől nem tudott bejárni hivatalába, de betegyéből is irányította az intézményt. Állapota súlyosbodása miatt a polgármester november 25-én megbízta Kopp Jenőt a központi igazgató helyettesítésével.²¹⁰ Nagy Lajos ugyanekkor értesült arról, hogy egyetemi nyilvános rendes tanári címet adományoztak számára, Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszter indoklása szerint „a tudományos szakirodalom művelése és az egyetemi oktatás terén kifejtett érdemei elismeréséül”.²¹¹ Ebből az

alkalomból november 26-án a Fővárosi Tanács múzeumi igazgatói értekezletet hívott össze, amelyen jelen volt a tanácsi XI. ügyosztály részéről Péczely Béla főjegyző, Katona Lajos tanácsjegyző, a múzeumi szervezet részéről Kopp Jenő, Schoen Arnold osztályigazgatók, Gerevich László, Szilágyi János és Bertalan Vilmos megbízott igazgatók. Az értekezletet Péczely Béla tájékoztatta az eseményről, méltatva Nagy Lajos érdemeit: az ő nevéhez fűződik „az aquincumi kutatások új, intenzív megindulása ... a nagyszabású római erődláncot az ő biztos érzéke hozta napvilágra ... az aquincumi polgár mindennapi életét is megfoghatóvá tette ...”, ugyancsak az ő érdeme az aquincumi orgona felfedezése és tudományos megoldása, a bennszülött fazekasság és a főváros őskorának kutatása, az Eskü téri római tábor felfedezése és a Földalatti Múzeum berendezése, a Régészeti és Ásatási Intézet létrehozása. Az értekezlet elhatározta, hogy „jókívánságait ... jegyzőkönyvébe foglalja és ennek a ... kivonatát ... küldöttség által adja át, megbízva a küldöttséget, hogy összes munkatársuk legbensőbb ragaszkodását és igaz jókívánságait tolmácsolja.”²¹² Nagy Lajos december 10-én hunyt el 49 éves korában. A Kerepesi úti temetőben, a főváros által adományozott díszsírhelyen, december 14-én temették el.

Halálával nagy veszteség érte a Fővárosi Múzeumot és a magyar régészetet. A sajtóban is méltatták érdemeit, vezetői tevékenységéről megállapítva: „Annyi bizonyos, hogy a főváros jelenlegi múzeumi státusában nincs senki, aki ezt a feladatkört maradéktalanul el tudná látni.”²¹³ Nagy Lajost még utolsó napjaiban is újabb tanulmány megírása foglalkoztatta.²¹⁴ Tervei között szerepelt a Budapest története megjelent kötetének – amelyekben aquincumi kutatásait összegezte – folytatása is. Tudományos munkáját a főváros már korábban is elismerte: 1935-ben neki ítélte a Ferenc József koronázási jubileumi alapítvány tudományos díját. 25 éves régészeti munkásságáért pedig az Országos Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1946-ban Rómer Flóris Emlékéremmel tüntette ki. A társulat 1947. június 28-án tartott közgyűlésén Oroszlán Zoltán főtitkár emékezett Nagy Lajosra és méltatta érdemeit.²¹⁵ A főváros múzeuma részéről Szilágyi János írt megemlékezést a Budapest Régiségei és a Századok hasábjain. Úgy jellemzi Nagy Lajost, hogy „egyesítette magában a latin epigráfus, a nagy emlékeztető tárgyi régész és a műtörténész tehetségeit. A római provinciális (pannóniai) művelődésnek, szépművészetnek és az ókori mindennapi életnek nem volt nálánál jobb ismerője. Kutatásaival elsősorban a magyar főváros múltjáról való ismereteinket gyarapította.”²¹⁶ Közvetlen, fiatal munkatársa, Nagy Tibor az Antiquitas Hungarica oldalain írt nekrológot róla.²¹⁷ Irodalmi munkásságát tanítványa, Bónis Éva állította össze²¹⁸, aki születésének 80. évfordulóján is nagy tisztelettel emlékezett meg róla,²¹⁹ miként a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat ülésén emlékezett rá.²²⁰

Nagy Lajosról mint emberről is nagy tisztelettel emlékeztek meg pályatársai, munkatársai és tanítványai: „A szó igaz értelmében ember volt ... Tisztviselőit szerette, minden munkájukban támogatta ... Mindegyiket munkája után becsülte meg ... De tisztviselő társai is szerették őt ...”²²¹ „Az archeológia alázatos, tiszta szívű művelője, aki akkor volt boldog, ha tudása kincseit szórhatta, átadhatta másnak. Nem ismerte az önzést, a féltékenységet ... mint hivatali feljebbvaló közszeretnek örvendett, minden ügyben embersége vezette, s a háború utolsó hónapjainak nehéz viszonyai között bátran vállalt kockázatot, ha ezzel kollégáin segíthetett.”²²²

Nagy Lajos tervezte a főváros múzeumának további fejlesztését: az őskori és a népvándorlás kori gyűjteményt önálló osztályokká akarta kiépíteni, korszerű restaurátor-műhelyt és fotolaboratóriumot akart felállítani, fejleszteni kívánta a szakkönyvtárat, évente megjelentetni a Budapest Régiségeit, tervezett újabb kiadványokat stb. Tervezte az általa megszervezett szentendrei múzeum további segítségét is.²²³ Munkásságáért halálából Szentendre városa 1958. október 25-én utcát nevezett el róla. A főváros emlékkönyv megjelentetésével is ki akarta fejezni elismerését az elhunyt tudós iránt. A polgármester Alföldi András egyetemi tanárt bízta meg a szerkesztéssel,²²⁴ az emlékkönyv azonban sajnos nem készült el. 1962-ben bronzplakettet készítettnek az emlékére.²²⁵ 1964-ben az Aquincumi Múzeum oszlopcsarnokában elhelyezték Nagy Lajos emléktábláját, amely Pátzay Pál alkotása. A felavatóbeszédet Oroszlán Zoltán, a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat elnöke tartotta.²²⁶

Nagy Lajos halála után fia, Nagy Tibor levélben értesítette a múzeum vezetését, hogy édesapja vég-

akarata szerint jegyzeteit, kéziratait, könyveit Alföldi András egyetemi tanárra bízta.²²⁷ A Régészeti és Ásatási Intézet 1947. januári munkatervében már szerepelt Nagy Lajos tudományos hagyatékának rendezése, amelynek elvégzésére februárban a polgármesteri határozat Bónis Évát jelölte ki.²²⁸ Bónis Éva a megbízás szerint rendezte az anyagot és nyilvántartást készített róla. Ez a szakmai hagyaték 1977-ben került a régészeti osztályról az akkor megalakult adattárba.²²⁹ Életpályájának személyes jellegű dokumentumait fia, Nagy Tibor egyetemi tanár ajándékozta 1984-ben intézményünknek. Ezt az anyagot is az adattár őrzi.²³⁰ Az ajándékhoz tartozik Nagy Lajos mellszobra, amelyet Domján Sándor szobrász készített 1944-ben. Az Aquincumi Múzeumban került elhelyezésre.²³¹

Nagy Lajos halálával ismét lezárult egy korszak a fővárosi múzeumának történetében.

A MÚZEUMI SZERVEZET MŰKÖDÉSÉNEK FŐBB ADATAI

1.

Gyűjtemények²³²

Év	Őskor Római kor Népvándorláskor (db)	középkor (db)	újkor (tétel)	képzőművészet (Fővárosi Képtár) (db)
1939				
1940				5484
1941			19 476	6117
1942			22 575	6626
1943		15 230	23 940	7179
1944		14 960	26 173	7454
1945	35 000			
1946		15 923	27 263	

2.

A kiállításlátogatók száma

Év	Aquincum	Középkori Kőemléktár	Városliget Kiscelli Múzeum	Fővárosi Képtár
1939	42 021	10 303	zárva	
1940	27 711	8 079	zárva	16 953
1941	27 060	9 372	zárva	9053
1942	32 015	8 537	zárva	7696
1943	13 611	2 365	zárva	9530
1944	612	zárva	zárva	9571
1945	zárva	zárva	zárva	
1946	3600	zárva	zárva	7479

3.

Kiállítások

A Fővárosi Képtár kiállításai

Év	A kiállítás címe
1939.	BSE Fotókiállítás (helye: Pesti Vigadó)
1939. évi Ferenc József-díj szobrászati kiállítása
1937–38. évi új szerzemények I. történeti anyag (helye: Nemzeti Szalon)
1937–38. évi új szerzemények II. kortárs művészet (helye: Nemzeti Szalon)
1940.	Városház tervpályázatának díjnyertes művei
Kiállítás egy év történeti gyűjtéséből
1940. évi Ferenc József festészeti díj kiállítása
Munkácsy Mihály: Krisztus Pilátus előtt
Budapestet ábrázoló művészi fa- és linómetszet-pályázat kiállítása
Csánki Dénes budapesti akvarellgyűjteménye
1941.	1939–40. évi új szerzemények kiállítása
BSE fotókiállítás
Budapestet ábrázoló művészi festmények pályázatának tárlata
Ferenc József-díj pályaműveinek kiállítása
Állatkerti plakátpályázat kiállítása
Szervita téri Mária-szobor pályázatának kiállítása
Tűzoltó Emlékmű pályázatának kiállítása
A mátrai erőmű lakótelepének tervpályázata (vendégtárlat)
Horthy-bástya tervpályázata (vendégkiállítás)
1942.	Ferenc József festészeti díj pályaműveinek kiállítása
Boldog Margit legendáját megörökítő grafikái, illetve vízfestménypályázat kiállítása
Anyá- és csecsemővédelmi plakátpályázat tárlata
1943.	1941–42. évi új szerzemények kiállítása
A magyar grafika 150 éve
Ferenc József-díj szobrászati pályaműveinek kiállítása
1944.	A Fővárosi Képtár 10 éves fennállásának jubileumi tárlata
Szt. Margit-szobor pályázati kiállítása
Ferenc József koronázási jubileumi díj tárlata
1945.	Képzőművészetünk újtói Nagybányától napjainkig
Képkiallítás (helye: csepeli Weiss Manfréd gyár)
1946.	Virág a művészetben (a Fővárosi Kertészettel közös kiállítás)
Fiatal magyar képzőművészek tárlata

A múzeum osztályainak együttes kiállításai

1946.	Budapest múltja – az őskortól 1800-ig
Budapest talpra áll |
|-------|--|

4. A dolgozók létszáma

Év	Tudományos dolgozó	Összes dolgozó
1939	7	32
1940	8	
1941	9	
1942	9	
1943	11	58
1944	12	57
1945	12	65
1946	13	75

JEGYZETEK

1. A Fővárosi Múzeum megalapításáról és történetéről 1938-ig. I.: K. VÉGH, 1988. A további időszakra, az egyes osztályok történetére I.: SZILÁGYI, 1964; NAGY, 1964; LÓCSY-KUBINYI, 1964; SEENGER, 1964, továbbá: A Budapesti Történeti Múzeum tevékenysége a felszabadulástól napjainkig, Budapest, 1965., GEREVICH, 1955; Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 1995. 7–11.
2. BTM A KMi. 1926. márc. 9., 1928. márc. 24., nov. 9., 1929. jan. 8., okt. 29., 1930. nov. 17. Megjegyezzük, hogy a csak dátummal jelzett iratoknak iktatószámuk nincs.
3. HORVÁTH Henrik munkásságát részletesen értékelte: GEREVICH T., 1941.
4. HORVÁTH, 1932., KUZSINSZKY Bálint hagyatéka, BTM A. ltsz.: H. 308–79.
5. SEENGER, 1964. 35.
6. BTM A KMi. 1936.
7. A Régészeti és Ásatási Intézet történetét részletesen I. NAGY, 1964.
8. BTM A KOi. 1939. jan. 21.
9. BTM A KOi. 1939. márc. 6.
10. BTM A KOi. 1939. ápr. 19.
11. BTM A KOi. 1939. febr. 20., 22., márc. 20., júl. 14., 15.
12. BTM A KMi. 176/1939. máj. 15.; BFL: IV.1420.c. 1938. IX. 6., XII. 12., 1939. V. 15.
13. BTM A KMi. 125/1939. máj. 6., 238/1939. jún. 5.
14. BTM A KOi. 241/1939. júl. 10.
15. BTM A KOi. 1939. aug. 21., 22.
16. BTM A KOi. 1939. nov. 20.
17. BTM A KOi. 269/1940. febr. 7., BTM A KMi. 215/1940. máj. 29.
18. BTM A KOi. 1940. júl. 13.
19. BTM A KMi. 256/1940. aug. 12.
20. BTM A KOi. 1940. szept. 19., 20., okt. 22.
21. BTM A KOi. 296/1941. kelt.: 1940. okt. 31., 1940. nov. 19., 21., 1941. jan. 13., 14.
22. HORVÁTH, 1940. 11.
23. BTM A KOi. 1940. nov. 4.
24. BTM A KOi. 1940. jan. 15., 16.
25. BTM A KOi. A székesfővárosi múzeumok jelentései az 1940. év első feléről.
26. A régészeti kutatásokról I. a múzeum jelentéseit: BudRég 13 (1943) 167–254., 337–438. és BTM A KOi. Megemlítjük, hogy az érvényben lévő múzeumi törvény értelmében az összes ásatás a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójának felügyelete alá tartozott, ezért az ásatások havi jelentéseit a Fővárosi Tanácson keresztül meg kellett neki küldeni: BTM A KOi. 1939. júl. 14.
27. BTM A KOi. 1940. jan. 16., 1940. júl. 13., 247/1939. szept. 13.; BTM A KMi. 42/1940. kelt.: 1939. dec. 1., 48/1940. jan. 19., 123/1940. márc. 11.
28. BTM A KOi. 1939. jan. 21.
29. BTM A KMi. 124/1939. máj. 5.
30. BTM A KMi. 1940. szept. 12.
31. MM 1985. 103–105., 120–121., 617.
32. BTM A KOi. 1941. febr. 14., 1942. dec. 30., 1943. ápr. 15.

33. BTM A KMi. 240/1938. jún. 15., okt. 14., 1940. júl. 22.
34. BTM A KOi. 220/1939. febr. 10., 1939. máj. 22., 237/1939. jún. 12., 252/1939. okt. 11., 273/1940. febr. 20., 274/1940. febr. 28., 1940. dec. 4.
35. BTM A KOi. 288/1940. júl. 26.
36. BTM A KOi. 1939. márc. 20. A háborúra való készülődés legkorábbi jele egy 1936-os körlevél, amely utasítás a főváros összes épülete pincéinek összeírására légoltalmi szempontból: BFL, VIII.1002/a. ikt. sz. 264.420/1936. XIV., 1936. nov. 13.
37. BTM A KOi. 231/1939. márc. 31., BFL: VIII.1002.a. 3699/1939., 65.851/1939.
38. BTM A KMi. 1939. dec. 28.
39. BTM A KOi. 268/1940. jan. 22.
40. BTM A ROi. 1940. júl. 20., VIRÁGH, 1981. 40.
41. BTM A KOi. 292/1940. júl. 6., szept. 30., okt. 10.
42. BTM A KOi. 319/1941. jan. 15.
43. GEREVICH T., 1941. 279–280.
44. BTM A KOi. 1941. ápr. 25., máj. 6., okt. 21. Horváth Henrik szakmai és személyes irathagyatéka nem került be a múzeum-
ba, mivel megsemmisítették, mielőtt az 1977-ben alakult Adattárnak sikerült kapcsolatba kerülnie a családdal. Erről l.: K.
VÉGH, K. 1988.a. 589–590.
45. BTM A KOi. 1941. febr. 14., 21., 22., márc. 16.
46. A Nagy Lajosra vonatkozó adatokat l.: NAGY Lajos hagyatéka, BTM A. ltsz.: H.240-245-79, 426-443-84, 446-84; akadémi-
ai székfoglalójának sajtóviSSzhangja: Újság, 1935. jan. 23. 12.; a Régészeti és Ásatási Intézet feladatairól: Nagy Lajos
előterjesztése a fővárosi múzeumok stáTusának rendezésére vonatkozólag, BTM A KOi. 1942. jan. 9. – 261.634/1936.-IV.
sz. polgármesteri rendelet. Nagy Lajos munkásságáról l. még: 215–222. és 231. jegyzet.
47. BTM A KOi. 1941. máj. 20., 189/1941. máj. 30., 1941. júl. 5., 1942. jan. 28., 92.336/1941. sz. polgármesteri határozat arról,
hogy a középkori emléanyag feltárása és feldolgozása a köemléktár feladata.
48. Nagy Lajos előterjesztése a fővárosi múzeumok stáTusának rendezésére vonatkozólag, BTM A KOi. 1942. jan. 9., 14/1942.
kelt.: 1941. dec. 27.
49. A régészeti kutatásokat részletesen l. BudRég 13 (1943) és 14 (1945) kötetében, továbbá a múzeum havi és féléves jelenté-
seiben.
50. Pl. a Nagyszombat utcai amfiteátrum, BTM A KOi. 196/1944. márc. 16., a Szt. Miklós-torony, BTM A KOi. 197/1944.
márc. 16.
51. BTM A KOi. 1941. aug. 13.
52. SZILÁGYI, 1945. 453.
53. NAGY, 1941.; Némethy Károly megnyitóbeszéde, l.: Nagy Lajos hagyatéka, BTM A. ltsz.: 227–79.
54. Adatok a Budapest Székesfőváros Közigazgatási Évkönyve 1943. évi kötetéből. BTM A KOi. 49/1944. jan. 25.; a kiállítás
vezetőjét l.: BTM A. ltsz.: M.16–79.
55. BTM A KOi. 1941. jan. 20., 22.
56. BTM A KOi. 1942. júl. 8.
57. BTM A KOi. 306/1943. okt. 16., 18., 19.
58. BTM A KOi. 49/1944. jan. 25.
59. BTM A KMi. 1941. ápr. 18.
60. BTM A KOi. 1941. nov. 13.
61. BTM A KOi. 1941. okt. 8., nov. 11., dec. 16., BTM A KMi. 603/1943.
62. BTM A KOi. 367/1944. jún. 30.; l. még: 104–105. jegyzet.
63. BTM A KOi. 1941. febr. 4., BTM A ROi. 1941. szept. 30., BTM A KOi. 1943. jan. 11., febr. 16.
64. A középkort magában foglaló köteten GARÁDY Sándor dolgozott (BTM A KOi. 1943. febr. 4.), ez azonban már nem
készült el.
65. BTM A KOi. 1941. okt. 27. A könyvtárak történetét Schwarz Katalin dolgozta fel: SCHWARZ, 1991.
66. BTM A KOi. 1941. ápr. 2., júl. 2.
67. BTM A KOi. 1941. máj. 26., BTM A ROi. 1941. aug. 27.
68. BTM A ROi. 1941. okt. 8.
69. BTM A KOi. 1942. márc. 19.
70. BTM A KOi. 1942. szept. 2.
71. BTM A KMi. 385/1942. szept. 14.
72. BTM A KOi. 85/1943. ápr. 16–17.
73. BTM A KOi. 146/1943. jún. 26., 178/1943. júl. 27., 195/1943. júl. 29.
74. BTM A KOi. 159/1943. júl. 13., 168/1943. júl. 16., 181/1943. júl. 28.
75. BTM A KOi. 361/1944. jún. 28.

76. BTM A KOi. 388/1944. júl. 19., 414/1944. júl. 22.
77. BTM A KOi. 1941. júl. 5., 7.
78. BTM A KMi. 112/1941., 153/1941.
79. BTM A KOi. 1941. ápr. 19., 21.
80. BTM A KMi. 165/1941. máj. 16., BTM A KOi. 1941. máj. 23., szept. 5.
81. BTM A ROi. 1941. júl. 28., BTM A KOi. 1941. aug. 19.
82. BTM A KOi. 1941. okt. 7.
83. BTM A KMi. 339/1941. aug. 27.
84. BTM A KOi. 1941. nov. 29.
85. BTM A KMi. 11/1942. jan. 28.
86. BTM A KOi. 1942. szept. 17., okt. 30.
87. BTM A KOi. 1942. okt. 17., 19., 20.
88. BTM A KOi. 216/1942. nov. 19., 246/1942. dec. 12., 26/1943. jan. 18., 19.
89. BTM A ROi. 1942. nov. 18.
90. BTM A KMi. 90/1943. febr. 15., BTM A KOi. 368/1943. nov. 18. Itt említjük meg, hogy ebben az időben a sajtóban ismét foglalkoztak a Székesfővárosi Múzeum „végleges” elhelyezésével: Palóczy Edgár javasolta, hogy az előbb-utóbb lebontásra kerülő Károly-kaszárnya helyén épülő Új Városháza egyik részét a Székesfővárosi Múzeum foglalja el. Távlabbi megoldásként felvetette a Rózsadombon lévő, a Gül Baba türbét magában rejtő Wagner-palotát. PALÓCZY, 1943. A hatóságok azonban, a háborús helyzetre felkészülés idején, természetesen nem foglalkoztak e gondolattal.
91. BTM A KMi. 178/1943. márc. 16.
92. BTM A KOi. 66/1943. márc. 16., 17., 18.
93. BTM A KOi. 85/1943. ápr. 16., 17.
94. BTM A KOi. 138/1943. jún. 16., 17., 18.
95. BTM A KOi. 339/1943. nov. 9.
96. BARÁTH, 1943.
97. VIRÁGH, 1981. 41.
98. BTM A ROi. 116/1943. ápr. 15.
99. BTM A ROi. 404/1943. okt. 26.
100. BTM A ROi. 1943. jún. 12.
101. BTM A KMi. 456/1943. szept. 17., BTM A KOi. 268/1943. szept. 29.
102. BTM A KOi. 1943. szept. 17.
103. BTM A ROi. 1943. nov. 8., BTM A KMi. 68/1944. febr. 10.
104. BTM A KOi. 109/1944. febr. 16–18.
105. SOMOGYI, 1944.
106. BTM A KOi. 223/1944. ápr. 14.
107. BTM A KOi. 387/1944. júl. 16–18.
108. BTM A KOi. 231/1944. ápr. 16., 18., 283/1944. máj. 18., 295/1944. máj. 23., 343/1944. jún. 16., 17., 19., 351/1944. jún. 18., 379/1944. jún. 17., 387/1944. júl. 16., 17., 18., 398/1944. jún. 22., 406/1944. jún. 31., 1944. aug. 19., BTM A ROi. 1944. máj. 22.
109. SZILÁGYI, 1945. 457–461., BTM A KOi. 539/1944. okt. 18.
110. BTM A KOi. 495/1944. szept. 16., 18–19., 503/1944. szept. 26., 547/1944. okt. 18.
111. BTM A KOi. 540/1944. okt. 12.
112. BTM A KOi. 585/1944. nov. 6.
113. BTM A KMi. 543/1944. nov. 29., 550/1944. nov. 12.
114. BTM A KOi. 243/1944.
115. BTM A KOi. 586/1944. nov. 7.
116. BTM A KOi. 604/1944. nov. 18.
117. BTM A KOi. 613/1944. nov. 22.
118. BTM A KOi. 661/1944. nov. 30. Szálasi 1944. okt. 18-án elrendelte a teljes mozgósítást, nov. 8-án azt, hogy minden 17–60 év közötti férfi jelentkezzen katonai szolgálatra, dec. 10-én pedig elrendelte minden 17–70 éves hadkötelezettségét.
119. BTM A KOi. 664/1944. dec. 18.
120. Erről az 1927. jan. 30-án írt Pro memoria című feljegyzéséből értesülünk. Ebben visszaemlékezik 1918 őszére, az őszirózsás forradalommal kapcsolatos eseményekre, benyomásaira. Az események hatására csatlakozott a szocialistákhoz, s olvasott a szocializmusról, olvasta Marx, Engels és Kautsky munkáit. Belépett az Alkalmazott Mérnökök Országos Szövetségébe. GARÁDY Sándor hagyatéka, BTM A. ltsz.: H.155–79.
121. GARÁDY Sándor hagyatéka, BTM A. ltsz.: H.18–79.
122. BTM A KOi. 1941. máj. 25.

123. BTM A KOi. 1945. júl. 16.
124. BTM A KOi. 49/1945. ápr. 19., 27., 235/1945. júl. 5., 286/1945. júl. 19. GARÁDY Sándor hagyatéka a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárában van, ltsz.: H.1-174-79. A hagyatékek részletes ismertetését l.: GYURICZA, 1991. 88–100. A Garády Sándorról írt megemlékezések felsorolását l. uo. 140., 17. jegyzet alatt. A hagyatékek előzetes rövid ismertetését l.: K. VÉGH 1988.a. 588–589. Garády munkásságáról l. még: LÓCSY-KUBINYI, 1964. 24–25.
125. BTM A KOi. 176/1945., 1945. júl. 16.
126. Egy év története. Bp., 1946. 151.
127. L. 125. jegyzet.
128. NAGY Lajos hagyatéka, BTM A. ltsz.: H.226–79. Zakariás G. Sándor tanácsjegyző 1944. végi lépéseivel kapcsolódó dokumentumok: a múzeum központi igazgatójának 1944. dec. 15-i meghatalmazása dr. Molnos Lipót, a párizsi Magyar Intézet igazgatója számára, hogy tárgyalásokat folytasson „a Budapesten akkreditált külföldi hatalmak konzuli képviselőivel a székesfővárosi múzeumok keretébe tartozó intézmények és könyvtárak biztonsága érdekében.”; egy másik irat szerint Zakariás G. Sándor a gyűjtemények megmentése érdekében kifejtett tevékenységéért 1945. jún. 8-án Vas Zoltán polgármester elismerését fejezte ki és 3000 P jutalomban részesítette. (E dokumentumok a Magyar Nemzeti Múzeum legújabb kori főosztályának iratgyűjteményében találhatók, ltsz.: 4096.)
129. L. 15. jegyzet.
130. BTM A KOi. 65/1945. ápr. 20., 154/1945. máj. 28.
131. Jelentés a Régészeti és Ásatási Intézet munkásságáról (1945–1946). BTM A KOi. 1946. nov.
132. BTM A KMi. 45/1945. márc. 28.
133. BTM A KMi. 220/1945. júl. 25.
134. BTM A KMi. 353/1946. júl. 13.
135. Budapest Székesfőváros Történeti Múzeuma. Magyar Művészet 1948. 3. sz. 146.
136. BTM A KMi. 15/1945. ápr. 7., 23/1945. ápr. 23.
137. BTM A KOi. 1945. ápr. 23., 128–129/1945. jún. 1.
138. BTM A KOi. 29/1945. ápr. 3., 59/1945. ápr. 20., 79/1945., 85/1945. máj. 14., 1945. júl. 16.; NAGY Lajos hagyatéka, BTM A., ltsz.: H.225–79.
139. BTM A KOi. 1945. máj. 17., 27/1945. máj. 30., 132/1945. jún. 1., 177/1945. jún. 2.
140. BTM A KOi. 385/1945. szept. 16., 389/1945. szept. 20., 429/1945. okt. 3. A 223.220/1945./XI. sz. polgármesteri határozat alapján a Petőfi Múzeumot (korábban Petőfi Ház) a főváros kezelésébe vette.
141. BTM A KOi. 94/1946. febr. 5., 117/1946. febr. 7., 38/1947. jan. 12.
142. RADNÓTI Aladár: A Fővárosi Múzeumok profilírozása. BTM A ROi–Aquincumi Múzeum 598/1951.
143. BTM A KMi. 45/1945. márc. 28.
144. BTM A ROi. 1945. dec. 20., BTM A KOi. 1945. okt. 25., 688/1945. dec. 20.
145. BTM A KOi. 1945. júl. 16. A Középkori Múzeum viszontagságáról, Virágh Antal helytállásáról részletesen olvashatunk VIRÁGH Antal visszaemlékezésében.
146. A főváros újjáépítő közművelődési intézményeit. Városi Szemle, 1946. 5. sz. 390.
147. BTM A KOi. 1946. dec. 4.
148. BTM A KOi. 1946. máj. 18., dec. 4.
149. Uo.
150. Uo., továbbá: BTM A KMi. 202/1946., 205/1946., 545/1946., 588/1946. nov. 22., 613/1946. dec. 6. Supka Magdolna későbbi (BTM A KMi. 504/1947. okt. 25.) összeállításában 25 db bútor, 26 db érem és plakett, 41 db metszet szerepel hiányként, tehát összesen 92 db tárgy. Az iratokból nem derül ki, milyen szempont szerint készült a kimutatás.
151. MM 1985. 121.
152. JESZENSZKY, 1948. 101. Uj. a Történeti Múzeum műtárgyvesztése 114 db, de nem tudjuk, milyen szempont alapján. Az 1952-es közgyűjteményi hiányjegyzékben a Fővárosi Képtárnál mindössze 2 db kép és 1 db szobor szerepel, a Történeti Múzeumnál pedig 40 db kép, 14 db szobor, illetve dombormű, 12 db érem, 2 db szőnyeg, 4 db kerámia, 3 kályha, 26 db bútor, tehát összesen 101 db tárgy. JESZENSZKY, 1952.
153. BTM A KOi. 176/1945., 134/1945. jún. 1., 197/1945. jún. 19., 297/1945. ápr. 10., 302/1945. aug. 13.
154. BTM A KOi. 6/1945. febr. 25.
155. BTM A KMi. 45/1945.
156. BTM A KOi. 344/1945. aug. 30.
157. BTM A KOi. 99/1945. máj. 18., 166/1945. jún. 9.
158. BTM A KOi. 169/1945. jún. 13.
159. BTM A KMi. 1/1945. márc. 20., KOi. 1945. júl. 16.
160. BTM A KMi. 155/1945. jún. 20.
161. BTM A KOi. 102/1945. máj. 19.
162. BTM A KOi. 163/1945. jún. 8.

163. BTM A KOi. 1945. júl. 16.
164. BTM A KOi. 163/1945. jún. 8.
165. BTM A KOi. 96/1945. máj. 9., 349/1945. aug. 30., 365/1945. szept. 7.
166. BTM A KOi. 247–248/1945. júl. 4., 264/1945. júl. 10., 589/1945. okt. 13.
167. BTM A KOi. 549–550/1945. okt. 24., 552/1945. okt. 4. stb. Idézzük a Vár területén folyó romeltakarítással kapcsolatosan Virágh Antal visszaemlékezését: „Kisvasút volt építve a Vár területén, minden utcában, és régi kis mozdonyok hordták le a Vérmező területére a hozzákötött 8-10 kocsit, megrakva törmelékkel ... ami ... feltöltötte a Vérmezőt ... Még régi módon fűtült is a kis mozdony, amikor lefelé ment, vagy visszafelé üresen jött fel a Várba.” VIRÁGH, 1981. 141. A visszaemlékezés részletesen foglalkozik a Várban folyó feltárások megszervezésével, körülményeivel, eredményeivel.
168. BTM A KOi. 50/1945. ápr. 5., 82/1945. máj. 9., 1945. júl. 16., 308/1945. aug. 14., 314/1945. aug. 18., 344/1945. aug. 30., 1945. okt. 12., 539/1945. nov. 8.
169. BTM A KMi. 51/1945. márc. 27., 122/1945. jún. 6., 11., 218/1945. júl. 26., BTM A KOi. 259/1945. júl. 16., 18.
170. BTM A KMi. 279/1945. nov. 17.
171. BTM A KMi. 60/1945. ápr. 23.
172. BTM A KMi. 281/1945. júl. 26., 126/1946. máj. 29.
173. BTM A KMi. 1945. nov. 27. A képtár gyűjteménye 1945. decembertől 1946. novemberig 225 alkotással gyarapodott: Egy év története. Bp., 1946. 151.
174. BTM A KOi. 107/1945. máj. 11., 259/1945. júl. 16., 18.
175. „Ki tud róla?” Fényképmásolatok útján keresi legszebb festményeit a Fővárosi Képtár. Világ, 1945. jún. 5.
176. BTM A KOi. 259/1945. júl.; Egy év története. Bp., 1946. 151.
177. Egy év története. Bp., 1946. 151.
178. GENTHON, 1945. 28.
179. DERCSÉNYI, 1946. 240.
180. BTM A KOi. 293–294/1945. aug. 9.
181. BTM A KOi. 259/1945. júl. 16., 18.; Egy év története. Bp., 1946. 151.
182. BTM A KOi. 1945. aug. 11., 341/1945. aug. 13., 452/1945. okt. 10.; BFL: VIII.1003. sz.; polgármesteri rendelet: 17.952/1945. VIII. 13. és X. 25.
183. BTM A KOi. 400/1945. aug. 31.
184. TURCSÁNYI, 1921.
185. Lechner Jenő professzor tervei a várbeli előljárósági palotával. Budai Napló, 1937. okt. 21.
186. BTM A KOi. 1945. aug. 27.
187. BTM A KOi. 429/1945. okt. 3., 405/1945. szept. 22., 24., 1945. nov. 17. Mivel az épületben nem tartózkodott állandóan múzeumi alkalmazott, csak egy jogcím nélküli lakó, a rossz közbiztonsági állapotok következtében lopták az ajtókat, ablakokat stb. Gerevich László felterjesztésére a polgármester kiköltöztette a lakót, és engedélyezte a múzeum egy alkalmazottja számára a bentlakást. BTM A KOi. 1945. nov. 10., 689/1945. dec. 20., 21.
188. BTM A KOi. 133/1946. febr. 18.
189. BTM A KMi. 115/1946. márc. 5., 282/1946. máj. 27., 325/1946. jún. 22., 631/1946.
190. BTM A KMi. 481/1946. szept. 3., okt. 2.
191. BTM A ROi. 1946. márc. 12.; BFL: VIII.1003. sz. jelentés, 1946. ápr. 17.
192. BTM A ROi. 388/1946. máj. 15., 392/1949. Az ásatásokról bővebben I. SZILÁGYI, 1950.a. és BARANYAINÉ BÓNIS, 1950.a.
193. BTM A KOi. 133/1946. febr. 18.
194. BTM A KOi. 299/1946. ápr. 15., 328/1946. ápr. 23., 366/1946. ápr. 15., BTM A KMi. 223/1946. ápr. 23.
195. A főváros újjáépítési közművelődési intézményeit. Városi Szemle, 1946. 5. sz. 390.
196. BTM A KOi. 180/1946. márc. 6., 435/1946. máj. 31., 503/1946. jún. 20., 21.; PATEK, 1950. 417–418., 422.
197. RABINOVSKY, 1946. 561–562.
198. GEREVICH, 1955. 47.
199. BTM A KMi. 512/1946. okt. 12., BTM A KOi. 848/1946. nov. 19., 20., 1946. dec. 20., 37/1947. jan. 9.
200. Budapest múltja az őskori telepektől a világvárosig. Vezető. Bp., 1946.; Budapest múltja 1800-ig. Budapest Székesfőváros Iskolai Tanulmányi Kirándulásai. Szerk.: Dr. DOMBI József. Bp., é. n. BTM A., ltsz.: M.20–79.
201. DERCSÉNYI, 1946. 239–240.
202. BTM A., ltsz.: M.18–79.; Ismertetését l.: B. TURCHÁNYI, 1947.
203. BTM A., ltsz.: M.19–79.; VAS-ZOLTÁN, 1947. 112–113.; L. S., 1947. 114–115.; Budapest Székesfőváros Történeti Múzeuma. Magyar Művészet, 1948. 3. sz. 146.; PATEK, 1950. 422–423.
204. A rendelet szerint az 1937–38-as állapothoz képest 10%-kal kell csökkenteni az állami és közigazgatási tisztviselők létszámát.
205. BTM A KOi. 143/1946. febr. 16., 144/1946. febr. 21.

206. BTM A KOi. 322/1946., BTM A KMi. 225/1946.
207. BTM A KOi. 455/1946. jún. 6.
208. BTM A KOi. 535/1946. júl. 3.
209. BTM A KMi. 511/1916. okt. 14.
210. BTM A KMi. 885/1946. nov. 25.
211. NAGY Lajos hagyatéka, BTM A., ltsz.: H.444-445-84.
212. BTM A KOi. 869/1946. nov. 26.
213. Szabadság, 1946. dec. 13.
214. BTM A KOi. 37/1947. jan. 9.
215. OROSZLÁN, 1946-48.
216. SZILÁGYI, 1945-46. 308.; SZILÁGYI, 1950.b.
217. NAGY, 1947.
218. BARANYAINÉ BÓNIS, 1950.b.
219. B. BÓNIS, 1978.
220. NAGY Lajos hagyatéka, BTM A., ltsz.: H.448-84.
221. OROSZLÁN, 1946-48. 434. Mint embert és mint a régész-tudóst kiemelve, egyháztörténeti munkáit méltatta: ESZE, 1945.
222. B. BÓNIS, 1978.
223. BTM A KOi. 136/1946. febr. 18., 385/1946. máj. 13., 699/1946. szept. 20., 37/1947. jan. 9.
224. BTM A KOi. 462/1947. aug. 21.
225. BTM A Ki. 1076/1962. okt. 18.
226. NAGY Lajos hagyatéka, BTM A., ltsz.: H.449-84; BTM A Ki. 507/1963. máj. 9., 77/1964.
227. BTM A KOi. 902/1946. dc. 16.
228. BTM A KOi. 921/1946. dec. 20., 1947. febr. 6.
229. NAGY Lajos hagyatéka, BTM A., ltsz.: H.175-252-79.
230. NAGY Lajos hagyatéka, BTM A., ltsz.: H.426-450-84.
231. NAGY Lajos hagyatékának részletes ismertetését I. SZABÓ, 1991. Előzetes rövid ismertetését I. K. VÉGH, 1988.a. 587-588.
232. Az 1-4. sz. összeállítás a Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyvében, az iratanyagokban és a szakirodalomban található adatok alapján készült. Az üresen hagyott évszámokhoz nem találtunk anyagot. A kimutatásokat 1939-től készítettük el, mivel a megelőző időszakra vonatkozó adatok a korábbi kiadványunkban már szerepelnek (K. VÉGH, 1988.b. 75-83.). A dolgozói létszám összetételének megbízható további részletes elemzése a rendelkezésre álló adatok hiányossága és ellentmondásossága miatt nem lehetséges. A felsorolt kiállítások megmaradt dokumentumai nagyrészt a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárának intézménytörténeti gyűjteményeiben találhatók, s ugyanitt rendelkezésre állnak a máshol őrzött anyagok adatai is.

RÖVIDÍTÉSEK

Anth H=Antiquitas Hungarica

ArchÉrt=Archaeológiai Értesítő

BARANYAINÉ BÓNIS, 1950a=BARANYAINÉ BÓNIS Éva: Jelentés a Fővárosi Régészeti Intézet 1946-47. évi gellérthegyi ásatairól. BudRég 15 (1950) 333-355.

BARANYAINÉ BÓNIS, 1950b=BARANYAINÉ BÓNIS Éva: Nagy Lajos irodalmi munkássága. BudRég 15 (1950) 592-595.

BARÁTH, 1943=BARÁTH Ferenc. Múzeum a föld alatt. Híd, 1943. szept. 1.

B. BÓNIS, 1978=B. BÓNIS Éva: Megemlékezés Nagy Lajosról. ArchÉrt 105 (1978) 106-107.

BFL=Budapest Főváros Levéltára

BudRég=Budapest Régiségei

BTM A.=Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattára

BTM A Ki.=Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárának archív igazgatási iratgyűjteménye: központi igazgatási iratanyag

BTM A KOi.=Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárának archív igazgatási iratgyűjteménye: középkori osztály iratai

BTM A KMi.=Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárának archív igazgatási iratgyűjteménye: Kiscelli Múzeum iratai

BTM A ROi.=Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárának archív igazgatási iratgyűjteménye: régészeti osztály iratai

DERCSÉNYI, 1946=DERCSÉNYI Dezső: A kétezres éves Budapest emlékei. Budapest, 1946. 6. sz. 239-240.

ESZE, 1945=ESZE Tamás: Nagy Lajos 1897. márc. 15.-1946. dec. 10. Egyháztörténet 3. (1945) 154-155.

GENTHON, 1945=GENTHON István: A Székesfővárosi Képtár megnyitása. Budapest, 1945. 1. sz. 28.

- GEREVICH, 1955=GEREVICH László: A Budapesti Történeti Múzeum fejlődése az 1945–55 években. Magyar múzeumok 1945–1955. Bp., 1955. 46–52.
- GEREVICH T., 1941=GEREVICH Tibor: Horváth Henrik emlékezete (1888–1941). ArchÉrt, 1941. 279–283.
- GYURICZA, 1991=GYURICZA Anna: Garády Sándor hagyatéka és tudományos műveinek bibliográfiája. In: A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának és Régészeti Adattárának ismertetése. Pest-budai Hírmondó 3. Bp., 1991. 88–100.
- HORVÁTH, 1932=HORVÁTH Henrik: A Fővárosi Múzeum kömléktárának leírólajstroma. Bp., 1932.
- HORVÁTH, 1940=HORVÁTH Henrik: Egy történeti múzeum életrajza. Iparművészet, 1940. 1. sz. október 9–12.
- JESZENSZKY, 1948=JESZENSZKY Sándor: Háborús műkincsvesztésünk. Magyar Művészet, 1948. 2. sz. 101–102.
- JESZENSZKY, 1952=JESZENSZKY Sándor: Egyéb köztulajdonból elveszett műtárgyak jegyzéke. (Háborús műtárgyvesztés-jegyzékek V. füzet) Bp., 1952.
- L. S., 1947=L. S.: Felszabadítási emlékkiállítás. Budapest, 1947. 3. sz. 114–115.
- LÓCSY-KUBINYI, 1964=LÓCSY Erzsébet-KUBINYI András: A középkori osztály – Vármúzeum története. TBM XVI. (1964) 22–30.
- ltsz.=leltári szám
- MM 1985=Magyar Művészet 1919–1945. I. köt. Szerk.: KONTHA Sándor. Bp., 1985.
- NAGY, 1941=NAGY Tibor: Az Eskü téri föld alatti múzeum. Szépművészet, 1941. 1. sz. jan. 18.
- NAGY, 1947=NAGY Tibor: Nagy Lajos (1897–1946). Ant H 1947. 105–106.
- NAGY, 1964=NAGY Tibor: Az Ásatási és Régészeti Intézet. TBM XVI. (1964) 19–21.
- OROSZLÁN, 1946–48=OROSZLÁN Zoltán: Emlékezés dr. Nagy Lajosra. ArchÉrt, 1946–48. 430–438.
- PALÓCZY, 1943=PALÓCZY Edgár: UTAZÁS tíz takarékpérsely körül. Országjárás, 1943. febr. 26.
- PATEK, 1950=PATEK Erzsébet: A Fővárosi Múzeumok kiállításai 1946–1948. BudRég 15 (1950) 417–426.
- RABINOVSKY, 1946=RABINOVSKY Máriusz: Régi Budapest. Magyarok, 1946. 561–562.
- SCHWARZ, 1991=SCHWARZ Katalin: A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtára. In: A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának és Régészeti Adattárának ismertetése. Pest-budai Hírmondó 3. Bp., 1991. 9–76.
- SEENGER, 1964=SEENGER Ervin: Az újkori osztály – Kiscelli Múzeum története. TBM XVI. (1964) 31–41.
- SOMOGYI, 1944=SOMOGYI Vilmos: Kopp Jenő igazgató nyilatkozik a jubiláló Fővárosi Képtár működéséről. Új Főváros, 1944. febr. 5.
- SZABÓ, 1991=SZABÓ Klára: Nagy Lajos hagyatéka és tudományos műveinek bibliográfiája. In: A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának és Régészeti Adattárának ismertetése. Pest-budai Hírmondó 3. Bp., 1991. 117–131.
- SZILÁGYI, 1945=SZILÁGYI János: A Fővárosi Múzeum római kori kutatása és az Aquincumi Múzeum gyarapodása az 1943–1944. években. BudRég 14 (1945) 451–468.
- SZILÁGYI, 1945–46=SZILÁGYI János: Nagy Lajos 1897–1946. Századok, 1945–46. 308.
- SZILÁGYI, 1950a=SZILÁGYI János: Jelentés a Főváros Ókortörténeti (Aquincumi) Múzeum kutatásairól és szerzeményeiről az 1945–1948. évek folyamán. BudRég 15 (1950) 303–331.
- SZILÁGYI, 1950b=SZILÁGYI János: Nagy Lajos 1897–1946. BudRég 15 (1950) 589–591.
- SZILÁGYI, 1964=SZILÁGYI János: Az Aquincumi Múzeum. TBM XVI. (1964) 11–18.
- TBM=Tanulmányok Budapest Múltjából
- TURCSÁNYI, 1921=TURCSÁNYI Elek: Fővárosi Múzeum. Nyugat, 1921. jan. 1.
- B. TURCHÁNYI, 1947=B. TURCHÁNYI Erzsébet: Fiatal képzőművészek a Fővárosi Képtárban. Budapest, 1947. 1. sz. 31–32.
- VAS-ZOLTÁN, 1947=VAS-ZOLTÁN Péter: Budapest talpra áll. Budapest, 1947. 3. sz. 112–113.
- K. VÉGH, 1988a=K. VÉGH Katalin: A Budapesti Történeti Múzeum Adattárának intézménytörténeti gyűjteménye és a közelgő múzeumi évfordulók. TBM XXII. (1988) 583–593.
- K. VÉGH, 1988b=K. VÉGH Katalin: A Budapesti Történeti Múzeum első fél évszázada 1887–1938. Pest-budai Hírmondó 1. Bp., 1988.
- VIRÁGH, 1981=VIRÁGH Antal: Ahogy én láttam. Visszaemlékezés a Budapesti Történeti Múzeumra 1927–1966-ig. Bp., 1981. Kézirat, 193 oldal. BTM A., ltsz.: M. 223–81.

DIE FUNKTION DES HISTORISCHEN MUSEUMS DER STADT BUDAPEST ZWISCHEN 1935–1946

ZUSAMMENFASSUNG

Diese Arbeit ist eine Fortsetzung der 1988 erschienenen Studie "Das erste Jahrhunderthälfte des BTM 1887–1938." Die Ereignisse wurden nach 1935 behandelt denn die detaillierte Behandlung der Zeitperiode nach Bálint Kuzsinszys Rücktritt in die zu seinem Gedenken gewidmete Arbeit paßte.

Der Gründer und erster Direktor des Hauptstädtischen Museums (Fővárosi Múzeum), Bálint Kuzsinszky wurde nach halbjähriger Leitung von Csánki Dénes (der spätere Direktor des Kunsthistorisches Museums) ab 10. Juli 1935 von Henrik Horváth (1888–1941) gefolgt. Henrik Horváth war ein berühmter Kunsthistoriker und der Gründer des Mittelalterlichen Steinsammlung (1932).

Die archäologischen Forschungen wurden damals von Lajos Nagy geführt, die im Károlyi Palast befindliche Hauptstädtische Galerie (Fővárosi Képtár) leitete Eugen Kopp, während die neuzeitliche stadtgeschichtliche Sammlung, beziehungsweise das Mittelalterliche Lapidarium neben den Zentrale Direktion von Henrik Horváth geführt. Unter Direktion von Henrik Horváth bekam das Museum – laut Testament vom Maximilian Schmidt – das Schloss von Kiscell (1935), wochin die neuzeitliche Geschichtssammlung aus dem Stadtwäldchen dorthin gelangten (1941).

Lajos Nagy organisierte im Károlyi Palast das Institut für Archäologie und Ausgrabungen welches erfolgreiche Ausgrabungen, im Gebiet der Hauptstadt führte.

Der Name Hauptstädtisches Museum (Fővárosi Múzeum) wurde (1936) mit dem Namen Hauptstädtisches Geschichtsmuseum (Székesfővárosi Történeti Múzeum) ersetzt.

In den Jahren vor Ausbruch des Zweiten Weltkrieges wurde der Umlauf der Kunstwerke lebhafter, die Stadthistorische Sammlung und die Sammlung der Hauptstädtischen Galerie wurde bedeutend reicher. Die neuen Anschaffungen wurden in Ausstellungen gezeigt. Vor Ausbruch des Weltkriegs wurde mit dem Einpacken die Kunstschatze und dem Ausbau der Luftschutzräume begonnen. In der Kriegsvorbereitungszeit starb Henrik Horváth. Lajos Nagy, der international anerkannter Archäologe wurde zum Generaldirektor ernannt. Die Leitung der stadtgeschichtlichen Sammlung wurde von Arnold Schoen, die des Museums Aquincum von János Szilágyi übernommen. Der Entwicklung der mittelalterlichen Forschungen kam zugute, daß László Gerevich mit der Leitung des Lapidariums und der Forschungsarbeiten beauftragt wurde.

Während des Zweiten Weltkrieges wurden mit immer weniger Leuten, die Sammlungen und die Rettungsgrabungen fast bis zur Belagerung der Hauptstadt fortgesetzt, und in der Hauptstädtischen Bildergalerie (Fővárosi Képtár) wurden dennoch Ausstellungen gehalten. 1943 wurde auf dem Eskü Platz (heute Platz des 15. März) für das Publikum das Freilichtmuseum eröffnet. Das Museum zeigte die Überreste des ehemaligen römischen Lagers.

Die nächsten Nummern des Jahrbuchs "Budapest Régiségei" und der "Tanulmányok Budapest Múltjából" (Studien aus der Budapester Vergangenheit) erschienen, und 1942 und 1944 wurden die Bände von der "Budapest Története" (Geschichte der Stadt Budapest) herausgegeben.

Inzwischen brachte man die Sammlungen in den Kellern der Museumsgebäude, und die wertvollsten Kunstschatze im bombensicheren Keller der Basilika unter. Am 5. September des Jahres 1944 wurde das Museum Aquincum von einer Bombe getroffen. Zur Zeit der Belagerung wurden auch die anderen Gebäude beschädigt, doch die Sammlungen erlitten nur kleinere Schäden. Sándor Garádi (1871–1945), der berühmte Forscher des Mittelalters, wurde Opfer der Belagerung der Hauptstadt. Dem Direktor Lajos Nagy und dem Ratsnotar Sándor Zakariás G. gelang es, den Transport der wertvollen Kunstschatze nach den Westen zu verhindern. Sie erwarben einerseits einen Schutzbrief der alliierten Mächte, andererseits verlängerten sie den Einpackungsprozess sehr wirksam. Mit dem Schutzbrief der russischen Kommandatur retteten sie diese Kunstsätze auch vor den russischen Soldaten.

Nach der Belagerung der Stadt begann man trotz der Schwierigkeiten mit dem Forträumen der Ruinen und den Wiederaufbauarbeiten. Die Sammlungen wurden geprüft und geordnet. Zu den Aufgaben des Museums gehörte die Rettung der Kunstsschatze, die bei der Enttrümmerung der Hauptstadt ans Tageslicht kamen.

Dabei konnten auch die begonnenen archäologischen Forschungen beendet werden, in erster Linie in der Burg. Die Aufgabe der neuzeitlichen Abteilung war die Sammlung von Zeichnungen, Gemälden und Fotos, die die Trümmer und die wiederaufgebaute Hauptstadt zeigen. Die Hauptstädtische Galerie veranstaltete als erste von allen Museen schon 1945 eine Ausstellung.

Eines der wichtigsten Ereignisse 1945 war, daß das Museum für die Unterbringung der mittelalterlichen Sammlungen auf der Fischerbastei das Gebäude des alten Budaer Rathauses erhielt, und mit der Restaurierung (Wiederaufbauarbeiten) begonnen wurde.

Wurde 1946 an mehreren Stellen planmäßig mit den Ausgrabungen begonnen und auch mit der Freilegung des mittelalterlichen Königspalastes wurde angefangen. Für längere Zeit war nur der Károlyi Palast für Ausstellungen möglich - so organisierte man hier die erste Ausstellung mit dem Titel "Die Vergangenheit von Budapest", die die Geschichte der Hauptstadt von

der Urzeit bis 1800 zeigte. Auf dieser Ausstellung konnte das Publikum das erste Mal die Funde der Urzeit und der Völkerwanderungszeit sehen.

Die Bedeutung der Ausstellung wurde dadurch gehoben, daß dies die erste archäologische Ausstellung der Nachkriegszeit in Budapest war. Im mit neuem Leben begonnenen und mit wichtigen Resultaten verzeichneten Jahr 1946 starb Direktor, Lajos Nagy.

Der Studie beiliegenden Zusammenstellungen enthalten die Angaben der Sammlungen (Nr. 1.), die Anzahl der Ausstellungsbesucher (Nr. 2.), die Titel der Ausstellungen (Nr. 3.) und die Anzahl der Mitarbeiter des Museums (Nr. 4.)

